

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU (GENEL KAMU HUKUKU)
ANABİLİM DALI**

**DEVLETİN İNSAN HAKLARINI KORUMA
MEKANİZMALARI**

Yüksek Lisans Tezi

İzzet EROĞLU

Ankara- 2005

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU (GENEL KAMU HUKUKU)
ANABİLİM DALI**

DEVLETİN İNSAN HAKLARINI KORUMA MEKANİZMALARI

Yüksek Lisans Tezi

İzzet EROĞLU

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mithat SANCAR

Ankara-2005

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU (GENEL KAMU HUKUKU)
ANABİLİM DALI

**DEVLETİN İNSAN HAKLARINI KORUMA
MEKANİZMALARI**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Mithat SANCAR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	VIII
BİRİNCİ BÖLÜM	1
İNSAN HAKLARI	1
I- İNSAN HAKLARI KAVRAMI.....	1
II- İNSAN HAKLARININ TEMELİ.....	4
III - İNSAN HAKLARININ SINIFLANDIRILMASI.....	7
A- <i>Birinci Kuşak Haklar</i>	8
B- <i>İkinci Kuşak Haklar</i>	9
C- <i>Üçüncü Kuşak Haklar</i>	10
IV- İNSAN HAKLARININ EVRENSELLİĞİ.....	12
V- İNSAN HAKLARININ BÖLÜNMEZLİĞİ.....	15
VI- İNSAN HAKLARININ GENEL TARİHİ GELİŞİMİ.....	17
VII- İNSAN HAKLARININ ÜLKEMİZDEKİ TARİHİ GELİŞİMİ.....	28
VIII. İNSAN HAKLARINI KORUMA.....	48
IX- ULUSAL İNSAN HAKLARINI KORUMA MEKANİZMALARI.....	55
İKİNCİ BÖLÜM	60
YASAMANIN İNSAN HAKLARINI KORUMASI	60
I- İNSAN HAKLARININ YASAMA(PARLAMENTO) TARAFINDAN KORUNMASI.....	60
II- KLASİK PARLAMENTER DENETİM YOLLARI.....	62
A- <i>Yazılı ve Sözlü Soru</i>	63
1. 18. Yasama Dönemi.....	64
2. 19. Yasama Dönemi.....	67
3. 20. Yasama Dönemi.....	70
4. 21. Yasama Dönemi.....	72
5. 22. Yasama Dönemi.....	73
B- <i>Genel Görüşme</i>	75
1. 18. Yasama Dönemi.....	76
2. 19. Yasama Dönemi.....	79
3. 20. Yasama Dönemi.....	83
4. 21. Yasama Dönemi.....	84
5. 22. Yasama Dönemi.....	86
C- <i>Meclis Araştırması</i>	87
1- Ülkemizin Çeşitli Yörelerinde İşlenmiş Faili Meçhul Siyasî Cinayetler Konusunda Meclis Araştırması Komisyonu.....	90
2- Gazeteci Metin Göktepe Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması ve Faillerinin Ortaya Çıkarılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu.....	93
3- Yasadışı Örgütlerin Devletle Olan Bağlantıları ile Susurluk'ta Meydana Gelen Kaza Olayının ve Arkasındaki İlişkilerin Aydınlığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu.....	96
4- Uğur Mumcu Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu.....	100
5- Polis Tarafından Dinlenen Telefonlar Hakkındaki İddiaları Araştırmak Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu.....	103
6- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu.....	105
7- Kadının Statüsünün Araştırılarak Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesinin Yaşama Geçirilmesi İçin Alınması Gereken Tedbirleri Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu.....	107
8- Diğer Meclis Araştırması Komisyonları.....	111
D- <i>Meclis Soruşturması</i>	115
E- <i>Gensoru</i>	120
1. 18. Yasama Dönemi.....	122
2. 19. Yasama Dönemi.....	124
3. 20. Yasama Dönemi.....	126
4. 21. Yasama Dönemi.....	128
5. 22. Yasama Dönemi.....	129
III- İNSAN HAKLARINI İNCELEME KOMİSYONU.....	129
A- <i>İHK'in Kuruluşu</i>	130

B-	<i>İHK'in Oluşumu</i>	132
C-	<i>İHK'in Görevleri</i>	134
D-	<i>İHK'in Yetkileri</i>	138
E-	<i>İHK'in Çalışma Usul ve Esasları</i>	141
F-	<i>İHK'in Yaptığı Çalışmalar</i>	145
G-	<i>İHK'e Yapılan Başvurular ve Nitelikleri</i>	148
H-	<i>İHK'in Etkinliği</i>	149
VI-	<i>DİLEKÇE KOMİSYONU</i>	154
V-	<i>PARLAMENTONUN İNSAN HAKLARININ KORUNMASINI SAĞLADIĞI DİĞER DURUMLAR</i>	162
A-	<i>Meclis Başkanının Rolü</i>	162
B-	<i>Komisyonların Rolü</i>	163
C-	<i>Siyasi Partilerin Rolü</i>	164
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		166
YÜRÜTMENİN İNSAN HAKLARINI KORUMASI		166
I-	<i>İNSAN HAKLARININ YÜRÜTMEME KARŞI KORUMASI</i>	166
II-	<i>YÜRÜTMEDEKİ İNSAN HAKLARINI KORUMA MEKANİZMALARI</i>	170
A-	<i>İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanlığı</i>	170
B-	<i>Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı</i>	172
C-	<i>İnsan Hakları İl ve İlçe Kurulları</i>	174
D-	<i>İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu/İnsan Hakları Üst Kurulu</i>	178
E-	<i>İnsan Hakları Danışma Kurulu</i>	182
F-	<i>İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi</i>	185
G-	<i>İnsan Hakları İhlâl İddialarını İnceleme Heyetleri</i>	187
H-	<i>İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu Başkanlığı İnsan Hakları İhlâl İddialarını İnceleme Bürosu</i>	188
I-	<i>Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları</i>	190
J-	<i>Jandarma İnsan Hakları İhlallerini İnceleme ve Değerlendirme Merkezi</i>	194
K-	<i>Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu</i>	195
L-	<i>Bağımsız İdari Otoriteler</i>	195
M-	<i>Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu</i>	197
N-	<i>Hastane Hasta Hakları Kurulları ve Hasta Hakları Birimleri</i>	199
III-	<i>YÜRÜTMEDEKİ İNSAN HAKLARI BİRİMLERİ</i>	202
A-	<i>Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü – İnsan Hakları ve Sözleşmeler Bürosu</i>	202
B-	<i>İçişleri Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı İnsan Hakları ve Uluslararası Kuruluşlar Dairesi Başkanlığı</i>	203
C-	<i>Emniyet Genel Müdürlüğü Terörle Mücadele ve Harekat Dairesi Başkanlığı – İnsan Hakları Şube Müdürlüğü</i>	205
D-	<i>İçişleri Bakanlığı Jandarma Genel Komutanlığı Dış İlişkiler ve İnsan Hakları Daire Başkanlığı</i>	206
E-	<i>Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı</i>	207
F-	<i>MGK Genel Sekreterliği/Araştırma ve Değerlendirme Başkanlığı/Uluslararası Güvenlik Kuruluşları Araştırma ve Değerlendirme Grup Başkanlığı/İnsan Hakları Bölümü</i>	208
IV-	<i>YÜRÜTMEDEKİ İNSAN HAKLARINI ARAŞTIRMA VE İNCELEME BİRİMLERİ</i>	208
A-	<i>Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi</i>	209
B-	<i>Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma Merkezi</i>	209
C-	<i>Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü</i>	211
D-	<i>Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı</i>	211
E-	<i>Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü</i>	212
F-	<i>Türkiye Barolar Birliği İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve Baroların İnsan Hakları ile İlgili Komisyonları</i>	212
G-	<i>Üniversite İnsan Hakları Merkezleri</i>	213
V-	<i>YÜRÜTMEDE VEYA ÖZERK ALANLARDA KURULMASI PLANLAN(MIŞ)AN İNSAN HAKLARI BİRİMLERİ</i>	214
A-	<i>İnsan Hakları Bakanlığı</i>	214
B-	<i>İnsan Hakları Teşkilatı (Müsteşarlığı)</i>	216
C-	<i>Ombudsmanlık</i>	218
D-	<i>Türkiye İnsan Hakları Ulusal Kurumu</i>	221
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM		226
YARGININ İNSAN HAKLARINI KORUMASI		226

I- İNSAN HAKLARININ YARGIYA KARŞI KORUNMASI	226
II- YARGININ İNSAN HAKLARINI KORUMASI.....	229
A- Adli Yargı.....	239
B- İdarî Yargı	246
C- Askerî Yargı.....	249
D- Anayasa Yargısı.....	251
SONUÇ	257
KAYNAKÇA.....	265
ÖZET	274
ABSTRACT.....	276

KISALTMALAR

AB	:Avrupa Birliği
ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
age.	:adı geçen eser
AGİT	:Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
agm.	:adı geçen makale
agt.	:adı geçen tez
AİHM	:Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	:Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
ANAP	:Anavatan Partisi
AÜHF	:Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AÜSBF	:Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BEDK	:Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu
BİO	:Bağımsız İdarî Otoriteler
BM	:Birleşmiş Milletler
BMM	:Büyük Millet Meclisi
bkz.	:Bakınız
C.	:cilt
CHP	:Cumhuriyet Halk Partisi
DYP	:Doğru Yol Partisi
CMUK	:Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu
JİHİDEM	:Jandarma İnsan Hakları İhlâllerini İnceleme ve Değerlendirme Merkezi
İHDK	:İnsan Hakları Danışma Kurulu
İHİK	:İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu
İHKÜK	:İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu
İHÜK	:İnsan Hakları Üst Kurulu
KHK	:Kanun Hükmünde Kararname
mad.	:madde
Mv.	:Milletvekili
MGK	:Millî Güvenlik Kurulu
R. G.	:Resmî Gazete
RP	:Refah Partisi
s.	:sayfa
SHP	:Sosyaldemokrat Halkçı Parti
S.	:sayı
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	:Türk Ceza Kanunu
TİHUK	:Türkiye İnsan Hakları Ulusal Kurumu
TODAİE	:Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
TSK	:Türk Silahlı Kuvvetleri
TRT	:Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu
UÇÖ	:Uluslararası Çalışma Örgütü
vb.	:ve benzeri
vd.	:ve diğerleri

GİRİŞ

İnsan hakları kişiye sadece insan olması sebebiyle tanınan vazgeçilmez, devredilmez, bölünmez ve evrensel haklardır. İnsan haklarının tanınmasında en önemli değer insandır. İnsanı esas alması insan haklarını diğer ahlakî taleplerden üstün kılmaktadır. Diğer bir deyişle insan haklarının üstünlüğü, insan haklarının diğer tüm haklardan öncelikli olmasıdır. İnsan haklarının üstünlüğü bağlamında insan hakları mücadelesi tarihe yön vermiştir. İnsan haklarının dinamik yapısı insan haklarının devamlı olarak gelişmesini sağlamıştır. İnsan haklarının bu özelliği, olması gerekeni hedef göstererek pozitif hukuku yönlendirmiştir. Bundan dolayı insan hakları “hukukun hukuku” olma, pozitif hukuk karşısında ölçüt olma, “devlet üstü” ve “tabii hukuk” olma iddiasındadır.¹

İnsan haklarının ilk nüvelerine Eski Yunan’da rastlanır. Eski Yunan’da görece özgür bir düşünce ve siyasî ortamın mevcudiyeti insan haklarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. İlk ve Orta Çağda insan haklarının bayraktarlığını semavî dinler yapmışlardır. Semavî din önderlerinin başlangıçta kurulu düzene karşı çıkmaları ve zulme maruz kalmaları hak ve adalet kavramlarına anlam kazandırmıştır. Ancak dinlerin kurulu düzeni ele geçirmeleriyle hak ve adalet talepleri son bulmuş ve insan hakları ihlalleri teokratik bir kılıfa bürünmüştür. İlk ve Orta Çağ teokratik meşruiyet temeline dayalı kralların hükmettiği dönemler olmuş, bu dönemlerde insan hakları hep söylendiği üzere adeta Orta Çağ karanlığına çekilmiştir.

Birleşik Krallık’ta ekonomik temelli başlayan insan hakları talepleri, tedricen insan haklarının günümüzdeki anlamını bulmasına doğru yönelmiştir. Magna Carta, Haklar Dilekçesi ve Hakları Bildirisi’yle insan hakları korunması gereken bir değer olarak hukuk düzenine girmiştir. Tarihte ilk defa insan hakları lehine bölünmez, tek, sınırsız ve sorumsuz iktidar sınırlandırılmıştır. Bu gelişme insan haklarının kabul edilip gerçekleşebilmesi için iktidarın sınırlandırılmasının bir gereklilik olduğunu açıkça göstermiştir. Adadaki bu özgürlük kısılcımı başta Birleşik Devletler olmak üzere dünyanın diğer alanlarına da sıçramıştır.

Kara Avrupa’ında katı mutlakiyet rejimlerinin burjuvazinin özgürlük alanını kısıtlaması 1789 Fransız İhtilâli ile neticelenmiştir. İhtilâl, özgürlük ateşi ve milliyetçiliği dalga dalga yaymıştır. Avrupa’daki kurulu düzenler parçalanarak ulus devlerin doğduğu yeni bir siyasî düzen kurulmuştur. Ulus devletlerin kurulmasını müteakiben insan haklarının tanındığı hızlı bir anayasallaşma süreci başlamıştır.

¹ Mithat SANCAR, “Devlet Aklı” Kısacasında Hukuk Devleti, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 132.

I. ve II. Dünya Savaşları savaşların içyüzünü tüm çıplaklığı ile ortaya koymuştur. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra savaşların yıkıcı sonuçlarının önlenmesi amacı, devletleri çözüm aramaya sevk etmiştir. 1945 yılında Birleşmiş Milletlerin kurulmasıyla uluslararası barış ve güven ortamının sağlanması esas alınarak insan haklarının korunması hedeflenmiştir. Böylece hem insan hakları uluslar arası bir nitelik kazanmış hem de insan haklarının uluslar arası korunmasının önü açılmıştır.

II. Dünya Savaşına kadar insan hakların gerçekleşmesi için hukuken insan haklarının tanınması yeterli görülmekteydi. Parlamentolar özellikle II. Dünya Savaşına kadar insan haklarının koruyucusuydular. Millet iradesinin yanılarak geri dönülmez felâketlere neden olması insan haklarının korunması anlayışı ile sonuçlanmıştır. İnsan hakları fikri içten dışa doğruyken insan haklarının korunması fikri dıştan içe doğru gerçekleşmiştir. İnsan haklarının uluslar arası korunması bağlamında BM'nin yanı sıra Avrupa Konseyi gibi çeşitli örgütlenmeler meydana gelmiştir.

İnsan haklarının korunmasında uluslar arası koruma tali olup esas olan ulusal korumadır. Modern devlet aygıtı yasama, yargı ve yürütmeden oluşmaktadır. İnsan haklarının korunması bunlardan yargının görev alanı içerisindedir. Bağımsız ve tarafsız bir yargı sisteminin tesis edilememesi sebebiyle kâmil manada insan haklarının korunması gerçekleştirilememiştir.

İnsan hakların tanınması kabulünü de zorunlu kılmaktadır. Modern devletlerde yürütme erkinin insan haklarını tarihte görülmemiş şekilde ihlâl edecek konumda olması, insan haklarının korunmasının sadece yargı ile sağlanmasının mümkün olmadığı anlayışı ile sonuçlanmıştır. Bu bağlamda yasama ve yürütme erkleri içinde insan haklarının korunması amacıyla çeşitli kurum ve birimler oluşturulmuştur.

Devletin en başta gelen görevi insan haklarının korunmasını sağlamaktır. Bu bağlamda tezde insan haklarının korunması amacıyla devlet mekanizması içerisinde oluşturulmuş kurumlar ele alınmıştır.

Tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde insan hakları kavramı, insan haklarının sınıflandırılması, temeli, evrenselliği, bölünmezliği, dünyada ve ülkemizde insan haklarının tarihi gelişimi, insan haklarını koruma ve ulusal insan haklarını koruma mekanizmaları işlenmiştir. Bu bölümde insan hakları kavramından insan haklarının

korunmasına nasıl gelindiği ve insan haklarının korunmasının gerekliliği teorik bağlamda ele alınarak genel bir çerçeve çizilmiştir.

Teorik çerçevenin belirlenmesinin ardından insan haklarını korumaya yönelik mekanizmalar yasama, yürütme ve yargı içerisinde sistematik olarak değerlendirilmiştir. İkinci bölümde yasamanın insan haklarını koruması bağlamında klasik parlamenter denetim yollarına, İnsan Haklarını İnceleme Komisyonuna, Dilekçe Komisyonuna, Meclis Başkanı, komisyonlar ve siyasî partilerin rolüne değinilmiştir.

Üçüncü bölümde yürütmenin insan haklarını koruması ele alınmıştır. İnsan hakları ihlalleri genelde yürütmeden kaynaklanmakla birlikte buna paradoks oluşturacak şekilde yürütme içerisinde insan haklarını korumaya yönelik kurumsallaşmaya gidilmiştir. İlk olarak insan haklarının yürütmeye karşı korunması ve yürütmenin insan haklarını koruması irdelenmiştir. Ardından yürütme içerisinde oluşturulan insan hakları kurum veya birimleri sistematik olarak işlenmiştir. Amaçlarına göre yürütme içerisindeki insan hakları kurumsallaşması insan haklarını koruma mekanizmaları, insan hakları birimleri, insan haklarını araştırma ve inceleme birimleri ve kurulması planlanmış veya planlanmakta olan insan hakları birimleri şeklinde dörtlü bir yapı içerisinde işlenmiştir.

Son olarak dördüncü bölümde yargının insan haklarını koruması konu edinilmiştir. Yargının insan haklarını korumasına değinildikten sonra muhtemelen ülkemize özgü olan insan haklarının yargıya karşı korunması ve ardından yargı dallarının insan haklarını koruması ele alınmıştır.

Ülkemizde insan haklarının korunması yıllardır istikrarlı bir şekilde sağlanamamıştır. Sivil-asker ilişkilerindeki sorunlar darbeler ile sonuçlanarak insan hakları ihlallerinin önü alınmaz hâle gelmiştir. Avrupa Birliği'ne katılım süreciyle birlikte insan haklarının korunması başat konulardan biri olmuştur. İnsan haklarının korunması bağlamında kurumsal yapının ele alındığı tez insan haklarının kurumsallaşmasını bütünsel olarak değerlendirmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN HAKLARI

I- İNSAN HAKLARI KAVRAMI

İnsan hakları kavramı günümüzün popüler ifadelerinden biridir. Kavramın popüler kullanımı yanında kavramda devamlılık unsurunun bulunması insan haklarını tanımlamayı güçleştirmektedir. Tanımlamanın kısıtlamayı da barındırması durumu daha da zorlaştırmaktadır. Kavramın çok yönlülüğü ve tanımlamada karşılaşılan zorluklar kavramın belirsiz olmasından değil; aksine çok yönlü olmasından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı insan hakları, dinî inanç, felsefî düşünce, dünya görüşü ve yaşam tarzının bir yansıması ve sonucu olarak değişen ve gelişen bir nitelik taşımaktadır.²

İnsan hakları ifadesinin geçtiği yerlerde hak ve özgürlüklerden bahsedilmektedir. Hak ve özgürlük kavramlarına açıklık getirildiğinde insan haklarının tanımı kolaylaşacaktır. Bu sebeple sırasıyla hak ve özgürlüğün neyi ifade ettiği irdelenecektir.

Hak, “bir şeyi yapmak veya başkalarının belirli bir davranışta bulunmasını ya da belirli bir davranıştan kaçınmasını istemek yetkisi” anlamına gelmektedir. Bir şeyin hak olabilmesi için hukuk düzeni tarafından tanınması gerekir. Bundan dolayı hak, hukukî manada hukuk düzeni tarafından tanınmış bir yetkidir. Hak kavramını büyük hukukçulardan ARSAL(1880-1957) şu şekilde tanımlamıştır: “Hak, hukuk düzenince tanınmış, sınırı, konusu, kullanılma şekil ve koşulları gösterilmiş, yararlanılması toplumca sağlanmış özgürlüklerdir.”³ Bir hakkın mevcudiyetinden bahsedebilmek için dört koşulun bulunması gerekmektedir:

1. Hakkın açık bir biçimde tanımlanması,
2. Haktan yararlanacak olanların belli olması,
3. Hakka saygı gösterecek ya da riayet edecek organın belirli olması,

² İsmail KILLIOĞLU, “İnsan ve Özgürlük Üstüne Bir Deneme”, Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı, Yıl 4, S. 22, Temmuz-Ağustos 1998, s. 692.

³ Ahmet MUMCU, Elif KÜZECİ, **İnsan Hakları & Kamu Özgürlükleri**, Yenilenmiş Üçüncü Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 2003, s. 21.

4. Hakkın konusuna ilişkin ihtilaf çıktığında çözüm mercilerinin belirlenmiş olması. Yapılan hak tanımları ayrıntılı olmasa da bu dört unsuru içermektedir.

Özgürlük bir diğer adıyla hürriyet kelimesi siyasî yönü de olduğundan hak kelimesinden daha fazla tanımlanmasına girişilmiş ve tartışmalara sebep olmuştur. Özgürlüğü Türk Dil Kurumu şu şekilde tanımlamıştır: “1. Herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama durumu, serbestî. 2. Her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi iradesine, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi durumu.”⁴ Bu tanımda özgürlük serbestîyi içine alan geniş bir şekilde tanımlanmıştır. Kavramı sözlük anlamıyla ifade etmek kolay gibi görünse de üzerinde sayısız tanımlamaların yapılması tam tanımını yapmayı sadece zorlaştırmakla kalmayıp imkansızlaştırmaktadır. Bundan dolayı Montesquieu bu durumu yüzyıllar öncesinde veciz bir şekilde ifade etmiştir: “Hiçbir kelime yoktur ki, hürriyet kelimesi kadar kendisine değişik anlamlar verilmiş ve düşüncelere çeşitli biçimlerde yansımış olsun.”⁵

Yüzlerce yapılan bunlar gibi tanımlama çabası kavramın bütün yönlerini etraflıca içeren tanıma kavuşmasını sağlayamamıştır. Abraham Lincoln bu durumu “Dünya hiçbir zaman hürriyet kelimesinin iyi bir tarifine kavuşamamıştır.” şeklinde ifade etmiştir.⁶ Bu durum aşırı derecede tanımlama çabasının başarıya ulaşmasının mümkün olmadığını göstermektedir. İnsan yaşadığı sürece özgürlük gelişen şartlara ve durumlara göre tanımlanmaya devam edecektir. Özgürlüğün bu özelliği, özgürlüğü ölümsüzleştirmektedir.

Ülkemizde özgürlük 1924 Anayasasında doğal hukuktan esinlenilerek 1789 İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesinde formüle edilmiş şekliyle tanımlanmıştır. Buna göre özgürlük, başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir.⁷ Klasik tanımlar günümüzdeki sosyal devlet anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Yoksulluk ve sefalet içerisinde olan birinin kimseye zararı dokunmadan gezmesi, vitrin önlerinde seyretmesi, acaba bu kişiyi ne kadar özgür kılar?⁸

Hak ve özgürlük arasındaki ilişkiye geldiğimizde durum biraz daha karmaşık hâle gelmektedir. Özgürlüğün de bir hak olduğu konusunda büyük ölçüde fikir birliği vardır. Çoğu

⁴ **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayını, Sekizinci Baskı, Ankara, 1998, C. 2, s. 1747.

⁵ Münci KAPANİ, **Kamu Hürriyetleri**, Yedinci Baskı (Tıpkı Basım), Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, s. 3

⁶ KAPANİ, **a.g.e.**, s. 4.

⁷ Suna KİLİ, A. Şeref GÖZÜBÜYÜK, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 124.

⁸ KAPANİ, **a.g.e.**, s. 5.

zaman bu kelimeler birbiri yerine kullanılmaktadır. Ancak hak kavramı özgürlükten daha geniş bir anlamı ifade eder. Özgürlük genel olarak serbestiyi ifade etmekle birlikte hak kavramı sadece davranış serbestisini değil; aynı zamanda devletten ve toplumdaki kimi taleplerde bulunmayı da kapsar.⁹ Anayasalarımızda hak ve özgürlük(hürriyet) kelimeleri çoğu yerde yan yana veya madde başlığı özgürlük; maddenin içeriği hak olarak düzenlenmiştir. Bu durum kavram karmaşasına sebep olmaktadır.

Özgürlük hak kavramıyla, hak da hukuk kuralıyla anlam kazanır. Bunları birbirinden bağımsız düşünmek imkansızdır. Bu kavramlarla birlikte insan haklarını nasıl ifade edeceğimiz konusu önem arz etmektedir. Özgürlük başkasına zarar vermemek şartıyla istediğini yapabilmek olarak tanımlandı. Kişi bu özgürlükten yararlanarak yaşamına veya beden bütünlüğüne zarar verebilecek midir? Bu soruyu sordüğümüzde karşımıza insan hakları çıkmaktadır. Bu kavramla birlikte hak ve özgürlük kavramları felsefî birer kavram olmaktan çıkarak somut birer anlama bürünmüşlerdir. İnsanın onur ve haklar yönünde özgür olduğu, ırk, renk, cinsiyet, dil, din ve felsefî düşünce bakımından tüm temel hak ve özgürlüklerden yararlanmada ayrımsız olarak eşit buldukları ilk kez Fransız İhtilâli ile eylem safhasına geçmiştir.

İnsan hakları, kişinin sırf insan olmasından kaynaklanan dokunulmaz, vazgeçilmez ve devredilmez haklar bütününden oluşmaktadır. İnsan haklarından yararlanmak için sadece insan olmak yeterlidir. Bu durum insan haklarının evrenselliğinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir deyişle, insan hakları her yer ve zamanda tüm insanlar için geçerli olan haklardır. Bundan dolayı insan hakları eşitlik temeli üzerine kuruludur. İnsan haklarından yararlanmada ırk, din, dil, felsefî düşünce ve benzeri nedenler etkili olamazlar.

İnsan hakları ahlâkîlik düşüncesinden kaynaklanan haklardandır. Bunun ahlâkî tek temeli ise kişinin insan olmasıdır. Bundan dolayı insan haklarının diğer haklar yanında önceliği vardır. Çünkü bütün diğer haklar insan haklarıyla anlam kazanır. Her ne kadar insan hakları hukuk düzeni tarafından tanınsa da gerçek anlamda olması gerekeni belirtir. İnsan haklarının devlet tarafından kişilere tanınmış kısmı genel manada kamu hürriyetleri, kamu hürriyetleri ise anayasalarda temel hak ve özgürlükler olarak ifade edilir.

İnsan hakları özelliği itibariyle diğer haklardan farklı olup onlara yol gösterici niteliktedir. İnsan haklarının neler olduğu, iç hukukta anayasada ve anayasada belirtilen

⁹ Said Vakkas GÖZLÜGÖL, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuzda Etkisi**, Yetkin Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2002, s. 29.

haklar ve özgürlüklere binaen çıkarılan kanunlarda; uluslararası hukukta ise bildirge ve sözleşmelerde yer alır.

İnsan hakları dinamik bir yapıya sahiptir. Bu zamana kadar çeşitli insan hakları listeleri oluşturulmuştur. Ancak nihaî nokta konulamamaktadır. Bu insan haklarının dinamik niteliğinden kaynaklanmaktadır. İnsan haklarının gelişme ve değişme süreci devam etmektedir. 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesinden bu yana çıkarılan sözleşme ve bildirimler insan haklarının dinamik özelliğini göstermektedir. Son zamanlarda ortaya atılan gelişme hakkı, çevre hakkı ve benzerleri son noktanın konulmadığını göstermektedir.

Dinamik insan hakları, insan hakları mücadelesinin devam ettiğinin göstergesidir. İnsan hakları mücadelesi nerede ortaya çıkarsa çıksın kurulu düzenle bir bakıma çıkar çatışması niteliğinde olduğundan siyasî özellik taşımaktadır. Bu durum siyasî düzenlerde köklü değişikliğe neden olmaktadır. Rusya’da bazı temel hak ve özgürlüklerin tanınması mücadelesinin rejimin çöküşüyle neticelenmesi iç müdahâle, Irak’taki rejimin hak ve özgürlükleri kısıtlamasının rejimin yıkımıyla sonuçlanması dış müdahâle ile değişikliğe örnektir.

II- İNSAN HAKLARININ TEMELİ

İnsan hakları sırf insan olmaktan kaynaklanan haklarsa, insan haklarının temeli ya da kökeni de sadece insan olma durumu, insan doğası veya insanlıktır. Nasıl hukukî hakların kaynağı hukuk, sözleşmeden kaynaklanan hakların kaynağı sözleşme ise insan haklarının temeli, kaynağı, mevcudiyet sebebi insandır.¹⁰

İnsan haklarının temelinin insan olması insanın saygıdeğer, üstün, onur sahibi, düşünce yeteneği olan bir varlık olmasından kaynaklanmaktadır. Bu değerlerin hepsini özetleyen insan onuru kavramı İnsan Hakları Evrensel Beyannameesi gibi birçok insan haklarıyla ilgili sözleşmede yer almıştır.

İnsan hakları tarihi adeta insan haklarının temelinin, insan olma durumunun kabulü mücadelesidir. İlk Çağlardan bu yana süren mücadelede insan olmanın kabulü büyük rol oynamıştır. Özgür – köle, kadın – erkek mücadelesi bu durumu kanıtlar niteliktedir.

¹⁰ Jack DONNELLY, **Teoride ve Uygulamada İnsan Hakları**, (Çev.: Mustafa Erdoğan – Levent Korkut), Yetkin Yayınları, Ankara, 1989, s. 27.

İnsan haklarının temeline dayanak oluşturmada iki görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan biri doğal hukuk, diğeri ise insan doğası anlayışıdır.

Doğal hukuk anlayışının kökeni eski Yunan dönemine kadar gider. Eski Yunan'daki doğal hukuk anlayışı günümüz doğal hukuk anlayışının nüvesi mahiyetindedir. Bu nüve yüzyıllar boyunca gelişip değişerek günümüzdeki doğal hukuk anlayışının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Eski Yunan'daki doğal hukuk anlayışı ve bu konudaki yorumlar Orta Çağ Hristiyan ve İslam dünyasında da etkili olmuştur.¹¹

Doğal hukuk anlayışının ortaya atılmasının temel nedeni, yaşanan haksızlıklar sonucu meydana gelen adalet arayışı ve anlayışıdır. Siyasî yönetimler çoğu zaman kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu durum kendilerinin yararına olurken insanların birçoğunun zararına, haklarının ihlâl edilmesine sebep olmuştur. İnsanların yaşadıkları ihlâller, kısıtlamalar hayatı çekilmez hâle getirmiştir. Bundan dolayı devamlı adaletin tesis edilmiş olduğu bir ortamın varlığı arzu edilmiştir. Bu özelliği sebebiyle doğal hukuk anlayışı olanı değil, olması gerekeni belirtir.

Orta Çağda doğal hukuk anlayışı Hristiyanlığın doğuşuyla kısmî gelişme göstermiştir. Dinlerin getirdiği ilkeler doğrultusunda insanların hak ve özgürlüklere sahip olması ve bu hakları devlete karşı ileri sürebilmeleri devletin mutlak iktidarına sınırlama getirmesi sebebiyle insan haklarına katkı sağlamıştır.¹² İlk Hristiyanların Roma İmparatorluğu'na karşı mücadele etmeleri ve yaşam tarzlarında sevgiyi esas almaları doğal hukuk anlayışını güçlendirirken sonraları Hristiyanların siyasî gücü elde etmeleri ve kilisenin hakların önüne bir engel olarak ortaya çıkması bu gelişimi baltalamıştır. İslamiyette ise İslam hukukunun Müslümanlara haklar tanınması ve bu hakları devlete karşı ileri sürmeleri insan haklarına bir nebze katkı sağlarken sonraları İslam hukukunun hak ve özgürlükler önünde değişmez kurallar olarak ortaya konması insan haklarının gelişimini engellemiştir.

Doğal hukuk anlayışı günümüzdeki anlamıyla 17. ve 18. yüzyıl Avrupasında ortaya konulmuştur. Bu yüzyıllarda Aydınlanma Dönemi yazarları, ilk defa sistemli bir şekilde insan haklarının en üstün ahlâkî talepler olduğunu ve devlet başta olmak üzere herkesin bu haklara saygı göstermesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu dönemin ünlü doğal hukukçuları John Locke, Jean Jack Rousseau ve Hobbes'tur.

¹¹ Mustafa ERDOĞAN, **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 2001, s. 127.

¹² Anıl ÇEÇEN, **İnsan Hakları**, Selvi Yayınları, Ankara, 1990, s. 37.

Doğal hukuk anlayışına göre insanlar yaratılışını izleyen evrelerde birbirlerinden ayrı ve tek başlarına yaşıyorlardı. Bu dönemde insanlar eşit ve özgür olup doğal bir hâlde yaşamlarını devam ettiriyorlardı. Nüfusun artması insanların birbirlerine yakınlaşmasını, sosyal temasta bulunmalarını sağlamıştır. İnsanların bir araya gelmeleri bir düzen oluşturma ve tabiat karşısında güçlükleri aşma fikrini ortaya çıkarmıştır. İnsanlar bir araya gelerek toplum ve devleti oluşturmuşlardır. Bu oluşumda insanlar sahip oldukları sınırsız özgürlüklerin bir kısmını devlete devretmişlerdir. Bunun karşılığında toplum içinde yaşama ve kendi haklarının güvencesine kavuşmuşlardır. İnsanlar düzen oluşturma fikrine bir toplum sözleşmesi ile kavuşmuşlardır. İnsanların haklarının bir kısmını devlete devretmemesi hakların niteliğinden kaynaklanmakta olup bu hakların devlete devredilemeyeceği, devletin bu haklara saygı göstermesi ve bağlı olması anlayışı doğal hakları ortaya çıkarmıştır. Doğal haklar doğal hukukun bir parçasıdır. Bu temellendirmeler doğrultusunda doğal hakların dört önemli özelliği bulunmaktadır: 1. Doğal haklar insanın doğuştan sahip olduğu devredilmez ve vazgeçilmez haklardır. Doğal haklar insanın insan olma özelliğinden kaynaklandığından, reddedilmesi insan olmanın reddedilmesi anlamına gelir. 2. Doğal haklar toplum ve devletten önce de var olduklarından siyasî düzenin eseri veya sonucu değildir. 3. Doğal haklar mutlaktır. Bu sebeple herhangi bir düşünce veya gerekçe ile engellenmesi düşünülemez. 4. Doğal haklar evrenseldir. Evrensellik özelliğinin sonucu olarak zaman ve mekana bağlı olmaksızın herkes bu haklara sahiptir.¹³

Doğal hukuk anlayışının adaletin mutlak standardı olması tabiatı itibariyle olanı değil, olması gerekeni ifade ettiği belirtilmişti. Günümüzde doğal hukuk anlayışının eriştiği son nokta hukuk devleti anlayışıdır. Siyasî iktidarların serbestlik içinde bulunması yüzyıllar boyunca kendilerinin sınırlandırılmadığını ya da çok az sınırlandırıldığını göstermektedir. Adaletin gerçekleşmesi amacıyla yapılan mücadeleler siyasî iktidarın sınırlanmasıyla sonuçlanmış ve hukuk devleti anlayışının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Doğal hukuk anlayışı, 17. ve 18. yüzyılda baskı rejimlerine karşı mücadelede önemli başarılar kazanmıştır. Ancak doğal hukuk anlayışında insanların toplumsal sözleşme öncesinde tabiat hâlinde yaşamaları fikri gerçeklikten uzaktır. Bu sebeple doğal hukuk anlayışı özellikle pozitivist hukukçuların ağır eleştirilerine maruz kalmıştır. Ayrıca doğal hukuk anlayışının meşrulaştırmada kullanılması kurumun yıpranmasına yol açmıştır. Esas

¹³ Oktay UYGUN, “İnsan Hakları Kuramı”, İnsan Hakları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 17.

itibariyle iyi olan bir kavram, her ne kadar kötüye kullanılırsa kullanılsın, yıpranması sebebiyle onun terk edilmesini haklı göstermez.¹⁴

İnsan haklarını gerçekçi bir temele oturtma düşüncesi insan doğası kavramını ortaya çıkarmıştır. İnsan doğası anlayışı Fransız İhtilali'nden sonra ortaya atılmış olup, insan haklarının temelini insan doğasına bağlamaktadır.

İnsan haklarının doğası genellikle insanın ihtiyaçları ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu görüşe göre insan doğası, ihtiyaçlara dayanır. Ancak insan ihtiyaçları nesnel olarak tespit edilemediği gibi, bu kavram insan doğası gibi üzerinde tam bir mutabakatın olmadığı bir içerik taşımaktadır.

İhtiyaçlar denildiğinde akla ilk gelen insanın maddî ihtiyaçları olan yaşamını idame ettirmesine imkan sağlayan geçim ve güvenlidir. Bu ihtiyaçların aynısının hayvanlarda da olması ve insanın manevî yönünün de bulunması ihtiyaçları sadece maddî ihtiyaçlar ile tanımlamayı zorlaştırmaktadır. İnsanın ihtiyaçlarından manevî olanları, insanın insan olarak belirmesini sağladıklarından ihtiyaçlardan da manevî olanların insan doğasını belirlemede ele alınması gerekir. Bundan dolayıdır ki insan doğasından bahsedildiğinde insanın manevî doğası anlaşılmalıdır. İnsan hakları uluslararası insan hakları sözleşmelerinde belirtildiği gibi insan onurundan kaynaklanmaktadır. Bu açıdan insan onurunun ayakta kalmasına imkan tanıyan ihtiyaçlar insan doğasını daha iyi açıklamaktadır. İnsan hakları ihlalleri insanın insanlığını inkar eder, yoksa ihtiyaçlarını gidermesine her zaman mâni olmaz. Bundan dolayı insan haklarının doğası maddî gereklerden veya sağlık gereklerinden değil; onurlu bir hayat istemesi ve insana özgü bir değerinin olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵

III - İNSAN HAKLARININ SINIFLANDIRILMASI

İnsan haklarının devamlı gelişim içerisinde olması ister istemez değişik sınıflandırmalar yapılmasına sebep olmuştur. İnsan haklarını sınıflandırma çabaları insan hakları tarihi ile benzerlik taşımaktadır. İnsan haklarının sınıflandırması denildiğinde akla ilk gelen George Jellinek'tir. Jellinek insan haklarını üç gruba ayırarak tahlil etmiştir: 1. Negatif statü hakları (Pasif statü hakları, geleneksel hak ve özgürlükler, koruyucu haklar) 2. Pozitif statü hakları (İsteme hakları) 3. Aktif statü hakları (Katılma hakları)

¹⁴ Mithat SANCAR, "Hukukun Oluşturulmasında İnsan Haklarının Rolü ya da İnsan Hakları ile Pozitif Hukuk Arasındaki İlişki", 50 Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye'de ve Dünyada İnsan Hakları, Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s. 316.

¹⁵ DONNELLY, *age.*, s. 27.

Negatif statü haklarında devletin bireye müdahâle etmemesi, onu engellememesi veya etki altında tutmaması ön plana çıkmaktadır. Devlet bu hakların tanınmasında bir eylemde bulunma, bir şey yapma yükümlülüğünde değildir. Aksine bireye müdahâle etmemesi gerekmektedir. Birey devlet karşısında devlet tarafından aşılamayacak ve dokunulamayacak özel alanı olan haklara sahiptir.¹⁶ Birey devlet karşısında adeta ‘Gölge etme, başka ihsan istemem.’ demektir.

Pozitif statü haklarında devlet negatif statü haklarında olduğu gibi negatif edim borcunda olmayıp; devletin bir edimi yerine getirmesi, vatandaş yararına hak doğrultusunda bir davranışta bulunması gerekmektedir. Devletin eğitim hakkını yerine getirmesi için gerekli imkanları sağlaması, sağlık hakkı için gerekli personel ile araç ve gereç temininde olduğu gibi devletin bu hak grubunda bir edimde bulunması gerekmektedir.

Aktif statü haklarında devlet bireylerin devlet yönetimine katılmasını sağlamalıdır. Bunun için siyasî görüş ve düşüncelerini açıklama, örgütlenme, seçme ve seçilme gibi yollarla bireylerin devlet yönetiminde söz sahibi olmasını sağlayan siyasî hakları, devletin tesis etmesi gerekmektedir.

İnsan hakları kolaylık sağlamak amacıyla sınıflandırılrsa da bu hakları birbirinden ayrı düşünemeyiz. İnsanın tam manasıyla hür olabilmesi için bu hakların hepsine sahip olması gerekir. Pozitif statü haklarının kişiye tanınması sosyal güvenlik hakkını sağlayabilirken kişiyi gerçek anlamda hür kılmaz.¹⁷

Bu klasik ayırım dışında insan hakları öznelere, sınırlandırılmalarına, olağan ve olağanüstü rejimlere göre sınıflandırmalara tâbi tutulmaktadır.¹⁸ Ancak günümüzde insan hakları genel olarak kuşaklara ayrılarak incelenmektedir.

A- Birinci Kuşak Haklar

Orta Çağ Avrupa’sında düzen eşitsizlik üzerine kuruluydu. Aristokrasi diğer sınıflara göre üstün ve hakim konumdaydı. Ticaret ve teknolojinin gelişmesi sanat erbabı bir sınıfı ortaya çıkarmıştır. Sanat erbabı sınıf burjuvazi olarak bilinmektedir. Ticarî ilişkilerin insanlar arası ilişkileri geliştirmesi yeni ticaret alanlarının keşfedilmesini sağlamıştır. Ticaret hayatının gelişmesini feodal düzenin kısıtlaması, aristokrasi ile burjuvazi arasında eşitlik ve özgürlük

¹⁶ KAPANİ, *age.*, s. 6.

¹⁷ KAPANİ, *age.*, s. 7.

¹⁸ İsmet GİRİTLİ, Hasan Atilla, **Günümüzde İnsan Hakları**, Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 20.

savaşlarının çıkmasına, krallıklarının kurulmasına ve sonrasında ulus devletlerin oluşmasına sebep olmuştur. Burjuvazinin aristokrasiye karşı verdiği bu mücadele Amerikan ve Fransız İnsan Hakları Bildirilerinde yer alan klasik hakların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Burjuva değeri olarak ortaya çıkan klasik hak ve özgürlükler günümüzün anlayışı ile evrenselleşerek birinci kuşak hakları ortaya çıkarmıştır.

İlk bakışta bu hak grubu Jellinek'in sınıflandırmasındaki negatif statü ve aktif statü haklarına karşılık gelir gibi görünmektedir. Mahiyet itibariyle büyük bir benzerlik olmakla birlikte devletin edimleri burada sadece müdahâle etmeme olarak kalmamaktadır. Örneğin devletin işkence yasağını hayat geçirebilmesi için personeli almada itina göstermesi, personeli denetlemesi, personele eğitim imkanları sağlaması ve mağdurlara güvenceler getirmesi gerekmektedir. Bu sebeple Jellinek'in sınıflandırması ile kuşaklara göre ayırımın bire bir örtüştüğü söylenemez.

Birinci kuşak haklar liberal düşünceye dayanmaktadır. Bireyin sınırsızca istediğini yapabilmesi, girişim özgürlüğüne müdahâle edilmemesi esastır. Bu tür haklar, pratikte karşımıza kapitalizmin ünlü sloganı 'Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler.' olarak çıkmaktadır. Eşitlik, kişi özgürlüğü ve güvenliği, yaşam hakkı, vücut dokunulmazlığı, işkence ve kötü muamele yasağı, ifade özgürlüğü, din özgürlüğü, konut dokunulmazlığı, mülkiyet hakkı, dernek kurma hakkı, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı, adil yargılanma hakkı, seçme ve seçilme hakkı ve kamu hizmetine girme hakkı birinci kuşak hakların belli başlılarıdır. Bu haklar 1982 Anayasasının ikinci kısmının ikinci ve dördüncü bölümlerinde yer almaktadır.

B- İkinci Kuşak Haklar

Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar olarak bilinen ikinci kuşak haklar, işçi sınıfının mücadelesiyle ortaya çıkmıştır. Liberal iktisadî düşüncede, her arzın kendi talebini yaratması ve üretim ile tüketimde krizlere yer verilmemesi ilkeleri doğrultusunda sorunların ortaya çıkmayacağı öngörülmüştür. Ancak üretim veya tüketimin herhangi bir aşamasında meydana gelen krizler liberal iktisadî düşüncenin tam anlamıyla uygulanabilir olmasını engellemiştir. Ayrıca insanların sadece kâr güdüsü ile hareket etmeleri sonucu işçi sınıfının aşırı derecede ezilmesi ve sömürülmesi ikinci kuşak hakların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Sanayi devrimi ile birlikte köyden kente göç olması, kentlerde bir işçi sınıfının oluşması ve kapitalizmin dışlılarına bırakılan işçilerin gününün tamamını fabrikada geçirmesi

bir gerçeklik olarak ortaya çıkmıştır. 1848 İhtilali ve Marksist düşünce bu hakların kabulü için ilk ve önemli adımlar olmuştur. 1848 Fransız Anayasası ikinci kuşak hakların pozitif hukuka geçmesi açısından önemli bir belge niteliğindedir.¹⁹

I. Dünya Savaşı sonrası sosyal ve ekonomik haklar savaşın iktisadî zorluklarının da etkisiyle anayasalara girmeye başlamıştır. Yaşanan zorluklar klasik hak ve özgürlüklerin yeterli olmadığını ortaya koymuş ve sonunda haklar listesinin genişlemesini sağlamıştır. Kronolojik olarak önce Meksika Birleşik Devletleri Anayasası, ardından 1919 tarihli Alman Cumhuriyeti (Weimar) Anayasasında sosyal ve ekonomik haklar yer almıştır.²⁰

1929'da yaşanan ekonomik kriz artık liberal ekonomi teorilerinin iflas ettiğinin göstergesiydi. Ardından yaşanan II. Dünya Savaşı insanları yaşam şartları açısından aşırı derecede zorlamıştır. Ayrıca II. Dünya Savaşını müteakiben soğuk savaş döneminin başlaması Batılı devletlerin sosyalist akımları önlemek amacıyla sosyal ve ekonomik haklara daha çok önem vermesine sebep olmuştur. Sosyal ve ekonomik hakların artık hemen hemen bütün anayasalarda yer alması II. Dünya Savaşı sonrasında meydana gelmiştir.

Gerçek bir özgür düzenin kurulabilmesi için insanların klasik haklara sahip olmasının yanında yoksulluk ve sefaletten kurtulması ve insanca bir hayat tarzına ulaşması fikri kabul görmüştür. ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt'in "Bütün İnsanlar İçin Dört Hürriyet" adlı konuşmasında sayılan dört haktan birinin yoksulluktan kurtulma hürriyeti olması bu kuşaktaki hakların önemini açık bir şekilde göstermektedir.

Eğitim ve öğrenim hakkı, çalışma ve sözleşme özgürlüğü, sendika hakkı, grev ve toplu sözleşme hakkı, dinlenme hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sağlık ve konut hakkı ikinci kuşak haklardan olup Anayasanın ikinci kısmının üçüncü bölümünde yer almaktadır.

C- Üçüncü Kuşak Haklar

Son zamanlarda dayanışma hakları olarak bilinen üçüncü kuşak haklar ortaya atılmıştır. Bu haklar gerçekleşmesi devletin sınırlarını aşan bir insanlık dayanışması gerektirmesi sebebiyle dayanışma hakları olarak bilinmektedir.²¹ Bu tür hakların insan hakları olup olmadığı tartışılmaya devam etmektedir.

¹⁹ KAPANİ, *age.*, s. 53.

²⁰ KAPANİ, *age.*, s. 55.

²¹ ERDOĞAN, *age.*, s. 143.

Bilimsel ve teknik ilerlemelerin faydaları kadar zararlarının ortaya çıkması ve bu zararların sadece bir devlet tarafından değil; dünya devletleri tarafından ortadan kaldırılabilecek olması bu haklara kendi özgünlüğünü kazandırmıştır. Nükleer silahların insanlığı tehdit etmesi, dünyanın neresinde olursa olsun meydana gelen bir çevre felâketinin bağımsız nitelikte olmaması, dayanışma hakları için herkesin ortak çabasının gerekliliğini ortaya koymuştur.²²

Dayanışma haklarının niteliği insan hakkı olarak kabul edilmesini zorlaştırmaktadır. İnsan haklarının öznesi insanken dayanışma haklarında öznenin insan olup olmadığı yönündeki eleştiriler bu hak grubunda sıkıntılara neden olmaktadır. Kollektif varlıklar, insan olmadığından irade sahibi olmayıp ve dolayısıyla ahlâkîlik ve rasyonellik vasıflarına haiz değildirler. Bu sebeple insan hakları ile kollektif hakları bir görmek tutarsızlık olur.²³ Ayrıca üçüncü kuşak hakların amaçlarının büyük ve belirsiz olmasının resmî günahların örtbas edilmeleri için kullanılmasına elverişli olduğu gerekçesiyle de karşı çıkmıştır.²⁴

Üçüncü kuşak haklar eleştirilerin yöneltildiği gibi klasik haklardan farklı bir mahiyet arz etmektedir. Ancak kanımca bu durum bu hakların insan hakları olma özelliğini ortadan kaldırmaz. Şöyle ki hakların birbirinden farklı özellikte olabileceğini kabul etmemek insan haklarının önündeki engellerden biridir. Sosyal ve ekonomik haklar da klasik haklardan farklı nitelikler taşımaktadır. Bu durum sosyal hakların insan hakları olma durumunu ortadan kaldırmadığı gibi dayanışma haklarının da farklı özellikler taşıması insan hakkı olma durumunu ortadan kaldırmaz. Her ne kadar ilk bakışta teorik sorunlar var gibi görünse de kollektif hakları nihaî olarak insan haklarından ayrı düşünemeyiz. Örneğin meydana gelebilecek bir çevre felâketi artık global bir nitelik arz etmekte olup sadece günümüzü değil, gelecek insanların yaşam hakkını ihlâl eder vaziyettedir. Aksini bir an düşündüğümüzde global bir koruma sağlamayan hatta gelecek insan haklarını ihlâl edecek veya ortadan kaldıracak bir insan hakları anlayışını nasıl kabul edebiliriz? İnsan haklarının devamlı gelişme ve değişme içinde olması gerçeği insan haklarının öznesi kavramına zaman yönünden yeni bir boyut kazandırmıştır.²⁵ Subjektif hakta bulunan unsurların bulunmaması sebebiyle bu hakların dışarıda bırakılmasının düşünülemeyeceği ve subjektif hakkın ölçütlerinin yeniden gözden

²² GİRİTLİ, GÜNGÖR, *age.*, s. 26.

²³ ERDOĞAN, *age.*, 144.

²⁴ DONNELLY, *age.*, s. 156.

²⁵ İbrahim Ö. KABOĞLU, *Özgürlükler Hukuku*, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, 2002, s. 534; Üçüncü kuşak hakların öznelere konusunda bkz. Bülent ALGAN, “Rethinking ‘Third Generation’ Human Rights”, Ankara Law Review, Vol. 1, No 1, Summer 2004, s. 136-150.

geçirilmesi gerektiği haklı olarak ileri sürülmüştür.²⁶ Ayrıca dayanışma haklarının soyut talepler olmadığı, öznelerinin, konularının ve muhataplarının büyük ölçüde belirlenebilir olduğu ve bunların kişi, toplum ve devlet ilişkilerinin yeniden tanımlanması bağlamında yorumlanması gerektiği ifade edilmiştir.²⁷

Üçüncü kuşak haklar II. Dünya Savaşı sonrasında iletişim ve teknolojiye gelen gelişmelerle birlikte özellikle sömürgeci yeni kurtulan üçüncü dünya devletlerinin baskısı sonucu, insan haklarının uluslararasılaşmasına katkı sağlayan haklar olarak ortaya çıkmışlardır. Bu haklardan dördü özgün bir şekilde 1982 yılında “Dayanışma Haklarına İlişkin Uluslararası Üçüncü Pakt Ön Tasarısı”nda yer almıştır.²⁸ Bu haklar şunlardır: Barış hakkı, gelişme hakkı, çevre hakkı, insanlığın ortak mal varlığına saygı hakkı.

Üçüncü kuşak haklardan sadece çevre hakkı 1982 Anayasasının 56. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddedeki düzenlemede çevre hakkı, sağlık hizmetleri ile ilişkilendirilerek formüle edilmiştir. Çevre hakkının düzenleme şekli karşılaştırmalı anayasa hukuku verilerine bakıldığında, düzenleme üç yönden eksiktir. Düzenlemede devletin ödevleri somut olarak belirtilmemiş, vatandaşlara başvuru imkanı tanınmamış, şekli belirtilmemiş ve yaptırım öngörülmemiştir.²⁹

IV- İNSAN HAKLARININ EVRENSELLİĞİ

İnsan hakları, insanların ait oldukları gruplara, özelliklerine ve diğer ayırt edici taraflarına bakılmaksızın sadece insan olmaları sebebiyle tanınmış olan haklardır. İnsan haklarından yararlanmada insan olma özelliğinden başka bir özellik aranmaması, insan haklarının bütün insanlara tanınmış olması insan haklarının evrensel olduğunu gösterir. İnsan hakları en üstün ahlâkî haklar oldukları, siyasî hayatın temel yapı taşı oldukları ve siyasî uygulamaların düzenleyicisi anlamına geldiklerinden diğer ahlâkî, hukukî ve siyasî taleplerden önce gelirler. İnsan haklarının bu boyutu, insan haklarının ahlâkî evrenselliğini oluşturur.³⁰

²⁶ Silvio MARCUS-HELMOS, “İnsan Haklarında Yeni Gelişmeler”, Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2001, s. 160.

²⁷ İbrahim Ö. KABOĞLU, “Dayanışma Haklarının Hukuksal Değeri (Soyut Talepler mi, İnsan Hakları mı?)”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, Ankara, 1992, C. 13, s. 47-8.

²⁸ KABOĞLU, *age.*, s. 529.

²⁹ KABOĞLU, *age.*, s. 538.

³⁰ DONNELLY, *age.*, s. 11.

İnsan haklarının sırf insan olmaktan kaynaklanan evrensel olma vasfından başka bir evrensellik özelliği daha bulunmaktadır. Bu evrensellik insan hakları standartlarının uluslararası insan hakları sözleşmelerinde yer alması ve bunların dünyanın birçok ülkesi tarafından kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda uluslararası alanda insan hakları ihlalleri suçlaması, en ağır suçlamalar arasında yer almaktadır.³¹ İnsan haklarının uluslararası alandaki sahip olduğu evrenselliğe, uluslararası normatif evrensellik denilmektedir. İnsan hakları ile ilgili uluslararası sözleşmelerin ülkelerin iç hukukunda doğrudan etkili olması insan haklarının evrenselliğinin bir sonucudur. Hatta daha ileri gidilerek insan hakları ile ilgili uluslararası sözleşmeler ile iç hukuk arasında çatışma çıkması durumunda sözleşmenin dikkate alınacağına düzenlenmesi insan haklarının evrenselleşmesinde ileri bir noktayı göstermektedir. Bu bağlamda 07.05.2004 tarihli ve 5170 sayılı yasa ile 1982 Anayasasında ‘Milletlerarası andlaşmaları uygun bulma’ başlıklı 90. maddede yapılan değişiklikle usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümlerinin esas alınacağına düzenlenmesi, insan haklarının evrenselliğinin dikkate alındığının bir göstergesidir.

İnsan haklarının evrenselliği hakkında yöneltilen eleştirilerin temel noktası, insan haklarının Batı kökenli olmasından kaynaklanmaktadır. İnsan haklarının Batı kültüründen kaynaklanması sebebiyle evrensel olarak kabul edilemeyeceği, bunu kabul etmenin Batı kültürünün diğer kültürlerden üstün olduğunu kabul etmek olduğu düşüncesi ileri sürülmüştür. Ayrıca Batılı olan değerlerin dayatma ile yükümlülük olarak yüklenemeyeceği belirtilmiştir. İnsan haklarının evrenselliğine yönelik eleştiriler genellikle Post-Modernistler, Marksistler ve İslamcılar tarafından ileri sürülmüştür.

İnsan haklarının evrensel olarak kabul edilmesi, uygulamadan kaynaklanan sebeplerle eleştirilmektedir. Britanya Güvenlik Kuvvetleri’nin 1971 yılında Kuzey İrlanda’da kullandığı ‘sorgulamaya yardımcı beş teknik’ olarak bilinen sorgu teknikleri, 1976 yılında Avrupa Komisyonunda işkence teknikleri olarak kabul edilirken, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından 1978 yılında bunların işkence oluşturacak yoğunlukta görülmemesi, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele olarak tespit edilmesi, insan haklarının uygulamada nasıl farklı şekilde değerlendirildiğine örnektir. Bu durum insan haklarının evrensel olduğu düşüncesinin

³¹ DONNELLY, *age.*, s. 11.

Kabulünü zorlaştırmaktadır. Ve haklı olarak uygulama söz konusu olduğunda farklılığın kaçınılmaz olduğu ileri sürülmüştür.³²

İnsan haklarıyla ilgili uluslararası ve bölgesel kuruluşların varlığı insan haklarının evrenselliğini sağlamlaştırmaktadır. Ancak bu kuruluşların etki alanının geniş olması sonucu yorum ve görüşlerinde olumsuz kayan değişme olduğunda insan haklarının evrenselliğine zarar verdiği de bir gerçektir. Bölgesel koruma mekanizmalarından en güçlüsü olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin başörtüsü hakkında vermiş olduğu kararın gerekçesinde insan haklarının evrenselliğine zarar verici argümanların kullanılması eleştiri konusu olmuştur. Kaldı ki Mahkemenin kullandığı argümanların birçoğunun ülkemizde resmî ideoloji olarak benimsenmektedir. Bu durum, Batı'nın insan haklarını evrensel bir değer olarak kabul ettikten sonra yerel şartları dikkate aldığı ve kendi içerisinde ikileme düştüğünün göstergesi olarak ileri sürülmüştür.³³

İnsan hakları alanında farklı anlayış ve uygulamalar olsa da bunlar, insan haklarının evrenselliği anlayışına zarar vermemelidir. Bazı insan haklarının biçim ve yorumunda kültürlere bağlı olarak sınırlı bazı değişikliklerin zorunlu olabileceği, ancak insan haklarının ahlâkî evrenselliği konusundaki ısrarın olması gerektiği yerinde olarak ifade edilmiştir.³⁴

İnsan haklarının hiçbir ülkenin iç sorunu olarak görülmemesi, tüm dünya ülkelerinin insan haklarının korunmasına ve gelişmesine katkı sağlaması ve hatta bazılarının dış politikalarında da insan haklarını baz almaları insan haklarının evrenselliğinin hayata geçirilmesi yönündeki önemli adımlardandır. Ayrıca insan haklarının korunması geliştirilmesi alanında ulusal sivil toplum örgütlerinin yanı sıra Uluslararası Af Örgütü, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İnsan Hakları İzleme Örgütü gibi uluslararası faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerinin varlığı insan haklarının evrenselliğine katkı sağlamaktadır.

İnsan haklarının evrenselliği bağlamında insan haklarına tanınan yüksek ahlâkî nitelik, pozitif hukuku düzeltici ve tamamlayıcı işlevlerinde görülmektedir. Anayasa Mahkemesinin mecburî hizmet borcunu yerine getirmeyen kimseye cezayı ödeme yükümünden ayrı olarak bir de özgürlüğü kısıtlayıcı ceza verilmesini “bilinen uygar ülkelerdeki hukuk ve insanlık anlayışına aykırı olduğu” gerekçesiyle iptal etmesi bu bağlamda değerlendirilmektedir.³⁵

³² Antonio CASSESE, **Human Rights In A Changing World**, Polity Press, Roma, 1990, s. 50.

³³ Ahmet OKUMUŞ, “Avrupa'nın ‘hicabı’: İnsan Hakları”, Zaman Gazetesi (16.09.2004).

³⁴ DONNELLY, **age.**, s. 135.

³⁵ Tekin AKILLIOĞLU, **İnsan Hakları I Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri**, A.Ü.S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları No: 17, Ankara, 1995, s. 3.

Anayasa Mahkemesinin iç mevzuatta olmayan bir kuralı genel insan haklarından hareketle ölçü norm kabul etmesi insan haklarının uluslararası normatif evrenselliğine güzel bir örnek oluşturmaktadır.

V- İNSAN HAKLARININ BÖLÜNMEZLİĞİ

İnsan haklarının bölünmezliği, haklar arasında bir hukukî hiyerarşi ilişkisi olmadığı, özellikle ekonomik sosyal ve kültürel haklar sağlanmadan medenî ve siyasî hakların tam manasıyla kullanımının mümkün olmadığı ve hakların hepsinin bir bütün olduğu anlamına gelir. Birleşmiş Milletler tarafından 22 Nisan-13 Mayıs 1968 tarihlerinde düzenlenen ilk Dünya İnsan Hakları Konferansı sonundan yayınlanan Tahran Bildirgesi'nin 13. maddesinde insan hakları ve temel özgürlüklerin bölünmez olması sebebiyle, ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanma olmadan medenî ve siyasî hakların tam olarak gerçekleştirilmesinin imkansız olduğu ve insan haklarının uygulanmasında görülen kalıcı başarılar, ulusal ve uluslararası ekonomik ve sosyal ilerleme politikalarının üzerinde bırakılan baskı ve etkiye bağlı olduğu belirtilmiştir.³⁶ Ayrıca yine Birleşmiş Milletlerce 14-25 Haziran 1993 tarihlerinde Viyana'da düzenlenen Dünya İnsan Hakları Konferansı sonunda yayınlanan Viyana Bildirisi ve Etkinlik Programı'nın 5. maddesinde tüm insan haklarının evrensel, bölünmez, birbirine bağlı ve birbiriyle ilişkili olduğu, uluslararası topluluğun aynı düzlemde ve aynı vurguyla global olarak adil ve eşit şekilde insan haklarını uygulaması; ulusal ve bölgesel özellikler ile değişik tarihî, kültürel ve dinî arka planların zihinde olması gerektiği, devletlerin görevinin, siyasî, ekonomik ve kültürel sistemlerine bakılmaksızın tüm insan hakları ve temel özgürlükleri geliştirmek ve korumak olduğu kabul edilmiştir.³⁷

Medenî ve siyasî haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ayrı bir tarihsel evrimin sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Bu durum insan haklarının devamlı olarak değişme ve gelişme gösterdiğinin kanıtıdır. Ancak bu ikili ayrımın yanıltıcı olabileceği, kaba ve titiz olmayan bir ayırım olduğu ve iki kategorinin birbirinin karşıtı olduğu gibi düşündürmesinin olası olduğu ileri sürülmüştür.³⁸

³⁶ University of Minnesota, Human Rights Library, “**Proclamation of Teheran, Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May 1968, U.N. Doc. A/CONF. 32/41 at 3 (1968)**”, (Erişim Tarihi:22.09.2004) <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/12ptichr.htm>.

³⁷ University of Minnesota, Human Rights Library, “**Vienna Declaration and Programme of Action, World Conference on Human Rights, Vienna, 14-25 June 1993, U.N. Doc. A/CONF.157/24 (Part I) at 20 (1993)**”, (Erişim Tarihi:22.09.2004) <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/11viedec.html>.

³⁸ DONNELLY, *age.*, s. 38; ALGAN, *agm.*, s. 152.

İnsan haklarının her biri insanlık onurunu temsil eder. İnsan haklarının bölünmezliği ilkesi doğrultusunda bu hakların birinin diğerinden önce gelmesi söz konusu olmamalıdır. Çünkü insan hakları birbirinden bağımsız olmayıp birbirleriyle karşılıklı bağımlılık içindedirler ve bunların insan onurunu temsil etmeleri sebebiyle bölünmeleri mümkün değildir. Ancak insan haklarından bazılarının diğerlerinden daha önemli olduğu uygulamada gözden kaçmamaktadır. Bu durum diğer insan haklarının önemsiz olduğu, tanınmasalar da olacağı anlamına gelmemektedir. İdeal olan mutlak koruma, insan haklarının tamamının tanınmasıdır.³⁹

İnsan hakları her ne kadar birinci, ikinci ve üçüncü kuşak haklar olarak ayrılrsa da bu yapılan ayırım, tarihsel sürecin bir sonucu olup öğretici amaçlıdır. Bundan dolayı birinci kuşak hakların, ikinci ve üçüncü kuşak haklardan ve ikinci kuşak hakların üçüncü kuşak haklardan üstün olması mümkün değildir. Örneğin meydana gelen bir çevre felâketi duruma göre birinci kuşak haklardan daha önemli nitelik arz edebilir. Ayrıca bunlar arasında üstünlük derecesi kabul edilse bile, hakların tamamı sağlanmadan insan haklarının sağlandığı iddia edilemez. İnsan haklarını, değişik anlayışlar doğrultusunda haklardan birine indirgemek mümkün değildir. Bu bağlamda insan hakları ile doğrudan ilgili olan özgürlük kavramının özünde ve cevherinde tek olduğu ve monizmin özgürlüğün başlıca niteliği olduğu haklı olarak belirtilmiştir.⁴⁰

Olağanüstü rejimlerde bazı hakların kısıtlanabileceğinin düzenlenmesi kamu düzeni zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Psikoloji biliminde olağanüstü durumlarda maddî ihtiyaçlarla manevî ihtiyaçlar karşılaştığında genel olarak maddî ihtiyaçların daha üstün gelmesinde olduğu gibi insan haklarında da olağanüstü bir durum olduğunda yaşamsal hakların ön plana çıkması insan doğasının sonucudur. Bundan dolayı hukuk düzenleri bu gibi durumlarda bile bazı hakların ihlâl edilemeyeceğini düzenlemişlerdir. Çekirdek alan olarak ifade edilen bu durum Anayasanın ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 15. maddelerinde düzenlenmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 15. maddesinde temel hak ve özgürlüklerin askıya alınacağı kabul edilmekle birlikte bazı temel hak ve hürriyetlere dokunulamayacağı düzenlenmiştir. Bunlar; hayat hakkı, kişi hürriyeti ve güvenliği, düşünce ve ifade hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, işkence ve küçültücü muamele yasağı, kölelik ve zorla çalıştırma yasağı, ceza kanunlarının geriye yürümezliği ve suç ve cezaların kanuniliği

³⁹ GÖZLÜGÖL, *age.*, s. 37.

⁴⁰ KAPANİ, *age.*, s. 7.

gibi haklardır. Bunlar, genellikle çekirdek alan veya hakların sert çekirdeği olarak ifade edilmektedir.

İnsan haklarının bölünmezliği ilkesine evrenselliği ilkesine olduğu gibi Asya, Afrika ve Orta Doğu'dan eleştiriler gelmiştir. İnsan haklarının evrenselliğine karşı ileri sürülen argümanlar insan haklarının bütünlüğüne karşı da ortaya atılmıştır. Tarihî ve kültürel şartlardan dolayı farklı bir insan hakları anlayışının Asya ve Afrika'ya esnek ve adapte edilebilir olarak uygulamaya konmak istenmesi kendi içerisinde sorunları da beraberinde getirmektedir. Şöyle ki farklı insan hakları anlayışının uygulamaya konması demokratik yönetimden uzak bu bölgelerdeki rejimlerin insan hakları adına değişik ihlalleri gizlemesine ve mazur göstermesine yol açmaktadır. Bu rejimlerden birçoğunda göstermelik seçimlerin yapılması, hatta rejim isimlerinin cumhuriyet veya demokrasi olması bu tehlikeyi açıkça gözler önüne sermektedir. Kaldı ki insan her yerde insandır. İnsanların değişik yerlerde olmaları bazı haklardan mahrum kalmalarına sebep olmamalıdır. İşkence her yerde siyasî, sosyal, dinî ve etnik kökeni ne olursa olsun insana acı vermektedir. Ayrıca farklı insan hakları anlayışına az da olsa müsaade edilmesi, söz konusu rejimlerin çözümlerine engel olup totaliter, teokratik ve oligarşik yönetimlerin ekmeğine yağ sürülmesi anlamına gelebilir.

İnsan haklarının bölünmezliğini kabul etmemenin tehlikelerinden biri de bir hakkın güç sahipleri tarafından daha önemli görülerek diğer hakların ihmal edilmesi ya da görmezden gelinmesidir. Özellikle sermaye sahipleri kendi özgürlüklerini güvence altına aldıktan sonra, klasik argümanları diğer halk kesimlerinin yükselişini engellemek amacıyla kullanmışlardır. ABD mahkemelerinin sözleşme özgürlüğünü sendikalara karşı çıkmak ve iş kanunlarını engellemek amacıyla kullanmaları bu duruma örnektir.⁴¹

VI- İNSAN HAKLARININ GENEL TARİHİ GELİŞİMİ

İnsan hakları fikri İlk Çağda yavaş yavaş yeşermeye başlamıştır. Mezopotamya, Çin ve Hindistan medeniyetlerinde insan hakları ile ilgili ilk fikirlere rastlanmaktadır. Özellikle Sümerlerde yazının keşfi ile birlikte hukuk düşüncesi yazılı hâle gelmiş ve diğer toplumları da etkilemiştir. Çin'de filozoflar devlet ve hukuk üzerine düşünmüşler ve insanların mutlu olacağı bir yönetimin nasıl olması gerektiği üzerine çalışma yapmışlardır. Hindistan'da ise hak ve özgürlük ile devlet ve hukuktan ziyade nefse hakim olma düşüncesi dikkati çekmektedir.

⁴¹ DONNELLY, *age.*, s. 39.

İnsan haklarının tarihi gelişiminden bahsedildiğinde ilk fikir tohumlarının atıldığı ve uygulamanın ilk örneklerinin görüldüğü eski Yunan akla gelmektedir. Özellikle Sofistler insan hakları fikrinin oluşumuna büyük katkı sağlamışlardır. İnsanın doğası gereği özgür ve eşit olduğu Stoacılar tarafından ileri sürmüştür.

Orta Çağda insan hakları açısından yeni bir dönem başlamış ve devlet egemenliği yumuşamaya başlamıştır. İlk başlarda Hristiyanlık, Tanrı önünde insanların eşit ve kardeş olarak kabul edilmesi ve laik bir yönetim anlayışına uygunluk sebebiyle insan haklarının gelişimine katkı sağlamıştır.

Orta Çağda kilise kanunları ile beşerî kanunların çatışması sonucu kilise ile kral veya kilise, kral ve halk arasında derin ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu dört kuvvet olan kilise, kral, derebeyi ve halk arasındaki mücadeleler zaman zaman çatışmalara yol açarak kendi aralarında egemenliğin kısıtlandığı anlaşmaların yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu karşılıklı kısıtlama getiren anlaşmalar sonraki çağlar için insan haklarının gelişmesinde yol gösterici olmuştur. Bu şekilde elde edilen insan hakları, sonradan elde edilecek insan haklarının müjdeleyicisi olmuştur.⁴²

İslamiyette de Hristiyanlıkta olduğu gibi ilk zamanlar adalet ve eşitlik fikri gelişme göstermiştir. Ancak iktidarın sağlamaştırılmasını müteakiben insan hakları alanındaki gelişmeler durmuştur. İnsan hakları, insanın bizzat insan olmasından dolayı tanınmamış olup Allah'ın lütfu ve insana tanıdığı imtiyazlar olarak takdim edilmiştir. Bu insan hakları Batı'nın insan hakları anlayışından farklıdır. Öncelikle insan haklarının kişiye tanınmış olması açısından büyük farklar bulunmaktadır. İnsan hakları, insana sadece insan olduğu gerekçesi ile maddî ve manevî varlığını geliştirmesi ve özgür bir birey olarak kendinî ifade edebilmesi amacıyla verilirken, İslam'da insan hakları toplum düzeninin sağlanması ve kişinin tehlikelerden korunması amacıyla verilmektedir.

Orta Çağda toplumdaki güç kesimlerinin çatışması sonucu iktidarın kısıtlanması ile sonuçlanan en önemli ve bilinen anlaşma, 1215 tarihli İngiliz Büyük Hürriyet Fermanı (Magna Carta Libertatum)dır. Ferman ile kralın yetkileri kısıtlanarak halkın insan hakları alanı genişlemiştir. Kral John tarafından İngiliz halkına ihsan edilen ve Büyük Şart (Great Charter) olarak bilinen Ferman, İngiliz anayasal özgürlüklerinin temelini oluşturmaktadır.⁴³ Ferman ile yönetimin keyfî muamelelerinin önüne geçilmesi, halka birtakım hakların

⁴² GÖZLÜGÖL, *age.*, s. 41.

⁴³ David ROBERTSON, *A Dictionary of Human Rights*, London, 1997, s. 137.

tanınması, yöneten ve yönetenlerin bir kurala uyması gerektiği ve üstün hukuk kurallarının mevcudiyetinin kabul edilmesi açısından önem arz etmektedir. Ferman'da bireye can ve mal güvenliği tanınmış olup keyfi yakalama ve ceza takibine karşı koruma gibi çeşitli kazanımlar elde edilmiştir. Fermanın imzalanmasında asıl sebep, zamanın ekonomik şartlarının kötüleşmesi sonucu, kralın sık sık vergi almasının ve askere çağırmasının önüne geçmektir. Aslında sadece, baron ile kral ilişkilerini tanzim eden Ferman, sonraları hukukçular ve özellikle 1628 yılında Haklar Dilekçesini (Petition of Rights) tanıyan Edward Coke tarafından siyasî bir doküman olmaktan ileri götürülerek hukukî vasıf kazanmış ve daha fazla anlamlar yüklenmiştir.⁴⁴ Fermanın insan hakları alanında önemli gelişmeler sağlansa da bu hakları gerçekleştirecek mekanizmalar tesis edilmemiştir. Eksikliklerine rağmen devlet iktidarının sınırlanması açısından belge insan hakları alanında ilk ve en önemli belge sayılmaktadır.⁴⁵

Yeni Çağla birlikte Avrupa'da feodalite ortadan kalkmış yerine monarşik krallıklar ortaya çıkmıştır. Monarşik krallıklar egemenliğin kendilerine Tanrı tarafından verilmesi sebebiyle bunu kullandıklarını iddia etmişlerdir. Krallıkların egemenliği kendi adlarına tesis etmeleri egemenlik gider korkusuyla bu konuda daha kısıkanç hareket etmeleri ile sonuçlanmıştır. Bu dönemde egemenliğin, bölünmez, devredilmez ve tek olduğu anlayışı hakimdir.

Krallıkların egemenliği kısıkanç bir şekilde kullanmaları, insan hak ve hürriyetlerinin aşırı derecede kısıtlanması ve insan hakları ihlalleri ile sonuçlanmıştır. İnsanların doğuştan insan haklarına sahip olduğu anlayışı otoriter yönetimlerde filizlenmiş ve kısa zamanda yaygınlık kazanmıştır.⁴⁶ Bu dönem aydınları, 15. yüzyılda başlayan Rönesans ve Reform hareketlerinin etkisiyle insan hakları alanında önemli felsefî çalışmalar yaparak insan haklarının düşünsel temellerinin oluşmasına önemli katkıda bulunmuşlardır. Dönemin sonlarına doğru yapılan düşünsel çalışmalar ve başkaldırı hareketleri sonucu mutlak egemenlik anlayışı zayıflayarak, insan hakları pozitif hukuka girmiş ve anayasalarda yerini almıştır. İnsan haklarının pozitif hukukta yer alması bu dönemde başlamış olup sonraki dönemlerde de tam olarak yerleşmesi sağlanmıştır.

⁴⁴ ROBERTSON, *age.*, s. 137.

⁴⁵ Şeref ÜNAL, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 89, TBMM Basımevi, Ankara, 2001, s. 13.

⁴⁶ Anıl ÇEÇEN, "**İnsan Haklarının Düşünsel Boyutları**", İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, C., 3-4, Yıl 1981-1982, s. 22.

İnsanın sadece insan olması sebebiyle doğuştan insan haklarına sahip olduğu ve bu haklara müdahâle edilemeyeceği, dokunulamayacağı ve hakların bölünemeyeceği anlayışı bir sistem içerisinde bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu zamana kadar insan hakları alanında önemli çalışmalar yapılmış olsa da, bu çalışmalar bir sistem dahilinde ortaya çıkmamış ve insan hakları doktrinini oluşturamamışlardır.⁴⁷

Yeni Çağda düşünsel alanda önemli gelişmeler yaşanırken uygulamada da önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Özellikle İngiltere’de kral ile baron ve halk arasındaki mücadelede adım adım başarılar kazanılmıştır. 1215 Büyük Hürriyet Fermanı ile başlayan iktidarın kısıtlanması 1628 Haklar Dilekçesi (Petition of Rights), 1670 Habeas Corpus Act, 1689 Haklar Bildirisi (Bill of Rights) ve 1751 tarihli Veraset Yasası (Act of Settlement) ile sonuçlanmıştır. İnsan hakları alanında elde edilen kazanımlar anayasa hukuku ile doğrudan bağlantılı olduğundan insan hakları tarihinin ve dönüm noktalarının anayasa hukuku açısından da bağlantılı olduğu söylenebilir.

İngiltere’de insan hakları alanında meydana gelen gelişmeler esas itibari ile bir siyasal güç odağı olan ve aristokrasi diye tabir edebileceğimiz baronlar ve çevresinin krala karşı genel olarak iktisadî amaçlı yapmış olduğu mücadele sonucu elde edilen başarılardan oluşmaktadır. Yapılan mücadelede haksızlıkların giderilmesi ve baskıların önlenmesi amacıyla yapılmış olduğundan kabul edilen hükümler ampirik niteliktedir.⁴⁸ Kabul edilen belgelerde tanınan hak ve özgürlükler insanın insan olmasından dolayı kabul edilen, devredilmez, bölünmez ve evrensel hak ve özgürlükler olmaması sebebiyle bir düzenli haklar listesi sunmaktan uzaktır. Buna rağmen İngiltere’deki gelişmeler insan haklarının gelişmesi ve ilerlemesine yol gösterici olarak katkı sağlamıştır.

İngiltere’deki hak ve özgürlükler bildirileri sadece kralın kısıtlanması ve kötü muamelesinin önlenmesine yönelik olmaları yönünden de dikkat çekicidir. İnsan hakları alanında Amerika ve Fransa’da meydana gelen gelişmeler hem kralı hem de parlamentoyu kısıtlamaya yönelik olduğu hâlde İngiltere’deki insan hakları mücadelesi sadece krala karşı yapılmış olup, kralın yetkilerini kısıtlamaya yöneliktir. Bu durum İngiltere’de yasama organını sınırlayan bir üst norm olan anayasanın mevcut olmamasının da nedenini ortaya koymaktadır.⁴⁹

⁴⁷ KAPANİ, *age.*, s. 30.

⁴⁸ KAPANİ, *age.*, s. 42.

⁴⁹ KAPANİ, *age.*, 42-3.

İnsan haklarının oluşması ve varlığı iktidarın sınırlanmasına bağlı olduğundan, iktidarın sınırlandırılması alanında çalışmalar yapılmıştır. İktidarın sınırlandırılması genel olarak ‘Tabiat hâli’ ve ‘Toplum sözleşmesi’ vasıtasıyla düşünsel temelini bulmuştur. Toplum sözleşmeleri arasında en geçerli olanı ve uygulamada etkisi olanı John Locke’un (1632-1704) toplum sözleşmesidir.

Locke’in fikirleri dünyada geniş yankılar uyandırmıştır. Onun fikirleri Amerikan ve Fransız İnsan Hakları Bildirilerini, anayasa hukuku ve temel hak ve özgürlükler alanındaki gelişmeleri etkilemiştir. Bu yüzden Amerikan ve Fransız İnsan Hakları Bildirilerinde hiçbir düşünürün etkisinin Locke kadar olmadığı ifade edilmiştir.⁵⁰

Yeni Çağın sonlarında insan haklarının anayasallaşması süreci başlamıştır. Bu bağlamda önemli aşamalarından birisi, kabul edilen insan hakları bildirileridir. 1776 Virginia İnsan Hakları Bildirisi, 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ve 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi bu bağlamda zikredilebilir.

Federe devletlerden Virginia, doğal hukuk anlayışı doğrultusunda ilk olarak kendi anayasasını kabul etmiştir. (12 Haziran 1776) Anayasanın başına Haklar Bildirisi konularak insan haklarının anayasallaşma süreci başlatılmıştır. Haklar Bildirisinde insanların doğuştan eşit olarak haklara sahip olduğu, insanların yaşam ve özgürlüğünden mahrum bırakılmayacağı, bu bağlamda mülkiyete sahip olma, güvenlik, mutluluğu arama ve elde etmenin herkesin doğal hakkı olduğu, bütün güçlerin kaynağının insanlar olduğu, devletin görevinin genel yararı ve insanların güvenliğini sağlamak olduğu, din özgürlüğünün herkesin kendi özgür iradesi ile icra edebileceği, basın özgürlüğünün özgürlüğün geniş kulvarlarından biri olduğu ve kısıtlanamayacağı belirtilmiştir. Bildiride Montesquieu’nun etkisi de bariz şekilde hissedilmektedir. Bildirinin 5. maddesinde yasama ve yürütmenin ayrı olduğundan ve yargının da ikisinden ayrı olması gerektiğinden bahsedilmektedir.

Doğal hukuk anlayışı, ilk defa yaygın anlayışa göre ifadesini Amerikan Bağımsızlık Bildirisi’nde bulmuştur.⁵¹ Ancak bu anlayış genel olarak yanlış bir kanı olup doğal hukuk anlayışı ifadesini ilk defa Virginia Haklar Bildirisinde bulmuştur. Amerikan Bağımsızlık Bildirisi de büyük ölçüde Virginia Haklar Bildirisinden esinlenmiştir. Bildiri Thomas Jefferson (1743-1826) tarafından hazırlanarak 4 Temmuz 1776’da deklare edilmiştir. Bildiri temelde Virginia İnsan Hakları Bildirisi ile aynı olmanın yanı sıra on üç koloninin

⁵⁰ KAPANİ, age., s. 33.

⁵¹ KAPANİ, age., 43.

bağımsızlığını kazanması üzerine anayasalarının başlarına koymuş oldukları haklar bildirisi (Bill of Rights) ile de benzerdir.⁵² Amerikan Bağımsızlık Bildirisinde insan onuru ve yaşama hakkı bütün temel hak ve özgürlüklerin mihenk noktasını oluşturmaktadır. Bu hakların yanında Bildiride insanların eşit yaratıldığı, Tanrı tarafından insanlara dokunulmaz haklar verildiği, yaşama, özgürlük ve mutluluğu arama hakkının bu haklar arasında yer aldığı, devletin hakları korumadığı takdirde insanların devleti değiştirerek yerine yenisini kurabilecekleri ve benzeri düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.

Amerika kıtasında insan hakları alanında önemli gelişmeler meydana gelirken Avrupa'da toplum adeta kazan gibi kaynamaktaydı. Kral, soylular ve kilise mensuplarının çok rahat olduğu bu dönemin Fransa'sında toplumun yükünü çeken ve büyük çoğunluğu meslek erbabı olan burjuva hak ve özgürlükler açısından hiç de iyi durumda değildi. Kralın danışma organını (Etats Généraux) oluşturan burjuvazi siyasî iktidarı ele geçirmek, ayrıcalıklara son vermek ve temel hak ve özgürlükleri güvenceye almak amacıyla İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisini 27 Ağustos 1789'da yayınlamıştır. Bildiri ihtilâlciler ve yandaşları tarafından desteklense de muhafazakâr çevre tarafından kabul görmemiştir. Aynı zamanda kral bildiriye onaylamamış ve sonrasında şiddet yanlılarının iktidara gelmesi üzerine durum daha da kötüleşmiştir. Ancak bildiri Fransa'da kısa vadede doğrudan uygulama alanı bulmasa da özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve genel irade ilkeleri bir kıvılcım olarak Avrupa ve dünya sistemini ateşleyerek yeni bir anlayışının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bildirinin başlangıç kısmında genel durumun kötü olmasının sebebi olarak insan haklarının bilinmemesi, unutulması, küçümsenmesi ve yönetim bozukluğu görülmüştür.

Bildiride insanların özgür ve hukukî olarak eşit doğdukları, otoritenin halka dayandığı, halktan gelmeyen bir otorite ile hiçbir kişi ve topluluğun donatılamayacağı, devletin görevinin temel hak ve özgürlükleri korumak olduğu ve mülkiyet hakkının kutsal olduğu ifade edilmiştir. Bildiride ayrıca klasik hak ve özgürlüklerin yanında seçme, seçilme ve temsil hakkı gibi siyasî haklara yer verilerek insan, insan olma sıfatının yanında vatandaş olarak da değerlendirilerek haklar sağlanmıştır.⁵³

Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisinin getirmiş olduğu ilkeler Fransa'da kısa süreli olarak bastırılmış olsa da günümüz siyasî yapısının oluşmasını ve insan haklarının bu siyasî yapıda hangi şekilde yer alacağını etkilemiştir. Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları

⁵² MUMCU, KÜZECİ, *age.*, s. 74.

⁵³ ÜNAL, *age.*, s. 20.

Bildirisi Amerika’da kabul edilen bildirilerden daha etkili olmuştur. Bunun sebebi Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisinde daha kesin ve net ifadelerin olması, hakların formüle edilmesinin evrensel nitelikte olması, zamanın yaygın dilinin bildirinin dili aynı dil olan Fransızca olması ve bildirinin etki alanının geniş olmasıdır.⁵⁴ Bildiri soyut olmasından dolayı eleştirilse de soyutluğun metnin felsefî bakımdan tekrar okunmasına ve yeniden çok farklı yorumlanmasına imkan tanınması sebebiyle bildirinin etkisinin uzun ömürlü olmasını sağladığı ileri sürülmüştür.⁵⁵

Amerika ve Avrupa’da kabul edilen bu bildiriler ile başlayan insan haklarının anayasallaşması modern anlamda anayasaların oluşturulması ile devam etmiştir. Bu bağlamda modern anlamda ilk anayasa 1787 yılında kolonilerin anavatan İngiltere’den kopup bağımsız bir devlet oluşturarak kabul ettikleri anayasadır. 1791 tarihli Fransız Anayasası da Avrupa’daki ilk modern yazılı anayasadır.

Avrupa’nın ilk modern anayasası olan 1791 tarihli Fransız Anayasasında insanların doğuştan eşit haklara sahip oldukları, egemenliğin halka ait olduğu, halktan kaynaklanmayan yetkinin kimse tarafından kullanılamayacağı, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı, mülkiyet hakkı ve baskıya karşı direnme hakkı kabul edilmiştir. 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi, 1791 tarihli Fransız Anayasasının başlangıç hükümlerini oluşturmuştur. Fransız Anayasası büyük ölçüde 1787 tarihli ABD Anayasasından esinlenmiş olup, benimsenen ilkeler küçük değişiklikler ile bütün Avrupa ülkelerinin anayasalarında yer almıştır. 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisinin Fransa anayasalarında yer alması bildiriye meşruluk ve hukukîlik kazandırarak bildiri ile anayasanın bütünleşmesini sağlamıştır.⁵⁶ 1793 tarihinde Fransa’da ilan edilen II. İnsan Hakları Bildirisi ile birlikte ilk kez sosyal haklar anayasada yer almıştır. Eğitim hakkı, iş bulma ve çalışamayacak olanlara sosyal yardım yapılması bu bağlamda kabul edilen haklardandır.⁵⁷

Batı dünyasından insan hakları alanında önemli başarılar elde edilse de bu başarıların Batı’nın her tarafı için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Millî düzeyde elde edilen başarılar bir süre sonra fikir olarak evrensel bazda etki gösterse de kendi ülkelerinde

⁵⁴ KAPANİ, *age.*, s. 46.

⁵⁵ Jean MORANGE, “İki Yüzyıl Sonra 1789 Bildirisi”, (Çev. İbrahim Kaboğlu), İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, C.12 (1990), s.190-1.

⁵⁶ Mehmet Semih GEMALMAZ, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Genişletilmiş ve Güncelleştirilmiş 3. Baskı, İstanbul, 2001, s. 76-77.

⁵⁷ Bahri SAVCI, *İnsan Hakları Kanunîlik Yolu İle Korunması*, AÜSBF Yayınları No:32-14, Ankara, 1953, s. 39-40.

gerileme ve zikzaklar olmuştur. 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi ile kabul edilen haklar 1814 ve 1830 Şartları'nda evrensel olmaktan çıkarak Fransızların kamu haklarına dönüşmüştür. 1831 tarihli Belçika Anayasası insan haklarının evrensel niteliğini gözardı ederek insanların değil Belçikalıların haklarını düzenlemiştir.⁵⁸

Yirminci yüzyılda yaygınlaşan anayasa hareketleri özellikle iktisadî ve sosyal haklar bakımından önemli örneklerin de görülmesini sağlamıştır. Klasik hakların yanında sosyal haklara da yer veren ilk anayasa, 1917 tarihli Meksika Anayasasıdır. Bu anayasada dinlenme hakkı, asgari ücret, sendika özgürlüğü, grev hakkı, iş şartları ve konut hakkı düzenlenmiştir. Ayrıca mülkiyet hakkının, genel menfaatler doğrultusunda sınırlanabileceği öngörülmüştür.

İktisadî ve sosyal haklar bakımından popüler olarak adını duyuran, 1919 tarihli Weimar Anayasasıdır. Anayasa savaş sonrası Alman orta sınıfının lehine tarım, sanayi ve ticarete hükümler öngörerek orta sınıfın ezilmesinin önüne geçmiştir. Devletin vazifeleri Almanların sağlık ve ailesini korumak, çocukların bedenî, zihnî ve sosyal açıdan gelişmesi için gerekli önlemleri almak, gençliğe sahip çıkmak ve sosyal güvenlik teşkilatı kurmaktır. I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan Estonya (1920), Çekoslovakya (1920), Yugoslavya (1921), Polonya (1921) ve Romanya (1932) anayasaları Weimar Anayasasından etkilenecek şekilde şekillenmişlerdir.⁵⁹

1931 tarihli İspanyol Anayasası iktisadî ve sosyal haklara yer vermekle birlikte ayrıntıya girmemiştir. Bununla birlikte işçi ve köylülerin haklarını korumak ve çocuklarının haklarını korumak devletin görevleri arasında sayılmıştır. Ayrıca genel menfaat yararına mülkiyetinin millileştirilebilmesi öngörülmüştür.⁶⁰

II. Dünya Savaşı sonrası özellikle iktisadî ve sosyal hak eksenli anayasalar 1948'de yayınlanan İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin de etkisiyle yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemdeki anayasalardan iktisadî ve sosyal haklara en fazla yer vereni 1947 tarihli İtalyan Anayasasıdır.

Virginia İnsan Hakları Bildirisi ile başlayan insan haklarının anayasallaşması süreci, insan haklarının uluslar arasılaşmasıyla birlikte doruk noktasına gelmiştir. Hemen hemen tüm ülke anayasalarında klasik ve sosyal hak ve özgürlükler kabul edilmiştir. İnsan haklarının

⁵⁸ GÖZLÜGÖL, *age.*, s. 61.

⁵⁹ ERDOĞAN, *age.*, s. 157.

⁶⁰ SAVCI, *age.*, s. 45-6.

anayasallaşması süreci insan haklarının uluslar arası alanda yer almasıyla birlikte yeni bir boyut kazanmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrası gelişmeler insan haklarının uluslar arası bir nitelik kazanmasını sağlamıştır. İnsan hakları devletlerin iç sorunu olmaktan çıkarak uluslar arası toplumun sorunu hâline gelmiştir.

İnsan haklarının uluslar arası nitelik kazanması yönünde ilk adımı ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt atmış olup ifadesini 6 Ocak 1941 tarihli meşhur dört hürriyet demecinde bulmuştur. Roosevelt bütün insanlar için dört hürriyet adlı konuşmasında düşünce ve ifade hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, yoksulluktan kurtulma hürriyeti ve korkudan kurtulma hürriyetinden bahsetmiştir. Bu dört hürriyet büyük yankı bularak sonraki gelişmelerin habercisi olmuştur.

İnsan haklarının uluslar arası nitelik kazanması yönündeki gelişmeler Beveridge Planı, Birleşmiş Milletler Demeci (1942), Roosevelt Beyannamesi (1944), Uluslararası Çalışma Örgütünün Demeci (1944), Dumbarton Oaks Planı (1944), Chapultepec Panamerikan Konferansı ve benzeri çalışmalar ile devam etmiştir. Bu çalışmalar 26 Haziran 1945'te San Francisco'da imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Anlaşması ile gayesine ulaşmıştır. Birleşmiş Milletler Anlaşmasında amaç olarak uluslar arası barış ve güvenliğin sağlanması belirtilmişse de, bunu insan haklarını sağlamadan gerçekleştirmek mümkün değildir. BM Anlaşmasının başlangıç bölümünde "Bir insan yaşamı içinde iki kez insanlığa tarif olunmaz acılar getiren savaş felâketinden gelecek kuşakları korumaya, temel insan haklarına, insan kişiliğinin onur ve değerine, erkeklerle kadınların ve büyük uluslarla küçük ulusların hak eşitliğine olan inancımızı yeniden ilan etmeye... karar verdik."⁶¹ denilerek insan hakları uluslar arası arenaya girmiştir. BM Anlaşmasının, kurumun amaçlarının belirtildiği 1. maddesinin dördüncü bendinde "Ekonomik, sosyal, kültürel ve insancıl nitelikteki uluslar arası sorunları çözmede ve ırk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygının geliştirilip güçlendirilmesinde uluslar arası işbirliğini sağlamak."⁶² olduğu belirtilmiştir. Görüldüğü gibi BM'nin amaçlarından biri insan haklarıdır. Bunun gibi BM Anlaşmasının daha birçok yerinde insan haklarından söz edilmiştir.

⁶¹ **Uluslararası Temel İnsan Hakları Belgeleri**, (Yayıma Hazırlayanlar: Ercan Durdular-İrfan Neziroğlu), TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Yayınları No: 18, Ankara, 2001, s. 4.

⁶² **Uluslararası Temel İnsan Hakları Belgeleri**, s. 4-5.

BM Anlaşması insan haklarını tanımakla birlikte hangi hakların insan hakları olduğunu belirtmemiştir. Bu ihtiyaca binaen BM bünyesinde BM Anlaşmasının 68. maddesi uyarınca Ekonomik ve Sosyal Konsey tarafından oluşturulan İnsan Hakları Komisyonuna temel hak ve hürriyetleri belirten bir insan hakları belgesi hazırlama görevi 1946 yılında verilmiştir.

ABD Başkanı Roosevelt'in eşi Eleanor Roosevelt Başkanlığında İnsan Hakları Komisyonu görevini 18 ayda tamamlayarak hazırladığı tasarıyı BM Genel Kuruluna sunmuştur. 10 Aralık 1948'de BM Genel Kurulu tasarıyı sekiz çekimser oya karşı kırk sekiz oyla kabul ederek "İnsan Hakları Evrensel Bildirisi"ni ilan etti. Bildirinin kabul edildiği 10 Aralık günü "İnsan Hakları Günü" olarak kutlanmaktadır.

Uluslararası alanda bu gelişmeler olurken bölgesel alanda da gelişmeler görülmektedir. 1949 yılında Avrupa Konseyi Statüsü imzalanarak Avrupa Konseyi bölgesel bazda teşkilatlanmaya başlamıştır. 1950 yılında ise günümüzün en etkili koruma mekanizması olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin varlık nedeni olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Roma'da imzalanmıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin diğer sözleşmelerden farkı etkili bir denetim sistemi getirmesidir.

İnsan haklarının korunmasında öncelik devlete ait olup bu görev önleme ve denetleme organları ile yerine getirilmektedir. İnsan haklarının korunması için devlet kişilerin hak ve özgürlüklerini rahatlıkla kullanabilecekleri bir ortam oluşturmakla görevli olup, bu bağlamda işkencenin önlenmesi için personelin eğitilmesi ve sosyal hakların yaşama geçmesi için gerekli sosyal güvenlik sistemini kurması gerekmektedir. Denetim görevi olarak devletin adil bir yargı sistemi kurması, ihlâli yapanların cezalandırılması ve mağdurların mağduriyetlerinin giderilmesi için gerekli önlemleri alması gerekmektedir. Devletin önleme ve denetleme faaliyetlerine rağmen çeşitli siyasî, kültürel, ekonomik ve sosyal şartlardan dolayı insan haklarının tam olarak uygulanmadığı görülmektedir. En iyi hukuk sistemlerinden birine ve köklü geçmişine rağmen İngiltere'de verilen yargı kararlarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önüne götürülerek Mahkeme tarafından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine aykırı bulunması devletin insan haklarını tek başına korumada yetersiz kaldığını göstermektedir.⁶³ İnsanın varlığının değerli olması sebebiyle insan hakları ulusal bir mesele addedilmeyerek uluslar arası bir mesele kabul edilmektedir.

⁶³ GÖZLÜGÖL, *age.*, s. 68.

İnsan hakları günümüz dünyasında tartışmasız olarak kabul görmektedir. Tüm dünya insanları, ülkeler ve diğer kişi ve topluluklar ilişkilerde insan haklarına saygıyı esas almaktadır. Hatta bazı ülkeler dış politikalarında insan haklarını bir gösterge kabul edip dış politikalarına insan haklarına saygı doğrultusunda yön vermektedirler. Dış politikasında insan haklarına saygıyı esas alan ülkelerin başında İsveç ve bölgesel kuruluşlarda ise Avrupa Birliği gelmektedir.

İnsan hakları ülkelerin devredilmez, bölünmez, yanılmaz ve mutlak egemenlik anlayışlarını değişikliğe uğratarak ulusal egemenliğin yeni bir yaklaşımla değerlendirilmesi ile sonuçlanmıştır. Kıskançlıkla esirgenen tam egemenlik anlayışı “paylaşılabilir” egemenliğe dönüşmüştür.⁶⁴ Uluslar arası ve bölgesel düzeyde insan hakları ile ilgili kurumlar kurulmuş ve egemenlik paylaşılmaya başlanmıştır. İnsan hakları alanında ulusal egemenlik argümanı geçerliliğini yitirmiş olup insan haklarının evrensellik niteliği güçlenmiştir.

İnsan hakları alanında teorik planda önemli gelişmeler olurken uygulamada durumun pek de iyi olmadığı gözden kaçmamaktadır. İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin ilanında bu yana yarım yüzyıl geçmesine rağmen Bildiride belirtilen hak ve özgürlüklerin çoğu sağlanabilmiş değildir. 1990 sonrası insan haklarında yoksulluk, ön yargı, terörizm, bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin olumsuz etkileri gibi pek çok konuda paradoks yaşanmaktadır.

İnsan hakları iç mesele sayılmayarak uluslar arası nitelik kazanmakta birlikte etkin bir uluslar arası denetim mekanizması oluşturulamamıştır. BM Medenî ve Siyasî Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin denetim sistemi etkin olmaktan çok uzak olup adeta durum tespiti mahiyetindedir. Ancak bölgesel bazda kurulan ve en etkin denetim mekanizması olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi olumsuz durumu düzeltmekle birlikte uygulama alanı itibarıyla kısıtlı kalmaktadır. Özellikle büyük devletlerin uluslar arası alanda işbirliği konusunda çekimser davranmaları insan haklarının uluslar arasılaşmasını engellemektedir. ABD'nin BM bünyesinde bağlayıcı denetim mekanizması kurulması konusundaki tavrı, söylemlerin uygulamaya nasıl geçirildiğini veya geçirilmediğini açıkça göstermektedir.⁶⁵

⁶⁴ Muzaffer SENCER, “Birleşmiş Milletler Bağlamında İnsan Hakları”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, C. 13 (1991), s. 33.

⁶⁵ Münci KAPANİ, “İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması: Yeni Gelişmeler ve Sorunlar”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, Yıl 1 (1979), s. 71.

Özellikle 11 Eylül 2001 tarihinde kapitalizmin kalbi olan İkiz Kulelere yapılan saldırıdan sonra insan haklarının karşı karşıya kaldığı tehditlerden en önemlisi ve tehlikelisi terörizmle mücadele adına yapılan insan hakları ihlalleridir. Önceleri çok kültürlülüğü savunan özellikle ABD olmak üzere Batılı ülkeler 11 Eylül 2001 olayının ardından birden yöntem değiştirerek ülkeler işgal etmeye ve insanların hak ve özgürlüklerini kısıtlamaya başladılar. ABD tarafından önce Afganistan'ın, ardından Irak'ın işgali terörizmle mücadele adına modern fetih/işgal zihniyetinin icra şeklinden başka bir şey değildir. Irak'ta ABD kuvvetleri özgürleştirme adına bölge insanını bugüne kadar yaşamadığı zulme maruz bıraktılar. Her gün basın yayın organlarından duyduğumuz ve aynı zamanda kanıksadığımız “ABD kuvvetlerinin direnişçiler ile giriştiği çatışmada şu kadar insan hayatını kaybetti.” veya “ABD uçaklarının düzenlemiş olduğu hava saldırısında yüzlerce insan öldü.” türü haberler Saddam Hüseyin yönetimine rahmet okutturacak düzeydedir. ABD'nin bu özgürleştirme(!) mücadelesi küreselleşmenin güvenliğini sağlamaya ve ABD'nin ulusal çıkarlarını korumaya ve genişletmeye yöneliktir.⁶⁶

11 Eylül 2001 olayları sonrası devlet tarafından basın yayın organları vasıtasıyla oluşturulan “öteki” paranoyası, kişi hak ve özgürlüğünü ihlâl etmektedir. İnsanlar sorgusuz sualsiz gözaltına alınarak günlerce özgürlüğünden mahrum bırakılmaktadır. Ötekiye karşı oluşturulan halk nazarındaki önyargı sadece yabancı düşmanlığı ile kalmamakta, saldırgan davranışlara da dönüşebilmektedir. 11 Eylül sonrası ABD'nin istihbarat örgütlerine suikast yetkisi vermesi durumun vahametini göstermektedir.

VII- İNSAN HAKLARININ ÜLKEMİZDEKİ TARİHİ GELİŞİMİ

Osmanlı Devleti denildiğinde İslam anlayışında olduğu gibi insan hakları bağlamında ön plana çıkan kavram adalettir. Adalet daha çok hükümdarın uyması gereken bir ilke olup zulmün karşıtı olarak kullanılmıştır. Osmanlı'da da adalete önem verilmiş olup kuruluş ve gelişme dönemi padişahlarının buna riayet ettiği görülmektedir. Adaleti gerçekleştirme genel olarak hükümdarın görevi olmakla birlikte daha çok mahkemelerde kadı tarafından icra edilmektedir.

İngiltere'de Habeas Corpus Act'a benzer bir kurum Osmanlı'da bulunmaktadır. Buna göre yargıç kararı olmadan kimse tutuklanamaz ve evi aranamaz. Yargılamalar aleni olup eşit

⁶⁶ Yasemin ÖZDEK, “Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kışkırcısında İnsan Hakları”, Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, TODAİE Yayınları, Ankara, 2002, s. 21-22.

yargılama ilkesi geçerlidir. Kadı baskı ve işkencenin olmaması için gerekli önlemleri alır. Bireylere tanınan bu güvenceler gerilemeyle birlikte yozlaşarak güvence olmaktan çıkmıştır.⁶⁷

Adalet mekanizmasında iyi gelişmelere rağmen siyaseten katli gibi anlayışlar insan haklarının mevcut olduğu iddialarını çürütmektedir. Adalet anlayışı, yaşam hakkı konusundaki tasarruflar mahkeme kararı ile mümkün olabilir. Hükümdarın ülke yönetiminde insanların hayatlarını rahat bir şekilde sadece kendi kararı ile sonlandırabilmesi insan haklarından en önemlisi olan yaşam hakkının ihlâlidir. Giderek yozlaşan bu yetki sonraları sadrazam ve diğer yetkililere verilmiştir. Ayrıca II. Mehmet'in padişahın kendi çocukları ile torunları dışında hanedan üyelerinin diğer fertlerinin öldürülebilmesine imkan tanımayı düzenlemesi ve infaz biçimlerinden eziyet etme (inhak), yakma (ihrak), taşlama (recm), boyun vurma, asma ve eklem kemiklerinin kırılması gibi bedeni cezaların olması insan haklarının olmadığını göstermektedir.

Geniş bir alanda kurulu devlet içerisinde çok sayıda millet kendi kültürü içerisinde zamanına göre gayet huzurlu bir şekilde yaşamıştır. Avrupa'da din ve mezhep savaşları olurken Osmanlı'daki milletler bu karmaşa ortamından uzaktı. Avrupa'da dinlerinden dolayı Yahudiler sürgün ve ölüme maruz kalırken Osmanlı idaresinde sürgün veya ölüme karşılaşmadılar.⁶⁸ Zaten Osmanlı'nın özellikle Avrupa'da genişleyebilmesinin sebebi biraz da Osmanlı'daki adalet anlayışından kaynaklanmaktadır. Geçerli olan millet sistemi çerçevesinde devlet, grupların özel hukuklarına karışmamaktadır. Ancak kamuyu ilgilendiren hususlarda İslam hukuku uygulanmaktadır. Şimdi bile ülkelerde tanınmayan yargı yetkisinin azınlıklara bırakılması hayatlarında büyük kolaylık sağlamaktaydı. Bununla birlikte Osmanlı toplum yapısının statükocu anlayışından dolayı bazı muamelelerle de karşılaşmışlardır. Bunlardan en önemlisi İslam Hukukunda düzenlenmiş olan gayrimüslimlerin can, mal, ırz ve namus güvenliklerini sağlama karşılığında ek olarak alınan cizye vergisidir. Giyecekleri elbiseler, binek aracı olarak kullanacakları hayvanlar ve taşıyabilecekleri silahlar konusunda sınırlama vardı. Ayrıca ibadet yerleri ile ilgili sınırlamalar da bulunmaktaydı.

Hristiyan, Yahudi ve Ermeni gibi dinî topluluklara serbestî tanınması "ahidname" adı verilen belgeler ile sağlanmaktaydı. Ahidname hükümdarın bir lütfu olup hak talep edebilme imkânı tanımamaktadır. II. Mehmet İstanbul'u ele geçirdiğinde Ortodoks Patriği Gennadios'u

⁶⁷ Bülent TANÖR, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Gözden Geçirilmiş Üçüncü Baskı, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 21.

⁶⁸ Benjamin BRAUDE, BERNARD Lewis, "**Osmanlı Devleti İçerisinde Hristiyanlar ve Yahudiler**" (Çev. Halil Erdemir, Hatice Erdemir), <http://www.academical.org> Erişim Tarihi: 07.10.2004.

çağırarak Ortodoks kilisesi inancını serbest bıraktı. Bu şekilde davranış hem siyasî olarak bir grubun denetimini sağlarken aynı zamanda sınırlamadan kaynaklanacak özgürlük ve benzeri talepleri önlemekteydi. Osmanlıdaki anlayış ve yönetim tarzı insan haklarının varlığını değil, yöneticinin dahiliğini kanıtlar niteliktedir. Tanınan serbestîlerle hak talep edilemediğinden insan hakkı olarak nitelendirilemez. Ancak çok sayıda milletin bir arada yaşamasını değerlendirdiğimizde Osmanlı toplumunda geniş ölçüde bir hoşgörü ortamının olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nde Batıdaki anlamıyla insan haklarının gelişmesi Sened-i İttifak (7 Ekim 1808) ile başlar. Anayasa hukukunda tarihimizde ilk anayasal belge olarak kabul edilen Sened-i İttifak iktidarın sınırlanmasını amaçladığından insan hakları açısından da önemi haizdir. Belgede padişah otoritesinin güvence altına alınması, toplanacak askerlerin devlet askerî olarak toplanması, devlet gelirlerinin toplanmasında padişah buyrukları ve emirleri doğrultusunda hareket edileceği, eylem ve işlemlerde sadrazamın yetkisinin gerektiği, sadrazamın yetkiyi kötüye kullanması hâlinde elbirliği ile önleneceği, ayanların sınırları dışına çıkamayacakları ve birisinin ayaklanması durumunda elbirliği ile bastırılacağı ile başkentte asker ocaklarında ayaklanma çıkarsa ayanların asker ocağını dağıtacağı düzenlenmiştir.

Sened-i İttifak Alemdar Mustafa Paşanın pratik zekasının bir ürünü olup insan hakları açısından iktidarın kısıtlanması ve halkın güvenliğinin sağlanması ve vergilerin ezici olmamasına dikkat edileceğini düzenleyen ilk belge olması sebebiyle önemlidir.

19. yüzyıl ortalarına kadar askerî, teknik ve diğer alanlarda yapılan reformlara rağmen devletin bir türlü çöküşten kurtulamaması farklı çözümler aranmasını sağlamıştır. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa karşısında ordunun yenilgiye uğraması üzerine yeni bir anlayışın gerekliliği daha iyi ortaya çıkmıştır. II. Mahmut'un vefatı esnasında Londra'da bulunan İngiltere elçisi Mustafa Reşit Paşa, Abdülmecit zamanında Dışişleri Bakanlığına getirilmiştir. Mustafa Reşit Paşanın Avrupa'daki hak ve özgürlük alanında meydana gelen gelişmeleri görmesi, devletin gitgide meydana gelen ayaklanmalar sonucu zayıflaması, bölünmesi ve devlet idaresinde rüşvet, yolsuzluk ve suistimallerin yaygınlaşması üzerine yeni önlemlerin alınması zorunluluğunu gerektirmiştir. Abdülmecit'in tahta çıkmasından kısa süre sonra Gülhane Hattı Hümayunu Mustafa Reşit Paşa tarafından ilan edilmiştir. (3 Kasım 1839) Tanzimat Fermanı

devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmaya yönelik olup güçlü bir merkezî idarenin ve devlet kudretinin yeniden kurulmasını hedeflemektedir.⁶⁹

Tanzimat Fermanı padişahın tek taraflı tasarrufu niteliğindedir. Padişah kendi iradesi ile kendi kendini sınırlamaktadır. (auto-limitation) Sadece kendi kendini sınırlama anlayışına dayandığından hukukî bağlayıcılığı zayıf olup Fermana hukukî bağlayıcılığa bağlı yaptırım öngörülmemiştir. Fermanın sonunda ahlâkî bağlayıcılığı olan şu ifade ile Padişahın Fermana aykırı hareket etmeyeceği belirtilmiştir. “Hemen Rabbimiz Taâlâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavanini müessesenin hilafına hareket edenler Allah’ı Taâlâ Hazretlerinin lânetine mahzar olsunlar ve ilelebed felah bulmasınlar amin.”⁷⁰ Bu sebeple hakkında anayasa olduğu nitelendirmeleri yapılsa da gerçek anlamda bir anayasa olmayıp tek taraflı serbestî, hak ve özgürlük tanımıdır. Tanzimat Fermanı kanun niteliğinde de olmayıp yasama direktifi niteliğindedir ki bu sebeple Fermanı müteakip ceza kanunu gibi yasalar çıkarılarak yasalastırma hareketleri başlatılmıştır.⁷¹

Fermana can ve mal, şeref ve haysiyetin korunması ve kişi güvenliği düzenlenmiştir. Padişah o zamana kadar kendisine tanınan ceza verme yetkisinden feragat ederek cezaların mahkemeler tarafından aleni ve detaylı şekilde görülecek muhakeme faaliyeti sonucu verileceğini kabul etmektedir. Can ve mal güvenliği ile şeref ve haysiyetin korunmasına ve diğer askerlik ve vergi ile ilgili düzenlemelere aykırı hareket edenler hatır, gönül ve rütbeye bakılmadan cezalandırılacaktır. Can ve mal güvenliği, askerlik ve vergi işleri gibi belirli alanlarda da olsa eşitlik ilkesinin kabulü sonraki düzenlemelerin alacağı yolun mihenk noktası olması sebebiyle fevkalâde önemlidir. Ayrıca eşitlik ilkesinin doğal sonucu olarak din farkının gözetilmemesinin düzenlenmesi Avrupa ülkelerini yumuşatmak ve onların güveninin kazanmaya yönelik bir taviz niteliğindedir. Bu hükmün eski İslamî gelenekten ayrılma anlamına gelmesi bakımından düzenlemenin en radikal olduğu belirtilmiştir.⁷²

Tanzimat Fermanından verimli sonuçlar alınamaması ve sosyal, siyasî ve hukukî dönüşümlerin sağlanamaması üzerine dış güçlerin baskısı sonucu Islahat Fermanı ilan

⁶⁹ Mehmet AKAD, **Genel Kamu Hukuku**, Genişletilmiş İkinci Baskı, Filiz Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 166.

⁷⁰ KİLİ, GÖZÜBÜYÜK, **age.**, s. 13.

⁷¹ KAPANİ, **age.**, 97; İbrahim Ö., KABOĞLU, “**Türkiye’de Hukuk Devletinin Gelişimi**”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, C. 12 (1990), s. 149, (Makalede Tanzimat Fermanı’nın hukuk devleti yolundaki evrimin ilk adımı olduğu ve hukuk devletinin insan hakları devleti olduğu belirtilmiştir. s. 145, 151); Gökçen, ALPKAYA, “**Osmanlı Hukuk Reformu ve Kişi Özgürlükleri (1839-1908)**”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, C. 12 (1990) s. 167, (Makalede Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemde son derece yoğun yasalastırma çalışmasının yürütüldüğü ve 1839-1908 tarihleri arasında çoğu yayınlanmamış yirmi ciltten fazla Osmanlı mevzuatının olduğu ifade edilmiştir. s. 167).

⁷² KAPANİ, **age.**, s. 96.

edilmiştir. Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya yardım etmesi sonucu Hristiyanların hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ailesinden sayılması için 1856 Paris Konferansı öncesinde dış baskı yapılmıştır. İstenen konuların uluslar arası anlaşmada yer almayarak padişahın dış baskı sonucu yapmadığını kanıtlamak için iç hukukta düzenleme yapılması istenmiştir.

Islahat Fermanının ana hedefi Müslüman olmayan uyrukların Müslümanlarla her yönden eşitliğini sağlamaktır. Bundan dolayı bir kısım düzenlemeler Tanzimat Fermanının tekrarı mahiyetinde olmakla beraber daha etraflı ve kesin hükümler getirerek ondan daha geniş alanları düzenlemektedir.

23 Aralık 1876 tarihinde “Kanun-i Esasi” yürürlüğe girmiştir. Türk tarihinde ilk anayasa olan Kanun-i Esasi halk onayına sunulmadığından ve haklı meclisi tarafından yapılmadığından gerçek bir anayasa niteliğinde olmayıp berat, ferman anayasa niteliğindedir.⁷³ Anayasayı yapan gücün, padişahın iradesi olması ve egemenliği paylaşmada ortağı olmaması sebebiyle “ferman anayasa” olarak ifade edilmiştir.

Anayasa devletin genel yapısını, organlarını, organlar arası ilişkileri ve vatandaşların hak ve özgürlüklerini belirlemektedir. İlk kez Osmanlı İmparatorluğu'nun hukukî yapısı belirlenmiştir. Devletin temel yapısında değişiklik yapılmamış, sadece padişahın yetkileri kullanım şekli yazılılık kazanmıştır. Önceden olduğu gibi yasama ve yürütme güçleri padişahın varlığında temerküz etmektedir. İlk anayasa padişahın yetkilerini kullanım tarzını belirlemektedir.⁷⁴

1878 yılında ilk Osmanlı parlamentosunun tatili üzerine başlayan otuz yıllık baskı rejiminde, hak ve özgürlük talepleri bilinçli bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. II. Abdülhamit'in eğitim çalışmalarına çok önem vermesi, hemen hemen tamamını kendisinin açtığı okullarda yetişen aydınların ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁷⁵ Bu aydınlar Jön Türk hareketini başlatıp II. Abdülhamit'e karşı mücadele etmiş ve Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi amacıyla gayret sarf etmişlerdir. Jön Türkler, Genç Osmanlıların yapmış olduğu özgürlük mücadelesinden daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmaları açısından önem

⁷³ KAPANİ, *age.*, s. 103; AKAD, *age.*, s. 172; TANÖR, *age.*, s. 102.

⁷⁴ MUMCU, KÜZECİ, *age.*, s. 199.

⁷⁵ MUMCU, KÜZECİ, *age.*, s. 206.

taşımaktadır. Şöyle ki ilk defa liberal yönetimin sağlanması için aşağıdan yukarıya doğru bir halk hareketi ortaya çıkmıştır.⁷⁶

1902 yılında Paris'te yapılan Birinci Jön Türk Kongresinde siyasal dönüşümün sadece yayın ve propaganda ile sağlanamayacağı, aynı zamanda askerin ve dış güçlerin de desteğinin sağlanması tartışıldı. Askerin desteğinin gerekli olduğu genel kabul görürken dış desteğin sağlanmasında fikir ayrılıkları çıktı. İkinci Jön Türk Kongresinde Abdülhamit'in tahtan indirilmesi ve parlamentolu rejim kurulması müştereken benimsendi. Bu kongreden sonra özellikle Makedonya olmak üzere çeşitli yerlerde olaylar meydana geldi. İngiltere Kralı ile Rus Çarının Reval'de bir araya gelmesi ile birlikte Makedonya'da İttihat ve Terakki Cemiyeti ayaklanma çıkararak II. Abdülhamit'i anayasal düzene geçmeye mecbur bıraktı ve meşrutiyet ilan edildi.

Yapılan anayasa değişikliği ile padişahın yetkileri sınırlandırılarak yasama organının yetkileri artırılmıştır. Anayasa değişikliklerine özelliğini veren ise temel hak ve özgürlükler alanında yapılanlardır. Kişi hak ve hürriyetini ihlâl eden ve padişahın basit bir polis soruşturması ile hükümetin emniyetini ihlâl edenlerin sürgün edilmesini düzenleyen 113. maddenin ikinci fıkrası kaldırılmıştır. Bununla anayasal hak ve özgürlükleri pamuk ipliğine bağlayan bir baskı aracı ortadan kaldırılmıştır.⁷⁷ Basın özgürlüğü genişletilmiş ve sansür yasaklanmıştır. Anayasa metnine eklenen 120. madde ile toplantı yapma ve dernek kurma özgürlüğü tanınmıştır. Dernek kurma özgürlüğünün tanınmasıyla siyasî parti kurabilmenin de önü açılmıştır. Bunun yanı sıra ilk defa haberleşmenin gizliliği anayasaya girmiştir. Ayrıca kişi özgürlüğünün düzenlendiği 10. madde sağlamlaştırılmıştır.

Sağlanan gelişmelere rağmen ortalığın durulmamasına, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesine ve diğer dış gelişmelere tepki olarak 31 Mart gecesi ayaklanma meydana gelmiştir. (12 Nisan 1909) Ayaklanmayı bastırmak amacıyla Selanik'ten gelen Hareket Ordusu ayaklanmayı bastırması ve padişah II. Abdülhamit'i tahttan indirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa halkın talepleri doğrultusunda monark tahttan indirilmiştir. Padişah değişikliğinin halkın iradesi ile olması millî egemenlik kavramının yükselişine işaret etmektedir.⁷⁸

⁷⁶ AKAD, *age.*, s. 177; KAPANİ, *age.*, s. 104-5; TANÖR, *age.*, s. 135 (Yazar II. Meşrutiyeti saray darbesi değil ulusal ayaklanma olarak kabul edip uzun yılların sivil hareketlilik ve örgütlenme birikimine dayanmakta olduğunu belirtmektedir.).

⁷⁷ KAPANİ, *age.*, s. 105.

⁷⁸ TANÖR, *age.*, s. 146.

İttihat ve Terakki Partisinin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte örfi idare ilan edilmiş ve temel hak ve özgürlükler aşırı derecede sınırlanmıştır. Özgürlük havarisi kesilenlerin iktidarı ele geçirdikten sonra diktatörlük rejimi kurlmaları “hürriyetin yine hürriyet tarafından yıkıldığı”nı doğrulamaktadır.⁷⁹ Önceden tek kişi olan II. Abdülhamit’in diktatörlüğü varken; sonrasında pek bir şey değişmemiş, baskı kolektif hâle gelerek parti tarafından uygulanmıştır.⁸⁰

Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı’nda yenilgiye uğramasıyla birlikte fazla bir varlık gösteremeyip tarihe karışmıştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti millî egemenliği esas almış ve egemenlik aklileştirilmiştir. Millî egemenlik anlayışı doğrultusunda Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde vatanının kurtuluşu sağlanmış ve akabinde temel hak ve özgürlükleri baz alan cumhuriyet kurulmuştur. 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi tarihte ilk defa gerçek anlamını bularak cumhuriyetin oluşmasının fikri temellerini atmıştır.

20 Ocak 1921 tarihinde 1921 Anayasası dediğimiz Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun kabul edilmesi ile cumhuriyet döneminin ilk anayasası ortaya çıkmıştır. Anayasanın 1. maddesinde egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu ve yönetim şeklinin halkın kaderini kendisinin belirlemesi ilkesine dayandığı belirtilmiştir.

Büyük Millet Meclisinin amacı vatanın kurtarılmasına odaklandığından 1921 Anayasası, daha çok karşılaşılan sorunları çözmek amacıyla kabul edilen pratik bir yaklaşımın ürünüdür. Anayasada kısa bir şekilde devlet sisteminin ne olduğu ortaya konulurken hak ve özgürlük konusundan bahsedilmemiştir. Anayasada insan hakları açısından önemli olan ulusal egemenliğin ortaya çıkması ve monark idaresinin kaldırılması yönünde örtülü bir anlam ifade etmesidir.

1921 Anayasasının birçok noktayı düzenlememesi uygulamada problemlere yol açmıştır. Mustafa Kemal Atatürk Sadrazam Tevfik Paşaya yolladığı 30 Ocak 1921 tarihli

⁷⁹ KAPANİ, *age.*, s. 107.

⁸⁰ Bahri SAVCI, “**Önsöz Yerine: Bir Eleştiri – Bir Değerlendirme**”, Armağan Kanun-i Esasi’nin 100. Yılı, AÜSBF Yayınları No: 423, Ankara, 1978, s. VI-VIII (Abdülhamit’e göre anayasa Osmanlıların gereksinimlerini karşılamak amacıyla çıkarılmamıştır. Saltanat’ın hükümranlığı yerine kendi despotluklarını koymak için çıkarılmıştır. Yine Abdülhamit’e göre Jön Türk ve Mithat Paşa kavramları, Masonluk ile ve özellikle Masonluğun İngiliz Loçası ile bütünleşmişlerdi. Jön Türk ve Mithat Paşa’nın despotluğu gelirse imparatorluk batar.); İsmet BOZDAĞ, **Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri**, Pınar Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2002, s.24-5/42-3, (Abdülhamit Meşrutiyet mücadelesini “Boş bir meşrutiyet hayranlığı” olarak nitelendirerek meşrutiyet hakkında hatıralarında şöyle demektedir: “Solfato, her hastalığa, her bünyeye yaramadığı gibi, Meşrutiyet yönetiminin de her millete, her ulusal bünyeye yaramayacağını sanırım. O vakit, faydalı olamayacağını sanırdım, şimdi ise, zararlı olduğu kanısındayım. s. 24).

telgrafta 1921 Anayasası ile çatışmayan Kanun-i Esasi hükümlerinin yürürlükte olduğunu belirtmiştir. Bu durumda Kanun-i Esasi'nin hukukî varlığı sona ermemiş olup esas olan 1921 Anayasası olmakla birlikte, tali olarak çatışma bulunmayan hususlarda Kanun-i Esasi uygulanacaktı. İki anayasalı dönem Kanun-i Esasi'nin yürürlükten kaldırıldığını belirten (mad. 104) 1924 Anayasası dönemine kadar devam etmiştir.⁸¹

Mustafa Kemal Atatürk kurtuluş mücadelesine yön verirken iç ve dış düşmanlara genel olarak dehasıyla karşılık vererek dayatmacı bir yönetim anlayışı sergilememiştir. Ancak bazı konularda mücadelenin geriye gitmesinin muhtemel olması sebebiyle müdahâlede bulunmaktan çekinmemiştir. Ulusal egemenliğe fevkalâde önem vermesinden dolayı saltanatın kaldırılması sıralarında saltanat taraflarına gözdağı vermekten de kaçınmamıştır: “Bu (saltanatın kaldırılması) behemahâl olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse fikrimce muvafık olur. Aksi taktirde yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.”⁸²

1 Kasım 1922’de Saltanat ve 3 Mart 1924’de Hilafet kaldırılarak insan haklarının aklileşmesi yolunda önemli adımlar atılmıştır. Cumhuriyet’in 29 Ekim 1923’te ilanı ile adı konmamış rejimin adı konularak insan haklarının var olabileceği bir devlet sisteminin kurulması amacıyla büyük bir adım atılmıştır.

1921 Anayasası döneminde temel hak ve özgürlüklerin tanınmasından ziyade insan haklarının felsefî temelleri atılarak ileriki dönemler için elverişli bir ortam oluşturulmuştur. Bu dönemde insan hakları alanındaki en büyük yenilik egemenliğin monarka değil ulusa ait olduğu kabul edilerek iktidar dünyevîleştirilmiş ve insan haklarının ön plana çıkmasının önü açılmıştır.

Kurtuluş Savaşının tamamlanması ile birlikte devlet sisteminin yapılandırılması çalışmalarına hız verilmiştir. Bu bağlamda 1921 Anayasasının zamanın şartları yüzünden temel hak ve özgürlükleri içermemesi, Anayasada eksiklikler olması ve Kanun-i Esasi'nin de yürürlükte olması sebebiyle 1924 Anayasası hazırlanmıştır. Hazırlanan yeni anayasa 20 Nisan 1924’te kabul edilmiş olup 23 Nisan 1924 tarihinde yayınlanmıştır.

1924 Anayasası hazırlanırken ulusal egemenlik ilkesi temel ilke olarak kabul edilmiş ve Anayasanın özgürlük anlayışında doğal hak anlayışı dikkate alınarak özgürlükler formüle

⁸¹ Kemal GÖZLER, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, s. 49; TANÖR, **age.**, s. 204.

⁸² Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk**, C. 1, s. 186.

edilmiştir. Özgürlüğün tanımı 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisinden alınmıştır. Anayasanın 68. maddesinde özgürlük şu şekilde düzenlenmiştir: “Özgürlük, başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir. Doğal haklardan olan özgürlüğün herkes için sınırı, başkalarının özgürlüğünün sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer.”

Temel hak ve özgürlüklerin hangi hâllerde ve şartlarda sınırlanacağı Anayasada belirtilmemiştir. Genel olarak hak ve özgürlüklerin sınırının kanunla belirleneceği belirtilerek yasama organına geniş bir serbestî tanınmıştır. Kanunların yapılmasında genel ilkelerin belirtilmemesi hak ve özgürlüklerin keyfî bir biçimde sınırlandırılması riskini taşımasına sebep olmuştur. Zorunlu iskan yasaları ve köylülere zorunlu çalışma yükümlülüğü getiren yasalar, yasama organının hak ve özgürlükleri kısıtlamada anayasal sınırlama ilkeleri olmadığından keyfî hareket ettiğini göstermektedir.

1924 Anayasasında temel hak ve özgürlükler liberal bir anlayışla düzenlenmekle birlikte bunlar uygulamada liberal nitelik kazanamamıştır. Devrim sürecinde önemli bazı temel hak ve özgürlükler ya sınırlanmış ya da tamamen ortadan kaldırılmıştır. 4 Mart 1925 tarihinde çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile basın ve siyasal muhâlefet tamamıyla susturulmuş ve muhalif gazete ve dergilerin çoğu kapatılmıştır.⁸³ Militan laiklik anlayışı doğrultusunda bazı camilerin ibadete kapatılması, hac izni verilmemesi ve dinî eğitime müsaade edilmemesi din özgürlüğünü kısıtlamıştır.

Bağımsız, tarafsız ve adil bir yargı sistemi hak ve özgürlüklerin teminatı açısından son derece önemlidir. 1924 Anayasasında doğal yargıç ilkesini de içeren iyi düzenlemeler yapılmakla birlikte olağanüstü mahkemelerin kurulmasını engelleyen “Fevkâlade mahiyeti haiz mahkeme teşkili memnudur.” ek fıkra önerisi reddedilerek İstiklal Mahkemelerinin kurulabileceğine işaret edilmiştir.⁸⁴

1924 Anayasası liberal anlayışla formüle edilmekle birlikte hak ve özgürlükler için güvence sağlanamamıştır. Anayasanın 103. maddesinde “Teşkilâtı Esasiye Kanununun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tatil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilâtı Esasiye Kanununa münafi olamaz.” denmesine rağmen bunu güvenceye alacak bir sistem öngörülmemiştir. Anayasa yargısının bu dönemde yaygın olmaması sebebiyle hak ve özgürlükleri güvenceye alacak bu sistem de kurulmamıştır. Yargının içtihat yoluyla ABD’de

⁸³ Kemal GÖZLER, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, http://www.idare.gen.tr/1924ay.htm#_ftn35, Erişim Tarihi: 14.10.2004.

⁸⁴ TANÖR, *age.*, s. 235.

olduğu gibi anayasaya uygunluk denetimi yapabilmesi beklenirken bu konuda birkaç başarısız müdahâle haricinde örnek bulunmamaktadır. Sonuçta yerel mahkemelerin anayasaya uygunluk denetimi yapıp yapamayacakları Yargıtay’a intikal edince olumsuz bir kararlar denetim sisteminin önü kapatılmıştır. Yargıtay Hukuk Genel Kurulunun 4 Şubat 1931 tarihli kararıyla bir yasayı anayasaya aykırılık sebebiyle uygulamaktan kaçınmanın yargıçların görev ve yetkilerine girmediğinin kararlaştırılması ile zaten birkaç denemeden başka örneği bulunmayan girişim engellenmiştir.⁸⁵ Adi kanunların anayasaya uygunluğu denetiminin yapılamaması, adi kanunlar ile anayasanın değiştirileceği anlamına gelmekte olup, netice itibariyle anayasanın sertliği gerçek müeyyideye kavuşmamıştır.⁸⁶ Yargının hak ve özgürlükler konusunda çözüm yolu bulamamasının ağır sonuçları çok partili yönetime geçildikten sonra 1950-1960 yılları arasında Demokrat Partinin muhâlefeti susturması ve akabinde askerî darbenin yapılması ile açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

1950-60 yılları arasında Demokrat Partinin iktidarı kötüye kullanması ve hak ve özgürlükleri aşırı derecede kısıtlaması yönetime Türk Silahlı Kuvvetlerinin 27 Mayıs 1960 tarihinde el koyması ile sonuçlanmıştır. TSK ilk olarak anayasa yapma girişiminde bulunarak yeni bir anayasa yapmıştır. Millî Birlik Komitesi ve Temsilciler Meclisinden oluşan Kurucu Meclisin hazırladığı anayasa halkoyuna sunularak kabul edilmiştir.

27 Mayıs Hareketi iktidarın sınırlanmasının bir göstergesi olup hak ve özgürlüklerin ihlâl edilmesi karşısında tanınan direnme hakkının doğal sonucudur. Hazırlanan anayasada da “anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak...” denilerek direnme hakkı ilk defa pozitif hukuka girmiştir.

Askerî müdahâleleri insan hakları açısından değerlendirildiğinde her ne kadar askerî müdahâlenin amacı hak ve özgürlükleri sağlamak olsa da olumsuz bir gelişmedir. İnsan haklarından direnme hakkı, insan haklarının öznesi olan insana verilmiş olup, askerî müdahâleyi bu bağlamda değerlendirmek yanlış bir düşünme metodu olup devamlı olarak askerî müdahâlelerin meşrulaştırılmasını sağlar niteliktedir. Bundan dolayı askerî müdahâleleri kötü yönetimden kaynaklanan siyasî bir hareket olarak kabul etmek gerekmektedir. Aksi taktirde halkın seçtiği siyasî kadro şamar oğlanı, askerîye ise akıl ve izan sahibi olduğu gibi bir sonuçla karşılaşılır ki; bu, son derece tehlikelidir. Askerî müdahâlelerin sonuçları müspet de olsa tasdik edilmesi ulusal egemenlik ilkesi ile bağdaşmamaktadır.

⁸⁵ TANÖR, *age.*, s. 245-6.

⁸⁶ Ergun ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s. 10.

Siyasî iktidarların keyfî yönetimleri 1961 Anayasasının şekillenmesinde önemli ölçüde belirler. Öncelikle saf ulusal egemenlik anlayışından sapmalar göze çarpmaktadır. 1924 Anayasasında egemenliğin kayıtsız ve şartsız olarak ulusa ait olduğu (mad. 3) ve Türk milletini ancak TBMM'nin temsil ettiği ve millet adına egemenlik hakkını yalnız TBMM'nin kullanacağı (mad. 4) belirtilmiş iken 1961 Anayasasında bu ilke tekrar edilmekle birlikte, egemenliğin Anayasanın koyduğu esaslar uyarınca yetkili organlar eliyle kullanılacağı belirtilmiştir. 1961 Anayasasının aynı zamanda çift meclisli bir yapı öngörmesi ve Cumhuriyet Senatosu üyelerinin bir kısmının halk iradesi ile gelmemesi ulusal egemenliğe sembolik⁸⁷ de olsa aykırılık teşkil etmektedir. Ayrıca TBMM işlemlerini denetleyecek Anayasa Mahkemesinin ihdas edilmesi saf ulusal egemenlik anlayışının terk edildiğinin bir göstergesidir.

1961 Anayasası temel hak ve özgürlükleri Türk tarihinde en geniş ve kapsamlı biçimde düzenleyen anayasadır. Anayasa hak ve özgürlükleri son derece detaylı bir şekilde düzenlemiş olup bunun sebebini anayasayı doğuran sebeplerde aramak gerekir. Önceki dönemde hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması, keyfî olarak kısıtlanması ve hak ve özgürlüklerden sapmalar görülmesinde yaşanan problemler bir tecrübe addedilerek karşılaşılan sorunların çözümü doğrultusunda ayrıntılı bir düzenleme yapılmıştır. Bu, 1961 Anayasasının “tepki anayasası” olmasının doğal sonucudur.⁸⁸ Kurucu iktidar anayasayı detaylı şekilde düzenlemekle kanun koyucuyu sınırlayarak benimsenen ilkeler uyarınca yasa yapılmasını öngörmektedir. 1924 Anayasasında bir maddede birkaç tane hak ve özgürlük düzenlenmişken 1961 Anayasası hak ve özgürlükleri genel olarak tek tek düzenlemiştir.

1924 Anayasasında çoğunlukçu bir demokrasi anlayışı benimsenmiş iken 1961 Anayasası çoğulcu bir demokrasi anlayışı benimsenmiş olup bu yönde düzenlemeler yapılmıştır. Meslek grupları, sendikalar ve siyasî partilerin sosyal yapı içerisindeki konumları düzenlenmiş; TRT, üniversite gibi kuruluşlar özerk hâle getirilerek konumları güçlendirilmiştir. Siyasî partiler 1924 Anayasasının aksine derneklerden farklı tutularak “ister iktidarda ister muhâlefette olsunlar, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurları” kabul edilmiştir.

1971 yılında TSK parlamento ve hükümetin tutumları yüzünden ülkenin anarşiye sürüklendiği, Anayasanın öngördüğü reformların gerçekleştirilemediği vb. sebeplerle muhtıra

⁸⁷ MUMCU, KÜZECİ, *age.*, s. 247.

⁸⁸ KAPANİ, *age.*, s. 117-118.

yayınlayarak parlamentoyu anayasada değişiklik yapmaya zorlanmıştır. Bu bağlamda 1971 ve 1973 yılında değişiklikler yapılmış, güvenceli hak ve özgürlük sisteminden uzaklaşarak yürütme kuvveti güçlendirilmiş ve güvenceler sınırlandırılmıştır. Bu dönemde TSK yönetime doğrudan el koymamakla birlikte TSK destekli hükümetler işbaşına getirilmiştir. Bu sebeple ülke bu dönemde yarı askerî bir rejimle yönetilmiştir.

1488 sayılı kanunla 1971 ve 1699 sayılı kanunla 1973 yıllarında yürütmenin güçlendirilmesi ve istikrarsızlığın kaldırılması amacıyla önemli değişiklikler yapılmıştır. Anayasanın ilk şeklinde hak ve özgürlük kural, sınırlama istisna iken yapılan değişiklik ile sınırlama kural hâline getirilmiştir.⁸⁹ 11. maddenin başlığı “Temel hakların özü”ne yapılan değişiklik ile “sınırlaması ve kötüye kullanılamaması” ifadeleri eklenmiştir. Temel hak ve özgürlüklerin devletin ülkesi ve bölünmez bütünlüğü, kamu yararı, genel ahlâk vb. soyut kavramlarla sınırlanabileceği belirtilerek genel sınırlama sebepleri getirilmiştir. Ayrıca hak ve özgürlüklerin düzenlendiği maddelere yine soyut kavramlar getirilerek sınırlamaların önü açılmıştır. Böylece daha önce sınırlanabilmesi öngörülmemiş özgürlüklerin sınırlanmasının yolu açılmış, kişi güvenliğini zayıflatan düzenlemeler (tutuklama süresinin artırılması) yapılmış ve sıkıyönetim ilanı şartları kolaylaştırılarak olağanüstü yönetime geçiş kolaylaştırılmıştır.⁹⁰ Ayrıca devlet memurlarının sendika kurma hakkı ortadan kaldırılmış ve tabii yargı yolu yerine kanunî yargı yolu getirilerek olağanüstü mahkemelerin kurulabileceği ima edilmiştir. Anayasada yapılan yargı ile ilgili değişikliklerin tabii yargı ilkesine aykırı olduğu kestirilmiş olmalı ki kanunî yargı yoluna geçilmiştir.⁹¹

Temel hak ve özgürlüklerin kontrol edilmesi doğrultusunda yargıda da önemli değişiklikler yapılmıştır. Sadece yasayla kurulmasının imkansız olması sebebiyle anayasa değişikliğe ile olağanüstü mahkeme niteliği taşıyan DGM’ler kurulmuştur.⁹² Askerî Yüksek İdare Mahkemesi kurularak asker kişilerle ilgili eylem ve işlemlerin denetimi Danıştay’ın denetiminden çıkarılmıştır. Sıkıyönetim ilanının kolaylaştırılmasıyla sivillerin sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanmasının önü açılmıştır.

Hak ve özgürlükler açısından fevkalâde önemi haiz Anayasa Mahkemesinin çalışma sisteminde de önemli değişiklikler yapılmıştır. Öncelikle TBMM’de temsilcisi bulunan siyasi

⁸⁹ KAPANİ, *age.*, s. 132.

⁹⁰ TANÖR, *age.*, s. 317.

⁹¹ Bülent TANÖR, “12 Mart Rejimi Anayasa Değişiklikleri”, Armağan Kanun-i Esasi’nin 100. Yılı, AÜSBF Yayınları No:423, Ankara 1978, s. 437.

⁹² TANÖR, *age.*, s. 318.

partiler iptal davası açabilirken yapılan değişiklik ile TBMM’de grubu bulunan siyasi partilerin iptal davası açabileceği belirtilerek iptal davası açma zorlaştırılmıştır. Anayasa Mahkemesinin anayasa değişikliklerini sadece şekil yönünden denetleyebileceği belirtilerek esas yönünden denetimin önü kapatılmıştır.

Anayasada yürütmenin güçlendirilmesi ve istikrarsızlığın önlenmesi amacıyla yapılan değişiklikler başarıya ulaşmamıştır. Yaşanan acı deneyim temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması ile belirlenen amaçlara varılamayacağını göstermiştir. Anarşi ve huzursuzluk ortamı yapılan düzenlemelere rağmen daha da artarak yeni bir askerî müdahâle ile sonuçlanmıştır. Bu durum şunu göstermektedir: “Temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması ile bir yere varılamaz. Demokrasinin sorunlarını kendi bünyesi içerisinde çözmesi gerekir. Dış kaynaklı çözüm önerileri (Askerî veya dış müdahâle) samimi amaçlar ile yapılırsa bile sonuç itibariyle demokrasi ile bağdaşmamakta olup demokratik yönetimi gerçekleştiremez.” Askerî müdahâlelerin belki tek olumlu tarafı hak ve özgürlüklerin kısıtlanması sebebiyle hak ve özgürlük taleplerinin halk katında kısıtlamaya tepki olarak içselleşmesi sonucu demokratik yönetimin kurulmaya zorlanmasıdır.

Çözüm olacağına inanılan anayasa değişikliklerine rağmen devam eden rejim bunalımı 12 Eylül 1980 tarihinde TSK’nın emir ve komuta zinciri içerisinde yönetime el koyması ile sonuçlanmıştır. Askerî hareketin amacı ülke bütünlüğünü korumak, millî birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devletin otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işleyişine mâni olan sebepleri ortadan kaldırmak olarak ifade edilmiştir.

1961 askerî hareketinin amacı hak ve özgürlük ortamının sağlanması iken 1982 askerî hareketinin amacı yürütmenin güçlendirilerek devletin varlığının korunmasıdır. Amaçtaki farklılığın doğal sonucu hak ve özgürlüklerin düzenlenme tarzında ortaya çıkmaktadır. 1961 Anayasasında kişi lehine daha özgür bir düzenleme yapılmışken 1982 Anayasasında prensip olarak hak ve özgürlüklerin sayısında azalma olmamakla birlikte hak ve özgürlük tanımlandıktan hemen sonra nasıl kullanılacağı veya nasıl kullanılamayacağı ve sınırlama sebepleri yer almaktadır.

1982 Anayasasında temel hak ve özgürlükler 1961 Anayasasında olduğu gibi İkinci Kısmında dört bölüm olarak düzenlenmiştir. Birinci Bölümde temel hak ve özgürlüklerle ilgili genel hükümler, İkinci Bölümde kişinin hakları ve ödevleri, Üçüncü Bölümde sosyal ve

ekonomik haklar ve ödevler ve son olarak Dördüncü Bölümde siyasî haklar ve ödevler yer almıştır. Düzenleniş sistematığı bakımından 1961 Anayasasına benzemekte olup çağdaş gelişmelere uymaktadır.

Anayasanın 12. maddesinin birinci fıkrasına göre herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve özgürlüklere sahiptir. Bu hükümden sonra ikinci fıkrada temel hak ve özgürlüklerin, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva edeceği belirtilerek birinci fıkra hükmü dengelenmeye çalışılmıştır. Bu şekilde dengeleme formülasyonunun hemen hemen hak ve özgürlüklerin tümünde kullanılması sebebiyle metnin anayasa değil “amayasa” olduğu ironik bir şekilde dile getirilmiştir.

Anayasanın 13. maddesinin ilk şeklinde temel hak ve özgürlüklerin devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, millî egemenlik, cumhuriyet, millî güvenlik, kamu düzeni, genel asayiş, kamu yararı, genel ahlâk ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlanabileceği belirtilmiştir. Temel hak ve özgürlüklerin 1982 Anayasasında sınırlaması ile 1961 Anayasasındaki sınırlaması arasında belirgin farklar bulunmaktadır. 1961 Anayasasının 11. maddesinin birinci fıkrasında temel hak ve özgürlüklerin Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabileceği belirtildikten sonra aynı maddenin ikinci fıkrasında kanunun kamu yararı, genel ahlâk, kamu düzeni, sosyal adalet ve millî güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve özgürlüğün özüne dokunulamayacağı belirtilmiştir. 1961 Anayasasının temel ve özgürlükler için genel sınırlama getirip getirmediği doktrinde tartışılmış olup genel sınırlama getirdiği veya getirmediği yönünde görüşler bulunmaktadır. Anayasa Mahkemesi de bazı kararlarında genel sınırlama sebeplerinin olduğunu kabul ederken, bazı kararlarında da genel sınırlama sebeplerinin olmadığı anlamına gelecek şekilde belli hakların ancak ilgili maddesinde belirtilen sınırlama sebepleri ile sınırlanabileceğini kabul etmiştir.⁹³

1982 Anayasası genel sınırlama sebeplerinin olup olmadığı tartışmasını sona erdirerek genel ve özel sınırlama sebeplerini kabul etmiştir. 13. maddede genel ve özel sınırlamanın olduğu açık bir şekilde kabul edilmiştir. Ayrıca 13. maddenin son fıkrasında herhangi bir tereddüde mahal bırakmamak için olsa gerek maddede belirtilen genel sınırlama sebeplerinin

⁹³ ÖZBUDUN, *age.*, s. 76.

temel hak ve özgürlüklerin tümü için geçerli olduğu belirtilmiştir. Bu fıkra olmasa bile genel sınırlama sebeplerinin temel hak ve özgürlüklerin tümü için geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Temel hak ve özgürlüklerin sınırlanabilmesi için Anayasada belirtilen genel ve özel sınırlama sebeplerine uyulması, sınırlamanın demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olmaması, öngörüldükleri amaç dışında kullanılmaması ve Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla yapılması gerekir. 1961 Anayasasının sınırlama sistemi ve anlatımı 1982 Anayasasına göre çok farklıdır. Anlatım açısından değerlendirirsek belki nihaî olarak anlam farkı olmasa da 1961 Anayasasında sınırlamanın “ancak” kanunla yapılacağı belirtilmekte iken 1982 Anayasasında böyle keskin bir ifadeye rastlayamıyoruz. 1982 Anayasası sanki temel hak ve özgürlüklerin sınırlaması için “bahane” aranıyormuşçasına formüle edilmiştir. Bu düzenleme (sınırlamanın aslılığı intibai) şekli de otoritenin elinin güçlendirilmesini açıkça desteklemektedir.

03.10.2001 tarihli 4709 sayılı yasanın 3. maddesi ile Anayasanın 13. maddesinde önemli değişiklik yapılarak temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması sistemi değiştirilmiştir. Öncelikle genel sınırlama sebebi kaldırılarak sınırlamanın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak yapılacağı benimsenmiştir. Ayrıca 1961 Anayasasında olduğu gibi ifade keskin bir hâle getirilerek sınırlamanın “ancak” kanunla yapılabileceği belirtilmiştir. Ayrıca sınırlamanın Anayasanın sözüne ve ruhuna ve demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olmasından başka laik cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamayacağı belirtilmiştir. Değişiklik ile genel sınırlama sebepleri kaldırıldığından hak ve özgürlüğün kendi maddesinde de özel sınırlama sebebi yoksa durum ne olacaktır, asla sınırlanamayacak mıdır? Anayasada belirtilen hak arama özgürlüğü (mad. 36), bilim ve sanat özgürlüğü (mad. 27) ile çalışma ve sözleşme özgürlüğü (mad. 48) gibi bazı hak ve özgürlükler için özel sınırlama sebebi öngörülmemiştir. Bu tür hak ve özgürlüklerin kendi nesnel sınırları ve anayasanın bütünlüğü ilkesinden doğan sınırlar dışında ayrı bir sınırlama nedenine bağlı kılınamayacağı belirtilmiştir.⁹⁴ Tanör ise bu konuda her hak ve özgürlüğün kendi niteliğinden doğan, onun norm alanını belirleyen nesnel (objektif) ve doğal sınırlarının olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵ Aliefendioğlu ise genel sınırlama sebeplerinin kaldırılmasının daha az sınırlama anlamına gelmediğini, ancak daha iyi düzenleme

⁹⁴ Fazıl SAĞLAM, “Temel Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı, Sınırlanması ve Kötüye Kullanılmaması (Anayasa Madde 13 ve 14)”, TBMM Anayasa Hukuku 1. Uluslararası Sempozyumu, TBMM Başkanlığı Yayınları No:1, Ankara, 2003, s. 164.

⁹⁵ Bülent TANÖR, “Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi”, İnsan Hakları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 48; ÖZBUDUN, *age.*, s. 86.

sayılabileceğini ve genel sınırlama sebeplerinin özel sınırlama sebebi olarak hak ve özgürlüğün düzenlendiği ilgili maddeler serpiştirildiğinden yapılan işin sınırlama sebeplerinin özel maddelere yerleştirmek olduğunu iddia etmiştir.⁹⁶ Gerçekten de genel sınırlama sebeplerinin kaldırılması sonucu bazı maddelerde [özel hayatın gizliliği (mad. 20), konut dokunulmazlığı (mad. 21), haberleşme özgürlüğü (mad. 22) vb.] kaldırılan millî güvenlik, kamu düzeni vb. gibi soyut genel sınırlama sebeplerine yer verilmesi sadece sistemleştirmede düzenleme yapıldığını göstermektedir.

Temel hak ve özgürlüklerin genel düzenlenmesi dışında 1982 Anayasası temel hak ve özgürlükleri somut yasaklarla da sınırlandırmaktadır. Somut yasaklar doğrudan uygulanabilecek niteliktedir. Siyasî partilerin ticarî faaliyette bulunamamaları, kamu görevlilerinin siyasî partiye üye olamamaları vb. Somut yasaklardan asıl önemlisi yargı yoluna başvurmanın kapatılmış olduğu alanlardır. Yüksek Askerî Şûra, Hâkim ve Savcılar Yüksek Kurulu kararlarına, cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemlere karşı yargı yolu kapatılmıştır. Ayrıca bu somut yasakların en önemlilerinden biri 12 Eylül 1980 Millî Güvenlik Konseyi zamanında çıkarılan kanun ve KHK'lara karşı anayasaya aykırılık iddiasında bulunulamayacağını düzenleyen "Geçici 15"ti. Uzun bir süre yürürlükte kalan bu hüküm sonunda 3 Ekim 2001 anayasa değişiklikleriyle kaldırılmıştır.

Anayasanın 14. maddesinde "Anayasada yer alan hak ve özgürlüklerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzeni kurmak amacıyla kullanılmayacağı" belirtilmiştir. Maddenin yazım şeklinden bazı korkular üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır. Kaldı ki hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmayacağına dair bir hüküm olmasa bile hak ve özgürlükler kötüye kullanılmaz. Hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması hukukun koruma alanına girmez. Zaten 1961 Anayasasının ilk şeklinde hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmayacağı düzenlenmemişti. Bu hüküm emniyet sübabı olarak yasama organı tarafından temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasında kullanılabilecek

⁹⁶ Yılmaz, ALİEFENDİOĞLU, "Türk Anayasası Açısından Temel Hakların ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırlandırılması", TBMM Anayasa Hukuku 1. Uluslararası Sempozyumu, TBMM Başkanlığı Yayınları No:1, Ankara, 2003, s. 174.

niteliktedir.⁹⁷ Anayasanın bu hükmü 3 Ekim 2001 anayasa değişiklikleri ile daraltılmış ve yeniden düzenlenmiştir. Bu madde hak ve özgürlüğü değil demokratik laik cumhuriyeti korumaktadır. Maddede yapılan önemli bir değişiklik, yasak alanının daraltılması dışında Cumhuriyeti “insan haklarına dayanan” olarak tanımlamasıdır.⁹⁸ Ayrıca yapılan değişiklik ile Anayasa Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 17. maddesine uygun hâle getirilmiştir.

Anayasanın 15. maddesine göre savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hâllerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlâl edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve özgürlüklerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir ve bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir. Bu maddede ile hak ve özgürlüklerin durdurulmasının şartları belirlenmiştir. Bunlardan birincisi ölçülülük ilkesi olup “durumun gerektirdiği ölçüde” denilerek ifade edilmiştir. İkincisi ise durdurmanın Türkiye’nin taraf olduğu milletlerarası andlaşmalara aykırı olamayacağıdır. Durdurma kısmen veya tamamen de olsa bazı hak ve özgürlüklerin asla durdurulamayacağı belirtilmiştir. Çekirdek alan, sert kabuk olarak ifade edilen sınırlanamayacak hak ve özgürlükler şunlardır: 15. maddenin birinci fıkrasında belirtilen durumlarda savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında kişinin yaşama hakkına, maddî ve manevî varlığının bütünlüğüne dokunulamaması, kimsenin din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaması ve bunlardan dolayı suçlanamaması, suç ve cezaların geriye yürütülememesi ve suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimsenin suçlu sayılmaması.

Anayasanın İkinci Kısımın İkinci Bölümünde “Kişinin Hakları ve Ödevleri” düzenlenmiştir. 1961 Anayasasına göre bu bölümde hak ve özgürlükler aleyhine önemli farklılık meydana gelmiştir. 1961 Anayasasına göre kişi dokunulmazlığı ve özgürlüğü kanunun açıkça gösterdiği hâllerde, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça sınırlanamazken 1982 Anayasasında ise mahkemelerce verilen ölüm cezalarının yerine getirilmesi hâli ile meşru müdafaa hâli, yakalama ve tutuklama kararlarının yerine getirilmesi, bir tutuklu veya hükümlünün kaçmasının önlenmesi, bir ayaklanma veya isyanın bastırılması, sıkıyönetim ve olağanüstü hâllerde yetkili merciin verdiği emirlerin uygulanması sırasında silah kullanılmasına kanunun cevaz verdiği zorunlu durumlarda meydana gelen öldürme fiilleri kişi dokunulmazlığı bağlamında yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına aykırı sayılmamıştır. 17. maddede yer alan “ölüm cezalarının yerine

⁹⁷ TANÖR, “Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi”, s. 52.

⁹⁸ ALİEFENDİOĞLU, *agm.*, s. 183.

getirilmesi” ibaresi AB müktesebatına uyumun sağlanması amacıyla 7.5.2004 tarihli, 5170 sayılı yasanın üçüncü maddesi ile kaldırılmıştır. 1982 Anayasası 1961 Anayasası gibi klasik hak ve özgürlüklere yer vermekle birlikte kişi dokunulmazlığında önemli değişiklikler getirmiştir. Din dersinin zorunlu hâle getirilmesi, tutuklama ve yakalamada keyfiliği özendirici hükümlerin konulması ve diğer hak ve özgürlüklere çeşitli adlar altında sınırlama getirilmesi bu çerçevede zikredilebilir. 1961 Anayasasında “Sosyal ve İktisadî Haklar ve Ödevler” arasında sayılan mülkiyet hakkı, mülkiyetin korunmasının özgürlüğü de güvence altına alacağı gerekçesiyle 1982 Anayasasında “Kişinin Hakları ve Ödevleri” bölümünde yer almıştır. Bu şekilde mülkiyet hakkı, toplumsal hak olmaktan çıkarılarak kişisel bir hak hâline getirilmiştir.⁹⁹

Sosyal ve ekonomik haklar Anayasada İkinci Kısımın Üçüncü Bölümünde düzenlenmiş olup bu bölümdeki hak ve özgürlükleri devlet, ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir. (mad. 65) Bu maddede 3.10.2001 tarihinde yapılan anayasa değişikliği ile “ekonomik istikrarın korunması” ifadesi çıkarılarak yerine “bu görevlerin (ekonomik ve sosyal) amaçlarına uygun öncelikleri” gözetilmesi ifadesi getirilmiştir. Değişiklik ile ekonomik istikrar ölçüt olmaktan çıkarılarak sınırsız ihtiyaçlar bağlamında hak ve özgürlüklerin sağlanmasının amaçlara uygun öncelik sırasına konularak gerçekleştirileceği öngörülmüştür. Sosyal ve ekonomik haklardan bir kısmı malî yeterliliğe bağlıken bir kısmı sendika, grev ve lokavt hakkı gibi malî yeterliliğe bağlı değildir. Malî yeterlilik ölçütü sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklerin tamamı için geçerli olduğu izlenimi verse de hak ve özgürlüğün malî yeterlilikle bağlantısı olup olmadığı belirlenerek ayırım yapılmalıdır. Malî yeterliliğe bağlı olmayan hakları devlet tanımak zorundadır. Sosyal ve ekonomik haklar içerisinde ailenin korunması (mad. 41), eğitim ve öğretim hakkı ve ödevi (mad. 42), kıyılardan yararlanma (mad. 43), toprak mülkiyeti (mad. 44), tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması (mad. 45), kamulaştırma, özelleştirme ve devletleştirme (mad. 46-7), çalışma ve sözleşme özgürlüğü (mad. 48) çalışma hakkı (mad. 49), dinlenme hakkı (mad. 50), sendika hakkı (mad. 50-1.), toplu iş sözleşmesi hakkı (mad. 53), grev ve lokavt hakkı (mad. 54) ve sosyal güvenlik hakları gibi hak ve özgürlükler düzenlenmiştir. Bu bölümde de yasakçı askerî zihniyetin izleri görülmektedir. “Eğitim ve öğretim hakkı ve ödevi” başlıklı 42. maddede eğitim ve öğretimin Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin

⁹⁹ Muzaffer SENCER, “1961 Anayasasından 1982 Anayasasına”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, C. 5-6 (1983-1984), s. 19.

gözetimi ve denetimi altında yapılacağı ve bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmayacağı belirtilerek 1961 Anayasasının aksine liberal anlayıştan vazgeçilerek devletçi anlayış benimsenmiştir. Ayrıca eğitim ve öğretim kurumlarında sadece eğitim, öğretim, araştırma ve inceleme ile ilgili faaliyetlerin yürütüleceği belirtilerek eğitim ve öğretimin adeta sosyal yönünün olmadığı ve varsa bile eğitim ve öğretim kurumlarında bu tür sosyal etkinlik, eğlence ve tartışmanın yapılamayacağı ima edilmiştir.

İkinci Kısımın Dördüncü Bölümünde yer alan “Siyasî Haklar ve Ödevler”den Türk vatandaşlığı maddesi hariç seçme ve seçilme hakları ile siyasî partilere ilişkin hükümlerde önemli değişiklikler yapılmıştır. 1961 Anayasasında seçme yaşı bile yer almamışken 1982 Anayasasında seçme yaşı 21 olarak düzenlenmiştir. 1995 yılında yapılan anayasa değişikliği ile 21 yaş sınırı 18’e indirilmiştir. Halkoylaması ve seçimlerin serbest, eşit, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yargı denetiminde yapılacağı belirtilmiştir. Seçimlerin 1961 Anayasasında dört yılda bir yapılacağı belirtilmişken 1982 Anayasasında yönetimde istikrarın sağlanması amacıyla bu süre beş yıla çıkarılmıştır. Ayrıca Meclis istediği takdirde süre dolmadan da seçimlerin yapılmasına karar verebilir. 23.07.1995 tarihinde 97. maddeye eklenen bir fıkra ile seçim kanunlarının temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkeleri ile bağdaştıracak şekilde düzenleneceği öngörülmüştür. Bu doğrultuda Anayasa Mahkemesi ülke barajını temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkesi uyarınca Anayasaya aykırı bulmamıştır. Halbuki çoğulcu bir demokrasi anlayışında azınlıkta kalan partilerin de parlamentoda temsil edilmesine müsaade edilmesi gerekirdi. Aksi takdirde büyük bir seçmen topluluğu temsil edilmemiş olmaktadır. Kaldı ki söz konusu barajın uygulanması sonucu yönetimde istikrar sağlanmış değildir. Baraj sistemi sonucu seçmenlerin bir kısmının parlamentoda temsil edilmemesi siyasî hak ve özgürlüklere aykırılık teşkil etmektedir.

Anayasada siyasî partiler siyasî hayatın vazgeçilmez unsurları olarak görülmüştür. 1961 Anayasasında siyasî partilerin serbestçe faaliyette bulunacağı belirtilmekteyken 1982 Anayasasında Anayasa ve kanun hükümleri çerçevesinde faaliyetlerini sürdüreceği belirtilmiştir. Kamu çalışanlarının siyasî partilere üye olmalarının yasaklanması ve yükseköğretim üyelerinin siyasî partilere üye olmaları kısıtlanması siyasî hak ve özgürlüklerde geriye gidiş niteliğindedir. Devlet siyasî hak ve özgürlüklerde negatif bir tutum takınmamakta olup özgürleştirme anlayışı doğrultusunda siyasî partileri desteklemektedir. Siyasî partilere devlet tarafından yardım yapılması ve siyasî partilerin kapatılma usulünün farklı olması bu bağlamda değerlendirilebilir.

Siyasî partiler 1924 Anayasası döneminde derneklerden farklı görülmezken 1961 ve 1982 Anayasaları döneminde önemine binaen derneklerden farklı şekilde düzenlenmiştir. Anayasanın 68. maddesinin 4. fıkrasına göre siyasî partilerin tüzük ve program ile eylemleri, devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, ulusal egemenliğe, demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz, sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz ve suç işlenmesini teşvik edemez. Bu hükümlerle siyasî partilerin amaçlarının ne olamayacağı düzenlenmiş olup demokrasinin kendisini yok etmek isteyenlere müsaade etmemesi açısından militan demokrasi anlayışı benimsenmiştir. Militan demokrasi anlayışının benimsenmesi ile birlikte marjinal görüşlere müsaade edilmemekte ve çoğulcu toplum yapısından uzaklaşmaktadır. Çoğulcu demokrasinin kendine karşıt olan görüşlere bile hoşgörülü olması gerekir. Aksi takdirde nasıl insan vücudu belli bir oranda mikrop üretmediği takdirde, mikroplara karşı direnme gücünü kaybederse, demokrasi de marjinal görüşlere hoşgörülü olmadığı zaman bunlara karşı bağışıklık kazanamaz.¹⁰⁰ Ülkemizde de kapatılan partilerin değişik ad altında kurulmaları yasak da olsa tekrar faaliyete geçerek daha büyük oy oranlarına sahip olmaları, hatta iktidara gelmeleri bu tezi doğrulamaktadır.

Siyasî partilerin kapatılması Anayasa Mahkemesi tarafından karara bağlanmakta olup temelli olarak kapatılan partiler başka bir ad altında kurulamazlar. 3.10.2001’de yapılan Anayasa değişikliği ile siyasî partilerin kapatılması zorlaştırılmış ve temelli kapatma yerine Anayasa Mahkemesinin siyasî partiyi kısmen veya tamamen hazine yardımından yoksun bırakabileceği öngörülmüştür. Yapılan değişiklikler siyasî hak ve özgürlükler açısından olumlu olmakla birlikte barajın devam etmesi ve siyasî partilerin ticarî faaliyette bulunamamaları gibi hükümlerin varlığı siyasî hak ve özgürlükleri kısıtlar niteliktedir.

1982 Anayasası birçok çelişkiyi içinde barındıran bir anayasa olup birey-devlet ilişkisini devlet için birey mantığı ile düzenlemiştir. Anayasanın her yerinde bir birey-devlet karşıtlığı ve devletin üste çıkma isteğinin düzenleniş şekli ağır bir biçimde hissedilmektedir. Devlet kutsal addedilerek yüceltilmiştir. Devletin meşruiyet kaynağı halk değil, hikmetinden sual sorulmayan toplum dışında bir alana bağlanmıştır. Devlet tanrı yerine konulmuş, vatandaş ise tanrının günahkar kulları olarak görülmüştür. Devlet kelimesinin 154 kez,

¹⁰⁰ Sami SELÇUK, **Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s. 34-4.

vatandaş kelimesinin ise sadece 17 kez Anayasada geçmesi, insan haklarını mihenk noktası olarak almayan birey-devlet ilişkisinin açık göstergesidir.¹⁰¹

1982 Anayasası ihtiyaçları karşılayamaması ve dünya ekonomik düzeninin liberal bir anlayışa zorlaması sonucu önemli değişiklikler geçirmiştir. Anayasa 1987, 1993, 1995, 1999(iki defa), 2001(iki defa), 2002 ve 2004'te olmak üzere dokuz defa değişikliğe uğramıştır. Yapılan Anayasa değişikliklerinde hak ve özgürlükler alanında önemli gelişmeler sağlansa da Anayasanın otoriter zihniyeti devam etmektedir. Birçok defa değişiklik ile yamalı bohçaya dönen Anayasanın bir tarafa bırakılarak yeni bir anayasa yapılması gerekmektedir. 1982 Anayasasını askerlerin yapmış olması ve yapımında halkın iradesinin gerçek manada tebarüz etmemesi yeni bir anayasanın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

VIII. İNSAN HAKLARINI KORUMA

İnsan hakları konusu hangi bakış açısından bakılırsa bakılsın gerçekleşmesi uygulamaya bağlı olduğundan daima güncel ve canlı bir değer olmuştur. İnsan haklarının bu özelliği daimî olarak korunmasını gerektirmiştir.

Tarih, genel olarak gücü elinde bulunduranların bu gücü kötüye kullanmaya temayül ettiklerini acı örnekleri ile göstermiştir. Bundan dolayı John Locke ve Charles-Louis Montesquieu gibi büyük düşünürler sınırsız iktidarın sınırlanması bağlamında güçler ayrılığı ilkesini savunmuşlardır. Güçler ayrılığı ilkesi tesis edildiği taktirde devlet erki yasama, yürütme ve yargı arasında bölünecek ve bu güçler birbirini dengeleyecektir. Nihâf olarak bu devlet erklerinin birbirini dengelemesi sonucu kötüye kullanımın önüne geçilerek insan hak ve özgürlükleri korunacaktır.

İnsan haklarının korunmasının gerekliliği II. Dünya Savaşına kadar üzerinde düşünülen bir konu olmamıştır. 18. ve 19. yüzyıldaki Anayasal hareketler önce monarkın yetkilerinin kısıtlanmasını ve devamında bu yetkilerin ulusa devredilmesini amaçlamaktaydı. 20. yüzyılda I. Dünya Savaşı sonrası büyük imparatorluklar yıkılarak yerine ulus devletler kurulmuştur. Egemenliği temsilcileri vasıtasıyla elinde tutan ulus, insan haklarının korunacağı düşüncesine sahip olduğundan temsilcilerini insan hakları alanında kısıtlamayı düşünmemiştir. Ancak Hitler ve Mussolini gibi zorbarların ulusal egemenliğin temsilcisi olarak ortaya çıkmaları, insan haklarının ulusal egemenliği de kısıtlaması gerekliliğini göstermiştir. Bir

¹⁰¹ Fazıl Hüsnü ERDEM, “1982 Anayasasında İnsan Hakları ve Hukuk Devleti: Eleştirel Bir Bakış”, Yeni Türkiye, S. 21 (İnsan Hakları Özel Sayısı), Mayıs-Haziran 1998, s. 631.

grup, zümre veya herhangi bir baskı grubunun ulusal egemenliği eline aldıktan sonra insan hak ve özgürlüklerini ihlâl veya yok etmesiyle birlikte ulusal egemenliğe karşı insan haklarının korunması kendini değişik şekillerde göstermiştir. Bunun en açık örneği II. Dünya Savaşı sonrası birçok ülkede kurulan parlamentonun işlemlerini denetleyecek anayasa mahkemesidir.

İnsan hak ve özgürlüklerinin devlete karşı korunması ve yerinin sağlamlaştırılması amacıyla ulusal egemenliğin sınırlanması doğrultusunda kanunların yapılmasında, idarî kararların alınmasında, kanunların ve idarî kararların uygulanmasında ve kanun ve idarî kararlardan doğan sorunların çözülmesinde bazı teminatların sağlanması gerekmektedir. Çünkü kanunların yapılmasında, idarî kararların alınma ve uygulamasında insan hak ve özgürlükleri devamlı olarak devlet tarafından tehdit edilmektedir. Bunun sağlanması amacıyla devletin sınırlanması ve insan hak ve özgürlüklerinin sağlayıcısı olması gerekmektedir. Ulusal egemenliğin sınırlanması da göstermiştir ki insanlar devletin de üzerinde bazı hak ve özgürlüklere sahiptir.¹⁰²

İnsan haklarının tarihsel gelişim çizgisinde liberal ve yerleşik anlayış insan hakları ihlâlleri bakımından tehlikenin devletten geldiği varsayımına dayanır. İnsan hakları ihlâllerinin insanlar ve topluluklar tarafından da yapılacağı kabul edilse de insan hak ve özgürlüklerinin korunmasında asıl sorumluluk devletin üzerindedir.¹⁰³ Anayasanın 5. maddesinde “kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlama” devletin temel amaç ve görevlerinden sayılmıştır. Anayasanın bu ve devamındaki hükümleri insan hakları ihlâllerinin devletten kaynakladığını, kaynaklanmasa bile insan haklarını korumanın devletin sorumluluğunda olduğunu göstermektedir. Devlet varlığını kurucu öge olarak insana borçlu olup devletin varlık nedeni insanların hak ve özgürlüklerini korumaktır.¹⁰⁴

İnsan haklarının korunmasında insanların bilinçlenmesi önemli olup bu zamana kadar yaşanan insan hakları ihlâlleri, insan haklarını halkın bilmemesinden ileri gelmiştir. Çağdaş dünya düzeninde insan haklarının korunması için bireylerin haklarına sahip çıkmaları ve bunda kararlı olmaları gerekmektedir. İnsanlar seçim ve demokratik mekanizmalar aracılığı

¹⁰² SAVCI, *age.*, s. 71-2.

¹⁰³ Necmi YÜZBAŞIOĞLU, “İnsan Haklarının Ulusal Düzeyde Korunması”, İnsan Hakları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 397.

¹⁰⁴ KABOĞLU, *age.*, s. 132.

ile iktidarı denetleyebilir ve bu şekilde insan hakları ihlallerinin önüne geçebilir.¹⁰⁵ Ülkemizde insan hakları alanındaki bilinçlenme, çok geride olup hangi hak ve özgürlüklere sahip olduğu bilinmemektedir. İnsan hakları ihlallerinde zamanında girişimde bulunulmamakta kutsal devlet anlayışının sonucu olarak devletin yaptığı eylemlerin doğru olduğuna inanılmaktadır. Sınırı aştığına inanılan bazı insan hakları ihlalleri ise araya kolluk ya da ilgili görevlilerin amirleri ile o yerdeki sözü geçer kişilerin araya girmesi sonucu “Yen kırılır, içinde kalır.” mantığıyla halledilmektedir. Bu bağlamda insanların insan hakları ihlalleri karşısında hak arama hakkına sahip oldukları ve nereye, ne kadar süre içerisinde başvurmaları gerektiği konusunda bilinçlendirmelerinin önemi inkar edilemez. İnsan haklarının korunabilmesi için insanların kendilerinin bir hak sahibi varlık olduklarını bilmeleri gerekir. İnsan hakları mefhumu oluşmamış bir ortamda insan haklarının mevcudiyetinden bahsedilemez. İnsan haklarının mevcudiyeti için insan haklarını bilme, ön koşuldur. Bireylerin sadece insan haklarını bilmeleri ve önemini kavramaları insan haklarının korunmasını sağlayamaz ve kötüye kullanımların önüne geçemez. Esas mesele uluslar arası sözleşmeler ve diğer araçlarla tanınan insan haklarının her türlü saldırıdan ve ihlalden masun kalmasını temin etmedir.¹⁰⁶ İnsan hak ve özgürlüklerinin güvenceye alınabilmesi için ilk güvence kanunîlik ilkesidir. Kanunîlik prensibi insan hak ve özgürlüklerinin yasama organı tarafından düzenlenmesini ve bu düzenlemenin bireylerin yanı sıra devlet organlarını da bağlamasını, ihlâli durumunda yargı organlarına başvurularak gerekli önlemlerin alınmasını ve ihlâlin giderilmesini ifade eder.¹⁰⁷

Anayasaların insan hakları açısından birinci önemi insan hak ve özgürlüklerini tanımasıdır. Anayasalar sadece insan hak ve özgürlüklerini tanımakla kalmayarak insan hak ve özgürlüklerinin korunması, ihlâl edilmemesi için teminatlar öngörmüşlerdir. Eğer böyle olmasaydı anayasaların hukuk düzeni ve hukuk sistemi getirdikleri ileri sürülemezdi. Anayasaların gerçek bir hukuk düzeni ve hukuk sistemi getirdiğini kabul etmek insan hak ve özgürlüklerini fiilen tesis edecek korumayı sağlamalarına bağlıdır.¹⁰⁸

İnsan haklarının korunmasının sağlanabilmesi için sadece insanların haklarını tanımak ve haklarının sınırlarını göstermek yeterli değildir. İnsan haklarının kâmil manada sağlanabilmesi için, insan haklarının parlamento ve hükümete karşı korunması gerekir. Bunun

¹⁰⁵ Oktay UYGUN, **Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1996, s. 50.

¹⁰⁶ SAVCI, *age.*, s. 73.

¹⁰⁷ Yavuz ATAR, “**Ulusal ve Uluslararası Düzeyde İnsan Haklarının Korunması Mekanizması**”, Yeni Türkiye, S. 22 (1998), s. 1290.

¹⁰⁸ SAVCI, *age.*, s. 75.

anlamı parlamento ve hükümetin hukuk devleti ilkesine bağlı olmasıdır. Yönetilenlerin yanında yöneticilerin de hukuka uymasının gerekliliği insan haklarının korunması için fevkalâde önemlidir.

Devlet hukukî bir çevrede yaşayabilir, hukukun olmadığı yerde devlet de yoktur. Hukukun varlığı için devletin diğer meşru ya da gayrimeşru sosyal organizasyonlardan farklı şekilde sadece bir grup ya da zümrenin değil bütün insanların hak ve özgürlüğünü koruması gerekir. Bunun için devlet kuralları hem yönetilenlere hem de yöneticilere uygulanmalıdır. Yöneticilerin hukuk kuralları ile bağlı olmadığı bir devlet asla hukuk devleti değildir. Yöneticilerin zihniyetinde, kanunun sadece yönetilenler için değil; devlet iktidarını elinde bulunduran yöneticiler içinde var olduğu inancı olmazsa, devlet, devlet kurumunu elinde bulunduranların diğerlerinin haklarını ihlâl etme ve diğerlerine keyfî ve sınırsız bir şekilde hükmetme aracına dönüşür.¹⁰⁹

Hukuk devleti, polis devleti (kanun devleti) değildir. Hukuk devletinde insanlar kanunlar ile yönetilmekle beraber, bu kanunların insan hak ve özgürlüklerine aykırı olmaması gerekir. Polis devletinde idare hukuka bağlı olmayıp, yargı denetimine de tâbi değildir. Aynı zamanda insan hak ve özgürlükler tanınmamakta ve güvenceler bulunmamaktadır. Polis devleti, monarkın sözlü emirlerinin kağıt üzerinde formüle edilerek idare edilen devlet olup esas itibariyle monark idaresinden farkı bulunmamaktadır. Hatta ülkeyi kanunla yönettiği için bir meşruluk zırhına büründüğünden daha tehlikelidir.

İnsan haklarının güvenceye alındığı hukuk devletinin sağlanabilmesi için temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması, kanunların anayasaya uygunluğunun denetiminin sağlanması, kanunî idarenin hakim olması, devlet faaliyetlerinin belirli olması, idarenin yargı tarafından denetlenmesi, mahkemelerin bağımsızlığı ile yargıç güvencesinin sağlanması ve idarenin malî sorumluluğunun tesis edilmesi gerekir.¹¹⁰

İnsan haklarının korunması Anayasada “Temel hak ve hürriyetlerin korunması” başlıklı 40. maddede düzenlenmiştir. Bu maddeye göre Anayasa ile tanınmış hak ve özgürlükleri ihlâl edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkanının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir ve kişinin resmî görevliler tarafından vâki haksız işlemler sonucu uğradığı zarar kanuna göre Devlet tarafından tazmin edilir. Bu maddeye 3 Ekim 2001 tarihinde yapılan ek ile insan hak ve özgürlüklerinin daha etkin korunmasının

¹⁰⁹ SAVCI, *age.*, s. 87.

¹¹⁰ Metin GÜNDAY, *İdare Hukuku*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 38-50.

sağlaması bağlamında Devletin işlemlerinde ilgili kişilerin hangi kanun yolları ve mercilere başvuracağını ve sürelerini belirtmek zorunda olduğu ifade edilmiştir. Bu madde temel hak ve özgürlüklerin korunmasının sağlanması için genel bir madde olup sadece haksız işlemler sonucu başvuru hakkı bakımından değil temel hak ve özgürlüklerin tümü açısından geçerlidir.¹¹¹

İnsan haklarının hukuk devleti ilkesi dışında korunması ulusal ve uluslar arası insan haklarını koruma mekanizmaları ayrımı yapılarak incelenebilir. Bunun yanı sıra insan haklarının korunmasında sivil toplum örgütlerinin ve baskı gruplarının mücadelesi ve etkinliği inkar edilemez.

İnsan haklarının korunmasında esas olan hukuk devleti, insan haklarının gerçekleştirme idealinin en önemli ilkesidir. Ancak hukuk devleti ilkesi yeterli olmakla beraber insan hakları alanında duyarlılığın artırılması ve önemine binaen önleyici tedbirlerin alınması gerekmektedir. Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil 1947 yılında bir konferansında özgürlük rejiminin bir türlü temel tutmamasının başlıca sebebini, şahıslardan ve beklenmedik hadiselerden ziyade özgürlük zevk ve terbiyesinin eksikliğine bağlamaktadır.¹¹² Bu bağlamda yasama ve yürütme organlarında insan haklarının korunması ve insan hakları bilinci artırılması amacıyla mekanizmalar oluşturulmuştur. Bu mekanizmalar insan haklarının korunmasında hukuk devleti ilkesini tamamlayıcı niteliktedir.

Yasamanın insan haklarını koruması kanunların insan hak ve özgürlüğüne uygunluğunu sağlamak dışında önemli araçlarla gerçekleştirilmektedir. Klasik parlamenter yollar ile insan hakları ile ilgili meseleler parlamento gündemine getirilerek duyarlılığın artırılması ve ihlâlin engellenmesi için harekete geçilmesi noktasında önemli ilerlemeler sağlanmaktadır. Bunun yanı sıra parlamento bünyesinde insan haklarının kurumsallaşması bağlamında önemli adımlar atılmaktadır. Uzun yıllardır bireylerin sorunları için başvurduğu Dilekçe Komisyonunun varlığı genel anlamda kurumsallaşmanın örneğidir. 1980'li yıllardan sonra parlamentolarda insan haklarının kurumsallaşması alanında insan hakları komisyonları kurularak önemli adımlar atılmıştır.

¹¹¹ Tekin AKILLIOĞLU, “1982 Anayasasında Temel Hakların Genel Kuralları”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 5-6 (1983-4), TODAİE Yayınları, s. 66.

¹¹² Ali Fuat BAŞGİL, **Vatandaş Hürriyeti ve Bunun Teminatı**, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Konferanslar Serisi No: 1, Tan Matbaası, İstanbul 1948, s. 34-35.

Yürütmenin insan haklarını koruması için daha çok mekanizma ve birime sahip olması yürütmenin kendine özgü özelliğinden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki yasama ve yargı güçlerinin harekete geçmesi için bir etkene ihtiyaç duyulmaktadır ve bu erkler yürütmeye göre bireylerle daha az ilişki içerisinde. Yürütme ise devamlı olarak bireylerle ilişki içerisinde olduğundan yürütmenin harekete geçmesi için bir etkene ihtiyaç duyulmamaktadır. Bundan dolayı yürütme kendiliğinden hareket edebilmektedir. Bu özelliği, personel ve araçlarının genişliği sebebiyle yürütme ile birey daima birbirinin varlığından haberdardır. Hukukî bir mesele yüzünden ihtilafı olmayan biri asla mahkeme ile muhatap olmazken bireyin yürütme ile ilişkisi böyle bir ön koşula bağlı değildir. Bu sebeplerden dolayı insan hakları ihlallerinin hemen hemen hepsi yürütme gücündeki görevliler tarafından gerçekleştirilmektedir. İnsan hakları ihlallerinin önlenmesi amacıyla yaşanan ihlallerin fazlalığı yüzünden yürütme harekete geçerek bünyesinde bir çok koruma mekanizması kurmuştur. Kurulan bu insan haklarını koruma mekanizmaları önemli işlevleri yerine getirmekte olup; koruma mekanizmaların yanı sıra kurulan insan hakları ile ilgili birimler ise eğitim verilmesi ve duyarlılığın artırılmasında önemli işlevleri yerine getirmektedir.

İnsan haklarının korunmasında esas işlev yargı üzerinde odaklanmaktadır. Yasama ve yürütmedeki insan haklarını koruma mekanizmaları hem önleyici hem de düzeltici işleve sahipken yargının insan hakları alanında rolü düzeltici işlevle sınırlıdır. İnsan haklarının korunmasında nihaî söz söyleme yetkisi yargıda olduğundan yargının insan haklarını koruması fevkalâde önemlidir. Bundan dolayı insan haklarının en iyi güvencesi yargıdır. Tüm demokratik ülkeler tarafından benimsenen yargı bağımsızlığı insan hak ve özgürlüklerinin korunmasında olmazsa olmaz (conditio sine qua non) bir şarttır.¹¹³

İnsan haklarının korunması, insan haklarının evrensel olması sebebiyle sadece ulusal düzeyde kalmayarak uluslar arası düzeyde sağlanmıştır. İnsan haklarının korunmasında uluslar arası koruma mekanizmaları tali olup, ulusal düzeyde korumayı tamamlayıcı niteliktedir. Asıl olan insan haklarının ulusal düzeyde etkin bir şekilde korunmasıdır. İnsan haklarının ulusal düzeyde korunmasının çeşitli sosya-kültürel sebeplerle sağlanmaması riski bulunması üzerine uluslar arası koruma da öngörülmüştür.

İnsan haklarının uluslar arası düzeyde korunması denildiğinde akla ilk gelen 1945 yılında kurulan Birleşmiş Milletler Teşkilatıdır. BM'nin amaçlarından biri de insan haklarına

¹¹³ Şeref ÜNAL, **Turkish Legal System and The Protection of Human Rights**, Ministry of Foreign Affairs Center For Strategic Research, Ankara, 1999, s. 6.

saygının evrensel bazda gerçekleştirilmesi ve uluslar arası güvenlik ve barışın sağlanmasıdır. Bunun gerçekleşmesi amacıyla BM bünyesinde birçok insan hakları sözleşmeleri yapılarak koruma mekanizmaları oluşturulmuştur. Medenî ve Siyasî Haklar Uluslararası Sözleşmesi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi, Her Türlü Irk Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Sözleşme, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme ve İşkence ve Diğer Zalimane, Gayriinsani veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme bünyesinde oluşturulan insan haklarının uluslar arası düzeyde korunması için mekanizmalar, BM bünyesindeki insan haklarını koruma mekanizmalarındandır. Uluslararası Çalışma Örgütü de insan haklarının korunması bağlamında işçi hakları ve sendikal hakların güvence altına alınmasında koruma mekanizması öngörmektedir.

Bölgesel kuruluşlardan Avrupa Konseyi, insan haklarını koruma mekanizmalarının oluşturulmasında ve geliştirilmesinde önemli adımlar atmıştır. BM'nin amaç ve ilkelerini benimseyen Avrupa Konseyi, bu amaç ve ilkelerin Avrupa'da geliştirilmesi ve etkin bir güvence ve denetim mekanizması gerçekleştirilmesi amacıyla hareket etmektedir. Konsey Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini kabul ederek insan haklarının uluslar arası alanda korunması için önemli bir adım atmıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi hükümlerinin uygulanmasını sağlamak amacıyla kurulan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önemli bir işlevi icra etmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin zorunlu yargı yetkisinin kabulüyle insan haklarının uluslar arası alanda korunması yönünde önemli bir ilerleme kaydedilmiştir.

1972 yılında Helsinki Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Görüşmeleriyle hayata başlayan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Avrupa'nın güvenliğini güçlendirme, insan haklarını geliştirme ve demokrasi ile hukukun üstünlüğünü gerçekleştirilmede önemli kararlar almıştır. AGİT belgelerinde insan hakları alanında yeni belgeler kabul edilmemiş, uluslar arası sözleşmeler ve diğer belgelerdeki hak ve özgürlüklerin önemi vurgulanmış ve devletler bunlarda öngörülen hak ve özgürlükleri etkin bir şekilde uygulamaya davet edilmiştir.¹¹⁴ 1975 Helsinki Nihai Senedi, Yeni Bir Avrupa İçin Paris Anlaşması ve 1992 Helsinki Belgesi AGİT'in insan hakları ile ilgili önemli belgelerindendir.

İnsan haklarının korunmasında Avrupa sistemine benzer Afrika ve Amerika kıtalarında da önemli gelişmeler yaşanmakla birlikte kurulan örgütler Avrupa İnsan Hakları

¹¹⁴ ÜNAL, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, s. 48.

Mahkemesi kadar etkin değildir. Amerikan İnsan Hakları Komisyonu ve Afrika İnsan ve Halk Hakları Komisyonu bu kıtaların insan haklarını koruma mekanizmasıdır.

İnsan haklarının ulusal ve uluslar arası düzeyde korunması için sivil toplum örgütleri de önemli bir işlev görmektedirler. Dünyanın neresinde olursa olsun meydana gelen bir insan hakları ihlâli sivil toplum örgütleri aracılığı ile bütün dünyaya duyurulmaktadır. Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International), Uluslararası Hukukçular Komisyonu, İnsan Hakları İçin Uluslararası Birlik, Helsinki Yurttaşlar Derneği ve İnsan Hakları İzleme Örgütü uluslar arası, İnsan Hakları Derneği, Mazlum-Der ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı ulusal düzeyde insan hakları alanında faaliyet gösteren sivil toplum örgütleridir. Ayrıca barolarda kurulan insan hakları komisyonları insan hakları mağdurlarına hukukî yardım sağlayarak insan haklarının korunmasında önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir.

Ulusal ve uluslararası alandaki insan hakları koruma mekanizmalarının temel amacı insan haklarının güvence altına alınmasını sağlamaktır. Hem ulusal hem de uluslar arası alandaki bu koruma mekanizmaları insan haklarının evrenselliğini kanıtlamaktadır.

IX- ULUSAL İNSAN HAKLARINI KORUMA MEKANİZMALARI

İnsan haklarının ulusal alanda korunması amacıyla yasama ve yürütmede çeşitli insan haklarını koruma mekanizmaları oluşturulmuştur. Bu mekanizmalar daha etkin bir korumanın sağlanması ve yargının sorunları uzun zamanda sonuca bağlamasından dolayı önem taşımaktadır. Ulusal düzeyde etkin insan haklarını koruma mekanizmalarının kurulması BM tarafından tavsiye edilmiştir.

BM İnsan Hakları Merkezi (United Nations Center for Human Rights) 1991 Ekim ayında Paris’te bir uluslar arası toplantı düzenlemiştir. Toplantıda ulusal insan haklarını koruma mekanizmalarının kurulması ve bu mekanizmaların görev ve faaliyetleri konusunda görüş alışverişinde bulunulmuştur. Toplantı sonunda insan hakları alanında çalışan millî kurumların rolü, oluşumu, statüsü ve görevlerine ilişkin “Paris Prensipleri” denilen ilkeler benimsenerek hükümetlere tavsiyede bulunulmuştur. Paris Prensipleri Mart 1992’de BM İnsan Hakları Komisyonunca onaylanarak BM Genel Kuruluna sevk edilmiştir. BM Genel Kurulu, 20 Aralık 1993 tarih ve 48/134 sayılı kararla Paris Prensiplerini aynen kabul ederek yayınlamıştır.¹¹⁵ Paris Prensipleri yetki ve sorumluluklar, kompozisyon, bağımsızlık ve

¹¹⁵ ÜNAL, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, s. 34.

çoğulculuk, çalışma yöntemleri ve yargılama benzeri yetkilerle donatılmış komisyonların statüsüne ilişkin özel ilkeler adlı olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır:

“A. Yetki ve Sorumluluklar

1. İnsan haklarını korumak ve geliştirmek için millî bir kurum kurulacaktır.
2. Millî kuruma olabildiğince geniş bir görev verilecektir. Bu husus, kurumun kompozisyonu ve yetki alanını da açıkça belirtecek şekilde, anayasa veya yasalarda düzenlenecektir.

3. Millî kurumun sorumlulukları, diğerleri meyanında aşağıdaki gibidir:

a. Parlamento veya diğer yetkili bir makama, bunların talebi üzerine veya görevini yaparken öğrendiği konularda kendiliğinden, istişarî nitelikte, düşünce, tavsiye veya öneride bulunmak veya rapor sunmak. Kurum, bunların yayınlanmasını kararlaştırabilir. Bu düşünceler, tavsiyeler, öneriler, raporlar ve kurumun görev alanına giren sair hususlar, aşağıdaki konulara ilişkin olacaktır.

(i) Her türlü kanun hükmü ve idarî kurullarla birlikte, insan haklarının korunması amacıyla kabul edilmiş, yargılamaya ilişkin hükümler. Bu bağlamda, millî kurum, yürürlükteki yasa ve idarî kurulları ve bunlara ilişkin tasarı ve taslakları inceleyerek, bunların insan haklarına uygunluğu açısından gerekli gördüğü tavsiyelerde bulunabilir. Keza gerektiğinde, yeni bir yasanın kabulünü, yürürlükteki yasanın değiştirilmesini ve yeni idarî önlemler alınması veya değiştirilmesini önerebilir.

(ii) İnsan haklarının ihlâline ilişkin olarak incelemeye aldığı her konuda karar verebilir.

(iii) Ülkede insan haklarının genel durumuna veya bazı daha özel konulara ilişkin raporlar hazırlayabilir.

(iv) Ülkenin herhangi bir yerindeki insan hakları ihlâlleri konusunda, hükümetin dikkatini çekerek bu durumun sona erdirilmesi için önerilerde bulunabilir ve hükümetin tavrı ve reaksiyonları konusunda görüş açıklayabilir.

b. Millî mevzuat, kurallar ve uygulamanın, devletin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerle uyumlu hâle getirilmesi ve etkin bir şekilde uygulanmasını teşvik ve güvence altına almak.

c. Söz konusu uluslararası sözleşmelerin onaylanmasını teşvik etmek.

d. Devletin, sözleşmelerle üstlendiği yükümlülüklerin gereği olarak, BM organları, komiteleri veya bölgesel kuruluşlara vermek zorunda olduğu raporlara katkıda bulunmak ve bu konularda bağımsızlıklarına yakışır şekilde görüş açıklamak.

e. İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesi ile görevli BM, BM'nin herhangi bir organı, bölgesel kuruluşlar ve diğer devletlerin kurumlarıyla işbirliği yapmak.

f. Okullarda, üniversitelerde ve mesleki çevrelerde insan hakları alanında araştırma ve eğitim programlarının düzenlenmesine ve uygulanmasına yardımcı olmak.

g. Her türlü ayrımcılık ve özellikle ırk ayrımcılığı ile mücadele amacıyla yayın yapmak, toplumu bilgilendirmek ve eğitmek suretiyle, kamuoyunun bu alandaki bilincini kuvvetlendirmek.

B. Kompozisyon, bağımsızlık ve çoğulculuk

1. Millî kurumların kompozisyonu ve üyelerinin seçim veya başka tarzda atanması, toplumdaki sosyal güçlerin çoğulcu bir şekilde temsil edilmesini güvence altına alacak biçimde gerçekleştirilecektir. Bu bağlamda, özellikle aşağıdaki kurumların temsilcilerinin hazır bulunmaları ve kendileriyle işbirliği yapılması sağlanacaktır.

- İnsan haklarının korunması alanında çalışan ve ayrımcılık yapılmasına karşı mücadele veren sivil toplum örgütleri (NGO), işçi sendikaları, barolar birliği, tabipler birliği, gazeteciler cemiyeti ve seçkin bilim kurumları gibi mesleki kuruluşlar;

- Toplumdaki dinî ve felsefî temayüller;
- Üniversiteler ve yetenekli uzmanlar;
- Parlamento;
- İdarî makamlar (Bunların temsilcileri müzakerelere sadece istişari mahiyette katılacaktır.)

Millî kurumlar görevlerini kolayca yapacak şekilde kurulacak ve özellikle uygun malî kaynağa sahip olacaklardır. Bu kaynak, kendi bina ve personelini karşılamaya ve hükümete karşı bağımsızlığının tehlikeye düşürecek şekilde malî denetime tabî tutulmamalıdır.

Kurum üyelerinin bağımsızlığının güvence altına alınabilmesi için, atanmaları resmî tasarrufla yapılmalı ve görev süreleri belirtilmelidir. Üyelik, kurumun çoğulcu niteliği gözetilmek suretiyle yenilenebilir.

C. Çalışma yöntemleri

Millî kurum çalışmaları çerçevesinde;

1. Hükümet tarafından veya şikayet yoluyla kendisine yapılan başvurularda, yetki alanına giren sorunları serbestçe değerlendirmek;
2. Yetkili olduğu konularda, durumun aydınlatılması için, herhangi bir kişiyi dinlemek ve her türlü bilgi ve belgeyi edinmek;
3. Özellikle, düşünce ve tavsiyelerini kamuoyuna duyurmak amacıyla, kendiliğinden veya herhangi bir basın organı aracılığıyla kamuoyuna hitap etmek;
4. Bütün üyeleriyle, düzenli olarak veya gerektiğinde her zaman toplantılar yapmak;
5. Gerektiğinde, üyeleri arasında çalışma grupları oluşturmak ve görevlerinin ifasında kuruma yardımcı olmak üzere, yerel veya bölgesel şubeler açmak;
6. İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesinden sorumlu olan yargısal veya diğer kuruluşlarla sürekli olarak istişarelerde bulunmak (Özellikle ombudsman, arabulucu veya benzeri diğer kuruluşlar);
7. Sivil toplum örgütlerinin, millî kurumların görevlerinin yaygınlaştırılmasındaki temel rolünü göz önüne alarak, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi, ekonomik ve sosyal gelişme, ırkçılıkla mücadele, zayıf grupların himayesi (özellikle çocuklar, yabancı kişiler, mülteciler, özürlü kişiler) alanlarında görev yapan bu örgütlerle işbirliği yaparak ilişkileri geliştirmek;

gibi yetkilerle donatılmalıdır.

D. Yargılama benzeri yetkilerle donatılmış komisyonların statüsüne ilişkin özel ilkeler

Millî bir kurum bireylerin dilekçelerini incelemek ve şikayetlerini incelemekle de yetkili kılınmış olabilir. Şikayetler kuruma, bireyler veya temsilcileri, üçüncü kişiler, sivil toplum örgütleri (NGO), sendika birlikleri ve benzeri temsili örgütler tarafından yapılabilir. Bu gibi durumlarda, komisyon, yukarıda söz konusu yetkilerine ilave olarak, bu görevlerinin ifasında aşağıdaki yetkilerle de donatılabilir:

1. Kanunun öngördüğü sınırlar çerçevesinde, tarafları uzlaştırma yoluyla dostane bir çözüm arayarak bağlayıcı bir karar alabilir.
2. Şikayetçiyi hakkını hangi yollardan arayacağı konusunda bilgilendirir ve bu yollara başvuruda kendisine yardımcı olur.
3. Şikayetleri dinler, dilekçeleri inceler ve bunları kanunda öngörülen yetkili makamlara intikal ettirir.
4. Şikayetlere neden olan konularda, yetkili makamlara tavsiyelerde bulunur; özellikle yasa ve uygulamalarda yapılması gereken değişikliklere ilişkin öneriler yapar.”¹¹⁶

¹¹⁶ ÜNAL, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri**, s. 34-6 (Paris Prensiplerinin tercümesi eserden aynen alınmıştır.).

Ulusal insan haklarını koruma mekanizmalarının oluşturulmasını tavsiye eden Paris Prensipleri ülkelerde yankı bularak mekanizmaların oluşturulması ile sonuçlanmıştır. Bugün dünyada 65 ülkede¹¹⁷ insan hakları kurumu, enstitüsü, veya insan hakları komisyonu olarak bilinen ulusal insan haklarını koruma mekanizması oluşturulmuştur. Oluşturulan kurumlar arasında önemli yetki ve görev farkı bulunmakla birlikte en önemli ve ortak özelliği bağımsız şekilde teşkil edilmeleridir. Ülkemizde kurulması düşünülen insan hakları kurumu, bağımsız idarî otoritelere benzeyen bir yapı içerisinde yasama ve yürütmeden bağımsız bir yapıya sahip olup hükümet müdahâle edememesi öngörülmüştür. İnsan hakları kurumlarının bir kısmı şikayetleri kabul etmekle birlikte genel olarak kişilerin başvurularından ziyade ülkede yaşanan genel sorunlar üzerine çalışma yapmaktadır. Kişisel başvurular ombudsman aracılığı ile çözümlenerek bu alandaki boşluk kapatılmaktadır.

Ulusal insan hakları mekanizmalarının görülen ikinci çeşidi parlamento bünyesinde kurulan insan hakları komisyonlarıdır. Günümüzde birçok ülke parlamentosunda kurulan insan hakları komisyonları, insan hakları ile ilgili konularda çalışmalar yapmakta ve yasa teklif ve tasarılarının kanunlaşmasında bunların insan hak ve özgürlüklerine uygunluğu konusunda önemli bir işlev üstlenmektedir.

1990 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının Paris Şartı imzaya açılmış olup ülkemiz bu Şart 21 Kasım 1990 tarihinde imzalamıştır. Paris Şartında ulusal insan hakları mekanizmalarının gerekliliğinden doğrudan bahsedilmemekle beraber bu konuda sorumluluğun devlette olduğu belirtilerek gerekli önlemlerin alınması şu şekilde ifade edilmiştir: “İnsan hakları ve temel hürriyetleri, tüm insanların doğumlarıyla birlikte iktisap ettikleri vazgeçilmez haklardır ve kanunlarda garanti altına alınmışlardır. Bunların korunması ve geliştirilmesi devletin başta gelen görevidir. Bunlara saygı, zorba bir devlete karşı asıl güvenceyi oluşturur. Bunlara uyulması ve tam olarak uygulanması hürriyetin, adaletin ve barışın temelidir.”¹¹⁸

¹¹⁷ Söz konusu ülkeler şunlardır: 1) Almanya 2) Yunanistan 3) Norveç 4) İrlanda 5) Kuzey İrlanda 6) Litvanya 7) Kanada 8) Meksika 9) Güney Afrika 10) Gana 11) Mısır 12) Fas 13) Nijerya 14) Avustralya 15) Fiji 16) Filipinler 17) Cezayir 18) Benin 19) Burkina Faso 20) Kamerun 21) Çad 22) Gabon 23) Kenya 24) Madagaskar 25) Moritanya 26) Mauritius 27) Namibiya 28) Raunda 29) Senegal 30) Tanzanya 31) Togo 32) Tunus 33) Uganda 34) Zambiya 35) Nijer 36) Antigua and Barbuda 37) Barbados 38) Belize 39) Bermuda 40) Bolivya 41) Kolombiya 42) Kosta Rika 43) Ekvator 44) El Salvador 45) Guetemela 46) Guyana 47) Haiti 48) Honduros 49) Jamaika 50) Nikaragua 51) Panama 52) Paraguay 53) Peru 54) Puerto Rico 55) Saint Lucia 56) Tirinidad and Tobago 57) Venezuela 58) Afganistan 59) Fiji 60) Hindistan 61) Endonezya 62) İran 63) Ürdün 64) Malezya 65) Maldives

¹¹⁸ Muharrem BALCI, Gülden SÖNMEZ, **Temel Belgelerle İnsan Hakları**, Danışman Yayınları, İstanbul, 2001, s. 36.

Görüldüğü gibi hak ve özgürlüklerin devletin sorumluluğunda olduğu ve bunlara işlerlik kazandırılması gerektiği belirtilmekle birlikte bunun nasıl sağlanacağı yönünde somut öneriler bulunmamaktadır. Ülkemizin 1990'lı yıllarda insan hakları açısından durumunun iyi olmaması sebebiyle Paris Şartının müteakiben insan haklarının kurumsallaşması süreci başlamıştır. Ancak insan haklarını koruma mekanizmalarına ilişkin Paris Prensipleri gibi somut öneriler üzerinden hareket edilmemesi sebebiyle etkin bir ulusal insan haklarını koruma mekanizması oluşturulamamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

YASAMANIN İNSAN HAKLARINI KORUMASI

I- İnsan Haklarının Yasama(Parlamento) Tarafından Korunması

Parlamentoların kanun yapma ve denetim olmak üzere genelde iki görevi bulunmakta, ancak kanun yapma görevi yerine getirilmekteyken denetim görevi tam olarak yerine getirilmemektedir. Denetim görevinin yerine getirilmemesinde ülkemiz özelinde siyasî ahlâk kültürünün yerleşmemiş olmasının etkili olduğu söylenebilir.

TBMM'nin görev ve yetkilerinin düzenlendiği Anayasanın 87. maddesinde kanun yapma görev ve yetkisini müteakiben “Bakanlar Kurulunu ve bakanları denetlemek” görev ve yetkisi belirtilmiş, Anayasanın 98-100. maddelerinde denetim yollarının neler olduğu ve nasıl düzenleneceği öngörülmüştür. Ancak Anayasa, denetim yollarını “bilgi edinme ve denetim yolları” olarak değerlendirmektedir. Bilgi edinmenin denetimden önce gelmesi zorunlu olarak bir sıralama ilişkisini göstermese de uygulamada denetim faaliyetleri “bilgi edinme seviyesinin” üzerine pek çıkamamaktadır.

Güçler ayrılığı ilkesinin benimsenmiş olduğu sistemlerde parlamenter denetimin önemi inkar edilemez. Halkın temsilcilerinin politika ve programını benimsedikleri bir partiyi iktidara getirmeleri, bu politika ve programın uygulanıp uygulanmadığı ve nasıl uygulandığının denetimini gerektirmektedir. Bu denetim de parlamenter sistemlerde halkın temsilcileri tarafından, parlamento tarafından yerine getirilmektedir. Siyasî bir denetim mekanizması olan parlamenter denetimin işletilmesi, kurallar manzumesinden ziyade siyasî denetim anlayışının oturmuşluğuna bağlıdır.

Parlamentonun denetim işlevini tam olarak yerine getirmemesi sonucu parlamentonun mevcudiyetine yönelik önemli eleştiriler yöneltmiştir. Parlamentonun işlevsiz olduğu hakkında önemli eleştirileri Carl Schmidt dile getirmiş, ancak Schmidt'in Nazi yanlısı olması sebebiyle zamanında parlamentoya yönelik eleştirileri pek dikkate alınmamıştır.¹¹⁹ Sonraları parlamentonun işlevsiz olduğu yönünde çalışmalar artmış, Schmidt'in yapmış olduğu çalışmanın da önemi anlaşılmıştır. Sonay Bayramoğlu

¹¹⁹ Carl SCHMITT, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, Çev.Ellen Kennedy, 1985, Washington DC, MIT Press.

“Parlamento Krizi” adlı yüksek lisans tezinde¹²⁰ Schmidt’in düşüncelerinden şu şekilde bahsetmektedir:

“Schmitt, parlamenter adalet ve doğruluğa artık kimsenin inanmadığını söyler. Bugün artık parlamentonun gerisinde, görünmeyen kurallarıyla parlamentoyu etkileyen gizli bir güç vardır. Schmitt’e göre parlamentoyu yöneten ya da etkileyen bu güçlerdir.”¹²¹

Parlamento krizi, parlamentonun sönümlenmesi vb. adlar altında parlamentoya yapılan eleştiriler büyük ölçüde sistemin denetim işlevini yerine getir(e)memesinden kaynaklanmaktadır. Kararların kapalı kapılar arkasında alındığı, lider sultasının hakim olduğu ve temsil krizinin yaşandığı gibi eleştiriler haklı olmakla birlikte alternatif ortaya koyamadıklarından ya da sadece sorun olduğunu belirttiklerinden eleştiri düzeyinde kalmaktadır.

Parlamentoların denetim işlevini yerine getirmeleri sorunlu iken insan hakları ihlallerinin parlamento tarafından denetlenmesinin de tam olarak sağlandığını söylemek zordur. Anayasa hukukunun, dolayısıyla parlamentonun tarihi ile insan hakları tarihi büyük ölçüde örtüşmektedir. İnsan hakları mücadelesinin dönüm noktaları parlamento tarihinin de dönüm noktalarıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde ulusal egemenliğin kazanımı ile insan hakları mücadelesi birlikte yapılmıştır. Ulusal egemenlik, diğer bir deyişle parlamentonun varlığı ile insan haklarının örtüşmesi, parlamento ile insan hakları arasındaki karşılıklı bağımlılığın göstergesidir. Bu durum, insan haklarını savunmanın rejim değişikliğini talep etmek olduğunu açıkça göstermektedir.

İnsan haklarının kabul edilmesinde ve yasalaşmasında görülen parlamento ile insan hakları birlikteliği parlamentonun denetim işlevini yerine getirmesinde pek görülmemektedir. Kabul edilen ve yasalaşan insan haklarının korunması için parlamentonun denetim işlevi zorunluluk arz etmekte, insan haklarının yapısı gereği her an ihlâl edilebilir olması denetimi zorunlu kılmaktadır.

İnsan haklarının parlamento tarafında korunması 1990’lı yıllara değin klasik parlamenter denetim araçları ile yerine getirilmeye çalışılmıştır. Ancak 1990’lı yıllardan

¹²⁰ Sonay BAYRAMOĞLU, **Parlamento Krizi**, 1988, Ankara (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

¹²¹ BAYRAMOĞLU, **agt.**, s.58.

itibaren klasik denetim yollarının yetersizliği ve insan haklarına gösterilen hassasiyet sebebiyle parlamentolarda insan hakları komisyonları kurulmaya başlanmıştır.

Günümüzde parlamentoların bazılarında insan hakları alanında çalışan daimî ihtisas komisyonları bulunmaktadır.¹²² İnsan hakları komisyonlarının çalışma sistemlerinde ve dolayısıyla işlevlerinde büyük farklılıklar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı vatandaşların başvurularını kabul etmekte ve insan hakları ihlallerini incelemektedirken bazılarında bu işlevler bulunmamaktadır. Örneğin Almanya Federal Parlamentosundaki İnsan Hakları ve İnsani Yardım Komisyonu vatandaşlardan başvuru kabul etmemektedir.

Parlamentolarda insan hakları komisyonlarının kurumsallaşması amacıyla merkezi Cenevre’de bulunan Parlamentolararası Birlik(Inter-Parliamentary Union) çalışmalar yapmaktadır. Ulusal parlamentolardaki insan hakları kurumsallaşması ile ilgili Parlamentolararası Birliğin yayınında parlamentolardaki insan hakları kurumsallaşması ve insan hakları kurumlarının rolü ve çalışma sistemi hakkında bilgi verilmektedir.¹²³

İnsan haklarının parlamento tarafından korunması hem parlamentonun denetim işlevinin doğal sonucu hem de insan haklarına verilen önemin bir göstergesidir.

II- Klasik Parlamenter Denetim Yolları

İnsan hakları “yazılı ve sözlü soru, genel görüşme, Meclis soruşturması, gensoru ve Meclis soruşturması” olarak bilinen klasik parlamenter denetim yollarıyla da korunmaktadır. Parlamenter denetimin tek amacı insan haklarını korumak olmamakla birlikte, insan haklarına uygunluğun denetimi parlamenter denetim içerisinde önemli bir yeri oluşturmaktadır. Bu başlık altında parlamenter denetim araçları ile yapılan insan haklarının korunmasına yönelik çalışmalar ele alınacaktır. Çalışmanın boyutunu aşmamak amacıyla 18. Yasama Döneminden itibaren parlamenter denetim araçları irdelenecektir.

¹²² Daimî ihtisas insan hakları komisyonu bulunan ülkeler(62 adet) şunlardır: ABD, Almanya, Angola, Arnavutluk, Avusturya, Azerbaycan, Belarus, Belçika, Benin, Bolivya, Bosna-Hersek, Brezilya, Bulgaristan, Burundi, Cezayir, Çad, Çek Cumhuriyeti, Ekvator, El Salvador, Endonezya, Filipinler, Gabon, Guetemala, Gürcistan, Hırvatistan, Honduros, İngiltere, İrlanda, Kamboçya, Kamerun, Kanada, Kıbrıs, Kolombiya, Kongo, Kosta Rika, Letonya, Litvanya, Makedonya, Merkezi Afrika Cumhuriyeti, Meksika, Moğolistan, Moldova, Nijerya, Nikaragua, Panama, Paraguay, Peru, Polonya, Portekiz, Romanya, Raunda, Sudan, Suriname, Şili, Tacikistan, Tayland, Türkiye, Ukrayna, Uruguay, Yemen, Yunanistan, Zambia.(**Parliamentary Human Rights Bodies World Directory 2002-2003**, Parlamentolararası Birlik, Cenevre, 2004.)

¹²³ **Parliamentary Human Rights Bodies World Directory 2002-2003.**

A- Yazılı ve Sözlü Soru

“Soru, Bakanlar Kurulu adına sözlü veya yazılı olarak cevaplandırılmak üzere Başbakan veya bakanlardan bilgi istemektir.” (Anayasa mad. 98/2) TBMM İçtüzüğüne göre ise soru kısa, gerekçesiz ve kişisel görüş ileri sürülmeksizin; kişilik ve özel yaşama ilişkin konuları içermeyen bir önerge ile hükümet adına sözlü veya yazılı olarak cevaplandırılmak üzere, Başbakan veya bir bakandan açık ve belli bir konuda bilgi istemektir. (İçtüzük mad. 96) Ayrıca Meclis Başkanının, Başkanlık Divanı üyelerinin ve Danışma Kurulunun TBMM’nin faaliyetleri ile ilgili görevleri hakkında Meclis Başkanlığına yazılı ve sözlü soru sorulabilir. (İçtüzük mad. 100) Soru önergesi sadece bir milletvekili tarafından imzalanır ve TBMM Başkanlığına verilir.

Yazılı soruların cevabı Başbakanlık veya ilgili bakanlık aracılığıyla TBMM Başkanlığına sunulur. Gelen cevap süre geçirilmeden soru sahibine iletilir. Yazılı sorunun on beş gün içerisinde cevaplandırılması gerekir. Bu süre içerisinde cevaplandırılmayan sorular için Başbakanlık ve ilgili bakanlığa tekit yazısı yazılarak cevap verecek kurumun dikkati çekilir. Tekid yazısından itibaren on gün içerisinde cevaplanmayan sorular önerge süresi içerisinde cevaplandırılmadığı için gelen kağıtlar listesinde ilan edilir. Bunun dışında Başbakanlığı veya ilgili bakanlığı soruya cevap vermeye zorlayacak yaptırım bulunmamaktadır.

Sözlü sorular önergenin Başbakanlığa veya ilgili bakanlığa sevk edilmesinden itibaren beş gün sonra gündeme alınır. Hükümet adına sözlü soruya verilecek cevabın süresi beş dakikayı geçemez. Soru sahibi bu cevapla yetinmezse yerinden konu ile ilgili çok kısa ek bir açıklama isteyebilir. Bundan sonra verilecek ikinci cevap süresi de beş dakikayı geçemez. Soru sahibi Genel Kurulda bulunmasa da soru cevaplandırılır. Anayasa, kanun ve İçtüzük gereği zorunluluklar hariç üç birleşim içinde cevaplandırılmayan sözlü sorular yazılı soruya çevrilir ve önerge sahibinin talebi hâlinde kendisine aynı birleşimde beş dakikayı geçmemek üzere söz verilir.

İnsan haklarının korunması bağlamında milletvekillerince söz almadan sonra en fazla kullanılan denetim yolu yazılı ve sözlü sorudur. Bu durum, yazılı ve sözlü sorunun kullanım kolaylığından kaynaklanmaktadır.¹²⁴

¹²⁴ Servet TEKİN, **Parlamentoda İnsan Hakları**, 1996 Ankara (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 136.

İnsan haklarının korunması ve insan hakları alanında bilgi edinilmesi ile ilgili birçok yazılı ve sözlü soru önergesi verilmiştir. Hepsinin ayrı ayrı incelenmesi tezin boyutunu aşacağından yasama dönemlerinden birkaç örnek verilerek ve genel başvuru konularının neler olduğu belirtilerek konu ele alınacaktır.

1. 18. Yasama Dönemi

18. Yasama Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da terör olaylarının yoğun olduğu ve dışarıda önemli gelişmelerin meydana geldiği zaman aralığına denk gelmiştir. Terörle mücadelede yaşanan insan hakları ihlalleri yazılı ve sözlü soruların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu dönemdeki insan hakları ile ilgili sorulan sorular genelde şu konularda odaklanmaktadır:

- Köy boşaltmaları,
- Güvenlik kuvvetlerinin terörle mücadele yargısız infaz, yaralama, işkence, baskı vb. davranışlarından şikayet,
- Kanunî gözaltı süresine riayet edilmemesi,
- Meyve ve kavak ağaçlarının kesilmesi,
- İşkence olayına karışan polisleri yargılayan hâkimlerin tehdit edilmesi,
- Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde görev yapan kamu görevlilerinin psikolojik nedenlerle suç işlediği,
- Terörle mücadelede kullanılan ve yasal dayanağı olmayan kontrgerilla, özel harp dairesi gibi birimlerin varlığı ve faaliyetleri,
- Gözaltında ölüm, kötü muamele,
- Köy korucularının öldürme, işkence vb. uygulamaları,
- Kamu görevlilerinin OHAL dışına sürgün edilmesi,
- Bulgaristan'da Türklere uygulanan baskılar ve Bulgaristan'dan gelenleri sorunları,
- Yunanistan'daki Batı Trakya Türk azınlığının sorunları,
- Filistin ve Afganistan'daki insan hakları ihlalleri,
- Cezaevlerinde açlık grevi, işkence,
- Fişleme ve güvenlik soruşturması ,
- Sıkıyönetim Mahkemelerinde yargılananlara 1402 sayılı Kanun uyarınca ek ceza verilmesi,
- Telefonların güvenlik kuvvetlerince dinlenmesi,

- Türk Silahlı Kuvvetlerinden ihraç edilme,
- Doğu ve Güneydoğu’da aşiretlerin silahlandırılması,
- Hakkari’de vatandaşların baskı sonucu Irak’a sığınması,
- Haksız gözaltı,
- Çernobil olayının etkileri,
- 1 Mayıs 1990’da İstanbul’da polisin silah kullanması,
- Bazı yayınların ve filmlerin yasaklanması.

Ülkemizin önemli kronik insan hakları sorunlarından biri “fişleme”dir. Fişleme ile ilgili yaşanan hak ihlalleri de TBMM gündemine çeşitli zamanlarda gelmiştir. Diyarbakır Mv. Fuat Atalay güvenlik soruşturması sebebiyle fişlenen vatandaşlarla ilgili Başbakan’a şu sözlü soruyu tevcih etmiştir:

“1. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan bu yana, çeşitli gerekçelerle devletin ilgili birimlerince, fişlenen veya haklarında özel dosya bulundurulmuş yurttaş sayısı toplam olarak, Şubat 1988 sonu itibarıyla kaçtır?

2. Eylül 1980 ile Şubat 1988 tarihleri arasında; işe girmek, bir üst dereceye terfi etmek, üniversiteye kayıt yaptırmak, yurt dışına çıkmak, özel iş yaşamı ile ilgili güvenlik belgesi almak ve daha birçok istemler sonucunda, güvenlik soruşturması sonucu sakıncalı görülen ve bu nedenle mağdur olan yurttaş sayısı ne kadardır?

3. Geçmişte yapılan güvenlik soruşturmaları sonuçlarının iptal edildiği ve bundan böyle sadece üst düzey yöneticileri ile gizlilik dereceli görevlere atanacaklar hakkında güvenlik soruşturmasının yapılacağına dair 21 Mart 1988 tarihli açıklamanız doğrultusunda;

a. Hiçbir mahkeme kararı olmadığı hâlde, anılan güvenlik soruşturmaları sonucu mağdur olan vatandaşların geçmişe dönük hakları nasıl çözülebilecektir?

b. İşe giriş sınavını kazanan ve bu konuda kendilerine resmî tebligat çıkartılan binlerce yurttaşın, yine söz konusu güvenlik soruşturmaları sonucu, işlerine başlayamadıkları bilinen bir gerçek olduğuna göre, bu açıklamanızdan sonra, geçmişte sınav kazanan bu yurttaşların ilgili kurumlara başvuruları, işe alınmaları için yeterli olacak mıdır?

4. 23 Mart 1988 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yer alan bir haber yazısına göre, üst düzey bir Emniyet Genel Müdürlüğü yetkilisi, normal görevler için arşiv taramasının yapılacağını ifade etmiştir. Bu durumda, fişlerin iptal edileceği doğrultusundaki açıklamalardan sonra, belirtilen arşiv araştırmaları neye dayanılarak yapılacaktır. Arşiv araştırmaları devam edecekse, bu uygulama bir anlamda fişlemenin devam edeceği anlamına gelmemekte midir? Mahkemenin akladığı kişilerin, yeniden arşiv araştırması gibi hukuk dışı bir uygulama sonucu mağdur edilmelerinin ortadan kaldırılması hususunda nasıl bir çözüm bulacaksınız?

5. Bu konuda, uygulamalardaki belirsizliği ve keyfiliği ortadan kaldırmak için, 23 Mart 1988 tarihli açıklamalarınız doğrultusunda bir kararname çıkarmayı düşünüyor musunuz? Şayet bundan sonra da güvenlik soruşturmaları ile fişlemelere devam edilecekse, konuya ilişkin bir yasa tasarısı hazırlatmayı ve bunu TBMM’den geçirmeyi düşünüyor musunuz?”¹²⁵

Soruya Başbakan adına İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu şöyle cevap vermiştir:

¹²⁵ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 34, B. 39, s. 237-8.

“...Arkadaşımızın 1 inci sorusunun cevabı: Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan bu yana, çeşitli gerekçeler ile devletin ilgili birimlerince fişlenen veya haklarında özel dosya bulundurulmuş vatandaşlarımız ile ilgili işlemler 17.3.1988 tarihinden itibaren takipten kaldırılmıştır.

2 nci sorusuna cevap: Bakanlar Kurulunun 4.3.1988 tarih ve 86/10438 sayılı Kararı ile yürürlükte bulunan Güvenlik Soruşturması Yönetmeliği hükümlerine göre, kamu kurum ve kuruluşlarında görevli olan veya yeniden görev alacak olan personelin güvenlik soruşturması, bu kamu kurum ve kuruluşlarınca Bakanlığımızdan talep edilmekte ve sonuçları da talep eden makama bildirilmektedir.

Bakanlığımızca, güvenlik soruşturması talep edilen şahıslar hakkında herhangi bir görüş beyan edilmemekte, sadece şahsın durumu, talep edilen makama bildirilmektedir. Şahsın göreve başlaması veya görevli olanların görevine devam edip etmemesi, işveren durumunda olan kamu kurum ve kuruluşu ilgililerinin takdir, yetki ve sorumluluğunda bulunmaktadır.

Bu nedenle, 12 Eylül 1980 ilâ – 1988 tarihleri arasında işe girmek, bir üst dereceye terfi etmek, üniversiteye kayıt yaptırmak, yurt dışına çıkmak ve özel iş yaşamıyla ilgili güvenlik belgesi almak için, hakkında güvenlik soruşturması yapılanların ve sonucu sakıncalı görülerek mağdur olan vatandaşlarımızın sayısının tespiti mümkün olamamaktadır.”¹²⁶

Diyarbakır Mv. Fuat Atalay verilen cevabın yeterli olmadığını, cevabın gerçek ve esas anlamda yanıt teşkil etmediğini, Başbakanın “Fişleme bitmiştir.” demesinden sonra Emniyet Genel Müdürlüğü yetkilileri “Her ne kadar fişleme yoksa da, arşiv araştırması yapılacaktır.” şeklinde açıklama yaptığını ifade etmiştir.¹²⁷

Hakkâri Mv. Cumhur Keskin “Güneydoğu’nun Ölümsüz Korucuları” adlı örgütle ilgili olarak İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu’ya şu soruyu yazılı olarak yöneltmiştir:

“1. “Güneydoğunun Ölümsüz Korucuları” imzalı bir bildirin doğudaki halkımızın evlerine, işyerlerine gizli olarak dağıtıldığından haberiniz var mıdır?

2. Kısaca “GÖK” ismini kullanarak halkı tehdit eden, gözdağı veren bu örgütün kurucuları kimlerdir?

3. Devletin içindeki bir örgüt müdür, devlet mi kurdurmuştur?

4. Yasal mıdır, yasa dışı mıdır?

5. Görevi halkı tehdit edip, gözdağı vermek midir?

6. Vatandaşını tehdit edip, gözdağı vermek devletin görevleri arasına ne zaman girmiştir?

7. Devletçe kurdurulmamış ve devletin bilgisi dışında faaliyet gösteriyor ise bu gizli örgüt haklarında işlem yapılması düşünülmekte midir, TCK nun 188 ve devamı maddelerinde yazılı suç işleyen bu gizli örgüt ve mensupları hakkında işlem yapılması düşünülmekte midir?”¹²⁸

Soruya İçişleri Bakanı tarafından şu cevap verilmiştir:

¹²⁶ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 34, B. 39, s. 238.

¹²⁷ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 34, B. 39, s. 239.

¹²⁸ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 46, B. 125, s. 388.

“1-2. Doğu ve Güneydoğudaki illerimiz ve ilçeleri ile bağlı köy ve mezralarında, “Güneydoğu’nun Ölümsüz Korucuları” ibareli bildiri dağıtılmadığı gibi böyle bir örgütün varlığı da söz konusu değildir.

3-4. Ülkenin ve Devletin güvenliğini korumakla görevli kuruluşlar malum olduğu üzere kanunlara belirlenmiştir.

5-6. Gücünü kanunlardan alan Güvenlik Kuvvetlerinin asıl görevi vatandaşların can, ırz ve mal emniyetlerini korumak olup, bunun dışında hiçbir kurum ve kuruluşun yardımına ihtiyacı yoktur.

7. Hükümetimiz, Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğüne yönelik kanunsuz hiçbir harekete müsaade etmeyecektir.”¹²⁹

2. 19. Yasama Dönemi

Terör olaylarının yoğun olduğu bu yasama döneminde TBMM Başkanlığına verilen soru önergeleri genelde yaşam hakkı ile ilgilidir. Önergelerde yaşam hakkı insan hakkı bağlamında ele alınmış ve ceza hukukunun temel ilkeleri doğrultusunda değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde meydana gelen olaylarda terörist ve vatandaş ayrımının kolay bir şekilde yapılamadığı ve bunun sonucunda birçok vatandaşın yaşamını kaybettiği bir gerçektir. Ayrıca bu dönemler güvenlik kuvvetlerinin terör olaylarını bastırmak amacıyla insan haklarını ihlâl ettiği ve köy yakma eylemlerinde bulunduğu her ne kadar resmî makamlarca kabul edilmese de yaygın olarak görülmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de birçok kararında ülkemizi insan haklar ihlâllerinden ve köy yakma eylemlerinden dolayı tazminata mahkum etmektedir. Bu dönemde yöneltilen soru önergeleri başlıca şu konularda odaklanmıştır:

- Cezaevleri, açlık grevi,
- Cezaevinde mahkumun öldürülmesi,
- Doğu ve Güneydoğu’da vatandaşların öldürülmesi, vatandaşlara işkence edilmesi ve yargısız infaz iddiaları,
- Ev ve işyerlerinin taranması,
- Köy korucularının öldürme olayları,
- Gözaltında ölüm ve işkence,
- Kontrgerilla, özel harp dairesi vb. örgütleri ile ilgili iddialar,
- Çernobil faciasından sonra bakanın sergilediği tavır,
- Terör örgütünün gerçekleştirdiği katliam,
- Güvenlik kuvvetlerinin köy boşaltmaları ve yakmaları,

¹²⁹ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 46, B. 125, s. 389.

- Alevi köylerine cami yapılması ve bu camilere Sünni imam gönderilmesi,
- Mayın döşenmesi ve yaşanan olaylar,
- Kurşuna dizme,
- Sivil toplum örgütlerine baskı yapılması ve bunların kapatılması,
- Çevre felâketleri (Ümraniye çöplüğünün patlaması),
- Çeşitli siyasî cinayetler (Uğur Mumcu, Sivas ve Başbağlar Olayları),
- Başörtüsü,
- Düşünceden dolayı kişilerin cezalandırılması,
- YAŞ kararları ile ordudan uzaklaştırma,
- Kurban derilerini toplamadaki sıkıntılar,
- Özürülülerin sorunları.

Bu yasama döneminde soru önergelerine verilen cevaplar daha çok ihlalleri etkin bir şekilde soruşturup cevap vermektense daha çok güvenlik kuvvetlerinin eylemlerinin savunulması şeklindedir. Diyarbakır Mv. Sedat Yurttaş'ın 16.10.1992 tarihinde Diyarbakır'ın Hani İlçesi Kaledibi Köyünde meydana gelen olaylara ilişkin soru önergesi ve bu önergeye verilen cevap aşağıdadır:

“16.10.1992 tarihinde Diyarbakır İli Hani İlçesi Kaledibi Köyü'ne askerî birliklerce önce helikopterlerle, ardından tank ve panzerlerle ateş açılması sonucu büyük bir bölümünün yakılıp yıkılması sırasında ikisi henüz birkaç aylık olan 3 çocuk yanarak ölürlen, Mustafa Taşan (48), Ahmet Taşan (48) ile Hasan Kanat (70) adlı köylüler de askerlerce kurşuna dizilmek suretiyle öldürüldükten sonra ‘terörist’ ilan edildiler.

1. Bu 6 insanın ölümü ve köyün önemli bir bölümünün yanıp yıkılmasına neden olan saldırının nedeni, anlatıldığı üzere yörede faaliyet gösteren gerillalara ekme verilmesi midir? Neden bu değilse hangi gerekçeyle belirttiğimiz bu saldırı yapılmıştır?

2. Şırnak, Çukurca, Kulp vs. yerleşim birimlerinin tahribiyle süren bu saldırı zincirinin; demokrasi, insan hak ve özgürlükleri, şeffaflık ve şefkatle olan ilgisi nedir?

3. Böylesi saldırılar, Kürt toplumsal muhâlefetini susturmanın/bastırmanın zorunlu unsuru mu sayılıyor?

4. Eğer değilse, olayın basına yansıdığı tarihten bugüne kadar Sayın Bakanlık/Bakan bugüne kadar sorumluların ortaya çıkarılıp cezalandırılması için, ne tür işlemleri hangi safhaya kadar yapmıştır?

5. ‘Yurttaşlarımız arasında kültür, düşünce, inanç, dil ve köken farkları olması doğaldır.’ şeklindeki, Hükümet programının bu uygulamalarındaki yeri nedir?

6. Ölen vatandaşlarımızın mirasçılarında Sayın Bakanlık maddî ve manevî tazminat ödemeyi düşünüyor mu? Düşünmüyorsa neden?

7. Yıkılan/yakılan evler yeniden imar edilerek zarar gören vatandaşların zararlarının karşılanması düşünülüyor mu? Düşünülüyorsa neden?

8. ‘Ekmek verme’ iddiası doğru olsa dahi, Bakanlık ‘Kanunsuz ceza olmaz.’ temel prensibine uymak ve böylesi uygulamaları kesin olarak önlemek zorunda değil midir?’¹³⁰

Bu soru önergesine dönemin İçişleri Bakanı İsmet Sezgin şu şekilde cevap vermiştir:

“Diyarbakır Mv. Sedat Yurttaş’ın; Diyarbakır İli Hani İlçesi Kaledibi Köyüne, 16 Ekim 1992 tarihinde operasyon düzenleyen Güvenlik Kuvvetlerinin, Mustafa Taşan, Ahmet Taşan ile Hasan Kanat isimli şahısları kuşuna dizdikleri, (3) çocuğun operasyon sırasında yanarak öldüğü iddiasına ilişkin soru önergesi incelenmiştir.

1. Hani İlçesi Kaledibi Köyünde bir grup PKK Terör Örgüt Mensubunun bulunduğu duyumunun alınması üzerine, 17 Ekim 1992 günü saat 05.00’den itibaren başlatılan operasyonda köye yaklaşıldığında, köydeki evlerden ve önceden hazırlanmış mevzilerden timlerin köye girmesini engellemek için yoğun ateş açılmış, çıkan çatışmada (1) Uzman Jandarma Çavuş, (1) Jandarma Çavuş yaralanmıştır. Bölgeye takviye birliklerin gelmesi üzerine teröristler, köyde bulunan işbirlikçilerin himayesinde köyün yanındaki sarp ve dağlık kesime kaçmışlardır.

2. Aynı gün Güvenlik Kuvvetlerince köye girildiğinde evlerin önceden boşaltılarak PKK Terör Örgütü mensupları ile işbirlikçilerin yerleştikleri anlaşılmıştır. Köy içinde ve etraftaki mevzilerde yapılan aramalarda çok sayıda Kaleşnikof boş kovani bulunmuştur.

3. 18 Ekim 1992 tarihinde bölgede devam eden arama faaliyeti sırasında, Mustafa Taşan ve Mustafa Kanat isimli iki işbirlikçinin köylüler tarafından ölü olarak buldukları ve gömüldükleri öğrenilmiştir. Çatışma bölgesinin kuzeyindeki kayalık kesimde bulunan sığınakta teröristlerce depolanmış bol miktarda gıda maddesi, giyecek eşyası ve teçhizat bulunmuştur.

4. Köyde yaşayan sivil vatandaşların Güvenlik Kuvvetlerince terörist zannı ile öldürüldüğünün gerçeğe ilgisi yoktur.”¹³¹

Örnekte olduğu gibi aynı içerikte birçok soru önergesi ilgili bakanlığa yöneltilmiştir. Ancak verilen cevapların çoğu aynı yönde olup olayı reddedici niteliktedir. Yukarıdaki örnekte de üç çocuğun yanarak öldürülmesi olayı hakkında bir açıklama yapılmamaktadır. Vatandaşların birçoğu terörist veya işbirlikçi olduğu sebebiyle öldürülmüştür. Ancak vatandaşların silah zoruyla teröristlere yardım etmek sorunda kaldığı dikkate alınmamıştır. Sonuçta AİHM’e yapılan başvuruların bir kısmında etkin bir soruşturma yapılmaması sebebiyle ülkemiz tazminata mahkum edilmiştir.

¹³⁰ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 28, B. 58, s. 67.

¹³¹ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 28, B. 58, s. 68.

3. 20. Yasama Dönemi¹³²

1995'ten sonra terör olaylarının azalması sonucu önceki yıllara nazaran insan hakları ihlallerinde azalma olmuştur. Ancak siyasî olarak istikrardan yoksun bir ortamın hakim olması sebebiyle çeşitli sorunların varlığı da gözden kaçmamaktadır. Bir bakıma kaostan normal düzene geçmede bu dönemin geçiş aşaması olduğu söylenebilir. Bu dönemde sorulan belli başlı konular şunlardır:

- Gazeteci Metin Göktepe'nin işkence ile öldürülmesi,
- Cezaevi ve tutukevindeki sorunlar (Tedavi, açlık grevi),
- Güvenlik kuvvetlerinin baskı uygulaması,
- İstanbul polisinin bir genci öldürmesi,
- Gözaltına alınan ve serbest bırakılan bir şahsın öldürülmesi,
- Mahkeme kararının uygulanmaması,
- Liselerde şiddet ve uyuşturucu,
- Köye dönüş projesi,
- Polisle girdiği çatışmada ölen şahsın ölüm nedeni,
- İnanç özgürlüğü,
- Kızlık soyadı uygulaması,
- Cezası kesinleşen bazı emniyet mensuplarının yakalan(a)maması,
- Ayrımcılık iddiaları,
- Faili meçhul cinayetlerle ilgili CHP'nin hazırladığı rapor,
- Köy korucularının uygulamaları ve bu kişilerde menşei belli olmayan silahlar bulunması,
- Tunceli'de giriş ve çıkışlarda sorun yaşanması ve karne usulünün uygulanması,
- Yunanistan'daki Batı Trakya Türk azınlığının sorunları,

¹³² Bir yasama döneminde insan hakları ile ilgili soru önergeleri ile ilgili istatistikî çalışma yapma sayının çokluğu sebebiyle zor olmakla birlikte aynı zamanda hangi konuların insan hakları ile ilgili olduğunun tespiti de güçtür. Bu sebeple yasama dönemleri ile ilgili bu tür bir çalışma yapmadan kaçınılmıştır. Bununla birlikte örnek mukabilinde 20. Yasama Dönemi ile ilgili şunlar söylenebilir. Bu dönemde 6950 yazılı, 1261 sözlü soru sorulmuştur. 6950 yazılı sorudan kabaca %5.64'ü (392) insan hakları ile ilgilidir. 392 yazılı sorunun %66.58'i (261) cevaplandırılmış, %29.59'u (116) geri alınmış ve %3.8'i (15) ise yasama döneminin bitmesi sebebiyle hükümsüz kalmıştır. Sözlü soruların %7.53'ü (95) insan hakları ile ilgilidir. Bunlardan %12.63'ü (12) cevaplandırılmış, %27.36'sı (26) yazılı soruya çevrilmiş, %17.89'u geri alınmış ve %42.10'u (40) dönemin bitmesi sebebiyle hükümsüz kalmıştır. Genel Kurul'da insan hakları ile ilgili cevaplandırılan soru sayısının toplam sözlü sayısı içerisindeki oranı %0.95'tir.

- Türk kökenli Makedon vatandaşlarının Türkçe eğitim görmelerinin yasaklanması,

- Yurt dışındaki Türklerin can ve mal güvenliği,
- YAŞ kararları ile ordudan atılma,
- Milletvekillerinin cezaevine terlikle girmesi,
- Susurluk olayı,
- Bulgaristan'dan gelen soydaşların vatandaşlığa alınmamaları ve diğer sorunları,

- Telefon dinleme,
- Başörtüsü,
- Mültecilerin sorunları,
- Özürlülerin sorunları,
- Hava kirliliği,
- RTÜK'ün yayın yasaklaması,
- Çocuk suçlular,
- Doğu Türkistan'da Uygur Türklerine yapılan baskı ve zulüm,
- Sokak çocukları,
- İnsan Hakları Üst Kurulunun başörtüsünün laikliğe aykırı olduğu ile ilgili kararı,

- OHAL'de boşaltılan köy olup olmadığı,
- Kayıplar,
- Basına yönelik bazı uygulamalar,
- Öğretmenlerin can güvenliği sorunu,
- Polisin göstericilere tutumu,
- Karadeniz'de görülen kanser vakaları,
- Adana'da kadının polis tarafından dövüldükten sonra saçının kesilmesi,
- Taksi şoförlerine yönelik saldırılar,
- İdam cezasının kaldırılması yönünde çalışma olup olmadığı,
- Doğu'da görev yapan savcılarının polislerin baskısı altında olması,
- Gazetecilerin bakanlığa girişinin yasaklanması,
- MGK tutanaklarının kamuoyuna açıklanmamasının nedeni,
- Fişleme,
- Mayın,
- Batı Çalışma Grubu,

- Kurban derileri sorunu,
- İrtica nedeniyle başlatılan soruşturmalar,
- Cumhurbaşkanlığı muhafız alayının atışlarda çevreye zarar vermesi.

4. 21. Yasama Dönemi

21. Yasama Dönemi ülkemizde normalleşmenin hissedildiği bir dönem olmuştur. Geçiş aşaması hemen hemen tamamlanmış ve birinci kuşak haklardaki ihlallerin yanında ikinci kuşak haklardaki ihlaller de ortaya çıkmıştır. Ancak yine de sorularda genellikle birinci kuşak hakların sorulduğu görülmektedir. Bu dönemde sorulan belli başlı soru konuları şunlardır:

- Basımı yasaklanan kitaplar,
- Güvenlik kuvvetlerinden şikayet (öldürme, işkence, baskı, hakaret),
- Hizbullah terör örgütü ve faili meçhul cinayetler,
- Başörtüsü,
- Cezaevleri sorunu (Çeşitli cezaevlerine düzenlenen operasyonlar, F tipi cezaevlerine geçiş, işkence, ölüm oruçları, ölüm),
- Yunanistan'ın Batı Trakya'daki Türk azınlığa uygulamaları,
- Genelkurmayda EMİM adlı birim olup olmadığı,
- Uyuşturucu kullanımı,
- Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının yasa dışı yollardan delil toplaması,
- AİHM'de dava açanların hayalî olup olmadığı ve AİHM'de açılan davalar,
- Geçici köy korucuları,
- Çocuk Haklarına Dair Sözleşme ile ilgili yapılan çalışmalar,
- Sivil toplum örgütlerine ve gazetecilere baskı,
- Çeçenistan'da meydana gelen insan hakları ihlalleri ve Çeçenistan'a yardım yapılması,
- Kurban derileri,
- OHAL sebebiyle yaşanan sorunlar,
- OHAL'de günlük gazetelerin yasaklanması,
- Köye dönüş projesi,
- Terörden etkilenen köyler ve faili meçhul cinayetler,
- Bakan danışmanına işkence yapılması,
- İşsizlik,

- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da terör olayları ve göçün oluşturduğu sorunlar ve asayiş sorunları,
- Sözde Ermeni soykırımı ,
- Andıç ve JİTEM'le ilgili konular,
- Özürlülerin sorunları,
- İşkencenin önlenmesine yönelik çalışmalar,
- İHİK raporlarına ne işlem yapıldığı,
- Bir çocuğun jandarma köpeklerince öldürülmesi,
- Yasak yayınlar ve basına müdahâle,
- Mayınlı arazilerin temizlenmesi,
- Ceza infaz kurumları ve tutukevleri izleme kurulları,
- TBMM İHİK'ten alt komisyon üyelerinin Van'da bir toplantıda polisçe izlenmesi.

5. 22. Yasama Dönemi

22. Yasama Döneminde insan hakları açısından önemli yasal reformlar yapılarak Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. İnsan hakları ihlalleri münferit hâle gelmeye başlamış ve ihlallerde hem niteliksel hem de nicel azalmalar olmuştur. Yine de çıkarılan yasaların uygulanmasında önemli sorunlar bulunmakta, kanunla getirilen insan hakları alanındaki açılımlar yönetmeliklerle kısıtlanmaktadır. Ancak bu dönemde insan hakları ihlallerinin üzerine ciddi bir şekilde gidilmeye ve uzun yıllar çeşitli nedenlerle cezasız kalan güvenlik görevlileri cezalandırılmaya başlanmıştır. Basının da insan hakları ihlallerinde son derece hassas olması ihlalleri önlemeye ve halkın bilinçlenmesine katkı sağlamaktadır. İnsan hakları ihlallerindeki nitel azalma aşağıdaki sorulardan açıkça anlaşılacaktır:

- OHAL zamanında OHAL dışına sürgün edilen görevlilerin dönüp dönemeyeceği,
- Azerbaycan'da saldırıya uğrayan Türk öğrencisi,
- Taksici cinayetleri,
- Çevre sorunları (İskenderun'daki atık yüklü Ulla gemisinin batması, mobil santralleri, baz istasyonları vb.),
- İbadethanelerle ilgili kararnamede cem evlerine yer verilmemesi,
- Irak savaşı için alınan önlemler,

- AİHM’le ilgili sorular
- Özürlülerin ve sokak çocuklarının sorunları,
- Salıverilen kişilerin emniyet ve jandarmadaki kayıtları, Genel Bilgi Toplama Sistemi,
- Göçmen kaçakçılığı,
- Irak’la ilgili konular (Kamyon şoförlerinin güvenliği, Türkmen ve Arapların güvenliği, kutsal yerlerin bombalanması, ABD askerlerinin uygulamaları),
- SARS hastalığı,
- Necip Hablemitoğlu cinayeti,
- Nazım Hikmet’in şiirinin ders kitaplarından çıkarılması,
- Okullardaki kötü alışkanlıklar (uyuşturucu),
- Tecavüz mağduru kadınların korunması,
- Töre cinayetleri için alınacak önlemler,
- Düşünce suçluları,
- İşsizlik,
- İş güvenliğinin sağlanması,
- Hızlandırılmış tren kazası,
- Çocuk sağlığı, annelik eğitimi ve çocukların korunması,
- Güney Asya’daki felâketzedelere yardım,
- Şehir içinde kalan cezaevlerinin şehir dışına taşınıp taşınmayacağı,
- Polisin aşırı güç kullanımı,
- BM İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi çalışmaları,
- Tutuklama kararı olan belediye başkanının yakalan(a)maması,
- Diploma denklikleri iptal edilen öğretmenler,
- Terör mağdurları,
- Sivil toplum örgütlerinin güçlendirilmesi,
- Mayınların temizlenmesi,
- Aile içi şiddet,
- Bilgi edinme hakkı,
- Yargıtay’da başörtülü sanığın mahkeme salonundan çıkarılması,
- İl ve ilçe insan hakları il kurulları,
- Telefon dinleme,
- Cezaevleri,
- Bazı kamu kurumlarında erkek olma şartının aranması,

- Uluslararası Ceza Mahkemesi,
- Kayıp ve kaçırma olayları,
- Mahkeme kararının uygulanmaması,
- İnsan Hakları Danışma Kurulu raporu,
- İşkence,
- Yaşama hakkı ihlalleri (Gümüşhane ve Kızıltepe olayları),
- İzmir'deki demir çelik fabrikasının çevreye verdiği zarar ve alınacak önlemler hakkında,
- Çeşitli yerlerdeki çevre kirliliği,
- Terör ve terörle mücadeleden doğan zararların tazmini
- Köye dönüş projesi

B- Genel Görüşme

Anayasa'nın 98. maddesinin dördüncü fıkrasına ve TBMM İçtüzüğü'nün 101. maddesine göre genel görüşme, toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konunun TBMM Genel Kurulunda görüşülmesidir. Genel görüşme açılması hükümet, siyasî parti grupları veya en az yirmi milletvekili tarafından TBMM Başkanlığına verilecek önerge ile istenebilir. Bu talep gelen kağıtlar listesine alınır ve Genel Kurula ve hükümete duyurulur. Genel görüşme açılıp açılmamasına Genel Kurul işaret oyuyla karar verir. Genel Kurulda genel görüşme açılıp açılmaması oylanmadan önce görüşmeler yapılır. Görüşmelerde hükümet, siyasî parti grupları ve talepte bulunan milletvekillerinden ilk imza sahibi veya onun göstereceği diğer bir imza sahibi konuşabilir. (İçtüzük mad. 102.)

Genel Kurulca genel görüşme açılmasına karar verildiği takdirde genel görüşme Danışma Kurulunca özel bir gündemle belirlenir. Genel görüşmenin başlayacağı gün görüşme açılmasına karar verilmesinden kırk sekiz saat önce ve yedi tam günden sonra olamaz. Genel görüşmede ilk söz hakkı, genel görüşme önergesi sahibi siyasî parti grubu veya gruplarına ya da genel görüşme önergesinin ilk imza sahibine veya onun göstereceği diğer bir imza sahibine aittir. (İçtüzük mad. 103)

Genel görüşme, genellikle prosedürü düzenlemeden ayrılarak pratik bir şekilde uygulanmaktadır. Şöyle ki genel görüşmenin açılıp açılmayacağı görüşmeleri yapılırken yapılan görüşmeler aynı zamanda genel görüşme niteliğinde görüldüğünden genel görüşme açılmasına gerek görülmeyerek yapılan görüşmelerin yeterli olduğundan bahisle

genel görüşme açılmamaktadır. Bu şekilde İçtüzükteki genel görüşme prosedürü kısaltılmaktadır.

Genel görüşmede herhangi bir oylama yapılmaz ve dolayısıyla hükümetin siyasal sorumluluğuna yol açacak karar da alınmaz. Ancak genel görüşme hükümetin icraatlarının eleştirilebilmesi için muhâlefet partileri milletvekilleri için önemli bir imkan sağlar. Ayrıca genel görüşme konularının bir kısmı dış politika ile ilgili hükümet ve muhâlefetin mutabakat sağladığı konular olduğundan bu konularda genellikle bildiri yayınlanmaktadır.¹³³ Genel görüşmenin toplumun önünde cereyan etmesi hükümetin denetlenmesine de katkı sağlar. Genel görüşmeye bütün milletvekilleri aktif olarak katılabildiklerinden sadece sözlü soru sahibi ile ilgili bakan arasında karşılıklı diyalog sağlayan sözlü sorudan daha etkili bir denetim aracıdır.¹³⁴ Ayrıca genel görüşme açılıp açılmaması adeta bir küçük genel görüşme niteliğinde olduğundan genel görüşme önergesi kabul edilmese bile bu şekilde hükümetin denetlenmesini sağlar. Genel görüşme oylama yapılmaması itibariyle de gensorudan ayrılmakta, parlamenter denetim yollarından sözlü soru ile gensoru arasında olduğu kabul edilmektedir.¹³⁵

İnsan haklarıyla ilgili genel görüşme talepleri TBMM Başkanlığına gelmekle birlikte bunların çoğu yurt dışındaki insan haklarıyla ilgilidir. İnsan haklarıyla ilgili yapılan genel görüşmeler bu konuda parlamentonun hassasiyetini göstermesi açısından önemli olup ayrıca kamuoyunun dikkati insan hakları ile ilgili konuya çekildiğinden insan haklarını koruma mekanizmalarının işlerliğine katkı sağlamaktadır. Yapılan genel görüşmeler bu çalışmada yasama dönemlerine göre incelenecektir.

1. 18. Yasama Dönemi

18. Yasama Döneminde kırk altı adet genel görüşme önergesi Meclis Başkanlığına verilmiştir. Bunlardan on altısına sıra gelmediğinden hükümsüz kalmıştır. Kalan kısmın ise çoğunun ya görüşülmesi reddedilmiş ya da yeterli imza kalmaması sebebiyle işlemden kaldırılmıştır. Bu dönemdeki genel görüşme önergelerinden sadece on iki tanesi insan hakları ile ilgili olup bunlardan dördü hükümsüz kalmıştır. Bir tanesinde yeterli imza kalmaması sebebiyle işlemden kaldırılmış, altısının ise ön görüşmesi yapılarak önerge reddedilmiştir. Sadece bir genel görüşme önergesinin

¹³³ Kıbrıs, Ermeni ve Bosna-Hersek sorunları gibi.

¹³⁴ ÖZBUDUN, *age.*, s. 272-3.

¹³⁵ ÖZBUDUN, *age.*, s. 273; Şeref İBA, **Parlamenter Denetim Yolları, Etkinliği ve Susurluk Örneği**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997, s. 78.

görüşülmesi Genel Kurul'da kabul edilerek görüşülmüştür. İnsan hakları ile ilgili genel görüşme önergelerinin içeriği ve insan haklarına yaklaşımı aşağıda değerlendirilmiştir:

1. Adana Mv. Abdullah Sedat Doğan ve 42 arkadaşı cezaevindeki uygulamalar ve cezaevlerinde meydana gelen olaylar konusunda genel görüşme önergesi vermiştir. Önerge sahiplerinden otuz dokuzunun imzalarını geri alması ile önergede yeterli imza kalmaması sebebiyle önerge işlemden kaldırılmıştır.

2. Konya Mv. Vefa Tanır ve on arkadaşının Bulgaristan'a karşı izlenen politika ve soydaşlarımızın sorunları hakkında verdiği genel görüşme önergesinin ön görüşmesi yapılarak önerge reddedilmiştir. Önergede konuya özgürlük ve insan hakları açasından bir yaklaşım bulunmaktadır. Önergedeki şu ifadeler insan hakları açasından bakışı aalıkça göstermektedir: "Hayvan haklarının teminat altına alındığı 20 nci asrın sonunda, Bulgaristan'da soydaşlarımıza yapılan zulüm, işkence ve zoraki göç ortaçağda bile işlenmiş insanlık suçlarının üzerine çıkmıştır. İktidar da, bizim gibi, olaylar hakkında şikayetçidir. Hükümetler şikayetçi olmaz; zulüm varsa, zoraki göç varsa onları önleyici görevi yerine getirirler."¹³⁶

3. Sinop Mv. Yaşar Topçu ve on arkadaşının, Güneydoğu Anadolu'da cereyan eden olaylar ve hükümetin bu olaylar karşısındaki tutumu konusunda verdiği genel görüşme önergesinin ön görüşmesi yapılarak reddedilmiştir. Önergede milliyetçi söylemler ön plana çıkmakta ve konuya insan hakları açasından bağımsız bir yaklaşım görülmemektedir. Önergenin iki yerinde can ve mal güvenliğinden bir yerinde ise yasa hakimiyetinden bahsedilmektedir.

4. İstanbul Mv. Hasan Fehmi Güneş ve altmış dört arkadaşının Güneydoğu Anadolu Bölgesinin sorunları ve hükümetin bu konudaki tutumu hakkında verdiği genel görüşme önergesinin ön görüşmesi Genel Kurul'un 17.04.1990 tarihli 103. Birleşiminde yapılarak önerge reddedilmiştir.

5. Konya Mv. Vefa Tanır ve on bir arkadaşının Ermeni soykırımı ile ilgili iddialar ve Azerbaycan'da sahnelenen olaylar konusunda verdiği genel görüşme önergesinin ön görüşmesi Genel Kurul'un 21.02.1990 tarihli 80. Birleşiminde görüşülerek genel görüşme aılması reddedilmiştir.

¹³⁶ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 31 B. 1, s. 23.

6. ANAP, SHP ve DYP Grupları adına Başkanvekilleri Ankara Mv. Onural Şeref Bozkurt, İstanbul Mv. Hasan Fehmi Güneş, Zonguldak Mv. Köksal Toptan ve beş arkadaşının, terörle ilgili olarak hükümet çalışmaları ve alınan tedbirler konusunda verdikleri genel görüşme önergesinin görüşülmesi Genel Kurul'un 15.02.1990 tarihli 78. Birleşiminde kabul edilmiş ve genel görüşme Genel Kurul'un 22.02.1990 tarihli 81. Birleşiminde kapalı oturum hâlinde yapılmıştır. 18. Yasama Döneminde sadece bu önerge hakkında genel görüşme yapılmıştır. Önergede insan hakları açısından bakış açısı bulunmamaktadır. Meseleye toplumsal barış ve istikrar bakımından bakılmıştır.

7. DYP Grubu Başkanvekilleri Zonguldak Mv. Köksal Toptan ve Konya Mv. Vefa Tanır ile SHP Grubu Başkanvekilleri İstanbul Mv. Hasan Fehmi Güneş ve Kocaeli Mv. Onur Kumbaracıbaşı'nın Hac mevsimi sırasında meydana gelen ve yüzlerce vatandaşımızın ölümüne neden olan müessif olaylar konusundaki verdikleri genel görüşme önergesinin ön görüşmesi Genel Kurul'un 19.07.1990 tarihli ve 125. Birleşiminde yapılarak reddedilmiştir.

8. SHP ve DYP Grupları adına Grup Başkanvekilleri İstanbul Mv. Hasan Fehmi Güneş, Zonguldak Mv. Köksal Toptan, Kocaeli Mv. Onur Kumbaracıbaşı ve Konya Mv. Vefa Tanır'ın Basra Körfezi'ndeki olaylar ve uluslararası ilişkilerdeki gelişmeler konusunda verdikleri genel görüşme önergesinin ön görüşmesi Genel Kurul'un 12.08.1990 tarihli 126. Birleşiminde yapılarak reddedilmiştir.

9. SHP Grubu adına Grup Başkan ve İzmir Mv. Erdal İnönü ile Grup Başkanvekilleri Kocaeli Mv. Onur Kumbaracıbaşı ve İstanbul Mv. Hasan Fehmi Güneş'in, OHAL bölgesindeki olumsuz gelişmeler konusundaki verdikleri genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

10. Konya Mv. Vefa Tanır ve yirmi arkadaşının, "Kontrgerilla" hakkındaki iddiaların ne zaman ve kimlerin sorumluluğunda gerçekleştiği konusunda verdikleri genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

11. İzmir Mv. Ahmet Ersin ve on iki arkadaşının, Kuzey Irak'tan Türkiye-Irak sınırına göç eden Iraklılarla ilgili olarak alınan ve alınacak önlemler konusuyula ilgili verdikleri genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

12. DYP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Balıkesir Mv. Mustafa Çorapçioğlu ve Konya Mv. Vefa Tanır'ın, son aylarda OHAL bölgesinde ve İstanbul'da meydana gelen olaylar konusunda verdikleri genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır. Konu sırasıyla millî bütünlük ve can ve mal güvenliği açısından değerlendirilmiştir.

2. 19. Yasama Dönemi

19. Yasama Döneminde toplam altmış dokuz genel görüşme önergesi verilmiştir. Bunlardan otuz biri insan hakları ile ilgilidir. Bunlardan yirmi üçü için genel görüşme yapılmıştır. Ancak bunların bir kısmının konuları aynı olduğundan birlikte genel görüşme yapılmıştır. Önergeler değil de yapılan genel görüşme dikkate alınırsa sayı dokuzdur. Yedi genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır. Biri ise reddedilmiştir.

1. DYP Grup Başkanvekilleri Zonguldak Mv. Güneş Müftüoğlu ve Bursa Mv. Turhan Tayan, SHP Grup Başkanvekili Mersin Mv. Aydın Güven Gürhan, ANAP Grup Başkanvekilleri Bayburt Mv. Ülkü Güney ve Kütahya Mv. Mustafa Kalemlı, RP Grup Başkanvekilleri Malatya Mv. Oğuzhan Asiltürk ve Kocaeli Mv. Şevket Kazan ile on üç arkadaşının ülkemizin iç güvenlik sorunları hakkında verdikleri genel görüşme önergesinin açılması kabul edilmiş ve önerge Genel Kurul'un 26.12.1991 tarihli 21. Birleşiminde görüşülmüştür. Önergede Türkiye'nin sorununun iç güvenlik olduğu belirtilerek yaşanan terör olaylarına değinilmiştir. Önergede insan hakları, can ve mal güvenliği, demokrasi ve insan haklarından bahsedilse de insan hakları bakış açısından ziyade terör olaylarının toplum hayatını ne şekilde etkilediği dile getirilmektedir.

2. Erzurum Mv. Rıza Müftüoğlu ve dokuz arkadaşının güvenlik güçlerimize yönelik son olaylar ile güvenlik güçlerinin sorunları hakkında verdikleri genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır. Önergede terör olaylarında birçok güvenlik görevlisinin hayatını kaybettiğinin ve güvenliğinin önemi üzerinde durulmakta ve bir terörist çatışmada hayatını kaybettiği zaman teröristi “masum”, güvenlik güçlerini “katil” olarak gösterenler insan hakları açısından şöyle eleştirilmektedir: “İnsan hakları adı altında, her fırsatta ülke bütünlüğüne yönelik eylemleri meşru göstermeye çalışan zihniyetin yanında, bazı resmî sözcü kurumların da tavırları, güvenlik güçlerimizi adeta bir yalnızlık girdabına itmiştir.”¹³⁷ Söz konusu önerge hükümsüz kalmıştır.

¹³⁷ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 4, B. 38, s. 161.

3. İstanbul Mv. Mustafa Baş ve on dokuz arkadaşının ülkemizde uygulanan eğitim politikaları ve problemleri konusunda verdikleri genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

4. İstanbul Mv. Adnan Kahveci ve yirmi arkadaşının Bosna-Hersek Cumhuriyetinde ve Sırbistan'ın Sancak Bölgesindeki olayları durdurmak için alınması gereken tedbirler konusunda verdikleri genel görüşme önergesi kabul edilmiştir. Önergede Sırpların katliam yaptığı dile getirilmektedir.¹³⁸ Genel görüşmenin açılması Genel Kurul'un 12.05.1992 tarihli 75. Birleşiminde kabul edilmiş ve aynı tarihte genel görüşme yapılmıştır.

5. DYP Grubu adına Zonguldak Mv. Güneş Müftüoğlu ve Adana Mv. Bekir Sami Dace ile SHP adına Mersin Mv. Aydın Güven Gürkan, Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda tartışılan konuları, kabul edilen belgeleri ve alınan kararları görüşmek, bu konuda yapılması gereken çalışmalar ve gerekli önlemlere açıklık getirmek amacıyla genel görüşme önergesi vermişlerdir. Belirtilen konuda genel görüşme yapılması Genel Kurul'un 23.06.1992 tarih ve 86. Birleşiminde kabul edilmiş ve genel görüşme 30.06.1992 tarihli 90. Birleşimde yapılmıştır.

6. ANAP Grubu adına Kütahya Mv. ve Grup Başkanvekili Mustafa Kalemlî'nin Kıbrıs ve Bosna-Hersek konuları başta olmak üzere dış politikadaki gelişmeler konusunda verdikleri genel görüşme önergesi kabul edilerek Genel Kurul'un 25.08.1992 tarihli 94. Birleşiminde genel görüşme yapılmıştır. Önergede konuya dış politika açısından bakılmış olup insan hakları bakış açısı bulunmamaktadır. Bosna-Hersek'te yaşananların soykırım ve facia olduğu belirtilmiştir.¹³⁹

7. ANAP Grubu adına Bayburt Mv. ve Grup Başkanvekili Ülkü Güney'in Şırnak'ta meydana gelen olaylar başta olmak üzere Güneydoğu Bölgemizde cereyan eden olaylar konusunda vermiş olduğu genel görüşme önergesi kabul edilmiş ve genel görüşme Genel Kurul'un 28.08.1992 tarihli 97. Birleşiminde yapılmıştır. Konuya ülkenin bölünmez bütünlüğü açısından yaklaşmış ve demokrasi maskeleri ile devleti zaafa uğratmanın ne demokratlıkla ne de vatandaşlıkla alâkası olabileceği dile getirilmiş olup konu insan hakları açısından değerlendirilmemiştir.

¹³⁸ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi C. 9, B. 69, s. 378.

¹³⁹ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 16, B. 94, s. 28-9.

8. Ankara Mv. Mehmet Vehbi Dinçerler ve on dört arkadaşının, Malatya Mv. Oğuzhan Asiltürk ve yirmi iki arkadaşının, DYP Grup Başkanvekilleri Adana Mv. Bekir Sami Dace, Bursa Mv. Turhan Tayan, Zonguldak Mv. Güneş Müftüoğlu ve SHP Grup Başkanvekili Mersin Mv. Aydın Güven Gürkan ve dokuz arkadaşının Kafkasya Bölgesinde meydana gelen olayları açıklığa kavuşturmak ve alınması gereken önlemleri tespit etmek amacıyla Meclis Başkanlığına verdikleri üç ayrı genel görüşme önergesi Genel Kurul'un 07.10.1992 tarihli 12. Birleşiminde kabul edilmiş ve 13.10.1992 tarihli 14. Birleşiminde görüşülmüştür.

9. ANAP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Kütahya Mv. Mustafa Kalemlı ve Bayburt Mv. Ülkü Güney'in Ermenistan'ın Azerbaycan'a giriştiği saldırılar; RP Grubu adına Grup Başkanvekili Kocaeli Mv. Şevket Kazan'ın hükümetin Azerbaycan ve Bosna-Hersek'e yönelik uyguladığı dış politikalar ve DYP Grubu adına Grup Başkanvekili Güneş Müftüoğlu'nun Ermenistan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saldırıları konusunda verdikleri üç ayrı önerge kabul edilmiş ve Genel Kurul'un 27.04.1993 tarihli 95. Birleşiminde görüşülmüştür.

10. Şırnak Mv. Mahmut Alınak ve dokuz arkadaşının Kürt sorunu konusunda verdiği genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

11. Çorum Mv. Muharrem Şimşek ve dokuz arkadaşının bölücülük ve terör olayları konusunda verdikleri genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

12. İstanbul Mv. Engin Güner ile siyasî parti Grup Başkanvekilleri Zonguldak Mv. Güneş Müftüoğlu, Kütahya Mv. Mustafa Kalemlı, Bayburt Mv. Ülkü Güney, İstanbul Mv. Ercan Karakaş, Kocaeli Mv. Şevket Kazan, Ankara Mv. Ali Dinçer ve on bir arkadaşının Avrupa'da özellikle Almanya'da yaşayan Türk vatandaşlarının güvenliği konusunda verdikleri genel görüşme önergesi Genel Kurul'un 08.06.1993 tarihli 109. Birleşiminde kabul edilmiş ve genel görüşme 15.06.1993 tarihli 112. Birleşiminde yapılmıştır.

13. Trabzon Mv. Eyüp Aşık ve on sekiz arkadaşının Elazığ-Bingöl Karayolunda meydana gelen ve otuz sekiz kişinin ölümü ile sonuçlanan terör olayı konusunda verdiği genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

14. Sivas Mv. Muhsin Yazıcıoğlu ve dokuz arkadaşının Azerbaycan'daki gelişmeler ve darbe teşebbüsü; Gümüşhane Mv. Mahmut Oltan Sungurlu ve kırk beş arkadaşının Azerbaycan'da meydana gelen son gelişmeler karşısında hükümetin izlediği dış politika; Çorum Mv. Muharrem Şimşek ve dokuz arkadaşının Azerbaycan'da meydana gelen son gelişmeler karşısında Türkiye'nin izlemesi gereken politikalar; Trabzon Mv. Eyüp Aşık ve yirmi beş arkadaşının Azerbaycan'la ilgili izlenen dış politikaları değerlendirmek ve izlenmesi gereken dış politikalar ve DYP Grup Başkanvekili ve Bursa Mv. Turhan Tayan ve SHP Grubu adına Grup Başkanvekili Mersin Mv. Aydın Güven Gürkan'ın Azerbaycan'da meydana gelen son gelişmeler konusunda verdikleri beş ayrı önerge hakkında genel görüşme açılması kabul edilmiş ve genel görüşme Genel Kurul'un 28.09.1993 tarihli 8. Birleşiminde yapılmıştır.

15. Yozgat Mv. Alparslan Türkeş ve on beş arkadaşının terör olaylarının çözümü ve millî birlik ve bütünlük konusunda verdikleri genel görüşme talebi hükümsüz kalmıştır.

16. RP Grubu adına Grup Başkanvekili Kocaeli Mv. Şevket Kazan'ın Irak'a uygulanan ambargo konusunda verdiği genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

17. RP Grubu adına Grup Başkanvekili ve Sivas Mv. Abdullatif Şener'in Çeçenistan ve Kuzey Kafkasya Bölgesinde meydana gelen son gelişmeler; Sivas Mv. Muhsin Yazıcıoğlu ve on arkadaşının Çeçenistan ve Kafkasya'da meydana gelen son gelişmeler ve Çorum Mv. Muharrem Şimşek ve on bir arkadaşının Çeçenistan'da meydana gelen son gelişmeler konusunda verdikleri üç ayrı genel görüşme önergesine ön görüşme açılması Genel Kurul'un 27.12.1994 tarihli 62. Birleşiminde kabul edilmiş ve genel görüşme 10.01.1995 tarihli 65. Birleşimi ve 11.01.1995 tarihli 66. Birleşiminde yapılarak tamamlanmıştır.

18. ANAP Grup Başkanvekili ve Gümüşhane Mv. Mahmut Oltan Sungurlu'nun; RP grubu adına Grup Başkanvekili ve Kocaeli Mv. Şevket Kazan'ın; Zonguldak Mv. Bülent Ecevit ve dokuz arkadaşının; Sivas Mv. Muhsin Yazıcıoğlu ve dokuz arkadaşının; Çorum Mv. Muharrem Şimşek ve on dört arkadaşının; RP Grubu adına Grup Başkanvekili ve Sivas Mv. Abdullatif Şener'in ve SHP Grubu adına Grup Başkanı ve Mersin Mv. Aydın Güven Gürkan, Grup Başkanvekilleri İstanbul Mv. Ercan Karakaş ve Hatay Mv. Nihat Matkap'ın Bosna-Hersek'te son gelişmeler konusunda verdikleri yedi ayrı genel görüşme önergesinin açılması Genel Kurul'un 19.07.1995 tarihli 143. Birleşiminde kabul edilmiş

ve Genel Kurul'un 14.08.1995 tarihli 148. Birleşiminde görüşülerek işlemden kaldırılmıştır.

3. 20. Yasama Dönemi

20. Yasama Döneminde toplam otuz sekiz genel görüşme önergesi verilmiştir. Bunlardan yedisi insan hakları ile ilgili olup üçünün genel görüşmesi yapılmıştır. Bunlardan ikisi aynı konuda olduğundan 20. Dönemde iki genel görüşme yapılmıştır. Genel görüşme önergelerinden üçü hükümsüz kalmış, biri ise Meclis araştırmasına çevrilmiştir.

1. İstanbul Mv. Mustafa Baş ve on dört arkadaşının eğitimin sorunları ve bu konuda uygulanan politikalar konusunda verdiği genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

2. Hükümet adına Başbakan Necmettin Erbakan'ın OHAL konusunda verdiği genel görüşme önergesi kabul edilmiş ve Genel Kurul'un 24.07.1996 tarihli 82. Birleşiminde genel görüşme yapılmıştır.

3. İstanbul Mv. M. Cevdet Selvi ve yirmi bir arkadaşının yasa dışı suç örgütleri ile bunların devletle olan bağlantıları konusunda verdiği genel görüşme önergesi Meclis araştırmasına çevrilmiştir. Önergede yasa dışı suç örgütlerinin ve devletle bağlantılarının devlete, hukuka, adalete olan güveni sarstığı, hatta yok ettiği belirtilerek söz konusu durumun toplumun huzurunu bozduğu ve can ve mal güvenliğini bozduğu belirtilmekte ve durumun düzelmesinin laik, demokratik, sosyal hukuk devletini tüm kurum ve kurallarıyla hayata geçirme ile mümkün olacağına değinilmektedir.¹⁴⁰

4. Hatay Mv. Mehmet Sılay ve kırk dokuz arkadaşının Doğu Türkistan'da yaşanan son gelişmeler konusunda verdiği genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

5. İstanbul Mv. Mustafa Baş ve yetmiş arkadaşı ile Kırklareli Mv. İrfan Gürpınar ve yirmi üç arkadaşının Kosova'daki son gelişmeler konusunda verdikleri iki ayrı genel görüşme açılması önergesi Genel Kurul'un 10.03.1998 tarihli 64. Birleşiminde kabul edilmiş ve 17.03.1998 tarihli 67. Birleşiminde genel görüşme yapılarak işlemde kaldırılmıştır.

¹⁴⁰ TBMM Tutanak Dergisi, 20. Yasama Dönemi, C. 11, B.3, s. 234-5.

6. Konya Mv. Veysel Candan ve yirmi sekiz arkadaşının ABD'nin Irak'a yaptığı hava harekatı konusunda verdiği genel görüşme önergesi hükümsüz kalmıştır.

4. 21. Yasama Dönemi

21. Yasama Döneminde toplam otuz genel görüşme talebinden on biri insan haklarıyla ilgilidir. İnsan haklarıyla ilgili on bir genel görüşme talebinden ise sadece ikisi ülke ile ilgili olup kalan dokuzu yurt dışında meydana gelen gelişmelerle ilgilidir. Genel görüşme taleplerinden beşi Genel Kurul tarafından reddedilmiş, biri FP'nin kapatılması sebebiyle işlemde kaldırılmış, diğer dördü ise dönem sona erdiğinden hükümsüz kalmıştır. İnsan haklarıyla ilgili genel görüşme taleplerinden sadece biri için ön görüşme yapılmış ve yapılan bu görüşme yeterli görülmüştür.¹⁴¹

1. FP Grup Başkanvekili Sivas Mv. Abdullatif Şener'in verdiği önergede Çeçenistan'da Rus kuvvetlerinin yapmış olduğu katliamlara değinilmekte, Çeçen halkıyla tarihî ve kültürel bağlardan bahsedilmekte ve dönemin Başbakanı Bülent Ecevit'in Rusya'ya resmî bir ziyaret amacıyla gidecek olması eleştirilmektedir. Çeçenistan'da yaşananların bir soykırım ve insanlık dramı olduğuna değinilmekle birlikte açık bir şekilde insan haklarının ihlâl edildiği belirtilmemektedir. Bu genel görüşme önergesinin Genel Kurulda ön görüşmesi yapılmıştır.

2. Erzurum Mv. Lütfü Esengün ve 19 arkadaşının verdiği genel görüşme önergesinde ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesinde Ermeni iddialarıyla ilgili kabul edilen yasa tasarısı eleştirilmektedir. İnsan hakları açısından bir bakış açısı bulunmayan önerge reddedilmiştir.

3. İstanbul Mv. Mehmet Ali İrtemçelik ve 27 arkadaşının vermiş olduğu genel görüşme önergesinde Ermenilerin soykırım iddialarının ABD Kongresine getirilmesinden hareketle bunun ABD ile Türkiye arasında yaratacağı sonuçlara değinilmektedir. Ermeni iddialarının asılsız olduğu belirtilmekte olup konuya insan hakları açısından bir yaklaşım sergilemeyen önerge reddedilmiştir.

4. Erzurum Mv. İsmail Köse ve 21 arkadaşının vermiş olduğu genel görüşme önergesinde Ermenilerin soykırım iddialarına değinilmekte ve bu iddiaların hukukî,

¹⁴¹ FP Sivas Mv. Abdullatif Şener'in Çeçenistan ve Kuzey Kafkasya'ya yönelik izlenen dış politikalar konusunda verdiği genel görüşme önergesi Genel Kurulda 14.12.1999 tarihinde 33. birleşimde görüşülmüştür.

bilimsel ve tarihî tutarlılığı olmadığı, Ermenilerin zulüm yaptığı belirtilerek bu konuyla ilgili belgelerin dünya kamuoyuna duyurulmasının gereği üzerinde durulmaktadır. Bu konuyla ilgili diğerlerinde olduğu gibi bu önergede de insan hakları açısından bir bakış açısı sunulmamakta, zulüm kavramı ön plana çıkarılmaktadır. Önerge reddedilmiştir.

5. DYP Grup Başkanvekilleri Sakarya Mv. Nevzat Ercan, Aydın Mv. Ali Rıza Gönül ve Mersin Mv. Turhan Güven'in vermiş olduğu genel görüşme önergesinde cezaevlerinin içinde bulunduğu duruma değinilmekte ve hükümetin bu konuda duyarsız kaldığı belirtilmektedir. Konuya adalet ve yaşam hakkı açısından bakılmış, ancak önerge reddedilmiştir.

6. Aksaray Mv. Ramazan Toprak ve 29 arkadaşının vermiş olduğu genel görüşme önergesinde Ermeni soykırım iddialarına değinilmekte ve bu iddiaların asılsız olduğundan bahisle TBMM tarafından bir müşterek deklarasyon yayınlanmasının gereğine değinilmektedir. Söz konusu önerge reddedilmiştir.

7. FP Grup Başkanvekilleri Kahramanmaraş Mv. Avni Doğan, Çorum Mv. Yasin Hatiboğlu ve Manisa Mv. Bülent Arınç'ın verdiği genel görüşme önergesi ve gerekçesinde özürülülerin sorunları ele alınmakta, özürülülerin eve kapatılmasının insan haklarına aykırı olduğuna ve sosyal hayata katılmanın diğer bütün insanlar gibi özürülü insanların da temel hakkı olduğuna değinilmektedir. Önergenin gerekçesinde konuya insan hakları açısından yaklaşmış, ancak önerge FP'nin kapatılması sebebiyle işlem den kaldırılmıştır.

8. Mersin Mv. Ayfer Yılmaz ve 33 arkadaşının verdiği genel görüşme önergesinde 11 Eylül 2001'de ABD'de yaşanan terör saldırısına değinilerek bu saldırının önemli olduğundan bahisle dış politikanın Meclisin de katkısıyla oluşması gerektiği ele alınmaktadır. Saldırıların yaşama hakkını ihlâl ettiği belirtilerek konuya insan hakları açısından bir bakış açısı yakalanmıştır. Önerge dönem sona erdiğinden hükümsüz kalmıştır.

9. Kayseri Mv. Abdullah Gül ve 20 arkadaşının ABD'deki terörist eylemler sonucu ortaya çıkan uluslararası gelişmelerle ilgili hükümetin oluşturacağı yeni politikalar konusunu ele alan genel görüşme önergesinde olaya sadece dış politika açısından yaklaşmakta olup konunun insan hakları boyutuna değinilmemektedir. Önerge, dönem sona erdiğinden hükümsüz kalmıştır.

10. Ankara Mv. Cemil Çiçek ve 22 arkadaşı 11 Eylül 2001 sonrası Ortadoğu’da meydana gelen gelişmeler konusunda bir genel görüşmesi vermişlerdir. Önergede Filistin-İsrail ve Irak konusuna değinilmekle birlikte konunun insan hakları boyutu ele alınmamıştır. Önerge dönem sona erdiğinden hükümsüz kalmıştır.

11. Erzurum Mv. Lütfü Esengün ve 22 arkadaşının Ermeni soykırımı ile ilgili verdiği önergede konuya insan hakları açısından değinilmemiş, söz konusu önerge dönem sona erdiğinden hükümsüz kalmıştır.

5. 22. Yasama Dönemi

22. yasama döneminde insan hakları ile ilgili genel görüşme önergeleri TBMM Başkanlığına verilmiştir. Bunların bir kısmı Irak’ın işgal edilmesi sonucu yaşanan olaylarla ilgilidir.

1. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından verilen AB konulu genel görüşme önergesinde Kopenhag Kriterlerine ve çıkarılan yasaların uygulanmasına değinilmekle birlikte AB’ye insan hakları ile ilgili bir bakış açısıyla yaklaşılmamıştır.

2. CHP Grup Başkanvekilleri İstanbul Mv. Ali Topuz, İzmir Mv. K. Kemal Anadol ve Samsun Mv. Prof. Dr. Haluk Koç’un verdiği genel görüşme önergesinde hükümetin halkın bilgilendirme hakkını engellemeye yönelik girişimleri ve basın sorunları ele alınmaktadır. Önergede konu, insan haklarından basın özgürlüğü açısından değerlendirilmiştir.

3. CHP İzmir Mv. Vezir Akdemir ve 20 arkadaşının verdiği genel görüşme önergesinde ekonomik kriz sonrası sokak terörünün arttığı ve bunun halkın can ve mal güvenliğini tehdit ettiği belirtilmektedir. Sokak terörü, can ve mal güvenliği açısından ele alınmıştır.

4. CHP Grup Başkanvekilleri İstanbul Mv. Ali Topuz, İzmir Mv. K. Kemal Anadol ve Samsun Mv. Prof. Dr. Haluk Koç ve Kayseri Mv. Taner Yıldız ve yirmi bir arkadaşının verdiği iki ayrı genel görüşme önergesinde Amerikan ve İngiliz güçlerinin Irak halkına yönelik şiddet ve işkence uygulamalarını ve bu uygulamalar ışığında Türkiye’nin Irak politikasının Meclis’te görüşülmesini talep etmişlerdir. Konu doğrudan insan hakları ile ilgili olmakla birlikte yapılan işkence ve şiddetin uluslararası sözleşmelere aykırı olduğu belirtilirken önergede insan hakları ibaresinin geçmemesi dikkat çekmektedir.

5. AKP Kayseri Mv. Taner Yıldız ve 21 arkadaşının verdiği genel görüşme önergesinde koalisyon güçlerine mensup bazı askerlerin Iraklı tutuklulara yaptığı kötü muamele ve işkence ele alınmaktadır. Konu daha çok siyasî yönüyle ele alınmış olup insan hakları boyutuna açıkça değinilmemiştir.

Yukarıdaki Irak konulu iki genel görüşme önergelerinin ön görüşmesi Genel Kurul'un 25.05.2004 tarihli 92. Birleşiminde yapılmış ve genel görüşme açılması reddedilmiştir.

C- Meclis Araştırması

Anayasanın 98. maddesinin 3. fıkrasına göre Meclis araştırması belli bir konuda bilgi edinilmek için yapılan incelemeden ibarettir. TBMM İçtüzüğü'nün 104. maddesine göre Meclis araştırmasının açılmasında genel görüşmenin açılmasındaki hükümler uygulanır. Meclis araştırması, hükümet, siyasî parti grupları veya en az yirmi milletvekili tarafından Meclis Başkanlığına verilecek önerge ile istenebilir. Meclis araştırmasının açılıp açılmayacağına Genel Kurul işaret oyuyla karar verir. Meclis araştırmasının faaliyetleri kurulacak olan özel bir komisyonla yerine getirilir. Komisyonun üye adedi, çalışma süresi ve gerektiğinde Ankara dışında da çalışacağı hususu Meclis Başkanının teklifi ile Genel Kurul tarafından kararlaştırılır. Komisyonun çalışmalarını üç ay içerisinde bitirmesi gerekir. Üç ay içerisinde komisyon çalışmaları tamamlanamazsa bir aylık kesin süre verilir. Komisyonun bir aylık kesin süre içerisinde de çalışmalarını tamamlayamaması durumunda çalışmaların tamamlanamamasının nedenleri veya o ana kadar varılan sonuçlar hakkında on beş gün içerisinde Genel Kurulda görüşme açılır. Genel Kurul görüşme ile yetinebileceği gibi yeni bir komisyonun kurulmasına da karar verebilir.

Meclis araştırmasının amacı bilgi edinmekten ibaret olup bu mekanizmanın varlığı yasamanın ayrı bir organ olmasının doğal sonucu olarak bilgi edinmede hükümete bağlı olmamasını gösterir. Yasama organı istediği takdirde yürütmeden bilgi isteyebileceği hâlde bunu yapmayarak kendisi bilgi edinme faaliyetinde bulunabilir. ÖZBUDUN bu durumu şöyle ifade etmektedir: "...Bu itibarla Meclis araştırmasında bulunma hakkının, Anayasada açık bir hüküm olsun veya olmasın her parlamentonun

doğal hakkı olduğu kabul edilmektedir. Karar verme yetkisi, bu karar için gerekli olan bilgilerin toplanması yetkisini de içerir.”¹⁴²

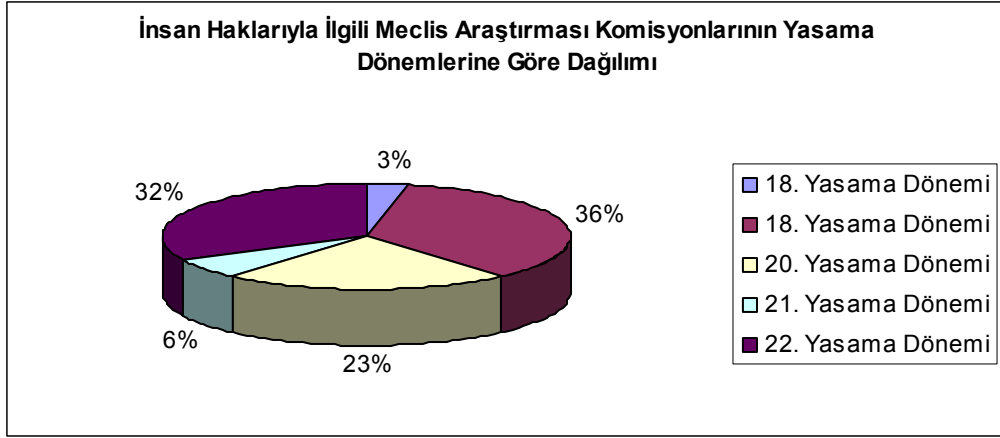
İnsan haklarının korunması bağlamında insan hakları ile ilgili birçok Meclis araştırması komisyonu kurulmuştur. Meclis araştırmasının bilgi edinmeye münhasır olması insan haklarının korunmasına etkili bir çözüm sağlamaktan ziyade kamuoyunun dikkatini çekerek katkı sağlamaktadır.

İnsan hakları ihlallerinin yürütmeden kaynaklanması olgusu karşısında yargının etkili olamaması sonucu birçok insan hakları ihlâli cezasız kalmaktadır. Uluslararası sivil toplum örgütlerinin de değinmiş olduğu önemli konulardan biri olan cezasızlık (impunity) insan haklarının korunmasının önündeki en önemli engellerdendir. Ülkemizdeki insan hakları ihlâline karışan güvenlik görevlilerinin mahkemeye getirilememesi veya bulunamaması cezasızlık kurumunun ülkemizde de etkin olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Meclis araştırması bazı insan hakları ihlâllerine dikkati çekerek cezasızlık kurumunun hafiflemesini veya ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır. Kamuoyunun dikkatine sunulan insan hakları ihlâlleri yürütme ve yargıda hareketliliğe sebep olmakta, ilgili olayla sınırlı da olsa gerekenler yapılmaktadır. Ayrıca insan hakları ihlâlleri ile ilgili olarak elde edilen bilgiler ışığında Meclis soruşturması açılarak bakanın ya da hükümetin sorumluluğuna gidilebilir.¹⁴³ Ayrıca sorun mevzuattan kaynaklanıyorsa kanun değişikliği ile sorun giderilebilir. Bu itibarla meclis araştırmasının insan haklarının korunmasındaki işlevi sınırlı kalmakta ve daha çok insan haklarını korumaya yönelik diğer koruma mekanizmalarının harekete geçirilmesini sağlamaktadır.

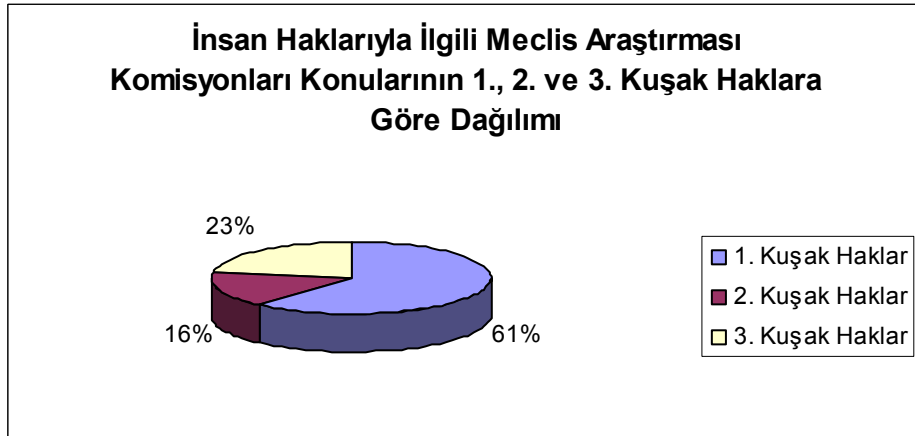
İnsan haklarıyla ilgili Meclis araştırması komisyonlarının yasama dönemlerine göre dağılımı ile bunların 1., 2., ve 3. kuşak haklara göre dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

¹⁴² ÖZBUDUN, *age.*, s. 273.

¹⁴³ 1924 Anayasası'nda meclis araştırması ve soruşturması ayrı ayrı değil de 'Meclis Tahkikatı' adı altında yargısal nitelikli araştırmaları da içermekteydi. Bu durum 1961 Anayasası ile ayrılmış ve yargısal nitelikli bilgi edinme meclis soruşturması adı altında düzenlenmiştir. İBA, *age.*, s. 55.

Bu tabloda insan hakları ile ilgili Meclis araştırmaları beş yasama dönemi içerisinde değerlendirilmiştir.¹⁴⁴ Beş yasama dönemi içerisindeki Meclis araştırmaları sayısının yüzdesel oranı tablodaki gibi ortaya çıkmıştır.

Tabloda Meclis araştırmaları konularının birinci, ikinci ve üçüncü kuşak haklara göre dağılımı gösterilmiştir. Çalışmalarda birinci kuşak hakların ağırlığı(%61) açık bir şekilde görülmektedir.

İnsan hakları ile ilgili Meclis araştırması komisyonlarının yasama dönemlerine ve hakların sınıflandırılmasına göre dağılımı şu şekildedir:

¹⁴⁴ Tablo beş yasama dönemi kendi içerisinde değerlendirilmekle birlikte 22. Yasama Dönemi devam ettiğinden tabloda değişiklik meydana gelebilir. 22. Yasama Döneminde 1 Ocak 2006 tarihine kadar kurulan insan hakları ile ilgili Meclis araştırması komisyonları dikkate alınmıştır.

Yasama Dönemleri	1. Kuşak Hakları	2. Kuşak Hakları	3. Kuşak Haklar	Toplam Sayı
18. Yasama Dönemi	-	-	1	1
19. Yasama Dönemi	6	3	2	11
20. Yasama Dönemi	7	-	-	7
21. Yasama Dönemi	2	-	-	2
22. Yasama Dönemi	4	2	4	10
	19	5	7	31

Faili meçhul ve siyasî cinayetlerden köy boşaltmalara kadar birçok insan hakları sorunuyla ilgili Meclis araştırması kurulmuştur. Kurulan Meclis araştırmalarının bazıları önemine binaen ayrı olarak ele alınacaktır. Diğerleri ise ismen belirtilerek kısa bilgi verilecektir.

1- Ülkemizin Çeşitli Yörelerinde İşlenmiş Faili Meçhul Siyasî Cinayetler Konusunda Meclis Araştırması Komisyonu¹⁴⁵

19. Yasama Dönemi 5. Yasama Yılında DYP Grup Başkanvekili ve Zonguldak Mv. Güneş Müftüoğlu, ANAP Grup Başkanvekili ve Kütahya Mv. Mustafa Kalemlı, SHP Grup Başkanvekili ve İçel Mv. Aydın Güven Gürkan, RP Grup Başkanvekili ve Kocaeli Mv. Şevket Kazan ve CHP Grup Başkanvekili ve Ankara Mv. H. Uluç Gürkan'ın ülkemizin çeşitli yörelerinde işlenen faili meçhul cinayetlerle ilgili Meclis araştırması yapılması önermeleri kabul edilerek Komisyon oluşturulmuştur.¹⁴⁶ Komisyon kamu ve özel kurum ve kuruluşlarından ilgilileri dinleyerek ve gerekli yerlerde yerinde inceleme yaparak hazırlamış olduğu raporu TBMM Başkanlığına sunmakla birlikte rapor Genel Kurulda görüşülememiştir. Bu durum Akıllıoğlu tarafından Meclisin ağır insan hakları ihlalleri üzerine gitme konusunda yaptığı çekişen bir girişim olarak nitelendirilmektedir.¹⁴⁷

Komisyon raporu sekiz bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde diğer komisyon raporlarının aksine Meclis araştırma komisyonlarının ve yetkilerinin yetersizliği çeşitli ülkelerden örnekler verilerek anlatılmıştır. Devlet sırları ile ticarî

¹⁴⁵ **Ülkemizin Çeşitli Yörelerinde İşlenmiş Faili Meçhul Siyasî Cinayetler Konusunda Meclis Araştırması Komisyonu Raporu**, 19. Yasama Dönemi, 5. Yasama Yılı, Sıra Sayısı: 897.

¹⁴⁶ Komisyon Başkanı Kırıkkale Mv. M. Sadık Avundukluoğlu'dur.

¹⁴⁷ AKILLIOĞLU, age., s. 297.

sırların Meclis araştırmasının kapsamı dışında kalması ağır bir şekilde eleştirilerek bu durumun Komisyonun görevini yerine getirmesini engellediği belirtilmiştir. Özellikle Ankara DGM Başsavcılığının Komisyonun görev alanı ile ilgili bilgilerin Emniyet Müdürlüğü tarafından verilmesini engellediği sebebiyle eleştirilmiştir. Hatta raporun sonuç bölümünde Ankara DGM Başsavcısı Nusret Demiral ve Ülkü Coşkun'un eylem ve işlemlerinin takdiri için raporun bir örneğinin Hâkim ve Savcılar Yüksek Kuruluna sunulmasına karar verilmiştir.

İkinci Bölümde kısaca Komisyonun görev alanının tespit edilmesi bağlamında faili meçhul siyasî cinayet kavramına açıklık getirilmiştir. Komisyona göre faili meçhul siyasî cinayet; siyasî düşüncesinden ötürü öldürme eylemine maruz kalıp da failleri bilinmeyenler ile siyasî nedenlerle gerçekleştirilen cinayet eylemlerinden failleri bilinmeyen olarak tanımlanmıştır.

Üçüncü Bölümde Komisyonun yaptığı çalışmalar, ifadesine başvurduğu kişiler ve karşılaşılan zorluklar ele alınmıştır. Dördüncü Bölümde OHAL'in genel görünümü, devlet otoritesinin görünümü, PKK örgütünün propagandasına karşı OHAL'in faaliyetleri, bölgedeki güvenlik güçlerinin durumu ve eksiklikleri, itirafçılık, köy koruculuğu, cezaevlerinin durumu, fahri imamlık kurumu ile istihbarat organlarının genel durumuna değinilmiştir.

Beşinci ve Altıncı Bölümlerde faili meçhul siyasî cinayetlere karışan yasa dışı örgütlerin tarihçeleri, faaliyetleri, takip ettikleri strateji ve esas aldıkları ilkeler incelenmiştir. Bu bağlamda özellikle Hizbullah terör örgütünün çalışmaları ve ayrıca İslamî Hareket Örgütünün ideolojisi ile yasa dışı İBDA/C adlı örgütün oluşumu, kuruluşu, felsefesi, stratejisi, teşkilatlanması, amacı, devrim anlayışı konu edilmiştir.

Yedinci Bölümde toplumda infial uyandırarak toplumsal çatışmaya sebep olabilecek nitelikteki faili meçhul cinayetler ele alınarak ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir. Bu bağlamda Gazeteci-Yazar Uğur Mumcu Cinayeti, Prof. Dr. Muammer Aksoy ve Doç. Dr. Bahriye Üçok Cinayetleri, Çetin Emeç Cinayeti, Musa Anter Cinayeti, Vedat Aydın Cinayeti vb. cinayetler ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

Sekizinci Bölümde ise sonuç ve alınması gereken tedbirlere dair önerilere yer verilmiştir. Sonuç kısmında siyasî şahsiyetlerin söylemlerinden ve çeşitli ülkelerden örnekler verilerek üstü kapalı bir şekilde devletin faili meçhul cinayetlere karıştığı

belirtilmiştir. Bu durum yasal hiçbir dayanağı olmadan silah verilmesi gibi çeşitli somut olaylarla desteklenmiştir. Alınması Gereken Tedbirlere Dair Öneriler başlığı altında eldeki bilgiler ve karşılaşılan zorluklar ışığında 33 adet öneriye yer verilmiştir.

Faili meçhul siyasî cinayetler konusu insan yaşam hakkı ile doğrudan bağlantılı olup, insan haklarından en önemli olanıdır. Çünkü insan hakkının öznesi ortadan kaldırılarak ihlâl sebebiyet verilmektedir.

Komisyon kurulması için verilen öneride ve Komisyon raporunun sonuç kısmında faili meçhul cinayetlere insan hakları açısından bakılan bir ibareye rastlanmamaktadır. Konuya raporun genelinde hukuk devleti, sonuç kısmında kamu hizmeti bağlamında yaklaşmaktadır. Zaten Komisyon raporunda insan hakları lafzı sayılabilecek kadar azdır. Bunların birçoğu da kurum ismi dolayısıyla raporda geçmektedir. Sadece raporun iki yerinde bağımsız olarak konu insan hakları bağlamında ele alınmıştır. Bunlardan birincisi raporun 24. sayfasında Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcısı Türel Özkarol'un ifadeleridir. Mezkur şahsın ifadelerinde devletin imajının Avrupa Konseyi ve uluslararası arenada zarar görmemesi bağlamında bu tür cinayetler sebebiyle devlete baskı yapıldığı ve devletin eleştirildiği ifade edilmiştir.¹⁴⁸ Konuya insan hakları açısından bakılmasına Mustafa Yılmaz'ın karşı oy yazısında rastlanmaktadır. Karşı oy yazısında şu ifadeler kullanılmıştır: “Kişinin temel hak ve hürriyetlerinin başında “Yaşama Hakkı” gelir. Günümüzde evrensel boyut kazanan insan haklarının en yaşamsalı budur. Devletin varoluş nedeni yurttaşların can güvenliğini sağlamak, buna yönelik eylemlerde bulunanları yakalayıp bağımsız yargıya teslim etmektir. Bu çağdaş devletin başta gelen ödevidir. Anılan işlevin gereğince yerine getirilmemesi devletin en büyük açmazını oluşturur.”¹⁴⁹

Komisyon konuyu tam olarak insan hakları bağlamında ele almasa da konu doğrudan insan hakları ile ilgili olduğundan kamuoyunun dikkatini insan haklarına çekerek ve yürütme ve yargıyı sorgulayarak insan haklarının korunmasına katkı sağlamıştır.

¹⁴⁸ Faili Meçhul Siyasî Cinayetler Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 24.

¹⁴⁹ Faili Meçhul Siyasî Cinayetler Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 175.

2- Gazeteci Metin Göktepe Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması ve Faillerinin Ortaya Çıkarılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁵⁰

20. Yasama Dönemi 1. Yasama Yılında Yalova Mv. Yaşar Okuyan ve 21 arkadaşı ile İstanbul Mv. Bülent Ecevit ve 12 arkadaşının Gazeteci Metin Göktepe cinayetinin açıklığa kavuşturulması ve faillerinin ortaya çıkarılması amacıyla verdikleri Meclis araştırması önermeleri TBMM Genel Kurulunda 15.12.1996 tarihinde 395 sayılı kararla kabul edilmiş ve Komisyonun dokuz üyeden oluşmasına karar verilmiştir.

Komisyonun amacı, Evrensel Gazetesi muhabiri Metin Göktepe'nin Ümraniye Cezaevinde öldürülen Rıza Boydaş ve Orhan Özen'in Alibeyköy'deki cenaze törenini izlerken 08.01.1996 tarihinde polis tarafından gözaltına alınıp ertesi gün Eyüp Kapalı Spor Salonu bahçesinde ölü olarak bulunması olayının üzerindeki esrarın ortadan kaldırılmasını, herkesi tatmin edecek şekilde açıklığa kavuşturulmasını ve faillerin bulunmasını sağlamaktır.

Araştırma önergesinin sonundaki “faillerin bulunmasını temin etmek amacıyla” ibaresinin yargı yetkisi içerisinde kalan bu hususun TBMM'nin yetkisi dışında olduğu gerekçesiyle bu ibarenin önerge metninden çıkarılmasına TBMM'nin 14.02.1996 tarihindeki 13. Birleşiminde karar verilmiştir. Komisyon üyelerinin kendi aralarında yaptıkları toplantı sonucunda İstanbul Mv. Mehmet Ali Şahin Komisyon Başkanlığına seçilmiştir.

Komisyonun çalışma konusunun somut olması ve yargıya intikal etmesi sonucu Meclis Araştırması Komisyonu olağanüstü toplantıya çağırılmış, toplantıda 6 Mayıs 1996 tarihinde Metin Göktepe'nin gözaltı sırasında öldürüldüğüne dair iddialarla ilgili kamu davasının açılmış olmasının tespiti nedeniyle Anayasanın 138/3 maddesine dayalı olarak Komisyon çalışmalarına son verilmesine ve Komisyondaki tüm belgelerin İstanbul 6. Ağır Ceza Mahkemesine gönderilmek üzere Meclis Başkanlığına intikaline karar verilmiştir. TBMM Başkanlığının cevabi yazısında ise Komisyonun görevden kaçınmasının mümkün olmadığını bildirilmesi üzerine çalışmalara devam edilmiştir.¹⁵¹

¹⁵⁰ Gazeteci Metin Göktepe Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması ve Faillerinin Ortaya Çıkarılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 20. Yasama Dönemi, Sıra Sayısı: 68.

¹⁵¹ Gazeteci Metin Göktepe...Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 6-7.

Komisyon olayla ilgili bilgi ve belgelerin olduğu kamu ve özel kurum ve kuruluşlarıyla yazışmalar yaparak gerekli dokümanları toplamıştır. Ayrıca Dolmabahçe Sarayı çalışma ofisi hâline getirilmiş ve burada Mülkiye müfettişleri, ölenin yakınları, muhbir ve müştekiler, Emniyet Müdür Yardımcıları, İlçe Emniyet Müdürü ve İlçe Emniyet Amiri ile 45 polis memuru olmak üzere toplam 68 kişinin bilgisine başvurulmuştur.

Komisyonun çalışmaları sonucunda hazırladığı rapor 19. 07.1996 tarihinde Meclis Başkanlığına sunulmuştur. Komisyon raporu esas itibariyle iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konuyla ilgili araştırma ve inceleme faaliyetleri, ikinci bölümde ise değerlendirme ve sonuç kısmı yer almaktadır.

Değerlendirme kısmında belirtildiği üzere Komisyonun çalışmaları yargı yetkisine müdahâleden kaçınma amacıyla iki konuya hasredilmiştir. Bunlardan birincisi mücerret olarak ölüm olayının tespit edilmesi, ikincisi ise Emniyet Teşkilatının sistemi ile ilgili olarak aksaklıkların neler olduğu ve bunların giderilebilmesi için neler yapılabileceğinin araştırılması, hangi etkenlerin bu olayın oluşumuna neden olduğu ve bundan sonra bu tür olaylarla karşılaşılmasını için ne gibi tedbirlerin gerektiğidir.

Komisyon her ne kadar mücerret ölüm sebebinin tespit edilmesini amaçlasa da somut bir şekilde Metin Göktepe'nin polis tarafından gözaltına alındığını, gözaltında işkence edilerek öldürüldüğünü ve sonrasında Eyüp Kapalı Spor Salonu bahçesine atıldığını tespit ederek sorumluların cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir. Komisyon ölüm olayının tespitinde İçişleri Bakanı Teoman Ünüsan'ın 32. Gün Programında Mehmet Ali Birand'a verdiği cevabı aynen rapora almıştır: "Konuyla ilgili tam bilgim yok. Ancak son gelen bilgiler Metin Göktepe'nin duvardan düşerek öldüğüdür."¹⁵² Bakanın ifadesi ya yanlış bilgilendirmeden ya da olayın örtbas edilmesine çalışmadan kaynaklanmaktadır.

İşkence olaylarının birçoğuna soruşturma izni verilmezken verilenlerde ise alt kademedeki polis memurlarının soruşturulmasına izin verilmektedir. Söz konusu olayda en az ihmali nedeniyle sorumlu olan İstanbul Emniyet Müdürü Orhan Taşanlar ve İl Emniyet Müdür Yardımcısı M. Kemal Bayrak'a İçişleri Bakanlığı tarafından soruşturma

¹⁵² Gazeteci Metin Göktepe...Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 83.

izni verilmemiştir.¹⁵³ Ayyuka çıkan bir işkence olayında bile soruşturma izni verilmemesi yürütmenin konuya yaklaşımını açıkça göstermektedir.

Komisyon raporunda trajikomik olarak dikkati çeken bir husus ise copun işlevi ile ilgilidir. Bununla ilgili rapordaki ifadeler yoruma mahal vermemektedir: “...Çevik Kuvvetin copa “Haydar” adını verdiği yakınıcı ifadelerinde belirtilmiş, ancak bunun nedeni anlaşılamamıştır. Bazı polis memurlarının copla yapılan kötü muameleyi ifade ederken “Haydar bugün de iyi çalıştı.” şeklinde beyanda buldukları, ayrıca olay günü bir copun üzerinde “Haydar” yazısı olduğu ve olay günü kırıldığı beyanlardan saptanmış, ancak kırılan bu copun kayıp olduğu anlaşılmıştır.”¹⁵⁴

Emniyet Teşkilatı ile ilgili kısımda ise güvenlik kuvvetlerinin rolünün hukuk devletinde ne olması gerektiği açık bir şekilde irdelenmiştir. Özellikle sanığın sorgusunun Emniyet görevlilerince değil, yargı makamları tarafından yapılması gerektiğine dikkat çekilmiş ve gözetim altına alınan kişilerin suçu ne olursa olsun polisin aslî vazifesinin bu kişilerin insan oldukları unutulmadan can güvenliklerini sağlamak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca polisin insan hakları konusunda bilgilendirilmesi ve eğitimden geçmesi gerektiğine değinilmiştir.

TBMM Başkanlığına araştırma komisyonu kurulması istemiyle verilen önergelerde ve Komisyon raporunun çeşitli yerlerinde konuya insan hakları bağlamından yaklaşılsa da bu yaklaşım yetersiz kalmaktadır.

Somut bir olayda araştırma komisyonu kurularak insan haklarının korunmasında karşılaşılan zorluklar Komisyon raporuyla açık bir şekilde ortaya konmuştur. Meclisin konuya verilen önemin bir göstergesi olarak bir araştırma komisyonu kurarak ölüm olayını incelemesi son derece önemlidir. Ancak Meclisin müdahil olduğu bir insan hakkı ihlâlinin bile ülke kamuoyunun gözü önünde inkar edilmesi veya münferit bir vaka addedilerek önemsenmemesi dikkat çekmektedir. Komisyonun çalışması kamuoyunun gündemine gelmeyen işkence olaylarının nasıl

¹⁵³ 4778 sayılı Değişik Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun 33. maddesiyle 2.12.1999 tarihli 4483 sayılı Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanunun 2. maddesine bir fıkra eklenmiştir. Bu fıkra ile işkence ve kötü muamele ile ilgili 1412 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununun 154. maddesinin dördüncü fıkrası kapsamında açılacak soruşturmalarda 4483 sayılı Kanun hükümlerinin uygulanmayacağı öngörülmüştür. Diğer bir deyişle işkence ve kötü muamele işleyen kamu görevlileri hakkında soruşturma izni alınmadan Cumhuriyet Savcılığı doğrudan takibat yapacaktır.

¹⁵⁴ **Gazeteci Metin Göktepe... Meclis Araştırması Komisyonu Raporu**, s. 93, 117.

kolayca kamufle edildiği gerçeğini ortaya koymuş, kısmen de olsa işkence yapan güvenlik görevlilerinin cezasız kalmalarını engellemiştir.

3- Yasadışı Örgütlerin Devletle Olan Bağlantıları ile Susurluk'ta Meydana Gelen Kaza Olayının ve Arkasındaki İlişkilerin Aydınlığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁵⁵

20. Yasama Dönemi 2. Yasama Yılında Batman Mv. Ataullah Hamidi ve 22 arkadaşı, Mersin Mv. Oya Araslı ve 20 arkadaşı, İstanbul Mv. Mehmet Cevdet Selvi ve 21 arkadaşının yasadışı örgütlerin devletle olan bağlantıları ile Susurluk'ta meydana gelen kaza olayının ve arkasındaki ilişkilerin aydınlığa kavuşturulması amacıyla vermiş oldukları Meclis araştırması önergesi TBMM Genel Kurulunda 12.11.1996 tarihinde 472 sayılı kararla kabul edilmiş ve Komisyonun dokuz üyeden oluşmasına ve gerektiğinde Ankara dışında da çalışmasına karar verilmiştir.

12 Eylül 1980 sonrası devlet içerisinde yasadışı yapılanma ve bunların yasa dışı örgütlerle bağlantılarının olduğu belirtilse de bunların kamuoyunun gündemine gelmesi, 3 Kasım 1996 tarihinde Susurluk'ta meydana gelen kaza ile olmuştur. Kazanın kamuoyunda büyük etki yapması üzerine parlamentodaki partiler konuyla ilgili araştırma komisyonu kurulmasını talep etmişlerdir. Susurluk'taki olayın yankı yapmasının sebebi toplumun farklı kesimlerine ait insanların bir arada olmasıdır. Politikacı ve Kürt aşiret reisi Sedat Bucak, Alevi polis müdürü Hüseyin Kocadağ, ülkücü olarak bilinen ve Bahçelievler katliamı nedeniyle hakkında gıyabi tutuklama kararı bulunan Abdullah Çatlı ve Gonca Us'un bir arada olmasının arkasındaki gerekçeler kamuoyu ve basın dikkatini çekmiştir. Mafya-devlet ilişkilerinin devamlı basın ve yayın organlarında yer alması olayın kapanmasına engel olmuş ve parlamentonun müdahâle etmesini sağlamıştır. Komisyon çalışmalarında basının göstermiş olduğu yoğun ilginin parlamento tarihinde örneği belki de yoktur.¹⁵⁶

Komisyon Başkanlığına RP'li Mehmet Elkatmış seçilmiştir. Olayın çok boyutlu olması sebebiyle Komisyon yoğun bir şekilde bilgi ve belge bombardımanına uğramıştır. Komisyonun görev süresi uzatılmasına rağmen bilgi ve belgelerin incelenmesi ve değerlendirilmesi için gerekenler yapılamamıştır. Komisyonunda ilk üç aylık sürede bir

¹⁵⁵ Yasadışı Örgütlerin Devletle Olan Bağlantıları ile Susurluk'ta Meydana Gelen Kaza Olayının ve Arkasındaki İlişkilerin Aydınlığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu (Kısaca Susurluk Komisyonu Raporu), 20. Dönem, Sıra Sayısı: 301.

¹⁵⁶ İBA, age., s. 88.

uzman görevlendirilmiştir. Bir uzmanın çok sayıda bilgi ve belgeyi incelemesi ve değerlendirmesi mümkün değildir. Burada parlamentonun bağımsız bir organ olarak ortaya çıkamamasının en önemli nedenleri yatmaktadır. Araştırma komisyonlarında raporu yazanların hemen hemen hepsinin yürütmeden geçici görevlendirme ile gelmesi parlamentonun ayrı bir organ olmasını engellemektedir. Parlamentonun ayrı bir organ ve güç olarak ortaya çıkabilmesi için bağımsız bir bilgi kaynağına sahip olmasının yanı sıra istihdam ettiği uzmanların da olması gerekir. Aksi takdirde denetlenen kuruluşun kendi raporunu kendisinin yazması gibi bir görüntü ortaya çıkar.¹⁵⁷

Komisyon kamuoyunca tanınan çok sayıda kişinin bilgisine başvurmuş ve ilgili kamu ve özel kurum ve kuruluşlardan bilgi ve belge talep etmiştir. Jandarma ve MİT bilgi ve belge konusunda Komisyon çalışmalarının derinleşmesini engellemiştir. Öncelikle devlet-mafya ilişkilerinde iddiada bulunanların bilgisine başvurulmuştur. Konuyla ilgili önceki Meclis araştırmaları komisyonlarından bahsedilmiş ve araştırma konusuyla ilgili kullanılan çete, mafya, organize suç örgütü gibi kavramlara açıklık getirilmiştir.

Susurluk olayı ele alınarak bağlantısı olan diğer konulara değinilmiştir. Bu bağlamda Ömer Lütfi Topal cinayeti, Söylemez Kardeşler Çetesi, Mehmet Hadi Özcan (Kocaeli) Çetesi, Yaşar Öz, Tevfik Nurullah Ağansoy cinayeti, Dilek Örnek, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a Budapeşte'de yapılan saldırı, Alparslan Pehlivanlı'nın öldürülmesi, Kartal Demirağ, Hurşit Han, Ahmet Tekin Baykal Çetesi, Eşref Bitlis olayı, Tarık Ümit'in kaybolması olayı ve Yüksekova Çetesi konuları ayrı başlıklar altında incelenmiş ve konular hakkında ayrı ayrı değerlendirmeler Susurluk olayı ile ilgili değerlendirmeyi müteakip bu olayla bağlantılı şekilde yapılmıştır. Susurluk olayının incelenmesi sonucunda olayın siyaset, ticaret, istihbarat, kamu görevlileri, uyuşturucu, mafya ve yasadışı örgütlerle bağlantısı olduğu somut bir şekilde tespit edilmiştir.

Genel Değerlendirme kısmında ise Susurluk olayının aydınlığa kavuşması bağlamında önemli konulara değinilmiş ve hukuk devletinin tam manasıyla tesis edilebilmesi amacıyla önerilere yer verilmiştir.

Raporda "Türkiye'de katliam sanığı olarak gıyabi tutuklama kararı ile, yurt dışında uyuşturucu kaçakçılığı ve cezaevi firarisi olarak İnterpol tarafından kırmızı

¹⁵⁷ İBA, age., s. 91.

bülten ile aranan bir silahlı eylemci ile, bu kişiyi yakalamak veya bulunduğu yeri derhal güvenlik birimlerine bildirmekle görevli ve yükümlü olan üst düzey bir emniyet mensubunun bir milletvekilinin aynı ortamda birlikte olmaları ve bu birlikteliğin, Abdullah Çatlı'nın gerçek kimliği bilinerek uzun süreli yakın ilişkiler içerisinde sürdürülmüş olması'nın tesadüf olmadığı kabul edilmektedir.¹⁵⁸

Ortaya çıkan ilişkinin hukuk devletinden uzaklaşılmasından kaynaklandığı belirtilerek, buna 1982 Anayasasındaki hukuk boşluğu sebep olarak gösterilmiş ve kamu yöneticilerinin sorumluluğunun oluşmamasına ilişkin düzenlemelerin ve bu bağlamda Anayasanın Geçici 15. maddesinin bu duruma örnek oluşturduğu belirtilmiştir. Devletin olaylara hakim olamaması bağlamında adalet mekanizmasının felce uğratıldığı ve denetim elemanlarının etkisizleştirildiği konusuna değinilmiştir.

Öneriler kısmında ise adalet ve yargı reformu yapılması, adli polis teşkilatının kurulması, TCK'da organize suçların düzenlenmesi ve ağır bir şekilde cezalar öngörülmesi, devlet yapısı yeniden düzenlenerek hukuk devletine aykırı ilişkilerin araştırılması, OHAL'in kaldırılması, araştırma komisyonlarının yetkilerinin genişletilmesi, istihbaratın sivilleştirilerek bir çatı altında toplanması ve parlamentoya karşı sorumlu olmasını sağlayıcı düzenlemelerin yapılması, yasama dokunulmazlığının yeniden düzenlenmesi, kuvvetler ayrılığının fiilen uygulanması, geçici köy koruculuğunun kaldırılması, hukukun üstünlüğünün sağlanması, silah alımlarının kontrol altına alınması, kamu kurumlarının Güneydoğudaki kadrolarına asaleten, yetenekli, liyakatli ve deneyimli personelin atanması ve teftiş sistemine işlerlik kazandırılması önerilmiştir.

İzmir Mv. Metin Öney ve Sinop Mv. Yaşar Topçu muhâlefet şerhlerinde Komisyon Başkanının çalışmaları engellediği ve önemli hususların ortaya çıkmamasına neden olduğunu iddia etmektedirler. Özellikle Başkanın, hasta olduğunu ileri sürerek olayın aydınlığa kavuşmasında önem arz eden Ömer Lütfi Topal'ın yakınlarının ve Tansu Çiller'in eşi Özer Çiller'in bilgisine başvurmayı engellemesi ağır bir şekilde eleştirilmektedir.

Aydın Mv. Sema Pişkinsüt ise Komisyonun izlemiş olduğu çalışma yönteminin isabetli olmadığı ve olayın malî yönünün ve bazı kritik noktaların üzerine gidilmediğini

¹⁵⁸ **Susurluk Komisyonu Raporu**, s. 308.

muhâlefet şerhinde belirtmektedir. Ömer Lütfi Topal'ın yakınlarının ve Özer Çiller'in dinlenmemesinin yanı sıra Abdullah Çatlı'nın yurt dışında uyuşturucu kaçakçılığı yaptığına ilişkin Basel Şehri Kantonu Savcılığının 25 Ekim 1984 tarihli soruşturma dosyasının kayda bile alınmadan ve üyelere gösterilmeden özel tercüme gönderilmesi açık bir şekilde eleştirilmektedir. Ayrıca milletvekili dokunulmazlığının kaldırılmasından Genel Değerlendirmede bahsedilmediği belirtilmektedir.

Mersin Mv. D. Fikri Sağlar da muhâlefet şerhinde bazı kişilerin ifadesine başvurulmamasını eleştirmekte, Tansu Çiller hakkında soruşturma önergesi verilmesi gerektiği, Mehmet Açar hakkında raporda soruşturma talebinde bulunmamanın eksiklik olduğu ve Komisyonun Güneydoğuda yaşayanların sorunlarına değinmediği belirtilmektedir.

Susurluk olayı tek boyutlu bir olay olmayıp birçok boyutu bulunmaktadır. Olayın insan hakları boyutu, genelde hukuk devleti ile açıklanmaya çalışıldığından bağımsız olarak ele alınmamıştır. Komisyonun çalışmaları devlet-mafya ve diğer örgütler arası ilişkilerin tespiti konusunda odaklanmış, konuya insan hakları açısından değinilmemiştir. Konuya bağımsız bir şekilde insan hakları açısından yaklaşılmamakla birlikte bazı yerlerde insan haklarından bahsedilmiştir. Batman Mv. ve 22 arkadaşının önergelerinde insan hakları bağlamında “halkın Devletin hakimiyetine ve Devletin can, mal ve namus gibi temel hak ve hürriyetlerini hiçbir şer gücün ve adı ne olursa olsun yasadışı örgütlenmenin insafına bırakmayacağına anlaşılması açısından Meclisin bu olayları araştırmasında büyük zaruret vardır.”¹⁵⁹ denilmektedir. Diğer önergelerde ise konu insan hakları açısından ele alınmamış olup konuya hukuk devleti açısından yaklaşmıştır. Yine raporun Genel Değerlendirme kısmında da insan haklarına değinilmemiş olup konu hukuk devleti bağlamında ele alınmıştır. Burada belki hukuk devleti ile insan haklarının farklı şeyler mi olduğu sorusu akla gelebilir. İnsan hakları ancak hukuk devleti ve demokratik bir ülkede hayata geçebilir. Hukuk devleti ise insan hak ve özgürlüklerinin güvenceye alındığı devlettir. Görüldüğü üzere hukuk devleti ile insan hakları arasında karşılıklı bağımlılık bulunmaktadır. Raporun eleştirilen noktası somut bir şekilde ve bağımsız olarak konunun insan hakları açısından ele alınmaması ve bunun sonucu olarak insan haklarını koruma mekanizmalarının işlerliğinin sağlanamamasıdır.

¹⁵⁹ Susurluk Komisyonu Raporu, s. 3.

Kuşkusuz konu her ne kadar hukuk devleti açısından ele alınsa da bu, konunun insan hakları boyutu olmadığı anlamına gelmemektedir. Özellikle kısmi olarak çözülen ilişkilerde öldürme, tehdit, işkence, can ve mal güvenliği gibi konular doğrudan insan hakları ile bağlantılıdır. Bu insan hakları ihlallerinin devletin görevlileri tarafından gerçekleştirildiği tespit edilmesine rağmen konunun insan hakları boyutuna değinilmemesi büyük bir eksikliklerdir. Ancak hukuk devletine değinilmesi sebebiyle zaten dolaylı olarak insan haklarına da değinildiği düşünülebilirse de insan haklarından bağımsız bir şekilde bahsedilmesi gerekirdi. Çünkü devlet-mafya ilişkileri, uzun süre ülkemizin insan haklarını sistematik şekilde ihlâl ettiği konusunun gündemde kalmasını sağlamıştır.

Komisyon çalışmalarının insan haklarının korunmasına katkısı, Öneriler kısmında somut bulguların elde edilmemesine rağmen yargısal ve idarî mekanizmaların harekete geçirilmemesi dolayısıyla sınırlı kalmıştır. Belki de somut olayın üzerine gidilseydi insan haklarının korunmasına daha fazla katkı sağlanacaktı. Olayı olağan bir olay olarak gören İçişleri Bakanı hakkında soruşturma önergesi verilmesinin önerilmemesi eksikliğin boyutunu ortaya koymaktadır. Doğu ve Güneydoğu'da birçok faili meçhul cinayet ve işkence olayına karışan JİTEM hakkında yapılan yazışmada böyle bir birimin olmadığı şeklinde verilen cevapla Komisyonun yetinmesi durumun vahametini göstermektedir.

Komisyon insan haklarının korunmasına katkı sağlamakla birlikte parlamento tarafından insan haklarının korunması için düzenlemelerin yapılması ve yargı ile idarede insan haklarını koruma mekanizmalarının etkin bir şekilde harekete geçirilmesi fırsatını kaçırmıştır. Kirli ilişkilerin üzerine gidilerek insan hakları ihlallerini yapanların cezalandırılmaları sağlansaydı, insan hakları açısından bugün daha iyi bir noktaya gelineceği söylenebilirdi.

4- Uğur Mumcu Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁶⁰

20. Yasama Dönemi 2. Yasama Yılında Denizli Mv. Adnan Kesin ve 28 arkadaşının Uğur Mumcu cinayetinin açıklığa kavuşturulması amacıyla vermiş oldukları Meclis araştırması önergesi, TBMM Genel Kurulunda 14.01.1997 tarihinde 478 sayılı

¹⁶⁰ Uğur Mumcu Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 20. Yasama Dönemi, Sıra Sayısı: 344.

kararla kabul edilmiş ve Komisyonun dokuz üyeden oluşmasına ve gerektiğinde Ankara dışında da çalışmasına karar verilmiştir.

Komisyon üyeleri 31.01.1997 günü toplantıda Komisyon Başkanlığına Ankara Mv. Ersönmez Yarbay'ı seçmişlerdir. Araştırma Komisyonu önergesinde 09.02.1993 tarihinde kurulan araştırma komisyonunun çalışmalarını tamamladığı, raporda Uğur Mumcu cinayetinin örtbas edilmeye çalışıldığı, İran bağlantılı İslami Hareket Örgütünün cinayetle bağlantısı olduğu ve delil toplamada baştan savma tutum ve özensizlik gösterildiğinden bahisle son zamanlarda ortaya çıkan yeni gelişmeler, iddia ve bilgiler ışığında yeni bir araştırmanın adeta kaçınılmaz olduğu belirtilmiştir.

Komisyon Uğur Mumcu cinayetinin açıklığa kavuşturulması amacıyla 43 toplantı ve 5 inceleme gezisi yapmıştır. Komisyon konuyla ilgili birçok kişiyi dinlemiş ve evrakı incelemiştir.

Komisyon raporu iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Komisyonun kimlerle yazıştığı ve ifadesine başvuru alanların ifadeleri yer almaktadır. Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı, Uğur Mumcu cinayeti ile ilgili ilk soruşturmayı yapan savcının ismi ve bugünkü görev yeri ile ilgili yazı ile Uğur Mumcu cinayetinin işlendiği yere ilk giden nöbetçi savcının ismi ve görev yerini talep eden yazıya; Adalet Bakanlığı, Uğur Mumcu cinayeti soruşturması ile ilgili dosya, bilgi ve belgeler ile ihbar mektuplarını, bu hususta sanık sıfatı ile soruşturulan kişiler varsa dosyalarının tümünün istendiği yazıya ve İçişleri Bakanlığı, Esat semtinde resen ve kendi isteği ile korunanların isimlerinin talep edildiği yazıya cevap vermemiştir. İlk bölümde ayrıca çeşitli ülke basınında olayla ilgili çıkan haberlerden kısaca bahsedilmiştir.

İkinci bölüm ise uzun bir değerlendirmeden oluşmaktadır. Değerlendirme bölümünün ilk paragrafında olayın aydınlatılması için azami gayret sarf edildiğinden bahisle eldeki tüm bilgi ve belgelerin mukayeseli şekilde ele alındığı belirtilmektedir. Uğur Mumcu cinayetinin muhtemel sebepleri teker teker incelenmiştir. Özellikle radikal İslami örgütlerin olayla bağlantısı olduğu ciddi bir şekilde dikkate alınmakla birlikte elde somut deliller olmadığından diğer terör örgütlerinin de olayı yapabileceği göz ardı edilmeyerek tüm örgütlerin olayı gerçekleştirebileceği vurgulanmıştır.

Komisyonun üzerinde önemle durduğu konulardan biri, Uğur Mumcu'nun daha önce yararlanmasına rağmen korumanın onca ihbar ve tehdide rağmen neden

kaldırıldığıdır. Tunus Büyükelçiliğini koruyan güvenlik görevlilerine Uğur Mumcu'nun araç ve evinin kontrol edilmesi talimatı verildiğinin belirtilmesine rağmen, söz konusu güvenlik görevlilerinin Uğur Mumcu'nun evinin yakında olduğunu bilmedikleri ve böyle bir talimattan kendilerinin haberdar edilmediği tespit edilmiştir.

Komisyon olayın yargısal açıdan denetiminde ise gerekenlerin yapılmadığı düşüncesindedir. Uğur Mumcu'nun çalışma ofisindeki bilgi, belge, bant ve disklerin incelenmemesine ve telefon kayıtlarının alınmamasına dikkat çekilmektedir. Raporla ayrıca zamanında PTT'den alınmaması nedeniyle telefon kayıtlarının silindiği tespit edilmiştir.

DGM Başsavcısı Nusret Demiral'ın iki defa davet edilmesine rağmen gelmemesi ve bilgi ve belgeleri vermemesi ağır bir şekilde eleştirilmiştir: "Uhdesinde hiçbir yargısal görev bulunmamasına rağmen DGM'nin tüm görevli savcılarının bilgi vermesine karşılık Nusret Demiral'ın bilgi vermektan kaçınmasının sebeplerinin irdelenmesi gerektiği kanaatini oluşturmuştur."¹⁶¹ Komisyon raporundaki ifadelerden adeta Başsavcının konu hakkında bilgisinin olduğu ima edilmiştir. Olay hakkında ilk bilgisine başvurulacak kişi olan Uğur Mumcu'nun eşi Güldal Mumcu'nun ifadesine ancak 26 gün sonra başvurulması Komisyonun dikkatinden kaçmamıştır. Yargının olaydaki ihmalkar tavrında yargı mensuplarının bizzat ifade etmiş olduğu açıklamaların etkisi olduğu kanaatine varılmıştır. Yargı mensuplarının olaya bakışı ile ilgili sözler aynen rapora alınmıştır: "Bu işi Devlet yapmıştır, siyasî iktidar isterse çözülür."¹⁶² Ayrıca araştırma komisyonlarının sorunlarından bahsedilerek olay hakkında araştırma komisyonu kurulmasının Anayasa Mahkemesi kararlarında da belirtildiği üzere Anayasanın mahkemelere müdahâle edilemeyeceğinin belirtildiği 138. maddesine aykırı olmadığı ve yargıya intikal etmiş bile olsa yapılan araştırmanın olayın siyasî yönlerini araştırdığı raporda ifade edilmiştir. Bunlara ilaveten üç yıl içerisinde davanın açılma aşamasına getirilmediği belirtilerek, üç yıl içinde davanın açılmaması hâlinde olayın aydınlanmasına katkı sağlamak amacıyla dosyanın mağdur avukatları tarafından incelenebilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması uygun görülmüştür.

Komisyon olayın açıklığa kavuşması konusunda çalışmış olmasına rağmen olayın açıklığa kavuşmasını sağlayamamıştır. Bununla birlikte olayın meydana

¹⁶¹ Uğur Mumcu Cinayeti Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 157.

¹⁶² Uğur Mumcu Cinayeti Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 158.

gelmesinin öncesinde ve olay meydana geldikten sonra olayın açıklığa kavuşmasında açık bir şekilde yürütme ve yargının kusurlu olduğu tespit edilmiştir. Komisyonun çalışmaları, insan haklarının korunmasında insan hakları ihlallerini önleyici ve bastırıcı koruma mekanizmalarının işleyemediğinin tespiti açısından önem taşımaktadır.

Komisyonun amacı insan haklarının korunması bağlamında cinayetin açıklığa kavuşturulması olmasına rağmen olaya ne araştırma komisyonu kurulması talebini içeren önergede ne de raporda cinayete insan hakları açısından bakılmamıştır. Cinayetin adi bir cinayet olmadığı herkesçe malum olmasına rağmen, söz konusu bakış açısının yakalanamaması önemli bir eksikliktir. Sadece raporun Değerlendirme bölümünde esasa ilişkin olmayan aynı içeriğe sahip bir meseleye iki yerde insan hakları açısından değinilmiştir. Adli Tıp Kurumunun sanıkların muayenesi ve rapor düzenlemelerinde ciddi hatalar yaptığından bahsedilerek Kurumun 08.02.1993 tarihinde sekiz kişinin aynı saat ve dakikada aynı doktor tarafından muayene edilip savcılığa gönderilmesi insan hakları konusunda en önemli hata ve insan hakları ihlali olarak görülmüştür.

5- Polis Tarafından Dinlenen Telefonlar Hakkındaki İddiaları Araştırmak Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁶³

20. Yasama Dönemi 2. Yasama Yılında İzmir Mv. Sabri Ergül ve 19 arkadaşının polis tarafından dinlenen telefonlar hakkındaki iddiaları araştırmak amacıyla Meclis Başkanlığına vermiş oldukları Meclis araştırması önergesi TBMM Genel Kurulunda 28.01.1997 tarihinde 52. birleşimde kabul edilmiş ve Komisyonun dokuz üyeden oluşmasına karar verilmiştir.¹⁶⁴

Türkiye'nin en büyük ve güvenilir bir yayın organının 16.09.1996 tarihli nüshasında resmî belge örnekleriyle birlikte yazılan haberde Anayasanın teminatı altında bulunan “özel hayatın gizliliği ve korunması” ve “haberleşme özgürlüğünü” temelden yok edici şekilde telefonların dinlendiğinin kamuoyuna duyurulması araştırma önergesinin verilme gerekçeleri arasında yer almaktadır. Ayrıca İçişler Bakanı Mehmet Ağar'ın bu durumu doğrulaması ve Ankara 2 Nolu DGM'nin 10 Ocak 1995 tarihli ve 1995/5 D. İş. sayılı kararı ile tüm telefonların dinlenebileceği yönünde karar vermesi insan hakları açısından durumun vahametini göstermektedir.

¹⁶³ Polis Tarafından Dinlenen Telefonlar Hakkındaki İddiaları Araştırmak Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Raporu, 20. Yasama Dönemi, Sıra Sayısı:353.

¹⁶⁴ Komisyon Başkanı Yozgat Mv. Suat Pamukçu'dur.

Komisyon çalışmaları esas itibariyle iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde telefonların dinlenmesi ile ilgili çeşitli özel ve kamu kurumlarından görevliler ve akademisyenler ile görüşmeler yapılmıştır. Komisyona bilgi verenlerden TÜRK-İş Genel Başkanı Bayram Meral somut bir bilgiye sahip olmamasına rağmen telefonunun dinlendiğini düşünmektedir: “Kullandığım ev, iş, araç ve el telefonlarımın dinlendiği yönünde somut bir bilgiye sahip değilim. Ancak Hafta Sonu Gazetesinin 1994 yılı içindeki bir nüshasında, o günlerde yaptığım özel bir telefon konuşması aynen yer almıştır. Bu konuşmanın tam metni, ayrıca 1995 yılı içinde Akşam Gazetesinin bir nüshasında da tekrar yayınlanmıştır. Bunun dışında belirli bir olay meydana gelmemiştir.”¹⁶⁵ Komisyon raporunda birçok kişi telefonunun dinlendiğini düşünmekte ve somut örnekler vermektedir.

İkinci bölüm ise sonuçtan oluşmakta olup diğer araştırma raporlarının aksine çok kısadır. Sonuç kısmında Komisyon adeta bir şeyleri gizlercesine, telefonların yasadışı dinlendiği yönünde yaygın bir kanı olsa da dinlendiği yönünde kanıt elde edilmediği kanaatindedir. Komisyon telefonların dinlenmesi ile ilgili yasal düzenlemenin bugüne kadar yapılamamış olduğundan bahisle hazırlamış oldukları yasa taslağını TBMM Başkanlığına ve Başbakanlığa iletmeye karar vermiştir.

Komisyonun hazırlamış olduğu rapora, Meclis araştırması önergesi sahibi ve aynı zamanda Komisyon üyesi İzmir Mv. Sabri Ergül tarafından karşı oy yazısında eleştiriler yöneltilmiştir. Karşı oy yazısında telefon dinlemenin hukuk devleti ve haberleşme özgürlüğü ile özel hayatın gizliliği ilkesini ihlâl ettiği, yargı organlarının CMUK'taki boşluktan yararlanarak telefon dinleme kararı verirken kişinin temel hak ve özgürlüklerinin korunması ve güvenliğin sağlanması ilkesine uygun ve bu dengeyi sağlamakta gerekli özeni her zaman göstermedikleri ve RP ve DYP'li üyelerin kutsal devlet mantığı sebebiyle konunun açıklığa kavuşmasını sağlamayarak örtbas ettikleri belirtilmektedir.¹⁶⁶

Komisyonun raporu diğer araştırma raporlarına göre hacimce çok küçük olsa da konuya insan hakları açısından yaklaşması bakımından diğerlerinden bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Özellikle önergede ve karşı oy yazısında telefon dinleme olayı insan hakları açısından ele alınmıştır. Yapılan çalışmaların insan hakları açısından ele alınması

¹⁶⁵ Polis Tarafından Dinlenen Telefonlar Hakkındaki Meclis Araştırması Raporu, s. 7.

¹⁶⁶ Polis Tarafından Dinlenen Telefonlar Hakkındaki Meclis Araştırması Raporu, s. 29-33.

insan haklarının korumasına katkı sağlayarak diğer insan haklarını koruma mekanizmalarını harekete geçirecektir. Karşı oy yazısında telefon dinlenmesi ve istihbarat toplanması emirlerini veren siyasal sorumlu bakanlar belirtilerek, İçişleri Bakanı Meral Akşener hakkında Meclis soruşturmasının açılmasının talep edilmesi, konuya insan hakları açısından yaklaşımının insan haklarını korumaya yönelik mekanizmaları tetikleyebileceğini göstermektedir.

6- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁶⁷

20. Yasama Dönemi 3. Yasama Yılında İstanbul Mv. Algan Hacaloğlu ve 9 arkadaşının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da boşaltılan yerleşim birimleri nedeniyle göç eden yurttaşlarımızın sorunlarının tespit edilmesi amacıyla Meclis Başkanlığına vermiş oldukları Meclis araştırması önergesi TBMM Genel Kurulunda 09.06.1997 tarihinde 101. birleşimde kabul edilmiş, Komisyonun 9 üyeden oluşmasına ve gerektiğinde Ankara dışında da çalışmasına karar verilmiştir. Komisyonun 18.06.1997 tarihli toplantısında Başkanlık Divanı belirlenmiştir. Bu bağlamda Komisyon Başkanlığına Diyarbakır Mv. Seyyit Haşim Haşimi seçilmiştir. Komisyon çalışmaları devam ederken Komisyonun üye sayısı TBMM Genel Kurulunun kararıyla 13'e çıkarılmıştır.

Araştırma Komisyonun önergesinde ve önerge gerekçesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da köylerin terör sebebiyle boşaltıldığı, bu durumun çeşitli sorunlara yol açtığı, devletin temel varlık nedeninin ülkenin bütünlüğünü, yurttaşların güvenliğini, hukuk önünde eşitliği ve hukukun üstünlüğünü sağlamak, demokrasinin kurum ve kurallarına işlerlik kazandırmak olduğu, aksi taktirde temel hukuk kuralları, yaşam, barınma, sağlık, eğitim gibi temel insan haklarının ihlâl edilmiş olacağı belirtilerek yurttaşların göç etmiş oldukları bölgelerde veya köylerinde, sosyal ekonomik ve toplumsal açıdan gerekli önlemlerin belirlenmesi, köylerine dönüşleri etkileyen sorunların incelenmesi ve sorunun çözümünü sağlayacak önerilerin geliştirilebilmesi amacıyla Komisyon kurulduğu belirtilmektedir.

¹⁶⁷ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 20. Yasama Dönemi, Sıra Sayısı: 532.

Komisyon, altısı Ankara dışında olmak üzere toplam on altı toplantı yapmıştır. Yapılan toplantılarda merkezî ve yerel yöneticiler, sivil toplum örgütlerinin temsilcileri, öğretim görevlileri ve boşaltılan yerlerden göç eden yurttaşlar ve muhtarların bilgisine başvurulmuştur. Elde edilen bilgi ve belgeler doğrultusunda göç edenlerin yerleşim, istihdam, eğitim, sağlık ve diğer sorunları ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Komisyon raporunda diğer raporlardan farklı olarak konunun ayrı bir başlık altında insan hakları açısından değerlendirilmesi dikkat çekmektedir. Bölgedeki sorunun devam etmesinde insan hakları ihlallerinin etkisinin sorunun derinleşmesine ve giderek çözümsüzlüğe taşınmasına neden olduğu iddia edilmiş, sorun insan hakları bağlamında anayasa, dış hukuk, Avrupa İnsan Hakları Yargısı ve hukuk boyutu açısından incelenmiştir. Nitekim, Avrupa İnsan Hakları Divanına yapılan 874 başvurudan 358'i köy yakma ve boşaltma ile ilgilidir.

Konuya hükümetlerin bakışı hükümet programlarındaki ilgili bölümler aynen alınarak anlatılmak istenmiştir. 49. Hükümet Programının koruculuk sistemine bakışı diğerlerinden ayrılarak koruculuk sisteminin tasfiye edilmesi amaçlanmaktadır.

Raporun Sonuç ve Komisyon Önerileri başlıklı son kısmında göç olgusu ele alınarak göç olgusunun sebepleri, sonuçları ve çözüm önerileri irdelenmiştir. Sosyolojik araştırmalara göre göçün sebepleri şunlardır:

1. OHAL uygulaması, OHAL'in baskıya dönüşen uygulamaları
2. Yayla yasağının uygulanması
3. Çatışmalara dayalı olarak kır ölçekli yerleşim alanlarında can güvenliği riskinin fazla olması
4. Güvensizlik ortamı, şiddet ortamından uzaklaşma isteği
5. Hane halkı reislerinin çocuklarının geleceğine ilişkin duydukları kaygılar
6. Çatışma ortamının ailelerin ve işletmelerin ekonomik işleyişini bozması
7. Özel birlikler, özel kuvvetler ve koruculuk sisteminden kaynaklanan rahatsızlıklar
8. Silahlı illegal örgütlerin kendine destek vermeyen, vermek istemeyen köy ve mezralara yönelik baskı sistemi
9. Silahlı illegal örgüte gider endişesi ile birçok bölgede gıda ambargosu uygulanması
10. Siyasî faili meçhul cinayetlerin işlenmesi¹⁶⁸

¹⁶⁸ Boşaltılan Yerleşim Birimleri Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 71-2.

Sorunun çözümü için çok geniş yelpazeli çözüm önerileri sıralanmıştır. OHAL uygulamasının kaldırılması, hoşgörü, barış ve dayanışma ortamının oluşturulması, temel hak ve özgürlüklere yönelik ihlallerin önlenmesi, hukukun üstünlüğü, yargı bağımsızlığının sağlanarak hak arama yollarının açılması ve köy koruculuğunun geçici istihdam şemsiyesi altında tasfiye edilmesi çözüm önerilerinden bazılarıdır. Etnik duyarlılıklara demokratik çözüm ve çoğulcu demokrasi anlayışı doğrultusunda bölgenin etnik yapısı dikkate alınarak bugünlerde AB'nin insan hakları ve azınlık hakları bağlamında ele aldığı birçok konu şu şekilde formüle edilmiştir: "...Kültür mozağımızın zenginliğini oluşturan tüm etnik, inanç ve köken farklılıklarının alt kimlik arayışlarının önündeki yasal, kurumsal veya toplumsal engeller kaldırılması; bu bağlamda Kürt kimliği tanınmalı, yurttaşlarımızın, kendi anadillerinde, bu arada Kürtçe özel eğitim, özel radyo, özel televizyon, yazılı basın kurabilmelerinin önü açılmalı, kendi kültür, gelenek ve folklorlarını koruma ve geliştirme, çoğulcu demokrasi koşullarında yasal güvenceye alınmalıdır. Her yöreden, her kökenden, her inançtan, her etnisiteden yurttaşlarımızın, Türkiye Cumhuriyeti'nin eşit yurttaşlığını öngören üst kimlik kucaklaşmaları sağlanmalıdır."¹⁶⁹

Yukarıda bazıları belirtilen sorunlardan biri gündeme geldiğinde aradan on yıla yakın bir süre geçmesine rağmen günümüz parlamentolarında ateşli tartışmaların yaşanması, Komisyonun hassas konularda insan haklarının gerçekleşmesi açısından cesur bir tutum sergilediğini göstermektedir. Komisyonun bu tutumu karşı oy yazılarında rapordan örnekler ve doğrudan alıntılar yapılarak eleştirilmektedir.

Komisyonun çalışmalarında insan haklarının sağlanması ve korunması insan hakları açısından özenli bir şekilde ele alınmıştır. Konunun insan hakları boyutunun ayrı bir başlık altında ele alınması konuya gerekli önemin verildiği göstermektedir. Komisyonun yıllar önce önermiş olduğu Kürtçe yayın yapılması vb. önerilerin günümüzde yaşama geçirilmesi çalışmaların insan haklarının korunmasına sağladığı katkıyı göstermektedir. Bu durum parlamenter denetim yollarıyla insan hakları alanında yapılan çalışmaların uzun vadede insan haklarının korunmasına etkisine bir örnek oluşturmaktadır.

7- Kadının Statüsünün Araştırılarak Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesinin Yaşama Geçirilmesi İçin

¹⁶⁹ Boşaltılan Yerleşim Birimleri Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 81.

Alınması Gereken Tedbirleri Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁷⁰

20. Yasama Dönemi 3. Yasama Yılında İzmir Mv. Birgen Keleş ve 18 arkadaşının kadının statüsünün araştırılarak Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesinin yaşama geçirilmesi için alınması gereken tedbirleri tespit etmek amacıyla Meclis Başkanlığına vermiş oldukları Meclis araştırması önergesi TBMM Genel Kurulunda 10.03.1998 tarihinde 64. birleşiminde alınan 535 sayılı karar ile kabul edilmiş ve Komisyonun on üç üyeden oluşmasına ve gerektiğinde Ankara dışında da çalışmasına karar verilmiştir. Komisyonun 26.03.1998 tarihli 1. toplantısında Başkanlık Divanı belirlenmiştir. Bu bağlamda Komisyon Başkanlığına Aydın Mv. Yüksel Yalova seçilmiştir. Daha sonra Yüksel Yalova'nın Komisyon üyeliğinden istifa etmesi üzerine Komisyon Başkanlığına Muğla Mv. Lale Aytaman seçilmiştir. Komisyon çalışmaları devam ederken Komisyonun üye sayısı TBMM Genel Kurulunun kararıyla on dörde çıkarılmıştır. Komisyon dokuz defa toplanmış, iki defa da toplanmak istemesine rağmen yeterli çoğunluk sağlanamaması sebebiyle toplanamamıştır.

Meclis araştırması önergesinde kadın-erkek eşitsizliğinin 20. yüzyılın ikinci yarısında dünya kadınlarını uluslararası alanda çözümler aramaya sevk ettiği, bu bağlamda uluslararası kararlar alındığı, strateji, hedef ve eylem planları belirlendiği, pozitif ayrımcılık kavramının gündeme geldiği, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ni 3232 sayılı kanunla kabul etmesine rağmen Sözleşmenin hukuk düzenine yansıtılmadığı belirtilerek Türkiye'de kadının hukukî, ekonomik, sosyal ve siyasal konumunu, cinsler arası eşitsizliğe yol açan faktörleri ve alınabilecek önlemleri ortaya koymak, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin yaşama geçirilmesi için yapılması gerekenleri ve bu bağlamda değiştirilmesi zorunlu olan yasaları belirlemek, başta Türk Kanunu Medenîsi olmak üzere tüm yasa değişiklik önerilerinin gerçekleşmesini hızlandırmak ve TBMM'de kadın-erkek eşitliğini sağlamak için gerekli önlemleri saptamak üzere Meclis araştırmasının açılması gerektiği ifade edilmiştir.

¹⁷⁰ Kadının Statüsünün Araştırılarak Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesinin Yaşama Geçirilmesi İçin Alınması Gereken Tedbirleri Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 20. Dönem, Sıra Sayısı: 752.

Komisyon kadın sorunları ile ilgili çeşitli özel ve kamu kurum ve kuruluşlarından ilgili kişilerle görüşmelerde bulunmuş ve gerekli bilgi ve belgeleri temin etmiştir.

İlk olarak Sözleşmenin tarihî gelişimi ve Türkiye'nin Sözleşmeyi onaylaması ve koyduğu çekinceler ele alınmıştır. Çekinceler konusunda ilginç bir durum tespit edilmiştir. Çekinceler 11.06.1985 tarih ve 3232 sayılı TBMM Uygun Bulma Kanunu, 24 Temmuz 1985 tarih ve 85/9722 sayılı BK onayı ile 14 Ekim 1985 tarih ve 18892 sayılı R. G.'de yer almamasına rağmen çekince beyanları BM'ye tevdi edilmiştir. Bu durumda çekinceler iç hukuk açısından yok hükmündedir.

İkinci olarak ise ulusal mekanizmaların durumundan bahisle Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, kadının siyasette, yerel yönetimlerde ve karar mekanizmalarında, eğitim ve eğitim materyallerindeki durumu ele alınmış ve kadın sağlığı, kadına yönelik şiddet ve kadının cinsel istismarı, kadının ekonomik yaşama katılımı, kırsal kesimde ve medyada kadının konumuna değinilmiştir. Ayrıca Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi hükümlerinin iç hukukumuza yansıtılması konusunda sürdürülen yasal ve idarî çalışmalar belirlenmiştir.

Değerlendirme kısmında çekincelerin kaldırılması, ulusal mekanizmaların güçlendirilmesi, kadınların yönetime katılımının artırılması, kadın sağlığının iyileştirilmesi, kadına yönelik her türlü şiddet ve istismarın önlenmesi, kadının ekonomik yaşama katılımının artırılması, kırsal kesimde ve medyada kadının durumunun düzeltilmesi konuları ayrı başlıklar altında ele alınarak yapılan çalışmalar doğrultusunda değerlendirmelere yer verilmiştir.

Sonuç ve Önerilerde ise kadının durumunun düzeltilmesi için önemli önerilere değinilmiştir. Kadınların olanaklardan mahrum edilmesinin temel hak ve özgürlük ihlâli olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda raporda konuya yaklaşımı gösteren şu ifadeler dikkati çekmektedir: “Kadınları ve genç kızları olanaklarından, yönetime eşit ölçülerde katılmalarını sağlayacak uygun koşulların oluşmasından, kalkınmaya ve ekonomik gelişme faaliyetlerine katılmaktan ve tüm kaynaklardan erkeklerle eşit ölçüde yararlanma imkanından uzak tutmak toplumun yarısının gelişmesine engel olmak anlamını taşır. Unutmamak gerekir ki onları erkek egemen ideolojinin değer yargıları ve tek taraflı

dayatması içine hapsetmek önemli bir temel hak ve özgürlük ihlâlidir.”¹⁷¹ Bu ihlâlin önlenmesi için kadına yönelik ulusal mekanizmaların güçlendirilmesi, kadına yönelik şiddete karşı mücadele edilmesi, eşitlik konusunda duyarlılığın erkeklerde de geliştirilmesi, toplumsal cinsiyet bakış açısının tüm kamu politika, plan ve programlarına yerleştirilmesi ve kadınların siyasete katılmasının artırılması için gerekli önlemlerin alınması gerektiği belirtilmiştir.

Komisyon kadın hakları için yeni birimlerin oluşturulması ve yasalardaki kadın haklarına aykırılıkların çıkarılması için önerilerde de bulunmaktadır. Bunlar şunlardır:

1. TBMM’de “Kadın Erkek Eşitliği İzleme Komisyonu”nun kurulması
2. “Eşitlik Çerçeve Yasası”nın çıkarılması
3. Medenî Kanun ve TCK’daki kadınlarla ilgili olumsuz düzenlemelerin çıkarılması
4. Siyasî Partiler Kanununda ve seçim sisteminde değişiklik yapılarak her iki cinsin eşit temsilinin sağlanmasına kadar fırsat eşitliği, olumlu ayrımcılık, kota veya belirli oranlarda temsil olanakları sağlanması
5. Gebelik ve doğum izinlerinin artırılması ve gebelik ve doğum izni sırasında işten çıkarmanın önlenmesi vb.

Rapora muhâlefet şerhlerinde kamu kurum ve kuruluşlarında ve üniversitelerde kılık kıyafet kısıtlamalarına son verilmesi bağlamında şu ifadelere yer verilmiştir: “Bir kısım kadınlara karşı ayrımcılık şeklinde sonuç doğuran, onların kamu alanındaki haklarından mahrum edilmesine sebebiyet veren kamu kuruluşlarında ve üniversitelerdeki kılık kıyafet kısıtlamalarına son verilmelidir.”¹⁷²

Komisyon BM insan hakları temel belgelerinden Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’nin hayata geçirilmesi, diğer bir deyişle insan haklarının korunması bağlamında kadın haklarının gerçekleşmesi için alınması gereken tedbirleri tespit etmek amacıyla kurulmuştur. Birçok araştırma komisyonu somut bir olay üzerinde insan haklarının korunmasına yönelik çalışma yapmışken bu Komisyon somut bir olayı değil, soyut olan bir Sözleşmeyi konu edinmiştir. Konunun soyut olduğu belirtilirken somut tarafının olmadığı değil çıkış noktasının soyut olduğu kastedilmektedir. Diğer araştırma komisyonlarında somut olaydan genelde soyut çıkarsamalara varılırken bu Komisyon soyut konudan somut çıkarsamalara ulaşmıştır.

¹⁷¹ Kadının Statüsü Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 65.

¹⁷² Kadının Statüsü Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, s. 74-5.

8- Diğer Meclis Araştırması Komisyonları

İnsan haklarının korunmasına katkı sağlayan birçok araştırma komisyonu bulunmaktadır. Bunlardan önemli olanlar ve kamuoyu tarafından bilinenler yukarıda ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Ancak tüm araştırma komisyonlarının ayrı ayrı incelenmesi tezin boyutunu aşacağından diğer araştırma komisyonlarının sadece ismen belirtilmesi uygun olacaktır. Bu bağlamda insan hakları ile ilgili araştırma komisyonları dönemlerine göre belirtilecek olup hangi dönemlerde insan haklarıyla ilgili ne tür konuların ön plana çıktığının bütünsel olarak anlaşılması için yukarıda incelenen araştırma komisyonları da aynı kategoride ele alınacaktır.

1. 18. Yasama Dönemi

- a. Ülkemizin Sahip Olduğu Çevre Değerlerini Korumak ve Mevcut Çevre Sorunlarını Gidermek İçin Gerekli Tedbirleri Tespit Etmek ve Bir Çevre Politikası Oluşturmak Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁷³

2. 19. Yasama Dönemi

- a. Ülkemizdeki Özürlülerin Problemleri ile Bu Konuda Alınacak Tedbirleri ve Uygulamaya Konulacak Yeni Politikaları Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁷⁴
- b. Sivas'ta Meydana Gelen Olayların Nedenlerinin ve Sorumluların Ortaya Çıkarılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁷⁵
- c. Çernobil Faciasının Türkiye'deki Etkilerini Araştırmak, Faciayla İlgili Gerçekleri ve Sorumlularını Ortaya Çıkarmak, Zararların Tespiti ve Giderilmesi İçin Alınacak Önlemleri Belirlemek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁷⁶

¹⁷³ Komisyonun kurulması TBMM Genel Kurulunun 24.05.1988 tarihli 69. birleşiminde kabul edilmiştir. Komisyon Başkanı Konya Mv. Ali Özdemir olup Komisyon Raporu 549 sıra sayısı ile dağıtılmıştır.

¹⁷⁴ Komisyonun hazırladığı rapor 292 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı Eskişehir Mv. İ. Yaşar Dedelek'tir.

¹⁷⁵ Komisyonun raporu 369 sıra sayısı ile dağıtılmış olup Komisyon Başkanı Nevşehir Mv. Osman Seyfi'dir.

¹⁷⁶ Komisyon raporu 19. Yasama Dönemi 3. Yasama Yılında 455 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı Rize Mv. Mustafa Parlak'tır.

- d. Şırnak, Cizre ve Nusaybin’de Nevruz Kutlamaları Sırasında Meydana Gelen Olayların Sorumlularını Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁷⁷
- e. Doğu ve Güneydoğu Bölgesinde Meydana Gelen Olayları Araştırarak Alınması Gereken Tedbirleri Belirlemek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁷⁸
- f. Ülkemizin Hâlen Sahip Olduğu Çevre Değerlerini Korumak, Çevre Sorunlarının Sebep ve Sonuçları İle Bu Konuda Alınması Gerekli Tedbirleri Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁷⁹
- g. Tüketiciyi Korumak ve Kaliteli Mal Üretimini ve Üreticisini Teşvik Etmek İçin Alınacak Tedbirleri Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸⁰
- h. Yurt Dışında Çalışan İşçilerimizin ve Yurttaşlarımızın Karşılaştıkları İdarî, Malî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Sorunları Tespit Etmek ve Gerekli Önlemleri Almak Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸¹
- i. Ülkemizde Daha Düzenli ve Koordineli Bir Trafik Düzenlemesinin Yapılabilmesi ve Trafik Kazalarının Nedenlerinin, Alınması Gerekli Tedbirlerin ve Uygulanacak Politikaların Tespiti Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸²
- j. Ülkemizin Çeşitli Yörelerinde İşlenmiş Faili Meçhul Siyasî Cinayetler Konusunda Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸³

¹⁷⁷ Komisyonun kurulması Genel Kurul’un 11.01.1994 tarihli 62. Birleşiminde kabul edilmiş olup Komisyon Başkanı Erzurum Mv. İsmail Köse’dir. Komisyon raporu 871 sıra sayısı ile dağıtılmıştır.

¹⁷⁸ Komisyon raporu 651 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı Balıkesir Mv. Ömer Lütfi Coşkun’dur.

¹⁷⁹ Komisyonun raporu 700 sıra sayısı ile dağıtılmış olup Komisyon Başkanı Isparta Mv. Ertekin Durutürk’tür.

¹⁸⁰ Komisyon raporu 19. Yasama Döneminde 705 sıra sayısı dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı Zonguldak Mv. Şinasi Altuner’dır.

¹⁸¹ Komisyon raporu 19. Yasama Döneminde 883 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı Afyon Mv. Baki Durmaz’dır.

¹⁸² Komisyon raporu 19. Yasama Döneminde 885 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı Samsun Mv. Ali Eser’dır.

¹⁸³ Yukarıda incelenmiştir.

k. Bosna-Hersek Olayları Konusunda Araştırmalar Yaparak Millî Siyasetimizin Uygulanmasında İcra Makamlarına Destek Sağlamak Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸⁴

3. 20. Yasama Dönemi

a. Gazeteci Metin Göktepe Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması ve Failerinin Ortaya Çıkarılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸⁵

b. İstanbul Kadıköy’de 1 Mayıs Günü Meydana Gelen Olaylarda Gerekli Tedbirlerin Alınmadığı İddialarını Araştırmak Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸⁶

c. Yasadışı Örgütlerin Devletle Olan Bağlantıları ile Susurluk’ta Meydana Gelen Kaza Olayının ve Arkasındaki İlişkilerin Aydınlığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸⁷

d. Uğur Mumcu Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸⁸

e. Doğal Afetlerde Meydana Gelen Can ve Mal Kaybını En Aza İndirmek İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁸⁹

f. Polis Tarafından Dinlenen Telefonlar Hakkındaki İddiaları Araştırmak Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması¹⁹⁰

g. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁹¹

¹⁸⁴ Komisyon raporunu TBMM Başkanlığına sunamamıştır. Komisyon Başkanı Ankara Mv. Sait Kemal Mimaroglu’dır.

¹⁸⁵ Yukarıda incelenmiştir.

¹⁸⁶ Komisyon raporu 20. Yasama Döneminde 179 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı İstanbul Mv. Ali Oğuz’dur.

¹⁸⁷ Yukarıda incelenmiştir.

¹⁸⁸ Yukarıda incelenmiştir.

¹⁸⁹ Komisyon raporu 20. Yasama Döneminde 345 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı İzmir Mv. Atilla Mutman’dır.

¹⁹⁰ Yukarıda incelenmiştir.

4. 21. Yasama Dönemi

- a. Ülkemizde Meydana Gelen Deprem Felâketi Konusunda Yapılan Çalışmaların Tüm Yönleriyle İncelenerek Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁹²
- b. Trafik Kazalarının Nedenlerinin Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁹³

5. 22. Yasama Dönemi

- a. Ergene Nehrindeki Kirliliğin ve Çevreye Etkilerinin Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁹⁴
- b. Tuz Gölündeki Kirlenmenin Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁹⁵
- c. Samsun'da Kurulma Aşamasındaki Mobil Santrallerin İhâle, Yer Seçimi Süreçleri ve Çevre ve İnsan Sağlığına Muhtemel Etkilerinin Araştırılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁹⁶
- d. Yurt Dışında Yaşayan Vatandaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁹⁷
- e. Çocukları Sokağa Düşüren Nedenlerle Sokak Çocuklarının Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁹⁸

¹⁹¹ Yukarıda incelenmiştir.

¹⁹² Komisyon raporu 21. Yasama Döneminde 308 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı İzmir Mv. Atilla Mutman'dır.

¹⁹³ Komisyonun raporu 21. Yasama Döneminde 547 sayılı sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı İstanbul Mv. Ahmet Tan'dır.

¹⁹⁴ Komisyon raporu 22. Yasama Döneminde 134 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı İstanbul Mv. Yahya Baş'tır.

¹⁹⁵ Komisyonun raporu 22. Yasama Döneminde 181 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı Konya Mv. Özkan Öksüz'dür.

¹⁹⁶ Komisyonun raporu 22. Yasama Döneminde 297 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı Samsun Mv. Cemal Yılmaz Demir'dir.

¹⁹⁷ Komisyonun raporu 22. Yasama Döneminde 335 sıra sayısı ile dağıtılmıştır. Komisyon Başkanı İstanbul Mv. Mustafa Baş'tır.

- f. Milletvekili Lojmanlarında Mustafa Güngör'ün Öldürülmesinin Aydınlatılması ve Sorumluların Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu¹⁹⁹
- g. Akaryakıt Kaçakçılığının Ekonomiye, İnsan ve Çevre Sağlığına Verdiği Zararların Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu
- h. Töre ve Namus Cinayetleri ile Kadınlara ve Çocuklara Yönelik Şiddetin Sebeplerinin Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu
- i. Türk Sporunda Şiddet, Şike, Rüşvet ve Haksız Rekabet İddialarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu
- j. Hakkâri Merkez, Şemdinli ve Yüksekova İlçelerinde Meydana Gelen Olayların Araştırılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu

D- Meclis Soruşturması

Meclis soruşturması Başbakan veya bakanların cezaî sorumluluklarının araştırılmasını sağlayan bir denetim aracıdır. Anayasaya göre Başbakan veya bakanlar hakkında TBMM üye tam sayısının onda birinin imzasıyla vereceği önerge ile soruşturma talep edilebilir. Meclis, soruşturma talebini en geç bir ay içinde görüşür ve gizli oyla karara bağlar. (Anayasa 100/1) 3 Ekim 2001 değişikliklerinden önce oylamanın gizli yapılacağı belirtilmemişti.

Soruşturma açılmasına karar verildiği takdirde Meclisteki siyasî partiler güçleri oranında verebilecekleri üye sayısının üç katını Meclis Başkanlığına bildirir. Kura sonucu ayrı ayrı her partinin üç katı adayları arasından on beş kişilik bir soruşturma komisyonu oluşturulur. Komisyon, soruşturmanın sonucunu belirten raporu iki ay

¹⁹⁸ Komisyon çalışmalarını tamamlayarak TBMM Başkanlığına sunmuştur. Sunulan rapor Genel Kurulun 29 Mart 2005 tarihli 76. birleşimde görüşülmüştür. Komisyon Başkanı Siirt Mv. Öner Ergenç'tir.

¹⁹⁹ Araştırma Komisyonu kurulması Genel Kurul'un 08.02.2005 tarihli birleşiminde kabul edilmiştir. Komisyon Başkanı Uşak Milletvekili Ahmet Çağlayan'dır. Komisyon çalışmalarını üç ayda tamamlayamadığından bir aylık ek süre almış olup çalışmalar devam etmektedir. Erişim Tarihi: 30.11.2005 http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_sd.birlesim_baslangic?P4=13645&P5=B&PAGE1=51&PAGE2=&web_user_id=2385296.

içerisinde Meclise sunar. Soruşturma iki aylık süre içerisinde tamamlanamazsa komisyona iki aylık yeni ve kesin bir süre verilir. 3 Ekim 2001’de yapılan ekleme ile bu süre içerisinde soruşturma komisyonu raporunun TBMM Başkanlığına teslimi zorunludur.

3 Ekim 2001 Anayasa değişikliğinden önce soruşturma komisyonu raporunun öncelikle görüşüleceği hükme bağlanmışken, yapılan değişiklikle raporun Başkanlığa verilmesinden itibaren on gün içerisinde dağıtılacağı ve dağıtımından itibaren on gün içerisinde görüşüleceği hükme bağlanmıştır. Yapılan değişiklikle Meclisin önceliği belirleme yetkisi, elinden alınarak raporun görüşülmesi sürelerine bağlanmıştır. Genel Kurul gerek görürse ilgili başbakan veya bakanın Yüce Divana sevkine karar verir. Yüce Divana sevk kararı verilebilmesi için üye tam sayısının salt çoğunluğunun gizli oyu gerekir. Genel Kurul karar verirken soruşturma komisyonunun tavsiyesi ile bağlı değildir.

Meclis soruşturması cezaî sorumlulukla ilgili olduğundan, Meclisteki siyasî partiler soruşturma ile ilgili görüşme yapamaz ve karar alamaz. Bunun amacı yarı-yargısal nitelik taşıyan denetim yolunun partizanca amaçlar için kullanılmasını önlemektir.²⁰⁰

Meclis soruşturması, parlamenter denetim yollarından en etkili olanıdır. Genel Kurulun vereceği Yüce Divana sevk kararı ile bir bakan bakanlıktan düşer. Başbakanın Yüce Divana sevki hâlinde hükümet istifa etmiş sayılır. (Anayasa 113/3)

18. Yasama Döneminden itibaren insan hakları ile ilgili yönü bulunan yedi meclis soruşturması ele alınacaktır. Bunlar:

1. İstanbul Mv. Hasan Fehmi Güneş ve elli arkadaşı, 1 Mayıs’ın “Çalışanlar Günü” olarak değerlendirilmesi için sendikaya yapılan başvurulara karşı tahrik edici beyanlarda bulunduğu, 1 Mayıs 1989 tarihinde meydana gelebilecek olayları önlemek amacıyla önceden gerekli tedbirleri almadığı ve olayların önlenmesi için güvenlik güçlerince çağdışı yöntemler uygulanmasına göz yumduğu ve bu eylemlerinin TCK’nın 228, 230 ve 240. maddelerine uyduğu iddialarıyla İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu hakkında Meclis soruşturması önergesi vermişlerdir. Önergede sendikal özgürlük ve 1 Mayıs kutlamalarında güvenlik kuvvetlerinin kötü muamelesi, yaşam hakkının ihlâli ele

²⁰⁰ ÖZBUDUN, *age.*, s. 274.

alınmaktadır. Güvenlik güçlerinin 1 Mayıs olaylarına müdahâlesi şu şekilde ele alınmaktadır: “1 Mayıs günü İstanbul’da bazı grupların da kalkıştığı izinsiz toplantı ve gösteri yürüyüşleri iç güvenlik güçlerince son derece sert, acımasız ve hoşgörüsüz biçimde cop, İsrail sopası ve ateşli silah kullanarak, bir anlamda resmî terör uygulanılarak önlenmeye yeltenilmiş bu arada çok sayıda insan halkın gözü önünde dövülmüş, yaralanmış, bir kişi de öldürülmüştür.”²⁰¹ Önerge doğrudan insan hakları ile ilgili olmasına rağmen önergede insan hakları terminolojisi kullanılmamış, bir kez olsun uygulamaların insan haklarına aykırı olduğu belirtilmemiştir. Söz konusu önerge Genel Kurulun 01.06.1989 tarihli 96. Birleşiminde reddedilmiştir. Önerge sahibi Hasan Fehmi Güneş önergenin Genel Kurul görüşmelerinde konuyu insan haklarından ziyade sevgiye dayandırmaktadır: “Sayın milletvekilleri, 1 Mayıs’ta, İstanbul’da, önce, demokrasi ve özgürlük kavramlarını içine sindirmiş, yüreği insan sevgisiyle dolu, aklını ve duygularını ilkel güdülerden arındırmış devlet otoritesi anlayışı yoktu.... Yüce Tanrının insanlara verdiği en soylu duygu sevgidir; o gün İstanbul’da sevgi yoksunluğu egemendi. “Sevgi yoksa zorbalık vardır.” özdeyişi o gün İstanbul’da bütün ikelliği ile sergilendi, sürdürüldü.”²⁰² Dönemin İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu 1 Mayıs İşçi Bayramının tarihi ile ilgili şunları söylemektedir: “Bu arada şunu da hemen belirteyim ki, biz, işçilerin bayram yapmasına karşı değiliz ve bu kürsüden bunu da ifade ettik. 24 Temmuzda veya başka bir günde, işçi bayramı yapılabilir; biz bundan yanayız.”²⁰³ Genel Kurul görüşmelerinde de hak ve özgürlük, demokrasi vb. sözcükler kullanılmasına rağmen insan hakları ibaresi kullanılmamıştır.

2. İstanbul Mv. Mustafa Baş ve kırk altı arkadaşı, Ümraniye-Hekimbaşı çöplüğünde meydana gelen olayda ihmal ve kusuru bulunduğu ve bu eylemlerinin TCK’nın 240 ve ilgili maddelerine uyduğu iddiasıyla Çevre Bakanı Bedrettin Doğancan Akyürek hakkında Meclis soruşturması önergesi vermişlerdir. Önergede sağlık hakkı, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ve yaşam hakkı ile ilgili hiç bağlantı kurulmamış olup insan hakları bakış açısı bulunmamaktadır. Önerge Genel Kurulun 25.05.1993 tarihli 106. Birleşiminde reddedilmiştir.

3. Kocaeli Mv. Şevket Kazan ve kırk dört arkadaşı, Çernobil faciası ile ortaya çıkan radyoaktif kirlenme konusunda kamuoyunu yanıltıcı fiil ve beyanlarda bulunarak

²⁰¹ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 27, B. 88, s. 181.

²⁰² TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 28, B. 96, s. 160.

²⁰³ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 28, B. 96, s. 173.

toplumun genel sağlığını tehlikeye attığı ve bu eyleminin TCK'nın 240. ve ilgili maddelerine uyduğu iddiasıyla Sanayi ve Ticaret Eski Bakanı Cahit Aral hakkında Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önerge vermişlerdir. Önergede Bakan şu ifadelerle eleştirilmektedir: “Bütün dünya, Çernobil felâketinin dehşetiyle radyasyona maruz kalan ülkelerden her türlü yiyecek ithalatını kesmiş iken, dönemin Sanayi ve Ticaret Bakanı ve Radyasyon Güvenlik Komitesi Başkanı Sayın Cahit Aral, iddia ve uyarıların aksine, “Türkiye’de radyasyon yok. Dinine, imanına inanan biri Türkiye’de radyasyon var diyemez. Her türlü balık ve yiyecek yenilebilir.” demiştir. Hatta, aynı Bakan, ayda da bir tehlike olmadığını kanıtlamak için, elinde çay bardağı ile gazetecilere poz vermiştir.”²⁰⁴ önergede konuya insan hakları açısından yaklaşılmış olup Anayasanın 56. maddesindeki sağlıklı çevrede yaşama hakkı dayanak olarak gösterilmiştir. nerge Genel Kurulun 26.01.1993 tarihli 59. Birleşiminde reddedilmiştir.

4. 20. Yasama Döneminde Hatay Mv. Atila Sav ve elli dört arkadaşı, suç işlemek amacıyla teşekkül oluşturduğu ve eyleminin TCK'nın 313, 296, 240, 31 ve 33. maddelerine uyduğu iddiasıyla İçişleri Eski Bakanı Mehmet Ağar hakkında Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önerge vermişlerdir. Söz konusu nerge 20. Yasama Döneminde Genel Kurulun 10.11.1998 tarihli 16. Birleşiminde kabul edilmiştir. nerge hakkında alışmalar 20. Yasama Döneminde tamamlanamaması sebebiyle 21. Yasama Döneminde intikal etmiştir.²⁰⁵ önergede belirtilen iddialara “temiz toplum, temiz siyaset” açısından bakılmış olup konunun insan hakları boyutuna değinilmemiştir.²⁰⁶ Soruşturma Komisyonu da hazırladığı raporun Değerlendirme kısmında yine konunun insan hakları boyutuna değinmemiştir. İçişleri Eski Bakanı Mehmet Ağar hakkında hazırlanan Soruşturma Komisyonu Raporunda ilgilinin Yüce Divan’a sevkine gerek grlmemiştir. Rapor Genel Kurulun 29.06.2000 tarihli 122. Birleşiminde görüşülmüş ve Yüce Divana sevki yönünde önerge verilmemesi sebebiyle Yüce Divan’a sevk gerçekleşmemiş ve Soruşturma Komisyonu raporu benimsenmiştir.²⁰⁷

²⁰⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, 19. Yasama Dönemi, C. 27, B. 53, s. 53.

²⁰⁵ İçtüzüğün 77. maddesinin ikinci fıkrasına göre Yasama dönemi başında, önceki dönemde verilmiş soru, Meclis araştırması, genel görüşme ve gensoru hükümsüz kalır. Burada Meclis soruşturması, hükümsüz kalanlar arasında sayılmadığından sonraki döneme intikal edecektir. Esasında da Meclis soruşturması yargısal nitelikte bir görev olduğundan sonraki döneme intikal etmemesi ceza hukuku prensiplerine uygun olmazdı. Nasıl ki bir konu hakkında nceki Cumhuriyet savcısı tarafından başlatılan soruşturma, sonraki atanan tarafından devam ettiriliyorsa, Meclis soruşturmasında da aynı düzenin olması gerekir.

²⁰⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, 21. Yasama Dönemi, C. 39 B. 122, Sıra Sayısı: 509, s. 2.

²⁰⁷ Soruşturma komisyonu raporunda ilgilinin Yüce Divan’a sevk isteniyorsa, rapor benimsenirse ilgili Yüce Divan’a sevk edilir. Soruşturma komisyonu raporunda ilgilinin Yüce Divan’a sevk istenmiyorsa,

5. 20. Yasama Döneminde Şırnak Mv. Bayar Ökten ve elli yedi arkadaşı, güvenlik güçlerince düzenlenen operasyonları Alaattin Çakıcı'ya haber vermek suretiyle kaçmasını sağladıkları ve hükümetin çeteler ve mafyalar ile mücadelede izlediği politikanın başarıya ulaşmasını engelleyerek görevlerini kötüye kullandıkları ve bu eylemlerinin TCK'nın 230, 240, 296 ve 314. maddelerine uyduğu iddiasıyla Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet Eski Bakanı Eyüp Aşık hakkında Meclis soruşturması açılmasına dair önerge vermişlerdir.

6. Karabük Mv. Hayrettin Dilekcan ve yetmiş bir arkadaşı, yasa dışı örgütlerle ve mensuplarıyla birlikte hareket ettikleri, örgüt mensuplarının işledikleri suçların ortaya çıkarılmasını engelledikleri ve suçluları himaye ettikleri, Devlet ihâlelerinde çetelerle işbirliği yaptıkları ve bu eylemlerinin TCK'nın 230, 240, 296 ve 314. maddelerine uyduğu iddiasıyla Başbakan A. Mesut Yılmaz, Devlet Eski Bakanı Eyüp Aşık ve Bayındırlık ve İskan Eski Bakanı Yaşar Topçu hakkında Meclis soruşturması açılmasına dair önerge vermişlerdir.

Yukarıdaki konulara benzer iki önerge 21. Yasama Dönemine intikal etmiştir. Önergeler benzer konuları ve ortak kişileri ihtiva etmesi sebebiyle birleştirilerek bir soruşturma komisyonu kurulmuştur. Soruşturma Komisyonu mezkur kişilerin Yüce Divan'a sevkine mahal olmadığına karar vermiştir. Genel Kurul görüşmelerinde Devlet Eski Bakanı Eyüp Aşık ve Bayındırlık ve İskan Eski Bakanı hakkında Yüce Divan'a sevk yönünde önerge verilmeyerek Komisyonun raporu benimsenmiştir. Başbakan A. Mesut Yılmaz hakkında Yüce Divan'a sevk yönünde önerge verilmişse de, bu önerge kabul edilmemiştir.

Önergelerde ve Soruşturma Komisyonu raporunun Değerlendirme kısmında konunun insan hakları boyutuna değinilmemiştir. Söz konusu iddialar sübut bulmadığı için değil, konu yargıya intikal ettiği için Soruşturma Komisyonu üyeleri çoğu kişilerin Yüce Divan'a sevkine gerek görmemiştir. Bu durum Soruşturma Komisyonu Başkanı Ali Güngör'ün muhâlefet şerhinde belirtilmektedir.²⁰⁸ Devleti idare edenler ile çete ve mafya arasında bağlantının olması ve bu şekilde ihâlelere fesat karıştırılması, hukuk devleti ve insan haklarının olduğu bir hakimiyet alanında düşünülemez.

komisyon raporu benimsenirse, ilgili Yüce Divan'a sevk edilmez. Bu durumda ilgilinin Yüce Divan'a sevk için, sevk kararının hangi ceza hükmüne dayanacağını gösteren bir önergenin kabul edilmesi gerekir. (İçtüzük mad. 112/5)

²⁰⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, 21. Yasama Dönemi, C. 36, B. 115, Sıra Sayısı: 496, s. 179.

7. İstanbul Mv. İrfan Gündüz ve elli beş arkadaşı, Türk millî eğitim politikasına aykırı, keyfi ve ideolojik uygulamalarıyla eğitim ve öğretimde kargaşaya ve huzursuzluğa sebep olduğu, toplumsal gerilime yol açtığı, eğitim sistemini AB ve uluslararası standartlardan uzaklaştırdığı ve görevini kötüye kullandığı; bu eylemlerinin TCK'nın 159, 228, 230, 240 ve 251. maddelerine uyduğu iddiasıyla Millî Eğitim Bakanı Metin Bostancıoğlu hakkında Meclis soruşturması açılması amacıyla önerge vermişlerdir. Önergede sistematik bir insan hakları bakışı ve değerlendirmesi yoktur. Bakanın ders yılının ortasında yönetmelik değişikliği yaparak Anayasanın 42. maddesinde belirtilen öğrencilerin öğrenim özgürlüğüne darbe vurduğu iddia edilmektedir. Ayrıca 4. sınıf için Türkçe ders kitabınının 61. sayfasında öğrencilere tavsiye edilen Kemal Yalçın'ın "Emanet Çeyiz" adlı kitabında "Türk askerinin cepheden kaçtığı, sonradan Rum ve Ermenileri ktır ktır kestiği" safsatalarının yer aldığı ve bunlarla Ermeni soykırımını iddiaları peşinde olanlara koz verildiği ileri sürülmektedir.²⁰⁹ Söz konusu önerge Genel Kurulun 09.04.2002 tarihli 28. Birleşiminde kabul edilerek soruşturma komisyonu kurulmuştur. Soruşturma komisyonu Bakanın Yüce Divan'a sevkine yer olmadığına karar vermiş ve bu karar Genel Kurulun 25.06.2002 tarihli 117. Birleşiminde benimsenmiştir.

E- Gensoru

Gensoru parlamenter denetim yollarından en etkin olup hükümetin veya bir bakanın siyasal sorumluluğuna yol açabilir. Meclis soruşturmasında da Yüce Divana sevk edilen bakan görevden düşmektedir. Ancak Meclis soruşturması cezaî sorumlulukla ilgili olup siyasal sorumluluğa yol açan gensorudan ayrılmaktadır.

Gensoru bir siyasî parti grubu adına veya en az yirmi milletvekilinin imzasıyla verilir. Gensoru önergesi verilmesinden itibaren üç gün içerisinde dağıtılır ve on gün içerisinde gündeme alınıp alınmayacağı görüşülür. Bu görüşmede önerge sahiplerinden biri, siyasî parti grupları adına birer milletvekili, BK adına başbakan veya bir bakan konuşabilir. Yapılan görüşmede gensoru önergesinin gündeme alınması kabul edilirse görüşme günü tayin edilir. Görüşme, önergenin gündeme alınma kararının verildiği tarihten başlayarak iki gün geçmedikçe yapılamaz ve yedi günden sonraya da bırakılamaz. (Anayasa mad. 99/1-2)

²⁰⁹ TBMM Tutanak Dergisi, 21. Yasama Dönemi, C. 89, B. 74, s. 222.

Gensoru görüşmeleri sırasında üyelerin veya grupların verecekleri gerekçeli güvensizlik önermeleri veya BK'nın güven isteği bir tam gün geçtikten sonra oylanır. BK'nın veya bir bakanın düşürülebilmesi için üye tam sayısının salt çoğunluğu gerekmekte olup oylamada güvensizlik oyları sayılır. (Anayasa mad. 99/3-4) BK'nın veya bir bakanın düşürülmesinde üye sayısının salt çoğunluğunun güvensizlik oyları istenerek BK'nın ve bakanın düşürülmesi zorlaştırılmıştır.

Gensoru ülkemizde 1961 Anayasası döneminde sadece iki defa, 1982 Anayasası döneminde ise bir defa sonuçlandırılmıştır. 1977 yılında Süleyman Demirel Hükümeti, 1980 yılında ise Süleyman Demirel Hükümetinin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen gensoru yoluyla düşürülmüştür. 1982 Anayasası döneminde ise 1998 yılında Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet Bakanı Güneş Taner gensoru ile düşürülmüştür.

Bu zamana kadar insan haklarıyla ilgili birçok gensoru önergesi verilmiştir. Ancak sadece A. Mesut Yılmaz ve Devlet Bakanı Güneş Taner dolaylı da olsa insan hakları ve hukuk devleti ilkesinin zedelenmesine neden oldukları gerekçesiyle düşürülmüşlerdir. Ayrıca Susurluk kazası sonucu tutum ve davranışları sebebiyle CHP tarafından dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Ağar hakkında gensoru önergesi verilmiştir. Ancak mezkur bakan gensoru önergesinin verilmesinden sonra istifa etmiştir. Bu verilen gensoru önergesi de amaca ulaşması sebebiyle toplamda iki gensoru önergesinin amaca ulaştığı söylenebilir. Bununla birlikte insan haklarıyla ilgili unsurları barındıran gensorular bulunmaktadır. Millet Partisi Grup Başkanvekili Konya Mv. Seyit Ömer Önder'in ve altı arkadaşının vermiş olduğu 470 sayfalık gensoru önergesi insan hakları ile ilgilidir. Bu önergede telefon konuşmalarının hükümet tarafından dinlendiği ve bu suretle Anayasanın 17. maddesinin ihlâl edildiği iddiasıyla dönemin Ulaştırma Bakanı hakkında gensoru açılması talep edilmektedir. Bu gensoru önergesi, 13.06.1966 tarihli 96. Birleşimde o dönemlerdeki siyasî partiler arasında Meclisi çalışamaz hâle getiren genel görüşme ve gensoru önergelerinin geri alınmasına yönelik centilmenlik anlaşması uyarınca geri alınmıştır.²¹⁰

İnsan haklarının korunması bağlamında insan hakları ihlalleri sebebiyle verilen gensoru önergelerinin başlıcalarına yasama dönemlerine göre değinilecektir.

²¹⁰ İBA, age., s. 110-1.

1. 18. Yasama Dönemi

18. Yasama Dönemi terör olaylarının tırmanmaya başlaması üzerine insan hakları sorununun yaygın olduğu bir dönem olmuştur. Gensoru önergelerinden de ülkenin durumu açıkça anlaşılmaktadır. Bu Yasama Döneminde toplam on dokuz gensoru önergesi verilmiştir. Bunlardan altısı insan hakları ile ilgili olup hepsi reddedilmiştir. Bu gensoru önergeleri şunlardır:

1. İstanbul Mv. Mehmet Moğultay ve altmış bir arkadaşı, güvenlik güçlerinin bir tür devlet terörü niteliği gösteren işlem ve eylemlerine karşı gerekli önlemleri almakta yetersiz kalarak temel hak ve özgürlüklerin zedelenmesine göz yumduğu, sorumluluğu altındaki atamaların yansızlık ve özen içinde yapılamadığı ve yasa dışı örgütlenmeler konusunda gerekli duyarlılığı göstermediği iddialarıyla İçişleri Bakanı Mustafa Kalemli hakkında gensoru önergesi vermiştir. Önergede konuya doğrudan insan hakları açısından yaklaşmış olup insan haklarını esas alması açısından örnek olarak gösterilebilir. Gensoru önergesindeki şu ifadeler insan hakları açısından bakışı göstermektedir: “İçişleri Bakanı Sayın Kalemli, güvenlik güçlerinin bir tür “Devlet terörü” niteliği gösteren işlem ve eylemleri konusunda gerekli önlemleri almakta yetersiz kalmakta, bu konularda kayıtsızlık göstermekte ve bu davranışı ile “İnsan Hakları Evrensel Beyanname”nde ve Anayasanın “Kişinin hakları ve ödevleri” adlı ikinci bölümünde sözü edilen temel hak ve özgürlüklerin sık sık zedelenmesine olanak tanımakta ve göz yummaktadır.”²¹¹ Önergenin devamında ise söz konusu iddialara örnekler verilmiştir. Önerge Genel Kurulun 15.11.1988 tarihli 25. Birleşiminde reddedilmiştir.

2. DYP Grubu adına, Grup Başkanvekilleri Zonguldak Mv. Köksal Toptan ve Konya Mv. Vefa Tanır ile yirmi dört arkadaşı; Bulgaristan’daki soydaşlarımızın maruz kaldıkları göç olayı karşısındaki tutumu ve izlediği sorumsuz politika ile ülkemizin geleceği konusunda yaygın endişeler yarattığı iddiasıyla Başbakan Turgut Özal hakkında gensoru önergesi vermiştir. Önergede soydaşlarımızın tüm dünyanın gözü önünde insan haklarına, insanlık onuruna aykırı bir biçimde sınırlarımıza yığılmasından bahisle hükümetin takındığı tavır eleştirilmektedir.²¹² Konuya bağımsız bir şekilde insan hakları açısından yaklaşılmamakta olup insan hakları argüman olarak kullanılmıştır. Önerge Genel Kurulun 29.09.1989 tarihli 10. Birleşiminde reddedilmiştir.

²¹¹ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 17, B. 25, s. 146.

²¹² TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 31, B. 1, s. 26.

3. Eskişehir Mv. M. Cevdet Selvi ve altmış sekiz arkadaşı; ceza ve tutukevlerindeki olaylara karşı gereken ilgiyi göstermediği, Eskişehir Özel Tıp Ceza ve Tutukevindeki tutuklu ve hükümlülerin Aydın Ceza ve Tutukevine nakli sırasında gerekli tedbirleri almayarak tutuklu ve hükümlülerin ikisinin ölümüne, pek çoğunun yaralanmasına neden olduğu ve gelişen olaylar karşısında seyirci kaldığı iddiasıyla Adalet Bakanı Mahmut Oltan Sungurlu hakkında gensoru önergesi vermiştir. Önergede bahsedilen olaylarla tutuklu ve hükümlülerin insanî haklarının zedelendiği ve söz konusu Bakanın insan haklarına ve insan yaşamına duyarsız kaldığı belirtilmektedir.²¹³ Olaylar tam olarak olmasa da insan hakları açısından değerlendirilmiştir. Önerge Genel Kurulun 28.09.1989 tarihli 9. Birleşiminde reddedilmiştir.

4. Diyarbakır Mv. Fuat Atalay ve otuz dokuz arkadaşı, OHAL uygulamasının sürdürüldüğü Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki sorunları çözmekte aceze düşerek vatandaşların güvenini kaybettikleri, uyguladıkları yanlış politikalarla bölgedeki yurttaşların temel hak ve özgürlüklerini ortadan kaldırdıkları, toplumsal barışın bozulmasına neden oldukları ve siyasal nedenlerle vatandaşların yabancı ülkelere göç etmeleri olayına seyirci kaldıkları iddiasıyla BK üyeleri hakkında gensoru önergesi vermiştir. Önergede bölgenin sorunları insan hakları açısından ele alınmış olup güvenlik konusuna önem verilmiştir. Önerge Genel Kurulun 06.02.1990 tarihli 73. Birleşiminde reddedilmiştir.

5. Edirne Mv. Erdal Kalkan ve kırk dokuz arkadaşının, uyguladıkları politikalarla ülkemizi ekonomik, siyasal ve toplumsal bunalıma sürükledikleri, terörün önlenmesi konusunda yetersiz kaldıkları ve laik ve demokratik cumhuriyetimizi tehlike altına soktukları iddiasıyla BK hakkında verdikleri gensoru önergesi Genel Kurulun 23.10.1990 tarihli 2. Birleşiminde reddedilmiştir.

6. Tunceli Mv. Orhan Veli Yıldırım ve yirmi üç arkadaşı, kararsız ve basiretsiz tutumu ile ülkemizdeki terör olaylarının kaygı verici boyutlara yükselmesinde, sorgulamalarda insanların ölmesinde ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki olayların meydana gelmesinde pay sahibi olduğu ve bu olaylar karşısında aceze düştüğü iddiasıyla İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu hakkında gensoru önergesi vermişlerdir. Önergede İktidar ve Bakan insan hakları açısından ağır bir şekilde eleştirilmektedir. Şu ifadelerden anlaşılacağı üzere ülkenin insan hakları durumunun vahameti ve gerekli önlemlerin

²¹³ **TBMM Tutanak Dergisi**, 18. Yasama Dönemi, C. 31, B. 2, s. 98.

alınmaması açıkça ortaya konmaktadır: “ANAP İktidarı, düşünce özgürlüğünü engelleyen TCK’nın 141, 142 ve 163 üncü maddelerinin ceza sistemimizden çıkarılması ve anadiller üzerindeki yasağın kaldırılması girişimini oyalamakta, savaş bahanesine sığınarak grevleri ertelemekte, hak ve özgürlükleri fiilen işlemez hâle getirmekte, işkence ve terörün yaygınlaşmasına bilerek yol açmaktadır. (...) Doğu ve Güneydoğu Bölgesinde yıllardır sürdürülegelen dil ve kültür yasağının meydana getirdiği ıstırabın, ekonomik çarpıklığın getirmiş olduğu yoksullukla pekiştirilmesi yetmiyormuş gibi, insanlara pislik yedirecek derecede ileri götürülen zulüm, nihayet insanların öldürülmesi ile doruğa ulaşmıştır.”²¹⁴ Önerge Genel Kurulun 19.03.1991 tarihli 95. Birleşiminde reddedilmiştir.

2. 19. Yasama Dönemi

19. Yasama Döneminde kırk iki adet gensoru önergesi verilmiştir. Bunlardan yedisi insan hakları ile ilgilidir. Bunlar:

1. Diyarbakır Mv. Sedat Yurttaş ve on dokuz arkadaşınca, gerçekleri çarpıtarak halkı aldattığı ve böylece suçluları korumayı görev hâline getirdiği iddiasıyla İçişleri Bakanı İsmet Sezgin hakkında gensoru önergesi verilmiştir. Önergede polisin açık bir şekilde insan haklarına karşı olduğu, kamuoyunun gözü önünde “Kana kan intikam”, “Kahrolsun İnsan Hakları”, “Kahrolsun Kürtler” ve “Kürtlere Ölüm” gibi sloganlar attığı belirtilmektedir. Ayrıca basın özgürlüğü, işkence gibi konulara değinilmiştir.²¹⁵ Önerge reddedilmiştir.

2. RP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Kocaeli Mv. Şevket Kazan ve Malatya Mv. Oğuzhan Asiltürk, Hükümetin özellikle Şırnak olaylarında ve ülkede giderek tırmanan terör ve anarşiyi önlemede başarısız olduğu iddiasıyla Başbakan Süleyman Demirel ve BK üyeleri hakkında gensoru önergesi vermişlerdir. Önergede Şırnak ve ardından Çukurca’da yaşanan olayların kontrolden çıktığı, terörün can almaya devam ettiği, faili meçhul siyasî cinayetlerin arttığı, halkın arasında ülkenin iç güvenliği ve bütünlüğü için endişelerin giderek arttığı belirtilmektedir.²¹⁶ Ancak önergede konu tamamen insan hakları ile ilgili olmasına rağmen bu lafza rastlanmamaktadır. Söz konusu önergenin gündeme alınması Genel Kurulun 23.09.1992 tarihli 6. Birleşiminde reddedilmiştir.

²¹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 57, B. 92, s. 332.

²¹⁵ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 17, B. 1, s. 11.

²¹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 17, B. 1, s. 13.

3. Bitlis Mv. Kamran İnan ve otuz arkadaşı, son Irak bunalımında Anayasayı ihlâl ederek Türkiye'yi savaşa taraf hâline getirdikleri ve gerçekleri TBMM ve kamuoyundan gizledikleri iddiasıyla Başbakan Süleyman Demirel ve BK üyeleri hakkında gensoru önergesi vermiştir.

4. CHP Grubu adına Grup Başkanvekili ve Ankara Mv. Uluç Gürkan, müttefik ülkelerin Kuzey Irak'a yaptığı müdahâlede İncirlik Üssü'nün kullanılmasına göz yumarak Anayasaya aykırı hareket ettikleri iddiasıyla Başbakan Süleyman Demirel ve BK üyeleri hakkında gensoru önergesi vermiştir.

5. RP Grubu adına Grup Başkanvekili ve Malatya Mv. Oğuzhan Asiltürk, TBMM kararına aykırı bir şekilde Çekiç Güç'e mensup uçakların Irak'ı bombalamalarına göz yumarak millî menfaatlerimize zarar verdikleri iddiasıyla Başbakan Süleyman Demirel ve BK üyeleri hakkında gensoru önergesi vermiştir.

Yukarıdaki üç önerge aynı konulu olması sebebiyle birlikte görüşülmüş ve Genel Kurulun 02.02.1993 tarihli 62. Birleşiminde reddedilmiştir.

Önergede asıl şikayet konusu, Çekiç Güç'e mensup uçakların İncirlik Üssünden kalkarak Irak'ın kuzeyini bombalamalarının Anayasanın 92. maddesinin birinci fıkrasına aykırı olmasıdır. Anayasanın 92. maddesinin birinci fıkrasına göre milletlerarası hukukun meşru saydığı hâllerde savaş ilanına ve Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası anlaşmaların veya milletlerarası nezaket kurallarının gerektirdiği hâller dışında TSK'nın yabancı ülkelere gönderilmesine veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına izin verme yetkisi TBMM'nindir. İncirlik Üssünün kullanımı için izin alınmaması bu hükme aykırıdır.

Önergelerde konunun insan hakları boyutuna pek değinilmemektedir. Sadece buna izin verenlerin mevzuata aykırı davrandığı belirtilmektedir. Bombalama sonucu ölebilecek masum insanlardan hiç bahsedilmemektedir. Bitlis Mv. Kamran İnan ve otuz arkadaşının verdiği önergede söz konusu olayın Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve TCK'ya aykırı olduğu ve CHP'nin önergesinde hükümetin suçlu duruma düştüğü ve Türkiye'nin egemenlik haklarının ihlâl edildiği belirtilmiştir.²¹⁷ RP'nin önergesinde ise konu millî menfaat açısından şöyle ele alınmıştır: "Bosna-Hersek'teki katliam ve ırza tecavüzlere seyirci kalan, Ermenistan'a buğday yardımı yapan, elektrik vermek için

²¹⁷ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 28, B. 62, s. 312-3.

anlaşma imzalayan, Kıbrıs'ta Denktaş'ı yalnız bırakarak taviz vermeye zorlayan, Muavenet Muhribimizi vuranların koruyuculuğunu yapan, Çekiç Güç süresini uzatarak bu gücün Türkiye aleyhindeki faaliyetlerini peşinen onaylayan bu İktidarın, görevini, millî menfaatlerimize yaraşır şekilde yürütme imkanı kalmamıştır.”²¹⁸

6. Denizli Mv. Hasan Korkmazcan ve altmış dokuz arkadaşı, son günlerde cezaevlerinde meydana gelen firar olaylarında ihmal ve kusuru bulunduğu iddiasıyla Adalet Bakanı Mehmet Seyfi Oktay hakkında gensoru önergesi vermişlerdir. Önergede Bakanın “insan hakları ve demokrasi gösterisi” yaptığı iddia edilerek cezaevlerinde hakimiyetin kaybedildiği ve firar olaylarının gerçekleştiği belirtilmektedir.²¹⁹ Konuya insan hakları açısından bir bakış açısı bulunmamakta olup Bakanın insan hakları gösterisi yaptığı iddia edilmektedir. Söz konusu önerge Genel Kurulun 09.03.1993 tarihli 78. Birleşiminde reddedilmiştir.

7. CHP Grup Başkanvekili ve Ankara Mv. H. Uluç Gürkan, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde gelişen son olaylar konusunda yetersiz kalarak olayların tırmanmasını önleyemedikleri iddiasıyla Başbakan Tansu Çiller ve BK üyeleri hakkında gensoru açılmasına ilişkin önerge vermişlerdir. Önergede “reşit” sayılabilecek gençlerin olağan demokratik yönetimi hiç yaşamamış oldukları ve devletin vatandaşların can güvenliğini koruyamadığı ifade edilmektedir.²²⁰

3. 20. Yasama Dönemi

20. Yasama Döneminde toplam yirmi iki gensoru önergesi TBMM Başkanlığına verilmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan konular genelde devlet içerisinde mevcudiyeti Susurluk olayı ile ayyuka çıkan yasa dışı örgütlerle devletin ilişkileri üzerinedir.

1. CHP Grubu adına Antalya Mv. Deniz Baykal ile Grup Başkanvekilleri Mersin Mv. Oya Araslı, Ankara Mv. Önder Sav ve Hatay Mv. Nihat Matkap, devletin iç güvenlik bakımından zaafa uğratıldığı iddiası ve Susurluk'ta meydana gelen trafik kazasının sergilediği “Devlet-Mafya-Politikacı” ilişkisi karşısındaki beyan ve tutumu nedeniyle İçişleri Bakanı Mehmet Ağar hakkında gensoru önergesi vermişlerdir. Önergede konuya insan hakları açısından yaklaşılmasını, Susurluk'ta meydana gelen esrarengiz kazanın

²¹⁸ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 28, B. 62, s. 314-5.

²¹⁹ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 31, B. 75, s. 28-9.

²²⁰ TBMM Tutanak Dergisi, 19. Yasama Dönemi, C. 41, B. 19, s. 410.

anlamı sorgulanmıştır. Zamanın İçişleri Bakanı Mehmet Ağar istifa ettiğinden gensoru önergesi işlemde kaldırılmıştır.

2. DYP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Ankara Mv. Saffet Arıkan Bedük, Denizli Mv. Mehmet Gözlükaya ve Mersin Mv. Turhan Güven tarafından hakkında yakalama emri bulunan ve aranan “Yeşil” kod adlı Mahmut Yıldırım’ın saklı bulunduğu yeri bildiğini açıklamasına rağmen yetkili mercilere haber vermediği iddiasıyla Devlet Bakanı Eyüp Aşık hakkında gensoru önergesi verilmiştir. Önergede insan hakları ifadesine yer verilmemiş olup önerge Genel Kurulun 01.07.1998 tarihli 113. Birleşiminde reddedilmiştir.

3. DYP grubu adına Grup Başkanvekilleri Ankara Mv. Saffet Arıkan Bedük, Denizli Mv. Mehmet Gözlükaya ve Mersin Mv. Turhan Güven çete ve mafya liderleri ile doğrudan ilişki içinde oldukları ve özelleştirmelerde özellikle Türkbank’ın satışı ihâlesinde devletin menfaatini gözetmeyerek görevlerini kötüye kullandıkları iddiasıyla Devlet Bakanı Güneş Taner ve Başbakan A. Mesut Yılmaz hakkında gensoru önergesi vermişlerdir. Önergede Türkbank’ın ihâle süreci ile ilgili mafya, siyaset ve ticaret ilişkisine değinilmiştir.²²¹

4. Fazilet Partisi Grubu adına Grup Başkanvekilleri Erzurum Mv. Lütfi Esengün, Kayseri Mv. Salih Kapusuz ve Sivas Mv. Abdullatif Şener, çete ve mafya liderleri ile doğrudan ilişki içinde oldukları ve görevlerini kötüye kullandıkları, kamu ihâleleri ve özellikle Türkbank’ın satışı ihâlesine fesat karıştırdıkları iddialarıyla Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet Bakanı Güneş Taner hakkında gensoru önergesi vermişlerdir.

5. CHP Grubu adına Grup Başkanı Antalya Mv. Deniz Baykal ile Grup Başkanvekilleri Mersin Mv. Oya Araslı ve Ankara Mv. Önder Sav, mafya ve çete liderleri ile yakın ilişki içinde olduğu ve Türkbank’ın satışı ihâlesinde bir iş adamına fiyat teklifi ve para ve kredi temini konularında yardımcı olmak suretiyle ihâleyi yönlendirdiği iddiasıyla Başbakan A. Mesut Yılmaz hakkında gensoru önergesi vermişlerdir. Önergede çete, mafya ve siyaset ilişkilerine değinilerek bu konumdaki hükümetin yönetiminde hukuk devleti ilkesine uygun bir toplum düzenine ulaşmanın mümkün olmadığı belirtilmektedir.²²² Bu önergede de konuya insan hakları açısından bakılmamış, ancak yaşanan olayların hukuk devletine aykırı olduğu konu edilmiştir.

²²¹ TBMM Tutanak Dergisi, 20. Yasama Dönemi, C. 65, B. 19, s. 380.

²²² TBMM Tutanak Dergisi, 20. Yasama Dönemi, C. 65, B. 19, s. 382.

Yukarıdaki üç önerenin konusu hemen hemen aynı olup sadece CHP'nin öneresinde Devlet Bakanı Güneş Taner dahil edilmemiştir. Bahsedilen konular insan hakları ve hukuk devleti ile doğrudan ilgili olmasına rağmen konunun bu yönüne değinilmemiştir. Sadece CHP'nin öneresinde hukuk devletine değinilmiştir.

Gensoru önereleri Genel Kurulda birleştirilerek görüşülmüştür. Genel Kurulun 19.11.1998 tarihli 21. Birleşiminde önerelerin gündeme alınması kabul edilmiştir. Gensoru önerelerinin görüşmeleri Genel Kurulun 23.11.1998 tarihli 22. Birleşiminde yapılmıştır. Görüşmelerde Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet Bakanı Güneş Taner haklarında verilen güvensizlik önereleri ile düşürülmüştür. 1982 Anayasası döneminde gensorunun amacına ulaştığı tek örnek Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet Bakanı Güneş Taner'in düşürülmesidir.

6. Kars Mv. Y. Selahattin Beyribey ve otuz arkadaşı, TBMM'nin olağanüstü toplantıya çağrılmasını sivil darbe girişimi olarak nitelendirdikleri ve demokratikleşme çabalarını engelleyici tutum sergiledikleri iddiasıyla Başbakan Bülent Ecevit ve BK üyeleri hakkında gensoru öneresi verilmiştir. Önerge Genel Kurulun 22.03.1999 tarihli 61. Birleşiminde reddedilmiştir.

4. 21. Yasama Dönemi

21. Yasama Dönemi, ülkemizin ekonomik olarak büyük gelgitler yaşadığı, istikrar ve huzurun olmadığı bir dönemdir. Bireyler bir gecede servetlerinin yarısını hiçbir etkileri olmadan kaybetmişlerdir. Bundan dolayı verilen gensoru önerelerinin çoğu ülkenin yoksullaşmasına sebep olma, ülkeyi zarara uğratma, kötü yönetim sergileme gibi ekonomik nedenlidir. Bu dönemde verilen yirmi dokuz gensoru öneresinden sadece ikisi doğrudan insan hakları ile ilgilidir. Bu gensoru önereleri ile önceki yasama dönemlerindeki karşılaştırıldığında insan hakları sorunlarında görece gelişmenin olduğu görülmektedir. Bu Yasama Dönemindeki insan hakları ile ilgili gensoru önereleri şunlardır:

1. DYP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Sakarya Mv. Nevzat Ercan, Aydın Mv. Ali Rıza Gönül ve Mersin Mv. Turhan Güven'in yargıya müdahâlede bulunduğu iddiasıyla Başbakan Bülent Ecevit hakkında vermiş oldukları gensoru öneresinin gündeme alınması reddedilmiştir. Önergede yargıya temel hak ve özgürlükler açısından yaklaşılarak şöyle denilmektedir: "Yargı bağımsızlığı, hukuk devletinin şartı, temel hak

ve hürriyetlerin teminatı ve yürütme ile yasamanın hukuk içinde kalmasını sağlayan bir denetim mekanizmasıdır.”²²³

1. SP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Konya Mv. Veysel Candan ve Diyarbakır Mv. Ömer Vehbi Hatiboğlu uyguladıkları politikalarla ülke ekonomisini iflasın eşiğine getirdiği ve ABD’deki terör olayından sonra ortaya çıkan uluslararası kriz konusunda tutarlı politikalar ortaya koymadığı iddiasıyla Başbakan Bülent Ecevit hakkında gensoru önergesi vermişlerdir. Önergede insan hakları ile ilgili birçok konu bulunmakla birlikte bu konulara genel itibariyle insan hakları açısından bakılmamaktadır. Söz konusu önergede yeterli imza kalmadığından önerge işleminden kaldırılmıştır.

5. 22. Yasama Dönemi

3 Kasım 2002 genel seçimlerinden sonra Türkiye koalisyonlardan kurtularak adeta iki partili bir sisteme fiilî olarak geçmiştir. Önceki yasama dönemlerinde ülkenin koalisyon hükümetleri ile yönetilmesi ve ülkeyi yönetenler arasında koordinasyonun olmaması ve karşılaşılan ekonomik krizlerden dolayı birçok gensorun önergesi verilmişken 22. Yasama Döneminin yarısında bir kez gensoru önergesi verilmiştir.

1. CHP Grup Başkanı ve Antalya Mv. Deniz Baykal ve 32 milletvekili, 22 Temmuz 2004 tarihinde Pamukova’da meydana gelen ve 38 yurttaşımızın yaşamlarını yitirmesiyle sonuçlanan kazaya neden olan, ‘Hızlandırılmış Tren’ olarak adlandırılan uygulamayı mevcut altyapı eksikliklerini tamamlamadan başlattığı iddiasıyla Ulaştırma Bakanı Binali Yıldırım hakkında gensoru önergesi vermişlerdir. Gensoru önergesinde hızlandırılmış trenin uygulamaya konulması ve meydana gelen kaza sebebiyle konuya can güvenliği açısından yaklaşmakta olup insan hakları açısından bağımsız bir yaklaşım bulunmamaktadır. Söz konusu önerge Genel Kurulun 04.08.2004 tarihli 118. Birleşiminde reddedilmiştir.

III- İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu

İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu TBMM bünyesinde kurulmuş, kendine özgü özellikleri olan bir ihtisas komisyonudur. Burada İHİK’in kuruluşu, oluşumu, görev ve yetkileri, çalışma usul ve esasları, yaptığı çalışmalar ve yapılan başvurular ele alınacaktır.

²²³ TBMM Tutanak Dergisi, 18.06.2001, Birleşim: 119, s. 10.

A- İHİK'in Kuruluşu

1987 yılında ülkemizin Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusu yapması üzerine insan hakları konusu yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir. Devletin devamlı olarak insan hakları ihlâllerine karıştığı iddiaları insan hakları alanında yapılan çalışmaları da gölgelemektedir. 1990'lı yıllarda insan hakları ihlâllerinin ve insan hakları alanında yapılan çalışmaların parlamento aracılığı ile denetlenmesi amacıyla TBMM bünyesinde bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. Parlamento bünyesinde bir komisyon kurulması fikrinin Turgut Özal'ın düşüncesi olduğundan dönemin Adalet Bakanı Oltan Sungurlu kanun teklifinin Genel Kurulda görüşülmesi esnasında bahsetmiştir.²²⁴

18. Yasama döneminde ANAP İstanbul Mv. Bülent Akarcalı, DYP Gümüşhane Mv. Ülkü Gökalp Güney, SHP İstanbul Mv. Hasan Fehmi Güneş ve RP Konya Mv. Vefa Tanır “İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Kanun Teklifi”ni TBMM Başkanlığına sunmuşlardır.

Komisyon Kanunu Teklifinin gerekçesinde insan haklarının öneminden şu şekilde bahsedilmektedir:

“Günümüzde bir ülkenin uygarlık derecesi bilim ve teknoloji alanındaki başarılarından çok, insan haklarına gösterdiği saygıyla olabiliyor. Çağdaş medenîyetin temel dayanağı olan hür düşünce ve insan hakları gibi konular ister doğu, ister batı, tüm ülkelerin gündemine girmiştir.

Mevcut uluslararası sözleşmeler çerçevesinde insan haklarının ne şekilde geliştirilebileceği, toplumların bu konularda nasıl bilinçlendirilebileceği gibi hususlar, gerek sözleşmeler gerek millî mevzuat açısından uluslararası planda devamlı olarak incelenmektedir. Bir iç politika konusu olmaktan çıkmış bulunan insan hakları konusu geriye dönülemeyecek bir süreç olarak diplomatik belgelerden çıkıp hayata geçirilmeye başlamıştır.”²²⁵

Gerekçenin devamında Türkiye'nin taraf olduğu insan hakları sözleşmelerinden, Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nin Avrupa hukuk sahasını oluşturma çalışmalarına faal olarak katıldığından ve Türkiye'nin dünyada insan hakları alanındaki gelişmeleri izleyen devlet olmaktan çıkarak bu gelişmelere aktif olarak katılan devlet hâline geldiğinden bahsedilmektedir.

Gerekçeden Komisyonun iki ayrı kuruluş amacının olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, insan hakları ihlâllerini uluslararası taahhütlere uygun olarak

²²⁴ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 51, B. 42, s. 508.

²²⁵ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 51, B. 42, Sıra Sayısı: 498, s.1.

önlemek amacıyla insan haklarının yargısal koruma yanında yasama organı tarafından da güvence altına alınmasını sağlamaktır. İkincisi ise ülke dışında Türkiye'ye yöneltilen haksız eleştirilerin mesnetsiz bırakılmasına ve gereken cevabın verilmesine yardımcı olmaktır. Komisyon kanunu teklifinden de açıkça anlaşılacağı üzere komisyon kurulması dış baskılardan kaynaklanmaktadır. Kurulma amaçlarında bahsedilen gerekçenin her ikisi de dış ilişkiler bağlamında ele alınmıştır.

Komisyonun amacı İHİK Kanununun 1. maddesinde şu şekilde belirtilmektedir: “Bu Kanunun amacı; dünyada ve ülkemizde insan haklarına saygı ve bu konudaki gelişmeleri izlemek suretiyle uygulamaların bu gelişmelere uyumunu sağlamak ve başvuruları incelemek üzere Türkiye Büyük Millet Meclisinde bir İnsan Haklarını İnceleme Komisyonunun kuruluş, görev, yetki, çalışma usul ve esaslarını düzenlemektir.”

Ülkemizde 1990'lı yıllara kadar insan haklarının ulusal düzeyde korunması ile ilgili hiçbir kurum bulunmamaktadır. Bundan dolayı Komisyonun kurulması ulusal insan haklarını koruma mekanizmalarından ilkidir. Ulusal insan haklarını koruma mekanizmalarının kurulmasını tavsiye eden BM Genel Kurulunun 20 Aralık 1993 tarih ve 48/134 sayılı kararı olan ve Paris Prensipleri olarak bilinen tavsiye niteliğindeki karardan üç yıl önce parlamentoda insan haklarının ulusal düzeyde korunması için bir mekanizma öngörülmesi dikkat çekicidir.

Komisyon Kanunu teklifi 05.12.1990 tarihinde Genel Kurulda görüşülerek kabul edilmiştir. Genel Kurul görüşmelerinden de anlaşılmaktadır ki Komisyonun kurulması yönünde siyasî partiler arasında görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Geneli üzerinde görüşmeler tamamlandıktan sonra kanun teklifinin maddelerine geçilmiştir. Maddeler üzerinde sadece Samsun Mv. Ali Eser ve Tunceli Mv. Kamer Genç söz almıştır. Kanun teklifi zorluk ile karşılaşmadan Genel Kurul tarafından kabul edilerek kanunlaşmıştır ve Cumhurbaşkanı tarafından 08.12.1990 tarih ve 20719 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 3686 sayılı “İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Kanunu”nun yürürlüğe girmesiyle TBMM bünyesinde diğer ihtisas komisyonlarından farklı bir daimî ihtisas komisyonu kurulmuştur.

TBMM İçtüzüğünün 20. maddesinde TBMM komisyonları sayılmıştır.²²⁶ Komisyonların çoğu İçtüzükle kurulmalarına rağmen İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu kanunla kurulmuştur. İHİK'in kanunla kurulmuş olması Komisyonu güçlendirmiştir.²²⁷ İHİK'in her ne kadar anayasal bir komisyon olmadığı belirtilmişse²²⁸ de "Dilekçe Hakkı" başlıklı Anayasanın 74. maddesinde vatandaşların ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye'de ikamet eden yabancıların TBMM'ye başvuru haklarının olduğu belirtilmektedir. Ancak bu başvurunun nasıl yapılacağı ve nereye yapılacağı Anayasa'da belirtilmemiş olup kanunlarda düzenlenmiştir. TBMM'de Dilekçe Komisyonu ve İHİK olmak üzere iki başvuru makamı bulunmaktadır. Bu sebeple iki komisyonunda zımni olarak anayasal komisyon olduğu söylenebilir.

B- İHİK'in Oluşumu

Komisyonların ne şekilde oluşacağı genel olarak TBMM İçtüzüğünde düzenlenmiştir. Bununla birlikte İHİK'in farklı özelliği sebebiyle nasıl oluşacağı İHİK Kanununda belirtilmiştir. Buradaki düzenlemenin İçtüzükle benzer ve farklı yönleri bulunmaktadır.

Komisyonun üye sayısı Danışma Kurulunun teklifi üzerine Genel Kurul tarafından belirlenir. Siyasî parti grupları ile bağımsızlar İHİK'te boş üyelikler dikkate alınmamak üzere üye tam sayısına oranlanması ile bulunacak yüzde oranına göre temsil edilirler. (İHİK Kanunu mad. 3/1) Burada dikkati çeken nokta siyasî parti gruplarına mensup ve bağımsız milletvekillerinin toplamı üzerinden hesaplama yapılmasıdır. Diğer komisyonlarda ise İçtüzük uyarınca siyasî parti gruplarının parti grupları toplam sayısı içerisindeki yüzde oranı dikkate alınarak üyelerin partilere göre dağılımı tespit edilir. Diğer bir deyişle normal komisyonlarda siyasî parti grupları dikkate alınırken İHİK'te siyasî parti grupları ve diğer tüm milletvekilleri dikkate alınmaktadır. Bu düzenleme ile siyasî parti grubu oluşturamayan partiler ve bağımsızların da İHİK'te temsil edilmesine imkan tanınmaktadır.

Komisyonun üyelerinin dağılımı TBMM Başkanlığı tarafından tespit edilir. Siyasî partiler ve bağımsızlar tespit edilen üyelikler için adayları belirlenen süre

²²⁶ İHİK 424 sayılı kararla İçtüzüğün 20. maddesinde komisyonlar arasında sayılmıştır.

²²⁷ **21. Dönem 3. ve 4. Yasama Yılı Çalışma Raporu**, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, Haziran 2002, Ankara, s. 5.

²²⁸ Bahtiyar Ay, **Türkiye'de İnsan Haklarının Korunmasında Kurumsallaşma Süreci**, Ankara, 2003, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

içerisinde Başkanlığa bildirirler. Aday isimlerini gösterir isim listelerinin Genel Kurulca işaret oyuyla oylanması suretiyle seçim tamamlanmış olur.

İHİK üyelerinin yasama dönemlerine göre dağılımı şu şekildedir:

Yasama Dönemleri	Üye Sayısı
18. Dönem	21
19. Dönem	23 ²²⁹
20. Dönem	25
21. Dönem	25
22. Dönem	24

Komasyon üyelikleri için her yasama döneminde iki seçim yapılır. İlk seçilenlerin görev süresi iki, ikinci devre seçilenlerinki ise üç yıldır. (İHİK Kanunu mad. 3/2) Bu düzenleme İttüzük ile aynıdır. (İttüzük 10/1)

Komasyon siyasî parti gruplarının yüzde oranlarına göre bir başkan, iki başkan vekili, bir sözcü ve bir katip seçer. Bu beş kişiye genelde Komasyon Başkanlık Divanı denilmektedir. Ancak Komasyon Başkanlık Divanı ne İttüzükte ne de İHİK Kanununda tanımlanmıştır. Sadece İttüzüğün 116. maddesinde Dilekçe Komasyonuna özgü olarak “Dilekçe Komasyonunun; Başkan, Başkanvekili, Sözcü ve Katibinden oluşan Başkanlık Divanı”ndan bahsedilmektedir. Klasik komasyonların özellikli komasyonlar gibi hükümeti denetleme görevi olmadığından Komasyon Başkanlık Divanı işlevsiz kalmaktadır. Ancak kısmî olarak icrai karar alması gereken İHİK’te Başkanlık Divanının önemli bir işlevi vardır.

Komasyon Başkanlık Divanı üyelerinin seçimi için komasyonun üye tam sayısının salt çoğunluğu ile toplanması ve toplantıya katılanların salt çoğunluğunun gizli oyu gerekir.

Komasyon Başkanlık Divanının seçilmesi için Meclis Başkanı tarafından belirlenen yer, tarih ve saatte toplantı gerçekleştirilir. (İttüzük 24/1) İlk toplantıda Komasyona Geçici Komasyon Başkanı sıfatıyla en yaşlı üye başkanlık eder. Ve en genç üyelerden oluşan tasnif komasyonu oluşturulur. Geçici Komasyon Başkanının görevi Komasyon Başkanı seçilince sona erer.

²²⁹ İHİK’in üye sayısı 19. Yasama Döneminin başlarında 18. Yasama Döneminde olduğu gibi 21’di. Ancak üye sayısı TBMM Genel Kurulu’nun 03.07.1992 tarihli 93. Birleşimi’nde 23’e çıkarılmıştır.

İHİK'in yapısı gereği bazı durumlarda ivedi olarak karar alıp insan hakları ihlallerine müdahâle etmesi gerekmektedir. Her insan hakkı ihlâlinde Komisyonun toplanıp karar alması Komisyonun hareket serbestisini kısıtlayabilir. Bu sebeple konunun çözümü için Komisyon Başkanlık Divanına görev verilmiştir. Komisyon genelde yasama dönemi başlarında ya genel olarak ya da bir konuyla sınırlı olarak ivedilik gerektiren hususlarda hızlı hareket edilebilmesi amacıyla Komisyon Başkanlık Divanına yetki vermektedir.

İçtüzüğe göre siyasî parti grupları herhangi bir komisyonda kendisine düşen üyelikten vazgeçebilir. (İçtüzük mad. 21/2) Bu hükme göre siyasî parti grupları üyelikten dolayısıyla Komisyon Başkanlık Divanı üyeliğinden vazgeçebilir. Acaba üyelikten vazgeçme İHİK için geçerli midir? İHİK kanunla kurulmuş olduğundan İçtüzükteki düzenlemenin İHİK için geçerli olmaması gerekir. İHİK Kanununun 3. maddesinin hükümlerinin çoğu İçtüzüğün hükümleri ile aynıdır. Eğer böyle bir farklılık olmayacaktı ise neden ayrı bir düzenlemeye gidildi? İHİK Kanunu 3. maddede Komisyonun oluşumu detaylı bir şekilde düzenlendiğinden İçtüzükteki siyasî partilerin üyelikten vazgeçebileceklerine dair hükmün uygulanma kabiliyeti yoktur. İnsan haklarının önemine binaen tüm farklı siyasî görüşe sahip milletvekillerinin Komisyonda temsil edilmesi gerekmektedir.

C- İHİK'in Görevleri

Komisyonların görevinin ne olduğu genel olarak İçtüzüğün 35. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeden komisyonların sadece kanun teklif ve tasarılarını görüşebilecekleri anlaşılmaktadır. İHİK'in görevleri ise farklı niteliği gereği İHİK Kanununda düzenlenmiştir. (mad. 4)

İHİK Kanununun 4. maddesinde belirtildiği üzere Komisyonun görevleri şunlardır:

- a. "Uluslararası alanda kabul gören insan hakları konusundaki gelişmeleri izlemek"

İnsan haklarının dinamik özelliği sonucu devamlı olarak insan hakları gelişmekte ve yeni insan hakları sözleşmeleri oluşturulmaktadır. Meydana gelen bu gelişmelerin izlenmesi amacıyla Komisyonda yabancı dil bilen personelin istihdamı önem taşımaktadır. Ayrıca BM, AB, Avrupa Konseyi ve diğer uluslararası ve bölgesel

örgütlerde insan haklarıyla ilgili meydana gelen gelişmeler Dışişleri Bakanlığı İnsan Hakları ve Avrupa Konseyi Genel Müdür Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı'nın diğer birimlerince İHİK'e bildirilmektedir. İHİK'in aktif olabilmesi için yürütmeden ayrı bağımsız bir bilgi kaynağına sahip olması gerekir. Özelde İHİK'te genelde ise TBMM'de yürütmeden ayrı bilgi ve dokümantasyon birimi tam olarak oluşturulamadığından yasamanın bir güç olarak ortaya çıkması zorlaşmaktadır.

- b. "Türkiye'nin insan hakları alanında taraf olduğu uluslararası anlaşmalarla TC Anayasası ve diğer millî mevzuat ve uygulamalar arasında uyum sağlamak amacıyla yapılması gereken değişiklikleri tespit etmek ve bu amaçla yasal düzenlemeler önermek"

İHİK'e bu bentten de anlaşılacağı üzere ülke uygulamalarının düzeltilmesi için uluslararası insan hakları sözleşmelerinin esas alınması görevi verilmiştir. İHİK adı üzerinde inceleme komisyonu olduğundan incelemelerde bulunacak ve uygulama ile mevzuat arasında tespit ettiği sorunlar hakkında yasal düzenlemeler önerecektir. Ancak bu bent bu zamana kadar İHİK'in kanun teklif etmesi şeklinde uygulama alanı bulmamıştır.

- c. "Türkiye Büyük Millet Meclisi komisyonlarının gündemindeki konular hakkında, istem üzerine görüş ve öneri bildirmek"

İHİK diğer komisyonların gündeminde bulunan kanun teklif ve tasarıları hakkında istemde bulunulduğu taktirde görüş ve öneri bildirecektir. Maddenin TBMM Başkanlığına sunulmuş şeklinde istem üzerine ibaresinden sonra "veya resen" ibaresi bulunmaktaydı. Bu ibarenin Adalet Komisyonu görüşmeleri sırasında kanun metninden çıkarılması uygun görülmüştür.²³⁰ Bu düzenlemenin neden uygun görüldüğü hakkında Adalet Komisyonu raporunda açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır.

- d. "Türkiye'de insan hakları uygulamalarının, taraf olduğu uluslararası antlaşmalara, Anayasaya ve kanunlara uygunluğunu incelemek ve bu amaçla, araştırmalar yapmak, bu konularda iyileştirmeler, çözümler önermek"

İHİK en önemli özelliği inceleme yapmasıdır. Yapılan incelemelerde insan hakları uygulamalarının taraf olunan insan hakları sözleşmelerine, Anayasaya ve

²³⁰ TBMM Tutanak Dergisi, C. 51, 18. Dönem, Yasama Yılı:4, Sıra Sayısı: 498, s.2.

kanunlara uygun olup olmadığı konusunda bilgi ve deneyim elde edilmektedir. İHİK inceleme yapmış olduğu sorunlarla ilgili sorunun çözümüne gitmek için detaylı bir araştırma yapabilir. TBMM Başkanlığına verilen metinde “bu amaçla”la ibaresinden sonra “karakollar, nezarethaneler, hapishaneler ve sağlık kuruluşları dahil uygun görülen kamu kurum ve kuruluşlarında” ibaresi Adalet Komisyonunda bent kapsamını genişletme amacıyla metinden çıkarılarak genel nitelikli bir ifadeye yer verilmiştir.²³¹ Yapılan araştırmalar sonunda varılan sonuçlar doğrultusunda yürütmeye iyileştirmeler ve çözümler önerilebilir.

- e. “İnsan haklarının ihlâlê uğradığına dair iddialar ile ilgili başvuruları incelemek veya gerekli gördüğü hâllerde ilgili mercilere iletmek”

Bendin ilk hâli “İnsan haklarının ihlâlê uğradığına dair iddialar ile ilgili başvuruları incelemek” şeklindeyken “veya gerekli gördüğü hâllerde ilgili mercilere iletmek” ibaresi Adalet Komisyonu’nda eklenmiştir.

İHİK’e insan hakları ihlâl iddiaları ile ilgili birçok başvuru yapılmaktadır. Yapılan başvurular İHİK uzmanlarınca incelenmekte ve dikkate değer görülenleri İHİK Başkanına arz edilerek İHİK’in inceleme yapmasının uygun olacağı yönünde görüş bildirilmektedir. Ayrıca İHİK üyeleri de bir insan hakkı ihlâlını doğrudan İHİK gündemine getirebilirler. İHİK Başkanı söz konusu insan hakları ihlâl iddiasını İHİK gündemine getirerek İHİK’çe inceleme yapılıp yapılmasının gerekliliği tartışılır ve karara bağlanır. İnceleme yapılmasına karar verilenler hakkında bir alt komisyon kurularak inceleme yapılır. İnceleme yapılmamasına karar verilenler ve İHİK uzmanlarınca İHİK Başkanı’nın dikkatine sunulmayan başvurular ilgili özel veya kamu kurumuna gönderilerek başvuru hakkında bilgi istenir. İlgili kurumların İHİK’e gönderdiği bilgiler yeterli bulunursa başvuru sahibine gönderilir.

²³¹ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 51, B. 42, Sıra Sayısı: 498, s.2.

- f. “Gerektiğinde dış ülkelerdeki insan hakları ihlallerini incelemek ve bu ihlalleri o ülke parlamenterlerinin dikkatlerine doğrudan veya mevcut parlamenter forumlar aracılığı ile sunmak”

İHİK dış ülkelerde meydana gelen insan hakları ihlalleri hakkında da incelemeler yapabilir. Yapılan inceleme sonunda hazırlanan raporlar doğrudan ilgili ülkenin parlamenterlerinin dikkatine ve parlamenter forumlar aracılığı ile ilgili parlamentonun ve dolayısıyla parlamenterlerin dikkatine sunulur.

Ülke vatandaşlarının birçoğu ekonomik, siyasî vb. sebeplerle yurt dışına göç etmiştir. Ve aynı zamanda Türkiye Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok milleti içinde barındıran bir devletin yerine kurulduğundan Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye sınırları dışında kalan birçok toprağında soydaşımız yaşamaktadır. Buna ilaveten vatandaşların büyük kısmının Müslüman olması sebebiyle Ortadoğu ve Arap dünyası ile Türkiye'nin farklı bir açıdan benzerliği bulunmaktadır. Genelde bu sayılan üç sebepten dolayı İHİK yurtdışında insan hakları ile ilgili incelemelerde bulunmaktadır. İHİK'in yurtdışında yapmış olduğu incelemelere bakıldığında yukarıda değinilen üç durum dışında inceleme yapmadığı görülecektir. Tespit edilen insan hakları ihlalleri değişik platformlarda ilgili ülkenin bilgisine sunulsa da Türkiye'de meydana gelen insan hakları ihlalleri bunlara göre son zamanlara kadar daha yoğun olduğundan bu tür girişimler akim kalmaktaydı. Türkiye'nin insan hakları karnesinin düzelmesi ile İHİK üyeleri hem yukarıda bahsedilen değişik bağlantılar sebebiyle hassas olunan yerlerde hem de diğer yerlerdeki insan hakları ihlalleri ile daha yoğun bir şekilde ilgilenebilecek ve parlamenter forumlar aracılığı ile dile getirebilecektir. Bunların dışında İHİK insan hakları ile ilgili konferans, seminer, panel vb. etkinliklere katılmaktadır.

- g. “Her yıl yapılan çalışmaları, elde edilen sonuçları, yurt içi ve dışında insan haklarına saygı ve uygulamaları kapsayan bir rapor hazırlamak”

İHİK'in her yıl yapmış olduğu çalışmaları, elde edilen sonuçları ve yurt içi ve yurt dışında insan hakları alanında meydana gelen gelişmeleri, uygulamaları ve insan haklarının genel durumunu kapsayan bir rapor hazırlaması gerekmektedir. Bentten anlaşılacağı üzere raporda iki şeyin bulunması gerekmektedir. Bunlardan birincisi İHİK'in yaptığı çalışmalar, yapmış olduğu çalışmalar sonucunda elde edilen kazançlar, diğer bir deyişle performans veya etkinlik analizi yapmaktır. İHİK'in tüm insan hakları

ihlâllerine müdahil olması mümkün değildir. Bundan dolayı raporda yer alması gereken ikinci husus yurt içi ve dışında meydana gelen insan hakları alanındaki gelişmeler, uygulamalar ve insan haklarına saygıyı kapsayan genel bir değerlendirmenin yapılmasıdır.

İHK raporlarının bentte belirtildiği üzere her yıl hazırlanması gerektiği hâlde çeşitli sebeplerle her yıl rapor hazırlanması mümkün olmamıştır. İHK'in kurulmasından bu yana on beş yıl gibi bir uzun zaman dilimi geçtiği hâlde ancak altı çalışma/faaliyet raporu yayınlanabilmiştir. Raporlar genelde İHK çalışmalarını içermekte olup Türkiye'de ve diğer ülkelerde insan haklarına saygı ve insan hakları uygulamaları konusunda yeterli bir bilgi bulunmamaktadır.

D- İHK'in Yetkileri

İHK'in görevlerini yerine getirmesi için İHK Kanunu ile İHK'e birtakım yetkiler verilmiştir. İçtüzükte ise komisyonların yetkilerine genel bir şekilde yer verilmiştir. Komisyonların yetkisi İçtüzüğün 35. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddede belirtilen yetki içe yönelik olup kanun tasarı ve tekliflerinin görüşülmesi ile ilgilidir. Ayrıca İçtüzüğün 30. maddesinin ikinci fıkrasında komisyonların fikirlerini almak üzere uzmanlar çağırma yetkisine sahip olduğu belirtilmiştir. Bu hüküm dışa yönelik olup üçüncü kişileri hukuken bağlayıcı değildir. Bu sebeple tam olarak bir yetki olduğu söylenemez. Ancak İHK'in Kanununda belirtilen yetkileri kanunî düzenlemeden kaynakladığından bağlayıcıdır, uyulması zorunludur. Uyulmamasının yaptırımını açık bir şekilde kanunda belirtilmemekle birlikte TCK'da düzenlenen görevi kötüye kullanma veya görevi ihmale gireceği kuşkusuzdur. İHK Kanununda belirtilen yetkileri şu şekilde sistematize edebiliriz.²³²

1. İHK görevleri ile ilgili konuda bakanlıklarla, genel ve katma bütçeli dairelerden, mahalli idarelerden, üniversitelerden ve diğer kamu kurum ve kuruluşları ile özel kuruluşlardan bilgi istemek ve buralarda inceleme yapmak, ilgilileri çağırıp bilgi almak yetkisine sahiptir. (İHK Kanunu mad. 5/1) İHK Kanununun 5. maddesinin ilk fıkrasında belirtilen hüküm doğrultusunda İHK kamu ve özel tüm kuruluşlardan bilgi isteyebilecek, bu kuruluşlarda inceleme yapabilecek ve bu kuruluşların yetkili ve görevlilerinden bilgi alabilecektir. Söz konusu hüküm ile İHK'e icrai nitelikte olmasa da

²³² İHK'in görevleri ile yetkileri örtüştüğünden görev adı altında düzenlenen yetkilere de kısaca değinilmiştir.

çok önemli yetkiler verilmiştir. Kamu ve özel kuruluşlardan bilgi isteyebilmesi ve özellikle izin şartına bağlı olmaksızın insan hakları ile ilgili kamu ve özel yerlerde inceleme yapabilmesi büyük önemi haizdir. Bilgi ve belge istemek yetkisinin “adli makamlar” dışındaki alanı ifade ettiği belirtilmişse²³³ de İHİK Kanununun açık ifadesinden bunun çıkarılması zordur.

2. İHİK’in uzmanların bilgisine başvurma yetkisi vardır. İHİK hem uzmanlık alanı açısından hem de konuyla ilgili olması açısından uzmanlara başvurabilir. Uzmanlara başvurabilme yetkisi kanunla düzenlenmiş olduğundan uzmanın İHİK’e bilgi vermesi zorunludur.

3. İHİK’in kanun teklif ve tasarılarını görüşebilme yetkisi vardır. Yasama komisyonlarının amacı kanun ve teklif tasarılarını görüşmektir. İHİK Kanununda İHİK’in kanun teklif ve tasarılarını görüşüp görüşemeyeceği hakkında açık bir hüküm bulunmamaktadır. İHİK Kanununun 8. maddesine göre İHİK’in çalışmalarında kanunda sarahat olmayan hâllerde TBMM İçtüzüğü hükümleri uygulanır. İHİK Kanununda kanun teklif ve tasarılarının görüşülüp görüşülemeyeceği konusunda açık bir ifade yer almadığından TBMM İçtüzüğüne bakılması gerekir. Ve İçtüzükte İHİK’e kanun teklif ve tasarılarının havale edilmesinin önünde hiçbir engel bulunmamaktadır. Bu sebeple esas ya da tali komisyon olarak kanun tasarı veya teklifi ya da KHK’yı görüşme yapma yetkisinin olmadığı düşüncesine²³⁴ katılmak mümkün değildir. Mevzuat açısından bir engel olmamasına rağmen bu zamana kadar hiçbir kanun teklif ve tasarı İHİK’e havale edilmemiştir.

4. Komisyonun kanun teklif etme yetkisi bulunmaktadır.

5. İHİK’in Ankara dışında da çalışabilme yetkisi vardır. Diğer komisyonlar İçtüzüğün 35. maddesinde belirtildiği üzere TBMM Başkanlığınca kendilerine ayrılan salonlarda toplanırlar ve başka yerde çalışabilme yetkileri yoktur. Bu durumun aksine İHİK Ankara dışında da çalışabilir. Bu bağlamda İHİK’in Ankara dışında toplantı yapmasında engel bulunmamaktadır.

6. İHİK dış ülkelerde meydana gelen insan hakları ihlallerini incelemeye de yetkilidir. (İHİK Kanunu mad. 5/f)

²³³ MUMCU, KÜZECİ, *age.*, s. 340.

²³⁴ Şeref İba-Rauf Bozkurt, **100 Soruda Parlamento Türk Hukukuna Giriş**, Nobel Yayın No: 633, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara, Eylül 2004, s. 221.

7. İHİK'in resen hareket etme yetkisi bulunmaktadır.²³⁵ İHİK genelde kendisine yapılan başvurular üzerine harekete geçmektedir. Ancak İHİK'in harekete geçmesi, inceleme yapması için başvuru zorunlu bir unsur değildir. Kendisi de herhangi bir şekilde intikal eden bir olayla ilgili olarak inceleme yapabilir. İHİK'in resen inceleme yapabilme yetkisine sahip olduğu "Komisyonun Görevleri"nin sayıldığı 5. maddenin d bendinden çıkarılmaktadır. Bu bentte başvuru yapılmasını zikretmeden İHİK'in Türkiye'nin insan hakları uygulamaları hakkında inceleme ve araştırma yapmak görevi olduğu açıkça ifade edilmiştir. Ancak İHİK Kanun Teklifinin 7. maddesinin birinci fıkrasında yer alan "ile komisyonca tespit edilen görevleri" ibaresi Adalet Komisyonu görüşmelerinde Komisyonun resen görev tespit etmesinin görev kapsamını çok genişleteceği düşüncesiyle madde metninden çıkarılmıştır.²³⁶ Belki Adalet Komisyonu görüşmelerinde yapılan değişiklik ile İHİK'in resen inceleme yetkisinin olmadığı ileri sürülebilir. Ancak 5. maddenin d bendindeki ifade açık olduğundan Komisyonun d bendine münhasır olmak üzere resen inceleme yetkisi bulunmaktadır. Adalet Komisyonunda yapılan değişiklik ile genel anlamda İHİK'in resen inceleme yetkisinin olmasına müsaade edilmemiştir. Uygulamada da İHİK insan hakları ihlalleri konusunda başvuru olmadan hareket edebilmektedir. Komisyonun bu özelliğine Çalışma Raporunda da değinilmiştir.²³⁷

8. Komisyonun incelemelerini alt komisyonlar kurmak suretiyle de yapabilme yetkisi bulunmaktadır. Diğer komisyonların alt komisyon kurarak çalışma yetkisinin olduğu İçtüzükte açıkça belirtilmemesine rağmen İHİK incelemelerini alt komisyonlar aracılığı ile yapabilir. İHİK'in alt komisyonlar aracılığıyla inceleme yapması adeta bir zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Çünkü Ankara dışındaki incelemelerin Komisyon tarafından yapılması mümkün değildir. Bundan dolayı İHİK'e alt komisyon kurma yetkisinin verilmesi isabetli olmuştur.

9. İHİK Kanunu teklifinde şu ifade yer almaktaydı: "Bakanlıklar ile buralara bağlı ve ilgili kurum ve kuruluşlardan süreli ya da süresiz çalıştırmak üzere (mecburi hizmetliler ile sivil ve asker personel dahil olmak üzere) personel isteyebilir ve alabilir." Bu hüküm Adalet Komisyonu tarafından 2919 sayılı TBMM Genel Sekreterliği Teşkilat Kanununun 21.12.1989 tarihli 3594 sayılı Kanunun 5. maddesi ile eklenen Ek 1. madde karşısında gereksiz görülerek madde metninden çıkarılmıştır.²³⁸ Yapılan değişiklik ile İHİK Kanunu Teklifinin 5. maddesinin üçüncü fıkrası, aynı hüküm Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Sekreterliği Kanununda olduğundan çıkarılmıştır. Değişiklik ile İHİK'in

²³⁵ AKILLIOĞLU, *age.*, s. 296.

²³⁶ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 51, Sıra Sayısı: 498, s.2.

²³⁷ 21. Dönem 3. ve 4. Yasama Yılı Çalışma Raporu, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, Haziran 2002, Ankara, s. 5.

²³⁸ TBMM Tutanak Dergisi, 18. Yasama Dönemi, C. 51, Sıra Sayısı: 498, s.2.

yetkisinde bir değişiklik olmamış, sadece yetkinin İHİK Kanununda olması kanun tekniği açısından uygun görölmemiştir.

10. İHİK'in genel hükümler uyarınca suç duyurusunda bulunma yetkisi vardır. İHİK'e çok sayıda başvuru yapılmakta ve bunlarda da birçok suç iddiası bulunmaktadır. İHİK suç iddialarını ciddi bulduğu taktirde doğrudan Cumhuriyet savcılıklarına, ya da ilgili kurumlara göndererek iddiaların araştırılmasını istemektedir.

E- İHİK'in Çalışma Usul ve Esasları

İHİK'in çalışma usul ve esasları özelliği itibariyle diğer ihtisas komisyonlarından farklıdır. Bu sebeple farklılık arz eden hususlar İHİK Kanununda düzenlenmiştir. Komisyonun çalışma usul ve esasları bir bütün olarak ele alınacak olup hem İHİK Kanununa hem de İttüzüğün gerekli maddelerine değinilecektir.

İHİK üye tam sayısının üçte biri ile toplanır ve toplantıya katılanların salt çoğunluğu ile karar alır. Ancak karar yeter sayısı hiçbir şekilde üye tam sayısının dörtte birinin bir fazlasından az olamaz. (İHİK Kanunu mad. 6/1) İttüzükte de aynı hükümler benimsenmekle birlikte karar yeter sayısının üye tam sayısının dörtte birinin bir fazlasından az olamayacağı öngörölmemiştir. (İttüzük mad. 27/2)

Komisyonlar kendi başkanlarınca toplantıya çağrılır. Zorunlu bir durum olmadıkça komisyon toplantısı için çağrı en az iki gün önceden yapılır. Toplantı çağrısı gündemle birlikte yapılır ve gündemde hangi konuların görüşüleceği belirtilir. Komisyon gündemine hakimdir. (İttüzük 26/1-2) Bu İttüzük kuralı gereğince İHİK üyelerince gündeme alınması teklif edilen konular hakkında da karar verilir. Komisyon üyelerinin üçte biri tarafından teklif edilecek gündemle birlikte İHİK Başkanınca Komisyon toplantıya çağrılır. (İttüzük mad. 26/4) Komisyon üyelerinin üçte biri tarafından İHİK'in toplantıya çağrılması bu güne dek görölmemiştir.²³⁹

Toplantı çağrısı ve gündem komisyon üyelerine, Başbakanlığa, parti gruplarına ve diğer ilgili komisyon başkanlıklarına gönderilir ve ilan tahtasına asılır.

Komisyon, başkanın yönetiminde çalışır. Başkan bulunmadığı taktirde Komisyona başkanvekilleri, onlar da yoksa sözcü başkanlık eder. (İttüzük mad. 27/1) İttüzüğe göre komisyonlar için tek başkanvekili seçildiğinden 27. maddede sorun bulunmamaktadır. Ancak İHİK'te iki başkanvekili seçildiğinden başkanın yokluğunda

²³⁹ İHİK ve diğer komisyonlarda komisyon üyelerinin üçte biri tarafından komisyonun toplantıya çağrılması pek rastlanan durum değildir. Bunun sebebi milletvekillerinin İttüzüğü bilmemeleri ve bilinçli muhâlefet yapma kültürünün oluşmamasıdır.

Komisyon hangisi başkanlık edecektir? Bu konuda ne İHİK Kanununda ne de İçtüzükte bir hüküm bulunmaktadır. Bundan dolayı teamülün ne yönde oluştuğuna bakılması gerekir. İHİK'te genel itibariyle başkan olmadığı takdirde başkanlık yapması için başkanın partisinden başkanvekiline öncelik verilmektedir. Ayrıca başkan yokluğunda yerine hangi başkanvekilinin başkanlık edeceğini belirleyebilir.

Komisyon toplantılarında toplantının düzenini komisyon başkanı sağlar. Toplantıda söz kesilir, şahsiyatla uğraşılır ya da düzeni bozma hareketlerinde bulunulursa düzeni komisyonu başkanı sağlamaya çalışır. Gerekli görülürse komisyon başkanı toplantıya ara verir ya da gereğinin yapılması için durumu TBMM Başkanına bildirilir. (İçtüzük mad. 46)

Komisyonlarda talep sırasına göre söz verilir. Komisyon başkanı ve hükümet temsilcisi söz sırasına bağlı değildir. Ayrıca Komisyon tarafından çağrılmış uzmanlara komisyon başkanı gerekli gördüğü takdirde söz verebilir. (İçtüzük mad. 29) Komisyon başkanı talep sırasına göre söz vermekle birlikte bunun kötüye kullanılmaması için gerekli hâllerde müdahâlede bulunmaktadır.

Komisyon üyelerinin komisyon toplantılarına devamı zorunludur. Komisyon üyelerinin devam cetvelleri TBMM Başkanlığına ve siyasî parti grup başkanlıklarına gönderilir. İzinsiz ve özürsüz olarak üst üste üç toplantıya veya bir yıl içerisinde toplantıların üçte birine katılmayan komisyon üyesi bağlı bulunduğu siyasî parti grubunca komisyondan geri çekilebilir. Bu çekilme sonucu boşalan üyelik en kısa zamanda tamamlanır. (İçtüzük mad. 28) İçtüzükteki devam şartlarına uymayan komisyon üyelerinin komisyondan bağlı oldukları siyasî parti gruplarınca çekildiğine pek rastlanmamaktadır.

Komisyon toplantılarına başbakan veya bir bakan katılabilir. Ya da başbakan veya bir bakan gerekli görürse kendi yerine yüksek dereceli bir kamu görevlisine yazılı temsil yetkisi verebilir. (İçtüzük mad. 30) İHİK'e bu zamana kadar kanun teklif ve tasarısı gönderilmediğinden başbakan veya bir bakan komisyon toplantısına katılma ihtiyacı duymamaktadır. Ancak İHİK bazı konularda bilgisini almak üzere başbakanı veya bir bakanı ya da üst düzey kamu görevlisini davet ettiği takdirde Komisyon toplantısına katılmaktadırlar.

Komisyon toplantılarına İHİK üyelerinden başka TBMM üyeleri, BK üyeleri ve Hükümet temsilcileri de katılabilir. Komisyon toplantısında TBMM ve BK üyeleri söz alabilir. Ancak komisyon üyeleri dışında kimse değişiklik önergesi veremez ve oy

kullanamaz. Her milletvekili üyesi olmasa da İHİK'in belgelerini görüp okuyabilir. (İçtüzük mad. 31)

Komisyon toplantılarına yazılı ve görsel basın son zamanlarda daimî olarak katılmaya başlamıştır. Bunların komisyon toplantılarına katılması İçtüzükte öngörülmemiştir. Kritik kanun teklif ve tasarılarının görüşülmesinde basının komisyon toplantılarına katılması sıkıntılara sebep olmaktadır. Hatta basının komisyon toplantılarına katılması milletvekillerini seçmene selam verme davranışına ittiğinden toplantıların gereği gibi yapılmasına engel olmaktadır. Basının olduğu komisyon toplantılarında yasa teklif ve tasarısının içeriğinden ziyade sloganik ifadeler ön plana geçmektedir. İHİK'te özel bir durum olmadığı taktirde komisyon toplantıları basına kapalıdır. 10 Aralık Dünya İnsan Hakları Günü gibi özel günlerde toplantının bir kısmı veya bazı toplantılarda basına bilgi vermek amacıyla toplantının başları ya da sonları basına açık yapılmaktadır.

İçtüzüğün 35. maddesi uyarınca komisyonlar TBMM binasında TBMM Başkanlığınca kendilerinde ayrılan salonlarda toplanırlar. Bu doğrultuda İHİK'e TBMM binasında F Bloкта 714 nolu salon komisyonun kuruluşundan bu yana tahsis edilmiştir. Ancak İHİK'in Kanununun 5. maddesinin ikinci fıkrası uyarınca Ankara dışında da çalışabilme yetkisi bulunmaktadır. İHİK'in Ankara dışında toplantı yapma yetkisi bu zamana kadar kullanılmamıştır.

Komisyon incelemelerini alt komisyonlar aracılığı ile de yapabilir. Komisyonun müdahâle etmesi gereken bir insan hakları ihlâli meydana geldiğinde İHİK veya İHİK Başkanlık Divanı kararıyla ihlâl hakkında inceleme yapılmasına karar verilir. Alt komisyon üyelerinin sayısı genelde iki ile altı arasında değişmektedir. Alt komisyon üyeleri belirlenirken tüm siyasî partilerin mensuplarının güçleri oranında alt komisyonda yer almasına dikkat edilmektedir. Bunda yapılan incelemenin tek bir partiye mal edilmemesi düşüncesi etkili olmaktadır. Ancak her siyasî partiden milletvekilinin alt komisyonda yer alması zorunlu olmamakla birlikte kurulan alt komisyonlarda her partiden birer üyenin olmasına dikkat edilmektedir. Ayrıca alt komisyonun iki kişiden az olmaması da gerekir.

Alt komisyon üyeleri insan hakları ihlâlini yerinde inceler, ilgili kişilerle görüşmelerde bulunur. Gerekli görülürse bilgi ve belgeler de temin edilir. Alt komisyon çalışmalarına genel olarak İHİK uzmanı da katılmaktadır. İncelemeler tamamlandıktan sonra İHİK uzmanı ya da alt komisyon üyeleri inceleme raporunu hazırlar. Alt komisyon üyeleri arasında gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra ortak bir metin alt komisyonca İHİK Başkanlığına sunulur.

Komasyon Başkanı yapılan inceleme raporunun görüşülmesi için İHİK'i toplantıya çağırır. Toplantıdan önce alt komasyon raporu diğer komasyon üyelerine dağıtılır. Komasyonda tartışılan rapor ya kabul edilir ya da reddedilir. İHİK'te raporlar genelde küçük değişikliklerle kabul edilmektedir. İnsan haklarının evrensel niteliği gereği toplantılarda insan hakları ihlalleri konusunda siyasi görüşler ne çıkarılmamaktadır.

İçtüzüğün 25. maddesi uyarınca komasyonların tatil ve ara verme sırasında çalışacağı TBMM Başkanının teklifi zerine Genel Kurulca kararlaştırılır. İHİK'in tatilde çalışabilmesi için karar alması gerekir. Alınan bu karar zerine TBMM Başkanı İHİK'in tatilde çalışmasını Genel Kurula teklif eder. İHİK diğer komasyonların çoğunun aksine Meclisin tatile girdiği dönemlerde çalışma kararı almıştır.

İçtüzüğe göre komasyon toplantılarının kapalı oturum şeklinde olmasını ilgili bakan veya üyelerin üçte biri isteyebilir. Bu istek üzerine kapalı oturum yapılıp yapılmaması konusunda karar alınır. Kapalı oturuma karar verildiği taktirde toplantıda komasyon üyelerinden ve bakanlardan başkası bulunamaz. Kapalı oturum, görüşmelerin sır olarak saklanması anlamına gelmektedir. (İçtüzük mad. 32)

İHİK görevleri ile ilgili olarak hazırladığı raporları TBMM Başkanlığına sunar. Bu raporlar Danışma Kurulunun görüş ve nerisi ile Genel Kurulun gündemine alınabilir. Genel Kurulun gündemine alınan komasyon raporu ya okunmak suretiyle ya da üzerinde görüşme açılarak bilgi edinilir. (İHİK Kanunu mad. 6/3) İHİK, raporları için bu yolu sayılı kadar az işletmiştir. 20. Dönem 2. Yasama Yılında 07 Ocak 1997 tarihinde 42. Birleşimde İHİK'in Diyarbakır Cezaevinde meydana gelen olaylarla ilgili çalışmalar ve yerinde incelemeler yaparak hazırladığı raporu Genel Kurulda okunmuştur. Ancak rapor üzerinde kısa bir tartışmanın ötesinde bir şey yapılmamıştır.

İHİK'in hazırlamış olduğu raporlar TBMM Başkanlığı tarafından Başbakanlık ve ilgili bakanlıklara da gönderilir. (İHİK Kanunu mad. 6/4)

İHİK'in gerekli görmesi hâlinde yapılan incelemelerde sorumlu bulunanlar hakkında genel hükümlere göre kovuşturma ve işlem yapılabilmesi için TBMM Başkanlığınca İHİK'in raporu ilgili mercilere bildirilir. (İHİK Kanunu mad. 6/5)

Komasyonun inceleme ve diğer çalışmaları ile ilgili harcamalarını karşılaması için müstakil bir bütçesi bulunmamaktadır. İHİK'in yurt içi ve yurt dışı görevlendirmelerle ilgili harcamaları İHİK'in kararı ve TBMM Başkanının onayı ile

6245 sayılı Harcırah Kanunu hükümlerine göre TBMM Bütçesinden yapılmaktadır. (İHK Kanunu mad. 6/6)

İHK görev bakımından bağımsız ve tarafsız bir niteliğe sahiptir. İHK görevlerini yerine getirirken hiçbir kurum ve kuruluşun etkisi altında kalmaz. Çalışmalarını yerine getirirken siyasî kaygılardan uzak bir şekilde yaptığından İHK tarafsızdır. İHK üyeleri farklı siyasî görüşleri sahip olsalar da çalışmalarda insan haklarının önceliği ve evrenselliği ilkesi doğrultusunda insan hakları bakış açısından bakılmaktadır.

F- İHK'in Yaptığı Çalışmalar

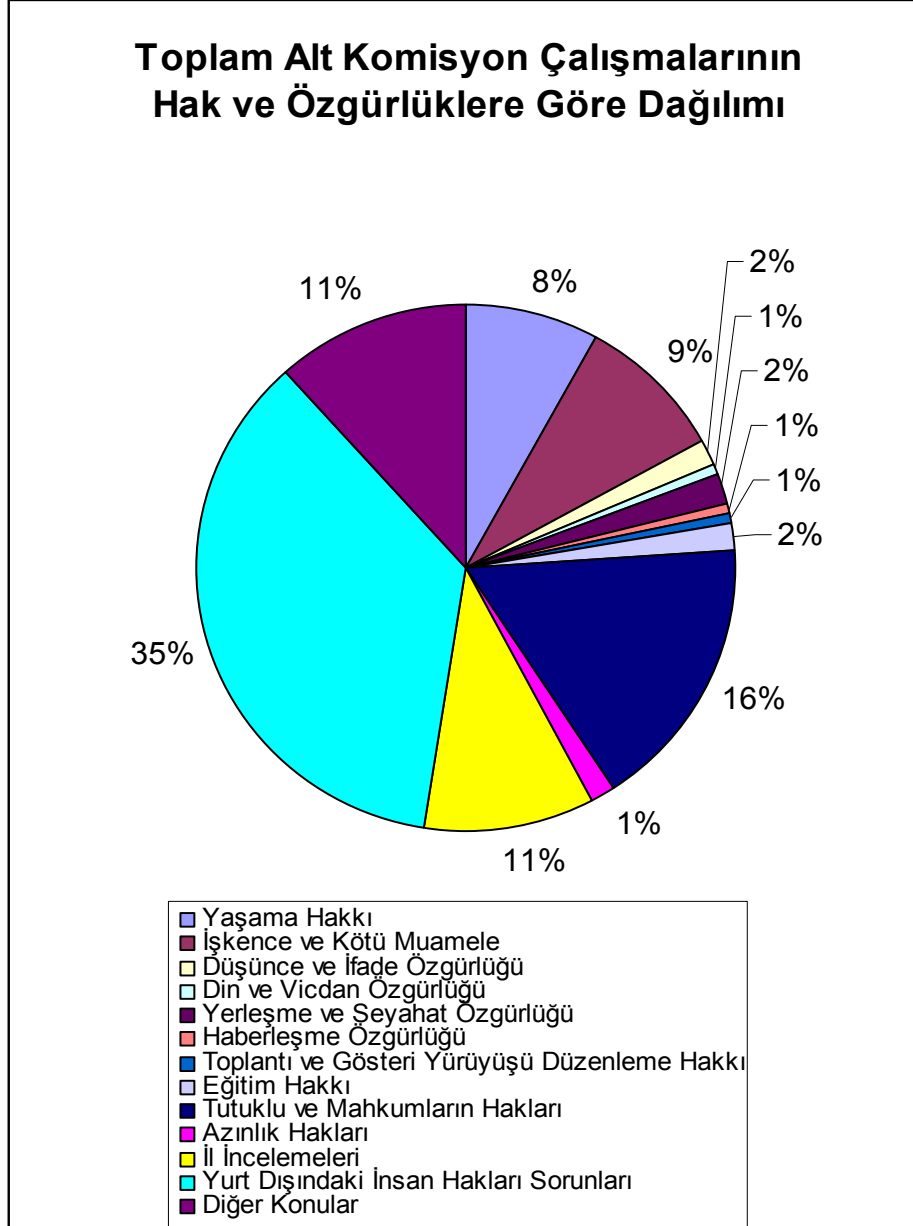
İnsan hakları alanının geniş olması İHK çalışmalarının geniş olması anlamına gelir. İnsan haklarının evrenselliği ve bölünemezliği ilkesini pek doğrulaması da İHK'in çalışmaları ister istemez, zorunlu olarak – a fortiori- birinci kuşak haklarda odaklanmıştır. Özellikle yaşam hakkı, işkence ve kötü muamelenin önlenmesi ve mahkumların haklarına öncelik verilirken emekli, memur, gayrimenkul sorunları vb. alanlarda çalışma yapılamamıştır. Yapılan çalışmaların sayısal dağılımı ve raporlaşma oranı şöyledir:

Hak ve Özgürlükler	Toplam Çalışma Sayısı	Raporlaşanlar	Raporlaşma Yüzdesi
Yaşama Hakkı	14	6	%42
İşkence ve Kötü Muamele	15 ²⁴⁰	14	%93
Düşünce ve İfade Özgürlüğü	3	1	%33
Din ve Vicdan Özgürlüğü	1	1	%100
Yerleşme ve Seyahat Özgürlüğü	3	1	%33
Haberleşme Özgürlüğü	1	1	%100
Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı	1	-	%0
Eğitim Hakkı	3	2	%67
Tutuklu ve Mahkumların Hakları	29	18	%62
Azınlık Hakları	2	-	%0
İl İncelemeleri	18	13	%72
Yurt Dışındaki İnsan Hakları Sorunları	61	22	%36

²⁴⁰ 21. Yasama Dönemi İHK Başkanı Dr. Sema Pişkinsüt zamanında hazırlanan "Bakırköy, Erzurum, Elazığ, Tunceli, Erzincan ve Batman" ile ilgili raporların tutuklu ve mahkumlarla ilgili olmasının yanı sıra aynı zamanda işkence ve kötü muamele ile de ilgili olduğundan iki kategori altındaki çalışmalardan sayılmıştır. Bu sebeple buradaki çalışmaların altısı bir rapor altındadır.

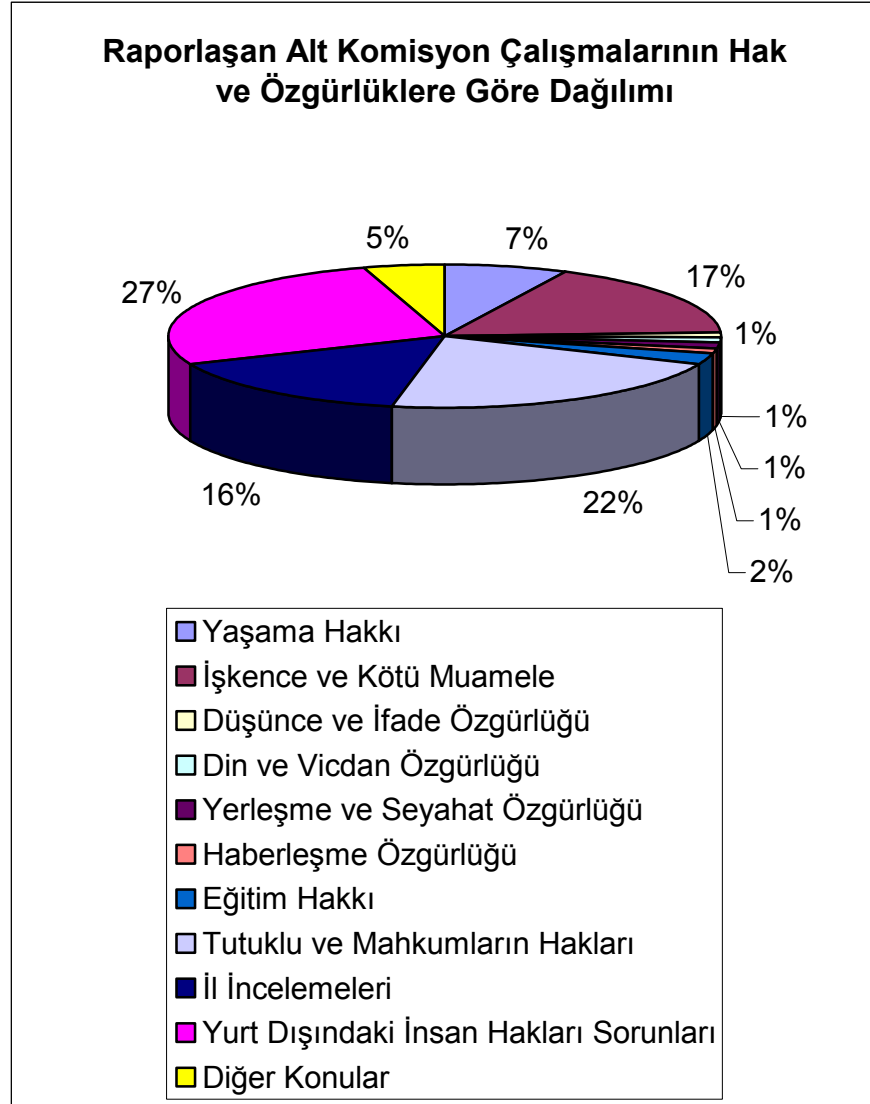
Diğer Konular	20	4	%20
---------------	----	---	-----

Alt komisyon çalışmalarının hak ve özgürlüklere göre dağılımı şöyledir:

Alt komisyon çalışmalarına bakıldığında en büyük pastanın yurt dışındaki insan haklarına ait olduğu görülmektedir. Bunu tutuklu ve mahkumların hakları (%16), diğer konular (%11), il incelemeleri (%11), işkence ve kötü muamele (%9) ve yaşama hakkı (%8) takip etmektedir. Yurt dışında yapılan alt komisyon çalışmalarının önemli ağırlığı dikkatten kaçmamaktadır. İHİK'in yurt dışındaki insan hakları sorunları ile ilgilenmesi ve bu bağlamda ülkemizde insan hakları alanında meydana gelen gelişmeleri anlatması İHİK'in kuruluşundaki siyasî amaçla bağdaşmaktadır. Ancak yapılan çalışmaların

raporlaşma oranının düşük olması yurt dışındaki çalışmaların seyahate dönüşebileceği yönünde kuşku uyandırmaktadır.

İHİK raporu hâline gelen alt komisyon çalışmalarında başı %27 ile yurt dışındaki insan hakları sorunları çekmektedir. Yurt dışındaki insan hakları sorunlarının alt komisyon çalışmalarında %35'ten %27'ye düşmesi raporlaşma oranının düşük olduğunu göstermektedir. Yurt dışındaki insan hakları sorunlarını tutuklu ve mahkumların hakları, işkence ve kötü muamele, il incelemeleri ve yaşama hakkı takip etmektedir. Görüleceği üzere yurt içi çalışmalarda cezaevleri ile işkence ve kötü muamele konuları esas çalışma alanlarını oluşturmaktadır.

G- İHİK'e Yapılan Başvurular ve Nitelikleri

İHİK'in önemli görevlerinden birini yapılan başvuruların incelenmesi oluşturmaktadır. İHİK Kanununun 4. maddesinin e bendinde İHİK'in görevlerinden birinin insan haklarının ihlâlê uğradığına dair iddialar ile ilgili başvuruları incelemek veya gerekli gördüğü hâllerde ilgili mercilere iletmek olduğu belirtilmiştir.

İHİK'i harekete geçiren önemli etkenlerden biri yapılan başvuruların incelenmesidir. Başvurular hakkında genellikle iki yol izlenmektedir. Bunlardan biri başvuru hakkında alt komisyonun kurularak inceleme yapılmasıdır. Ancak başvuru miktarı çok fazla olduğundan bu yola fazla gidilememektedir. Alt komisyon çalışmalarının sadece inceleme yapılması gereken başvurulardan oluştuğu söylenemez. Daha çok kamuoyunun gündeminde olan veya milletvekilleri tarafından gündeme getirilen konular hakkında alt komisyon kurulmaktadır. Başvurular hakkındaki ikinci yol ise başvuruların incelenmesi sonucunda ilgili özel ya da kamu kurum ve kuruluşlarından bilgi istenmesi veya doğrudan cevap verilmesidir. İHİK yapılan başvuruların yüzde doksan kadarını ilgili kuruma intikal ettirerek bilgi istemektedir. Kalan yüzde onluk kısmın ise çoğu yargıyı ilgilendirdiğinden doğrudan cevap verilmektedir.

İHİK uzmanı yapılan başvuruları incelemeyen geçirerek hangilerinin insan hakları açısından incelemeye değer olduğunu İHİK Başkanına bildirir. İHİK Başkanı ise bunlardan uygun gördüklerini İHİK gündemine getirir ve alt komisyon kurulmasını teklif eder. Ya da İHİK üyeleri ya da diğer milletvekilleri doğrudan bir insan hakkı ihlâlî konusunda inceleme yapılmasını gündeme getirebilir.

İHİK'in kurulmasından bugüne binlerce başvuru yapılmıştır. Yapılan başvuruların tamamı hakkında önce faaliyet raporlarına göre ardından yapılan başvuruların konularına göre karşılaştırmalı bilgi verilecektir. İHİK'e yapılan başvurular için bir başvuru kod sistemi oluşturulmuştur. Bunun içeriği Türkiye'nin insan hakları sorunlarından hangi konuların öne çıktığı hakkında ana hatlarıyla bilgi vermektedir. Hatta ilk çalışma raporunda İHİK'e yapılan başvurulardan "Türkiye'de İnsan Hakları Mozağı" olarak bahsedilmiştir.²⁴¹

²⁴¹ **Faaliyet Raporu**, Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Başkanlığı (1 Mart 1991-31 Ağustos 1992), s. 15.

Yasama Dönemi	Yasama Yılı	Başvuru Adedi
18	3	1474
19	1	1474
19	2	728
19	3	443
19	4	331
19	5	45
20	1	116
20	2	116
20	3	137
20	4	137
21	1	480
21	2	480
21	3	447
21	4	447

Yukarıda şekilden de açıkça görüleceği üzere ilk zamanlarda İHİK'e yapılan başvuru sayısının yüksek olduğu, ancak ortalarda düştüğü ve son zamanlarda ise biraz arttığı görülmektedir. İHİK'e yapılan başvuruların ilk zamanlarda fazla olması, parlamento bünyesinde bu tür bir komisyonun ilk defa kurulması sebebiyle beklentilerin yüksek olduğunu göstermektedir. Sonrasında ise başvurulardaki düşüş İHİK'in beklentilere cevap verememesinden ya da tüm başvuruları İHİK'in bizzat inceleyecek imkanın bulunmamasından kaynaklandığı söylenebilir. 1999 ve 2000 yılları arasında Sema Pişkinsüt'le birlikte başvuruların biraz arttığı görülmektedir.

H- İHİK'in Etkinliği

İnsan hakları kurumlarının önemli handikaplarından birisi etkinlik sorunudur. İnsan haklarının korunması amacıyla onlarca birim olmasına rağmen devamlı olarak bunların etkin olup olmadığı, kurum enflasyonuna yol açıp açmadığı tartışılmıştır.

İnsan hakları ihlallerinin esas ve nihaî çözüm merciinin yargı olması sebebiyle insan hakları kurumları yetki ve etkinlik konusunda maalesef kağıt üzerinde kalmaktadır. Yürütmedeki insan hakları kurumlarını ele aldığımızda bunların hemen hemen hiçbirine

yetki verilmediği görülmektedir. Yürütme içerisinde yaptırım uygulama yetkisine sahip tek bir kurumun oluşturulması şimdiki tüm kurumlardan daha fazla iş yapacaktır. Güçler ayrılığı ilkesi doğrultusunda bu tür yetkili bir birimin oluşturulmasının gerekliliği aciliyet arz etmektedir.

İHK'in etkinliği söz konusu olduğunda karşımıza yetki sorunu çıkmaktadır. İHK'in yürütme üzerinde yaptırım uygulama yetkisinin olmaması İHK üyelerini bazen çıkmaza sokmaktadır. Şöyle ki TBMM'nin bir Komisyonu bir konu hakkında inceleme yapıp raporunu hazırlayarak kamuoyunun bilgisine sunacak, ancak bunun hukukî bağlayıcılığı olmayacak.

İHK kararlarının hukukî bağlayıcılığı olup olmadığı İHK üyelerince gündeme getirilmiştir. 19. Yasama Döneminin başlarında Uğur Aksöz haklı olarak bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirmiştir: "...biz toplandık, araştırdık, dinledik, karar aldık; bunun müeyyidesi ne? Yani ben size "Siz dekansınız, bu başörtülü çocuğu sınava sokmadın, sokman gerekir." dedim; bu adam bunu yapmazsa bizim yetkimiz ne? Nasıl yaptıracağız? Çünkü, hukukta müeyyide olmadan, hukuk yazılı palavradan ibarettir; müeyyidesi varsa hukuktur."²⁴²

İHK'in yaptırım gücünün kamuoyu olması sebebiyle bunun iyi yönlendirilmesi gerektiğini ifade eden Eyüp Aşık kamuoyunun karşı olduğu düşüncelerin İHK tarafından savunulmaması gerektiğini belirtmiştir.²⁴³

İHK çalışmalarının kamuoyu etkisi dışında hukukî bağlayıcılığının olmaması sebebiyle kamuoyundan iyi yararlanılması gerekmektedir. Kamuoyu gücünden yararlanmak için de medyanın kullanılması gerekmektedir. Diğer bir deyişle medya İHK etkin olabilmesinin aracıdır.

²⁴² TBMM İHK Toplantı Tutanaqları, 11.12.1991, s. 21.

²⁴³ TBMM İHK Toplantı Tutanaqları, 12.02.1992, s. 7-8.

İHİK kararlarının etkinliği ile ombudsman kararlarının etkinliği ve kullandığı araçlar açısından önemli benzerlikler bulunmaktadır. Bu açıdan İHİK çalışmalarının etkili olabilmesi hukukî bir zorunluluk olmamasına rağmen idarenin kararları yerine getirmesine bağlıdır. Bu durum Letowska tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Ombudsman bir bekçi köpeği gibidir. Havlayabilir ancak ısırılmaz.”²⁴⁴ Bu noktada ombudsman ile İHİK çalışmaları arasında önemli benzerlik sonucu Letowska'nın bu sözü aynı zamanda İHİK için de geçerlidir. İHİK'in insan haklarını koruma amacıyla etkili olabilmesi için kamuoyunu arkasına almasına alması gerektiğinden “havlarken” olabildiğince yüksek gürültü çıkarılmalıdır. Bunun yanı sıra İHİK'in etkili olabilmesi için İHİK Başkanının rolü önemlidir. İHİK Başkanı siyasî amaç gütmeyen bağımsız ve tarafsız şekilde görev yaptığı takdirde İHİK çalışmalarının idare üzerinde etkili olabilmesi daha muhtemel olacaktır.

İHİK yaptığı bazı çalışmalarda insan hakları ihlallerini tespit etmiş olup bu çalışmaların bir kısmı kamuoyunun dikkatini çekmiştir. İHİK çalışmalarının etkinliği İHİK Başkanı ve üyelerinin insan haklarına bakışı ve sahip oldukları siyasî düşünceye göre değişmektedir.²⁴⁵

İHİK alt komisyonlar kurarak inceleme yaptığı konularda kısmen başarılı olurken kamu kurum ve kuruluşlarına iletilen başvurularda somut sonuç pek elde edilememektedir. İlgili kurumlarına gönderilen başvurular hakkında bilgilerine başvuru, yorumları dinlenen bakanlık mensupları, mensubu oldukları bakanlıktaki emir-komuta ast-üst ilişkilerinin de etkisiyle, kuruluşunun yaptığı eylem ve işlemi savunmaktan başka bir şey yapmamaktadır.²⁴⁶ İnsan hakları alanında çalışan bir sivil toplum örgütünün de başkanlığını yapmış biri İHİK'in son derece yararlı bir işlev görebilecekken insan hakları ihlallerini incelemek yerine ilgili kuruma sormasını ve ilgili kurumun verdiği cevabı özetleyerek başvuru sahibine göndermesini haklı olarak eleştirmiştir.²⁴⁷

²⁴⁴ Eva LETOWSKA, “The Polish Ombudsman (The Commissioner for the Protection of Civil Rights)”, International and Comparative Law Quarterly, Vol. 39, Part I, January 1990, s. 209, Aktaran, ERHÜRMAN, Tufan, “İnsan Haklarını Koruma Mekanizması Olarak Ombudsman Kurumu”, Türkiye’de İnsan Hakları, TODAİE Yayınları, Ankara 2000, s. 347.

²⁴⁵ AY, agt., s. 110.

²⁴⁶ Metin KAZANCI, “TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu ve Ülkemizde İnsan Hakları”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 14, 1992, s. 52.

²⁴⁷ Yılmaz ENSAROĞLU, Tamamlanmamış Bir Değer İnsan Hakları, Şehir Yayınları, İstanbul, 2001, s. 195.

İHİK, Başkan Dr. Sema Pişkinsüt'ün başkanlığına kadar çeşitli incelemeler yapsa da insan haklarının korunmasında başarılı olamamıştır. Yapılan başvurulara ilgili kurumlardan gelen cevaplar gönderilmiş ve bazı incelemeler yapılmıştır. 1990-1995 arası Türkiye'de insan hakları ihlallerinin yoğunlaştığı zamanlar olmasına rağmen bu ihlallerin önlenmesi konusunda beklenen girişimler yapılamamıştır. Kulp-Lice olaylarını inceleyen Alt Komisyonun raporunun kabulü bile aylar almıştır. Ancak Dr. Sema Pişkinsüt'le birlikte İHİK beklenen çalışmaları yapmaya başlamıştır. Bu çalışmalar insan hakları standardının düzeltilmesi konusunda hükümeti bir şeyler yapmaya zorlamıştır. Fakat bu çalışmaların kanıt olarak kullanılabilmesi için yargı organlarına intikali sağlansaydı İHİK insan hakları ihlallerini önleyici ya da insan haklarını iyileştirici bir işlev görebilirdi. Hazırlanan raporlarda işkence ve kötü muamele kanıtlarıyla birlikte yasama organı adına ortaya konulmuştur.²⁴⁸

Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı İHİK Başkanlığından Ankara il merkezinde işkence görenlerin isimlerinin verilmesini talep etmiştir. Birinci yazıya cevap verilmeyince tekit yazısı yazılmıştır. İHİK Başkanı Dr. Sema Pişkinsüt imzalı yazıda komisyonun yürüttüğü çalışmaların toplumsal bir görev olarak üstlenildiği, bu bağlamda yapılan çalışmaların adli soruşturma gibi değerlendirilmemesi, incelemeler sırasında görüşülen ve bilgi alınan tutuklu ve hükümlülerin kimliklerinin saklı tutulacağına dair taahhütte buldukları belirtilmektedir. İHİK'in olumsuz cevabı üzerine savcılık tarafından Dr. Sema Pişkinsüt hakkında fezleke hazırlanarak Anayasanın 83/2 maddesi gereğince TBMM'den dokunulmazlığının kaldırılması istenmiştir. Fezlekedeki iddia edilen suç hakkında şöyle denilmektedir: "İsimleri açıklanmayıp numaralandırılarak beyanları tespit edilen bu belgenin ilgili Başsavcılıklara gönderilip kötü muameleye maruz kalanların buldukları cezaevleri, isim ve hüviyetleri bildirilerek soruşturma açılmasının sağlanması, 3686 sayılı İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Kanunu keza kamu adına takibi gereken bir suçun takibatının önlendiği ve böylece Ankara Cumhuriyet Başsavcılığınca açılan soruşturmada görüşülen ve ifadeleri tespit edilen hükümlü ve tutukluların buldukları cezaevleri isim ve hüviyetleri bildirilmemek suretiyle TCK'nın 296. maddesindeki adli soruşturma konusu bilgi ve belgeyi soruşturma makamına vermemek suçunun işlendiği sonucuna varılmıştır."²⁴⁹

²⁴⁸ KABOĞLU, *age.*, 146.

²⁴⁹ Sema PİŞKİNSÜT, *Filistin Askısından Fezlekeye*, Bilgi Yayınevi, Ekim 2001, Ankara s. 468.

Cumhuriyet Savcılarının suç iddiasıyla ilgili bilgi ve belgeleri istemesi görevleri olup bilgi ve belgelerin verilmesi gerekmektedir. Dr. Sema Pişkinsüt kendi açısından tutuklu ve hükümlülere taahütte bulunması sebebiyle haklı olabilir. Ancak iddia makamının istediği bilgi ve belgelerin verilmemesi düşünülemez. Özelde Dr. Sema Pişkinsüt hakkında düzenlenen fezleke konusuna baktığımızda durumun farklı olduğu görülmektedir. Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı düzenlediği fezleke yazısında belirtildiği üzere Adalet Bakanlığı Ceza İşleri Genel Müdürlüğü yazısı üzerine harekete geçmiştir. Fezleke konusunun Dr. Sema Pişkinsüt'ün DSP Kongresinde genel başkan adayı olmasından sonra gündeme gelmesi işin içerisinde siyasî komplo olduğu izlenimini vermektedir. Zaten Dr. Sema Pişkinsüt de fezlekenin siyasî amaçlarla hazırlandığını belirtmektedir.²⁵⁰

İşkence ile bilgi ve belgelerin yargı makamlarına intikali durumunda işkence ve kötü muamelenin önlenmesi konusunda önemli bir ivme sağlanırdı düşüncesi adli makamlara intikal eden işkence ve kötü muameleleri düşündüğümüzde pek gerçekçi görülmemektedir. Gözaltı mekanlarında Filistin askısı, sopa vb. işkence aletleri bulunmasına rağmen bunların ne zaman, kimin üzerinde kullanıldığı tespit edilemediğinden sonuçsuz kalmıştır. Örneğin Muğla'da el konulan işkence aletleri hakkında İçişleri Bakanlığı soruşturma bile yapmaya gerek duymamıştır.²⁵¹ Ayrıca İHİK işkenceyi bizzat tespit ettiği “Şanlıurfa Soruşturma Kovuşturma Yargılama Ceza ve İnfazı 1998-2000 Raporu”nda açıkça görülmektedir. Hatta İHİK bizzat suç duyurusunda bulunduğu işkenceyi takip etmesine rağmen yargıdan sonuç alınamamıştır. KABOĞLU'nun iddia ettiği gibi işkence ve kötü muamele ile ilgili belgelerin verilmemesiyle tarihî bir fırsat kaçırılmamıştır.²⁵² Konuya etraflı bir şekilde baktığımızda bilgi ve belgelerin verilmesiyle beklenen sonucun ortaya çıkmayacağı örnekleriyle açıkça görülmektedir. Ülkemizde yargının iyi işlememesi sonucu hasıl olan “cezasız kalma hastalığı”(impunity) devam ettiği sürece İHİK'in etkinliği devamlı gündeme gelecek ve işkence ve kötü muamele devam edecektir. İşkence ve kötü muamele iddiaları hakkında yargı makamlarınca gereken işlemlerin yapıldığı bir hukuk devleti anlayışına sahip olduğumuzda İHİK'in etkinliği tartışılmayacaktır. Çünkü artık İHİK'in etkinliği kanun gücünde olacak ve uygulama alanı bulacaktır. Yargı dışında insan haklarını koruma mekanizmalarının kanun dışında etkinlik aracı araması çıkar yol değildir.

²⁵⁰ PİŞKİNSÜT, *age.*, s. 17.

²⁵¹ PİŞKİNSÜT, *age.*, s. 184.

²⁵² KABOĞLU, *age.*, s. 146.

İHİK'in ulusal insan hakları mekanizmalarının şartlarını belirleyen, BM Genel Kurulu'nda kabul edilen ve Paris Prensipleri olarak bilinen ilkeler doğrultusunda önemli eksikliklerinin olduğu göze çarpmaktadır. Kuşkusuz bir ulusal insan hakları mekanizmasında olması gerekenlerin olmaması etkinliği doğrudan etkilemektedir. Paris Prensipleri doğrultusunda dikkati çeken eksiklikler şöyle sıralanabilir:

1. TBMM'nin bir komisyonu olan İHİK'in insan hakları ile ilgili kanun teklif ve tasarıları görüşmemesi önemli eksikliklerden biridir. Paris Prensiplerinde kanun teklif ve tasarılarının görüşülmesi açıkça belirtilememekle birlikte genel olarak kanunların insan hakları açısından değerlendirilmesi belirtilmiştir.
2. İnsan hakları ile ilgili uluslararası sözleşmelerin onaylanması ile ilgili İHİK'e herhangi bir görev verilmemiştir.
3. Paris Prensiplerinde ulusal insan hakları mekanizmalarının özelliklerinden biri kurumun finansal bağımsızlığa sahip olmasıdır. İHİK'in ayrı bir bütçesi bulunmamakta olup harcamalarını TBMM bütçesinden yapmaktadır. Bazı yurt dışı incelemelerinde İHİK'in kısıtlamaya gittiği ya da TBMM Başkanlarınca engellendiği görülmüştür.
4. Paris Prensiplerinde ulusal insan hakları kurumlarına BİO'lar gibi yarı yargısal yetkilerin verilmesi öngörülmüştür. İHİK'in kararlarına yarı yargısal nitelik verilmediği gibi idare üzerinde denetim yetkisi olduğunu gösterir yetki de verilmemiştir.

VI – Dilekçe Komisyonu

Dilekçe hakkı, bireylerin kendileri veya kamusal işlerle ilgili dilek ve şikayetlerini tek başlarına veya topluca yargı organı dışındaki kamu kurum ve kuruluşlarına sunabilme hakkıdır. Hakkın hem bireysel olarak hem de topluca kullanabilmesi imkanı bulunmaktadır. Dilekçe hakkı Kanunî Esasi'nin 14. maddesinde şu şekilde yer almıştır:

“Tabaai Osmaniyeden bir veya birkaç kişinin gerek şahıslarına gerek umuma müteallik olan kavanin ve nizamata muhalif gördükleri bir maddeden dolayı işin merciine arzuhal verdikleri gibi meclisi umumiye dahi müddei sıfatile imzalı arzuhal vermeye ve memurinin ef'alinden iştiyake selahiyetleri vardır.”

1921 Anayasası çok kısa olduğundan dilekçe hakkına yer vermezken 1924 Anayasası yer vermiştir. 1961 Anayasasında bu hakkın hem bireysel hem de toplu olarak kullanılabilmesi öngörülmüşken 1982 Anayasasında toplu olarak kullanılabilmesi açıkça öngörülmemiş ve bu sebeple hakkın toplu olarak kullanılıp kullanılmayacağı tartışmasını getirmiştir. Anayasanın metninden dilekçe hakkının toplu kullanılıp kullanılmayacağı yönünde doğrudan bir anlam çıkarmak zor da olsa Anayasanın haklar karşısında takındığı kısıtlayıcı tavrı yansıtmaktadır. Bir kısım sanatçı, aydın ve yazarların 15 Mayıs 1984 tarihinde dönemin cumhurbaşkanına ve TBMM Başkanına toplu olarak dilekçe göndermeleri üzerine soruşturma başlatılması, dava her ne kadar beraatla sonuçlansa da dilekçe hakkının toplu olarak kullanılamayacağı yönünde kanıyı güçlendirerek bu şekilde konunun zihinlere yerleşmesine sebep olmuştur. (Aydınlar Dilekçesi Davası 1986) Dilekçe hakkında Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in şu açıklamaları dikkat çekicidir: "Aydınım diye ortaya çıkan çoğunluğu gücendirir." "Biz çok aydın gördük, vatan hainiydiler; Vahdettin de aydıdı."²⁵³

Anayasanın 74. maddesine göre vatandaşların kamu ile ilgili dilek ve şikayetleri hakkında yetkili makamlara ve TBMM'ye başvurma hakkına sahip olmaları hak ve özgürlüklerin korunması açısından önem arz etmektedir. Bu yolla vatandaşlar dilek ve şikayetlerini yargı yoluna başvurmadan ilgili makamlara aktarma hakkına sahip olmaktadır. Anayasanın dilekçe hakkını düzenleyen bu maddesinde 3 Ekim 2001 tarihinde 4709 sayılı yasanın 26. maddesi ile değişiklik yapılarak vatandaşların yanında karşılıklılık gözetmek şartıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılar da kamu ile ilgili dilek ve şikayetleri hakkında yetkili makamlara ve TBMM'ye başvuru yapma hakkına sahiptir. Siyasî hak ve özgürlükler konusunda kiskanç olan devletin kısıtlı da olsa dilekçe hakkını yabancılar için tanıması hak ve özgürlükler açısından önemlidir. Ancak bir insan hakkı olan dilekçe hakkının karşılıklılık şartına bağlanması yapılan düzenlemenin olumsuz tarafını oluşturmaktadır. Ayrıca 74. maddenin ikinci fıkrasında belirtilen yapılan başvuruların sonuçlarının dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilmesi gerektiğini düzenleyen hükme "gecikmeksizin" ibaresi eklenerek bu hak güçlendirilmiştir. Ancak uygulamada idare makamları yapılan başvurular üzerine işlemlerini pek değiştirmediklerinden bireyler dava açmak zorunda bırakılmaktadır.

²⁵³ Gökçen ALPKAYA, "1990-2001: Küreselleşme Ekseninde Türkiye İnsan Hakları Konusu", Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 197.

Dilekçe hakkı anayasalarda tanındığı gibi uluslararası sözleşmelerde de tanınmıştır. Ancak dilekçe hakkının uluslararası sözleşmelerde diğer haklar gibi yaygın bir şekilde yer almadığı görülmektedir. Dilekçe hakkı uluslararası alanda ilk defa 2 Mayıs 1948 tarihli Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirisinde yer almıştır.²⁵⁴

Dilekçe hakkı yürütmedeki tüm birimlere karşı kullanılabilmesi gibi TBMM'ye karşı da kullanılabilir. TBMM'ye yapılan başvuruların inceleme ve karara bağlanma yerinden biri Dilekçe Komisyonudur.

Dilekçe Komisyonu TBMM'nin daimî ihtisas komisyonlarından biridir. (İçtüzük mad. 20) Bu komisyonun işlevi diğer komisyonlarınkinden farklıdır. Diğer komisyonlar genelde yasa teklif ve tasarılarını görüşürken Dilekçe Komisyonu vatandaşların gönderdiği dilekçeleri inceler ve sonuçlandırır. Komisyon genel olarak konu ayrımı yapmadan bütün dilekçeleri incelediğinden doğal olarak insan hakları alanında verilen dilekçeleri de sonuçlandırmaktadır.

“Dilekçe Komisyonu, Türk vatandaşlarının ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancıların kendileriyle ve kamu ile ilgili olarak TBMM Başkanlığına gönderdikleri dilek ve şikayetleri inceler.” (İçtüzük mad. 115) 3 Ekim Anayasa değişikliklerinden önce Türkiye’de ikamet eden yabancılar dilekçe hakkından yararlanamamaktaydılar. 3 Ekim Anayasa değişiklikleri ile karşılıklılık esası gözetilmek şartıyla Türkiye’de oturan yabancıların dilekçe hakkında yararlanabileceği hükmü getirilmiş, ardından bu hüküm sonucu ilgili kanunlarda bu yönde değişiklik yapılmıştır.

Dilekçe Komisyonunda dilekçeleri Başkan, başkan vekili, sözcü ve katipten oluşan Başkanlık Divanı inceler. Bu dilekçelerden aşağıda özelliği belirtilenlerin ise incelenemeyeceğini karara bağlar. Bu dilekçeler şunlardır:

- Belli bir konuyu ihtiva etmemesi
- Yeni bir kanunu veya bir kanun değişikliğini gerektirmesi
- Yargı mercilerinin görev alanına girmesi veya yargı mercilerince karara bağlanması

²⁵⁴ Ömer ANAYURT, “1982 Anayasası ve 3071 Sayılı Kanuna Göre Dilekçe Hakkı”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, C. 23-24, (2001-2002), s. 99.

- Yetkili idarî makamlarca verilen kesin cevap suretini ihtiva etmemesi
- Kanunun dilekçede bulunmasını şart koştuğu şartlardan birini taşıması (İçtüzük mad. 116/1)

Bir dilekçenin işleme konulabilmesi için bazı şartları taşıması gerekir. Ad, soyad, imza, adresin dilekçede bulunması gerekir. (Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun mad. 4)

Dilekçe Komisyonu Başkanlık Divanı dilekçelerle ilgili sonuçları karara bağlar ve TBMM üyelerine dağıtır. Dağıtım tarihinden itibaren on beş gün içerisinde itiraza uğramayan dilekçeler kesinleşir ve dilekçenin sonucu dilekçe sahibine yazılı olarak bildirilir. (İçtüzük mad. 116/2) Yukarıda incelenemeyeceği belirtilen dilekçeler dışında itiraza uğrayan dilekçeler Komisyon Genel Kuruluna sevk edilir ve Genel Kurulca incelenir. Komisyon Başkanlık Divanı, Komisyon Genel Kurulu tarafından alınan kararları bastırır ve milletvekillerine ve bakanlara dağıtır. Bu karara, kararın dağıtım tarihinden itibaren otuz gün içerisinde gerekçeli bir yazıyla itiraz edilebilir. İtiraz edilmezse dilekçe hakkındaki karar kesinleşir. Komisyon Genel Kurulu itiraz edilen dilekçeleri itiraz tarihinden itibaren otuz gün içerisinde rapor düzenleyerek TBMM Başkanlığına sunar. Dilekçe hakkında kesin kararı TBMM alır. Bu süreç sonunda kesinleşen karar dilekçe sahiplerine ve ilgili bakanlıklara bildirilir. İlgili bakanlık kesinleşen bu karar hakkında yaptığı işlemi kendilerine yapılan bildirim tarihinden itibaren otuz gün içerisinde Komisyon Başkanlığına yazı ile bildirir. Komisyon Genel Kurulu bunlardan gerekli gördüklerinin TBMM’de görüşülmesini isteyebilir. Bunun için komisyon kendi görüşünü içeren bir raporla durumu TBMM Başkanlığına sunar ve TBMM’de görüşme yapılır ve konu hakkında kesin karar verilir. İlgili bakanlık cevap vermezse yine aynı prosedür izlenerek konu TBMM gündemine getirilir. 1982 Anayasası döneminde karara bağlanan dilekçelerden itiraza uğrayıp da TBMM’nin karar verdiği dilekçe mevcut değildir.

Önceleri Dilekçe Komisyonunca karara bağlanan dilekçelerin itiraza uğraması sonucu dilekçe hakkında Genel Kurulda görüşme yapıldığı tutanaklardan anlaşılmaktadır. Bu şekilde konu Genel Kurulda tartışılmakta, gerektiğinde ombudsman gibi karar alınarak uygulanması yürütmeden istenmektedir. Alınan kararın hukukî olarak bağlayıcılığı olmasa da kamuoyu etkisi sebebiyle yerine getirilmektedir. Hatta bazı

olaylarda yargı makamlarının hareket geçmesi sağlanmıştır. 1943 yılında Van'ın Özalp İlçesinde otuz üç kişinin öldürülmesi olayı 1943 yılında ölenlerin bir yakını tarafından Dilekçe Komisyonuna iletilmiştir. Geçici Dilekçe Komisyonu²⁵⁵ olayı Adalet, İçişleri ve Millî Savunma Bakanlıklarına sormuştur. Adalet Bakanlığı olay hakkında adalet makamlarınca takibat yapılmadığını, İçişleri Bakanlığı söz konusu kişilerin soyguncuların gelip geçtikleri yerleri iyi bildiklerinden yer göstermeleri için alıkonulduğunu, sınır dışından muhafız erlere ateş açılmasından yararlanarak sınır geçmeye çalıştıkları ve bu arada iki ateş arasında kalmaları sonucu kişilerin öldüklerini Dilekçe Komisyonuna bildirmiştir. Millî Savunma Bakanlığı ise iddiaları ciddiye almış ve Komisyona Askerlik Adalet Şubesi temsilcisi Fahri Dinçer'i göndermiştir. Fahri Dinçer olayı Bakana izah edeceğini belirtmiştir. Sonrasında Millî Savunma Bakanı Komisyona davet edilerek bilgi alınmıştır. Bakan olay mahalline bir askerî adli yargıç gönderilerek hazırlık soruşturmasının açılmış olduğunu ve olaya sebep verenler hakkında kanunî takibatın yapılması gerektiği sonucuna varıldığını ifade etmiştir.²⁵⁶ Olay 1943 yılında meydana gelmesine rağmen Dilekçe Komisyonunun girişimleriyle 1948 yılında olaya sebep verenler hakkında soruşturma açılmıştır. Yapılan yargılama sonunda Orgeneral Mustafa Muğlalı önce idama mahkum edilmiş, ardından ise cezası yirmi yıl hapse çevrilmiştir. Ancak Genelkurmay Mahkemesi tarafından verilen karar Askerî Yargıtay tarafından bozulmuş, Genelkurmay Mahkemesi davayı tekrar ele almadan Orgeneral Mustafa Muğlalı'nın ölümü üzerine dosyası kapanmıştır.²⁵⁷ Dilekçe Komisyonu, olaya yargı makamlarınca el konulması üzerine olayda ihmali görülenler hakkında yasal soruşturma başlatılması için TBMM Başkanlığına müzekkere yazılmasına karar vermiştir. Dilekçe Komisyonuna başvuran Demokrat Parti 3 numaralı Bucak Kongresi Başkanı (Eskişehir) Aziz Zeytinoğlu, otuz üç vatandaşı kurşuna dizilenleri altı yıldan beri haberdar oldukları hâlde ancak bir milletvekilinin soru sorması üzerine adalete teslim edilmelerinden dolayı Cumhurbaşkanı, İçişleri ve Millî Savunma Bakanlıkları ile TBMM Başkanlığının sorumlu tutulmaları ve hesap vermelerini talep etmiştir. Dilekçe Komisyonu konunun adli mercilere intikal etmesi ve takip konusunda ihmali görülenler için de Geçici Dilekçe Komisyonunca kovuşturma kararı alındığından

²⁵⁵ 1948-1950 yılları arasında Dilekçe Komisyonuna çok sayıda başvuru yapıldığı için sekiz adet Geçici Dilekçe Komisyonu oluşturulmuştur. Bu sebeple normal Dilekçe Komisyonu karar cetvelinden ayrı Geçici Dilekçe Komisyonu Karar Cetveli adı altında ayrı bir karar cetveli tutulmuştur. Geçici Dilekçe Komisyonu sadece belirtilen yıllarda çalışmış olup üç ciltlik bir karar cetveli bulunmaktadır. Bazen Geçici Dilekçe Komisyonunun kararları ile Dilekçe Komisyonu kararları karıştırılabilmektedir.

²⁵⁶ **TBMM Geçici Dilekçe Komisyonu Haftalık Karar Cetveli**, C. 1, Yıl. 1948-1949, s. 32-35.

²⁵⁷ İsmail BEŞİKÇİ, **Orgeneral Muğlalı Olayı Otuz Üç Kurşun**, Yurt Kitap-Yayın: 64, Ankara, Mart 1992, s. 78.

yeni bir karar alınmasına yer olmadığına karar vermiştir. Eskişehir Mv. İsmail Hakkı Çevik Geçici Dilekçe Komisyonu kararının Genel Kurulda görüşülmesini talep etmiştir. İçişleri ve Millî Savunma Bakanları hakkında soruşturma açılıp açılmaması ve İsmail Hakkı Çevik'in konunun Genel Kurulda görüşülme talebi 15.08.1956 yılında Genel Kurulda görüşülmüştür.²⁵⁸

Komisyon Başkanlık Divanı dilekçenin kanunî değişiklik getirmesi sebebiyle görüşülemeyeceğini karara bağladığı dilekçelerden kanun olarak düzenlenmesinde toplumsal yarar görülenleri TBMM Başkanlığına ve Başbakanlığa bilgi olarak gönderir. (İçtüzük mad. 116/3)

3071 sayılı Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun dilekçe hakkının kullanılması ile ilgili genel esasları düzenlemektedir. Kanun, hem idarî makamlara hem de TBMM'ye yapılacak başvuruların kimler tarafından ve nasıl yapılacağını ve başvuru prosedürünün nasıl olacağını düzenlemektedir.

Dilekçe Hakkının Dilekçe Komisyonunda kullanılabilmesi için önce yetkili idarî makamlara başvurulması ve buradan kesin cevabın alınması gerekir. Dilekçe Komisyonunun yetkili idarî makamlarca kesin karara bağlanmayan dilekçeleri reddetmesi gerekir veya ilgili yetkili makama göndererek durumu dilekçe sahibine bildirmesi gerekir. Ayrıca konusu ile ilgili olmayan makama verilen ve gönderilen dilekçeler ilgili makama gönderilir ve dilekçe sahibine durum bildirilir. (Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun mad. 5)

Yetkili makamlara yapılan başvurular için işlem sonucu veya safahatı hakkında dilekçe sahibine otuz gün içerisinde bilgi verilir. Dilekçe Komisyonuna gönderilen dilekçeler ise altmış gün içerisinde incelenir ve karara bağlanarak sonuçlandırılır. İlgili kamu kurum ve kuruluşları Dilekçe Komisyonu tarafından gönderilen dilekçelere otuz gün içerisinde cevap verir. (Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun mad. 7 ve 8)

Dilekçe Komisyonunun insan haklarının korunmasında etkisine gelince Komisyona genel konularla ilgili başvuru geldiği gibi insan hakları ile ilgili başvurular da gelmekte, Komisyon, gelen başvuruları ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına göndermektedir. İlgili kamu kurum ve kuruluşunun Komisyona gönderdiği cevap aynen başvuru sahibine gönderilmektedir. Komisyon başvurular konusunda adeta aracılık

²⁵⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 10. Yasama Dönemi, C. 13/1, B. 2, s. 383-398.

yapılmasını ve formalitenin yerine getirilmesini gerçekleştirmektedir. Komisyonun cevapların niteliğini denetleme imkanı bulunmamaktadır. Kurumların belli süre içerisinde cevap vermek zorunda olması Dilekçe Komisyonunun tek yetkisidir. Şimdiki konumu ile güçler ayrılığı ilkesi doğrultusunda Komisyona yetki verilmesi ve bu yetkinin nasıl bir yetki olacağının tespiti zor görünmektedir.

İnsan haklarının korunmasında Dilekçe Komisyonunun etkili olduğu söylenemez. Komisyonun kurumları belli süre içerisinde cevap vermeye zorlamaktan başka bir yetkisinin olmaması Komisyonu etkisizleştirmektedir. Komisyona gelen başvuruların çok çeşitli olmasından dolayı belli bir alanda uzmanlık sağlanmadığından o alanla ilgili düzenlemeler doğrultusunda idare sorgulanamamaktadır. Ayrıca Komisyona gelen başvurular konularına göre tasnif edilmediği için başvuruların konu türleri hakkında da bilgi sahibi olunamamaktadır. Dilekçe hakkının işlevsel hâle gelebilmesi için ombudsman veya bağımsız bir otoritenin varlığı gerekmektedir.²⁵⁹ Ancak Dilekçe Komisyonuna yapılan başvurular incelendiğinde halkın genel sorunları tespit edilebilmekte, bu özelliği sebebiyle Komisyonun toplumsal bir laboratuvar olduğu söylenebilmektedir.

Komisyona vatandaşlar tarafından birçok başvuru yapılmaktadır. Yapılan başvuruların ve bu başvurulardan karara bağlananların yasama dönemlerine göre dağılımı şöyledir:

Yasama Dönemi	Yapılan Başvuru Sayısı	Karara Bağlanan Başvurular
18	4300	3823
19	4147	4140
20	2313	2142
21	3187	2955
22 ²⁶⁰	6842	5984 ²⁶¹

Yapılan başvurular ile karara bağlanan başvurular arasındaki fark önceki dönemde yapılan başvuruların dönem içerisinde tamamının karara bağlanamamasından kaynaklanmaktadır.

Komisyona gelen başvuruların bakanlıklara göre dağılımı vatandaşın sorunlarının neler olduğu ve genelde hangi bakanlıktan kaynaklandığı konusunda bir

²⁵⁹ ANAYURT, **agm.**, s. 126.

²⁶⁰ 22. Yasama Döneminde yapılan başvurular dönem bitmediğinden 11.11.2004 tarihine kadar olan başvuruları kapsamaktadır.

²⁶¹ http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/dilekce_istatistikleri.dilekce_istatistik Erişim Tarihi: 13.12.2004

bilgi vermektedir. Komisyona yapılan başvuruların bakanlıklara göre dağılımı şöyledir²⁶²:

İlgili Kurum	Gönderilen Başvuru Sayısı	İlgili Kurum	Gönderilen Başvuru Sayısı
Başbakanlık	279	Millî Savunma Bakanlığı	142
Devlet Bakanlığı	917	İçişleri Bakanlığı	1195
Adalet Bakanlığı	498	Maliye Bakanlığı	451
Millî Eğitim Bakanlığı	462	Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı	215
Bayındırlık ve İskan Bakanlığı	280	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	727
Sağlık Bakanlığı	256	Ulaştırma Bakanlığı	121
Sanayi ve Ticaret Bakanlığı	192	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı	155
Dışişleri Bakanlığı	63		
Çevre ve Orman Bakanlığı	136	Kültür ve Turizm Bakanlığı	70
Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü	216	Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı	136
Yüksek Seçim Kurulu	5	TEDAŞ Genel Müdürlüğü	1
Valilik	3	Kaymakamlık	1
Kızılay Genel Başkanlığı	1	Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü	1
Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu	2		

Başvuruların bakanlıklara göre dağılımı vatandaşın hangi bakanlıklarla sorun yaşadığını göstermektedir. Bu bağlamda yukarıdaki istatistiğe göre sorunlar genelde İçişleri Bakanlığı, Devlet Bakanlıkları ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığından kaynaklanmaktadır.

Ülkemizde dilekçe hakkı işlevsiz olmasına rağmen ne yazık ki bunun etkin hâle getirilmesi için pek çalışma yapılmamıştır. Siyasî parti ve hükümet programlarında da dilekçe hakkından hemen hemen hiç bahsedilmemektedir. Sadece VII. Demirel Hükümetinde (DYP-SHP Koalisyonu 21.11.1991-25.06.1993) dilekçe hakkına değinilmiştir.²⁶³ Bu programda dilekçe hakkına işlerlik kazandırmak hedeflenmiştir.

²⁶² http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/Dilekce_istatistikleri.Bakanliklara_gore_dagilim Erişim Tarihi: 13.12.2004

²⁶³ Adil Şahin, **Türkiye’de İnsan Hakları Birinci Kitap Siyasî Parti Programları, Hükümet Programları ve Uygulama (1920-2003)**, Beta, Mayıs 2005, İstanbul, s. 230.

Siyasî partilerden ise sadece Vatan Partisi ve Sosyalist Parti programlarında dilekçe hakkına yer vermişlerdir.²⁶⁴

V – Parlamentonun İnsan Haklarının Korunmasını Sağladığı Diğer Durumlar

Parlamento klasik parlamenter denetim yolları, İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu ve Dilekçe Komisyonu dışında çeşitli şekillerde müdahâle ederek insan haklarının korunmasını sağlamaktadır. Burada bunların dışında yer alan insan haklarını koruma şekillerine değinilecektir.

A- Meclis Başkanının Rolü

Anayasa Meclis Başkanına müstesna bir yer vererek onun tarafsızlığını güvence altına almıştır. Bu nedenle Meclis Başkanı ile ilgili düzenlemeler daha çok onun tarafsızlığı üzerinde odaklanmaktadır. Meclis Başkanının Anayasaya, dolayısıyla insan haklarına aykırı kanun teklif veya tasarısı ya da diğer yasama çalışmaları üzerinde doğrudan bir yetkisi bulunmamaktadır. İçtüzüğün 77. maddesine göre Meclis Başkanlığına gelen yazı ve önergelerde “kaba ve yaralayıcı sözler” varsa Başkan gereken düzeltmenin yapılması için o yazı veya önergeyi sahibine iade eder. Burada Anayasaya aykırılık söz konusu edilmediğinden bu yönde yetkisi bulunmamaktadır. Ancak Meclis Başkanlığı bünyesindeki Tetkik Kurulunun kanun teklif ve tasarılarının Anayasa dili, kanun yazılış tekniği bakımından inceleme yapacağı öngörülmüştür. (İçtüzük mad. 85) Meclis Başkanlığı bünyesinde İçtüzükte geçen Tetkik Kurulu adında bir kurul bulunmamakla birlikte Kanunlar ve Kararlar Müdürlüğünde Araştırma ve İnceleme Bürosu bulunmaktadır. Bu büroda kanun teklif ve tasarıları genelde şekli açıdan incelenmekle birlikte anayasaya aykırılık açısından da inceleme yapılmaktadır. Bu incelemeler kanun teklif ve tasarıları ile birlikte Meclis Başkanı tarafından komisyonlara havale edilmektedir. İnceleme ve Araştırma Bürosu daha ayrıntılı bir şekilde inceleme yaparsa bu görüşler Meclis Başkanlığının görüşleri olarak komisyona gönderileceğinden önem taşımaktadır. Bu sebeple Araştırma ve İnceleme Bürosunda çalışacak elemanların ciddi bir hukuk bilgisine, dahası anayasa hukuku bilgisine sahip olmaları gerekmektedir.

SAVCI eserinde, Meclis Başkanının kanun teklif ve tasarılarında anayasaya, hukukun yüksek ve genel ilkelerine aykırı bir nokta görürse işi durdurabileceğini,

²⁶⁴ ŞAHİN, age., s. 329-330.

önergenin parlamento huzuruna çıkmasına karşı çıkabileceğini ve parlamentoda görüşme ve kabulüne engel olabileceğini ifade etmekte ise de ²⁶⁵ belirtilenleri Meclis Başkanının yapabilmesinin pozitif temeli bulunmamaktadır. Belki kamuoyunu harekete geçirerek önergelerin yasalaşmasına mâni olabilir. Ancak bunu Meclis Başkanının tarafsızlığı ve hukuka uygunluk ile bağdaştırmak zordur. Bundan dolayı olmalı ki SAVCI Meclis Başkanının rolünün zayıf olduğunu ve etkisinin siyasî mekanizmanın işleyişinde sadece siyasî nüfuz sahasında kaldığını kabul etmektedir.²⁶⁶

Meclis Başkanı bazı hâllerde anayasanın bağlayıcılığı ilkesi doğrultusunda Anayasadan kaynaklanan yetkiye sahiptir. Anayasanın değiştirilemeyecek hükümlerinde değişiklik yapan bir kanun teklif ve tasarısını ya da Anayasaya aykırı olduğu açık seçik olan önergeleri Meclis Başkanı işleme koyamaz. Örnek olarak Cumhuriyetin niteliklerinin belirtildiği 2. maddedeki insan haklarına saygıyı değiştirmeyi içeren bir kanun teklif ve tasarısı işleme konamaz. Bu belirtilen hâller dışında Anayasaya aykırılığı tartışmalı olan durumlarda Meclis Başkanının işleme koymama yetkisi yoktur.

Meclis Başkanı insan haklarının korunmasında konumu itibariyle sınırlı bir yetkiye sahiptir. Bu yetki mutlak yetki olmamakta olup komisyonların dikkatinin çekilmesi yönünde bir yetkidir. Bu sebeple Meclis Başkanı insan haklarının korunmasında sınırlı bir rol oynayabilir. Ayrıca Meclis Başkanı komisyonlar üzerinde denetleme yetkisine sahip olduğundan bu yetki ile insan haklarının korunmasına katkı sağlayabilir. İHİK Kanununun 4. maddesinin (g) bendine göre İHİK'in her yıl çalışma raporu hazırlaması gerekir. Eğer İHİK çalışma raporunu hazırlamazsa Meclis Başkanı bu konuda İHİK'i uyarabilir.

Meclis Başkanları ayrıca düzenlemiş oldukları insan hakları ile ilgili konferans, panel, seminer vb. etkinliklerle insan haklarına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda TBMM'de insan hakları ile ilgili birçok konferans, panel ve seminer tertip edilmiştir.

B- Komisyonların Rolü

Komisyonlar kanun tasarı ve tekliflerinin Anayasaya ve dolayısıyla insan haklarına aykırılığını inceleme yönünden tam yetkili ve görevlidir. İçtüzüğün 38. maddesine göre komisyonlar, kendilerine havale edilen tasarı veya tekliflerin ilk önce

²⁶⁵ SAVCI, *age.*, s. 99.

²⁶⁶ SAVCI, *age.*, s. 99.

Anayasanın metin ve ruhuna aykırı olup olmadığını tetkik etmekle yükümlüdürler. Bu hükme göre komisyonlara havale edilen tasarı veya teklifler öncelikle Anayasaya aykırılık açısından ele alınacaktır. Tasarı veya teklifin Anayasaya aykırı olduğu görüldüğü takdirde aykırılığın gerekçesi belirtilerek maddelerin görüşülmesine geçilmesi reddedilir. (İçtüzük mad. 38/2)

Komisyonların İçtüzüğün 38. maddesi uyarınca Anayasaya aykırılık açısından inceleme yapması insan haklarının korunması açısından fevkalâde öneme sahiptir. Ancak komisyon toplantılarının hemen hemen hepsinde kanun tasarı veya teklifinin geneli üzerinde görüşmeler yapılırken Anayasaya uygunluk incelemesinin yapıldığını söylemek mümkün değildir. Anayasaya aykırılık incelemesinden ziyade tasarı veya teklifin genel gerekçesi ile ilgili siyasî temenniler dile getirilmektedir.²⁶⁷

İçtüzüğün 85. maddesinde Tetkik Kurulunun komisyonlara danışmanlık yapacağı belirtilmiştir. Tetkik Kurulunun danışmanlık faaliyetleri doğrultusunda Anayasaya aykırı bir kanun teklif ve tasarısı konusunda komisyonun dikkati çekilebilir. Ancak Tetkik Kurulunun yerine ikame olunan Araştırma ve İnceleme Bürosu komisyonlara doğrudan bir danışmanlık hizmeti vermemektedir. Kanun teklif ve tasarıları ile ilgili inceleme formları hazırlanmakta ve formda maddî hatalar ile içeriğe yönelik olarak Anayasaya aykırılık belirtilmektedir. İçtüzüğün hükmüne göre maddî hatalar Meclis Başkanının, danışmanlık hizmeti komisyonların inisiyatifindedir. Uygulamada belirtilen iki husus birlikte ele alınmaktadır.

C- Siyasî Partilerin Rolü

Siyasî partiler insan haklarının korunmasında hem yasal hem de uygulama açısından önemli işlevleri yerine getirmektedirler. Bir siyasî partinin insan hakları konusunda hassas olması insan haklarına aykırı bir kanun teklif ve tasarısının yasalaşmamasını sağlayabilir. Komisyonlarda ve Genel Kurulda siyasî partilerin alacakları tavırlar bu açıdan önem arz etmektedir. İnsan haklarına aykırı bir kanun teklif ve tasarısının yasalaştırılmaya çalışılması konu kamuoyuna mal edilerek engellenebilir. Bu bağlamda siyasî partilerin düzenli bir şekilde muhâlefeti etkili olmakla birlikte mutlak bir etkiye sahip değildir.

²⁶⁷ Fahri BAKIRCI, **TBMM'nin Çalışma Yöntemi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 361.

İnsan haklarına aykırı kanun teklif ve tasarının yasalaşmasından sonra siyasî partilerin işi bitmemektedir. Anayasaya aykırı kanun siyasî parti tarafından Anayasa Mahkemesine götürülebilir. 1961 Anayasasında Anayasa Mahkemesine dava açmada siyasî parti grupları söz sahibi iken 1982 Anayasasında sadece ana muhâlefet partisine dava açma imkanı verilmiş olup bu düzenleme insan haklarının korunması açısından geriye dönüş niteliğindedir.

İnsan hakları uygulamaları konusunda siyasî partilerin çalışmalarında zaman zaman kamuoyunun dikkati çekilmektedir. Özellikle ağır insan hakları ihlalleri konusunda siyasî partiler olay mahalline heyet göndererek inceleme yaptırmaktadırlar. İncelemeler ayrı ayrı yapılabilmekle birlikte bazen müşterek olarak da yapılmaktadır. 1985-6 yıllarında cezaevindeki sorunlar hakkında siyasî partilerin ortak bir heyet oluşturarak inceleme ve araştırma yapmaları adeta İHİK'in incelemelerini andırmaktadır. Çünkü İHİK'in alt komisyon incelemelerinde Komisyondaki tüm siyasî partilere mensup üyelerin bulunmasına azami gayret gösterilmektedir. Bazen de siyasî partilerin incelemelerinin münferit olduğu görülmektedir. 21 Kasım 2004 tarihinde Mardin İli Kızıltepe İlçesinde meydana gelen olaya AKP ve CHP'nin ayrı ayrı heyet göndermesi buna örnektir. Ayrıca önceki tarihlerde de siyasî partilerin insan hakları ihlallerini incelemek için heyet gönderdikleri görülmektedir. 1991 yılının sonlarında Diyarbakır İli Kulp ve Lice İlçelerinde meydana gelen olayları incelemek üzere SHP, DYP, ANAP ve RP heyet göndermişlerdir. Bu heyetlerin olay yerinde incelemelerde bulunması infiali önlemekte ve kamuoyunu bilgilendirerek gerginliğin düşmesi sağlanmaktadır. Ayrıca heyetlerin olay yerine gitmesi ile birlikte insan haklarını koruma mekanizmaları, özellikle yargı daha iyi çalışmaya sevk edilmektedir.

Siyasî partilerin hem yasalaşma sürecinde hem de uygulama aşamasında yaptıkları denetim faaliyetleri insan haklarının korunmasına katkı sağlasa da bütün kanun teklif ve tasarıları ile olaylarda etkinlik sağlanması olası gözükmemektedir. Bundan dolayı en azından insan haklarına aykırı kanunların iptal edilebilmesine olanak sağlanabilmesi açısından 1982 Anayasasındaki kısıtlamanın kaldırılarak 1961 Anayasası sisteminin benimsenmesi gerekmektedir.

Parlamentonun insan haklarına sağladığı katkıları yukarıda ele alınanlar sınırlamak mümkün değildir. Parlamentonun faaliyetleri insan haklarını korumak için kullanıldığında bunların insan haklarına katkı sağlayacağı kuşkusuzdur. Özellikle gündem dışı konuşmalarda ve bütçe görüşmelerinde insan hakları ile ilgili konular gündeme getirilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÜRÜTMENİN İNSAN HAKLARINI KORUMASI

I- İNSAN HAKLARININ YÜRÜTMEMEYE KARŞI KORUMASI

İnsan haklarının devlete karşı korunması gerektiğinden bahsedildiğinde asıl ve başat olarak kastedilen yürütme erkine karşı korunmasının sağlanmasıdır. Ülkemizde yürütme kamu hizmetleri ve kolluk faaliyetleri ile bireylerin karşısına çıkmaktadır. Kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde yürütmenin devamlı olarak bir edimde bulunması gerektiğinden hak ve özgürlüklerin ihlâli yaygın değildir. Ancak kolluk faaliyetlerinde yürütme bir hak ve özgürlüğün sınırlanması faaliyetinde bulunduğundan bireylerin hak ve özgürlükleri kolluk birimleri tarafından ihlâl edilmektedir. Uygulamaya baktığımızda işkence ve kötü muamele gibi birçok insan hakları ihlâli kolluk güçleri olan polis ve jandarma tarafından yapılmaktadır.

İnsan hakları mücadelesi tarihsel gelişim sürecinde yürütme gücünü elinde bulunduran krala karşı yapılarak yetkilerin sınırlanması sağlanmıştır. Bunun sonucunda önce yasama, ardından yürütme yetkisi insan hak ve özgürlükleri doğrultusunda sınırlanarak insan haklarının güvence altına alınması gerçekleşmiştir. İnsan haklarına karşı somut müdahâle yürütme organından kaynaklandığından, insan hak ve özgürlüklerinin en çok korunması gereken devlet organı yürütme olmuştur.²⁶⁸

Yürütmenin insan hak ve özgürlüklerine riayetinin sağlanması ve insan hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması amacıyla anayasada düzenlemeler yapılarak yürütme sınırlandırılmıştır. Anayasanın 8. maddesinde yürütme yetki ve görevinin Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından Anayasaya ve kanunlara uygun kullanılacağı belirtilmiştir. Anayasanın bu hükmü Anayasanın 125. maddesi ile idarî yargı denetimine bağlanarak insan hak ve özgürlüklerinin korunması etkin hâle getirilmiştir. Anayasanın 125. maddesine göre idarenin her türlü eylem ve işlemine karşı yargı yolunun açık olduğu ve idarenin kendi eylem ve işlemlerinden doğan zararı ödemekle yükümlü olduğu belirtilmiştir. İdarenin eylem ve işlemlerinin yargısal denetimini idare ve vergi mahkemeleri yaparken bu mahkeme

²⁶⁸ YÜZBAŞIOĞLU, *agm.*, s. 401.

kararlarının denetimini ise Anayasanın 155. maddesinde düzenlenen Danıştay yapmaktadır. Bu denetim mekanizması ile idarenin tüm eylem ve işlemleri, insan hak ve özgürlükleri açısından güvenceye alınmıştır. Bununla birlikte bazı idare makamlarının (Yüksek Askerî Şûra, Hâkim ve Savcılar Yüksek Kurulu, Cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemler) kararlarına karşı yargı yolu kapatılarak insan hak ve özgürlüklerinin korunması konusunda gerileme yaşanmıştır. Ayrıca Anayasanın 125. maddesinin 4. fıkrasında yürütme görevinin kanunlarda gösterilen şekil ve esaslara uygun olarak yerini getirilmesini kısıtlayacak, idarî eylem ve işlem niteliğinde veya takdir yetkisini kaldırarak biçimde yargı kararı verilemeyeceği belirtilerek yargı yetkisi kısıtlanmaya çalışılmıştır. Bunlara ilaveten olağanüstü hâllerde, sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hâlinde millî güvenlik, kamu düzeni, genel sağlık nedenleri ile kanunla yürütmenin durdurulması kararı verilmesinin sınırlanabileceği belirtilmiştir. (Anayasa mad. 125/6)

Anayasanın “Kişi hürriyeti ve güvenliği” başlıklı 19. maddesinde kişi özgürlüğü ve güvenliğinin temel ilkeleri belirlenmiştir. Maddenin son fıkrasında da belirlenen esaslar dışında bir işleme tâbi tutulan kişilerin uğradıkları zararın tazminat hukukunun genel prensiplerine göre Devletçe ödeneceği ifade edilmektedir. 3 Ekim 2001 değişikliğinden önce kişilerin uğradıkları zararın kanuna göre devletçe ödeneceği düzenlenmişti. Değişiklikle Devletin tazminat hukukunun genel ilkelerine göre kişilerin zararını ödeyeceği; yani devletin rücu edeceği kuralı getirilmiştir. Ayrıca Anayasa’nın 40. maddesinde resmî görevliler tarafından vâki haksız işlemler sonucunda kişilerin uğradığı zararların kanuna göre devlet tarafından tazmin edileceği ve devletin de sorumlu olan ilgili kişiye rücu hakkının saklı olduğu öngörülmüştür.

2001 yılında Anayasanın 40. maddesine eklenen fıkra uyarınca kamu kurum ve kuruluşlarının ilgili kişilerin hangi kanun yolları ve mercilere başvuracağını ve süresini belirtmek zorunda olduğu belirtmesi gerektiği düzenlenmiştir. Türkiye’de idari eylem ve işlemlerin idarî süreci ile ilgili bir idarî usul kanununun olmaması büyük bir eksikliklerdir. Anayasada yapılan değişikliğin tam olarak hayata geçirilebilmesi için bu tür bir düzenleme yapılması gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesi hâlinde etkili başvuru yapma hakkı hakiki anlamını bulacaktır.

Kamu hizmetlerinde çalışanların insan hak ve özgürlüklerine uygun hareket etmesini sağlayacak bir mekanizma öngörülmüştür. Bilindiği üzere kamu görevinde çalışanlar, yaptıkları işlerde genellikle kendileri karar vermemekte, onların yerine amirleri karar

vermekte ve onlar da kararları yerine getirmektedirler. Bu amir-memur ilişkisinde mevzuata aykırı bir durum söz konusu olduğunda sorunun nasıl halledileceği Anayasanın 137. maddesinde “Kanunsuz emir başlığı” altında düzenlenmiştir:

“Kamu hizmetlerinde herhangi bir sıfat ve surette çalışmakta olan kimse, üstünden aldığı emri, yönetmelik, tüzük, kanun veya Anayasa hükümlerine aykırı görürse, yerine getirmez ve bu aykırılığı o emri verene bildirir. Ancak, üstü emrinde ısrar ederse ve bu emrini yazı ile yenilirse, emir yerine getirilir; bu hâlde, emri yerine getiren sorumlu olmaz.

Konusu suç teşkil eden emir, hiçbir surette yerine getirilmez; yerine getiren kimse sorumluluktan kurtulamaz.

Askerî hizmetlerin görülmesi ve acele hâllerde kamu düzeni ve kamu güvenliğinin korunması için kanunla gösterilen istisnalar saklıdır.”

Bu Anayasa hükmüyle yürütme içerisinde çalışan kamu görevlileri eylem ve işlemlerinin devamlı olarak kanun ve anayasaya uygunluğunu gözetmekle yükümlüdür. Bu sebeple düzenleme insan hakları bakımından hem kamu görevlisini hem de üçüncü kişileri koruyucu işlev görmektedir.²⁶⁹

Kanunsuz emir ilkesi ile kamu görevlilerine üstlerinden aldıkları emirlere itiraz hakkı güvence altına alınmıştır. Kamu görevlilerinin üstlerinin emirlerine itiraz hakkı insan haklarına aykırılığı da içermektedir.²⁷⁰

İnsan haklarının yürütme ve idareye karşı korunmasının bir yolu bireylerin idare tarafından haklarında yapılan işlemleri öğrenme hakkına sahip olmasıdır. İnsan hak ve özgürlükleri konusunda birey hakkındaki bilgileri idare tarafından verilmesi asıl, gizlilik ise istisnadır.²⁷¹ İdarenin eylem ve işlemlerinde demokratik yönetim doğrultusunda bilgi edinme hakkının bireye tanınması fevkalâde önemlidir. Bu yolla idarenin gizli kapaklı işlemleri ortadan kaldırılarak şeffaflık sağlanacaktır. Şeffaflık sonucu yolsuzluk, adam kayırma vb. suistimaller önlenerek yönetimin hukuk devleti ilkesi doğrultusunda işlevselliği sağlanacaktır. Ülkemizde uzun süre bireylerin kendileri hakkında tesis edilen işlemler hakkında bilgi edinme hakkı yoktu. Ancak AB müktesebatına uyum sağlanması doğrultusunda 9.10.2003 tarih ve 4982 sayılı yasa ile Bilgi Edinme Hakkı Kanunu çıkarılarak bu eksiklik kapatılmıştır. Bilgi

²⁶⁹ YÜZBAŞIOĞLU, *agm.*, s. 403.

²⁷⁰ AKILLIOĞLU, *age.*, s. 301.

²⁷¹ YÜZBAŞIOĞLU, *agm.*, s. 402; AKILLIOĞLU, *age.*, s. 300.

edinme hakkı anayasal olarak dilekçe hakkına dayandırılabilir.²⁷²

İdarenin eylem ve işlemlerinin dayanağını oluşturan gerekçenin belirtilmesi zorunluluğu bulunmamaktadır. Ancak idarî eylem veya işlem yargıya intikal ettiğinde idare makamları gerekçe belirtmek zorundadırlar. İdarenin eylem ve işlemlerinde bireylere gerekçe belirtmek zorunda olmaması eylem ve işlemin gerekçesiz olduğu anlamına gelmez.²⁷³ İdarenin genel olarak gerekçe belirtmek zorunda olmamasına rağmen Danıştay özellikle insan hak ve özgürlüklerini etkileyen işlemlerde gerekçe aramaktadır. Danıştay’a göre, idarî işlemlerin belli bir nedene dayalı olması gerektiği hususu, idare hukukunun temel bir kuralı olup kamu yararı ve kamu hizmeti gerekleri, idarî kararların belli hukukî ve fiilî nedenlere dayalı olmasını gerekli kılmaktadır; takdir yetkisi, ilgili makamı gerekçeden bağışık tutmaz.²⁷⁴ İdarî eylem ve işlemlerin gerekçeli olması bireyleri yönetimin işlemlerini neden tesis ettiğini öğrenmeye sevk ederek hak arama özgürlüğünün gelişmesine ve idarenin eylem ve işlemlerinin şeffaf hâle gelmesine katkı sağlar.

Yürütme içinde insan hakları ile ilgili birçok birim bulunmaktadır. Bu birimler işlevlerine göre dört grupta ele alınacaktır. Ayrımın yapılmasında yürütmedeki birimler bütünsel olarak değerlendirilerek bunların amaçlarına göre dörtlü bir ayrımın yapılması uygun görülmüştür. İlk olarak insan haklarının korunması noktasında ihlâlî önleyici, araştırıcı ve vatandaşla irtibat hâlindeki kurumlar “Yürütmedeki İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları” başlığı altında incelenecektir. İkinci olarak yürütmedeki insan hakları birimlerinin bir kısmı insan haklarının korunmasından ziyade devleti koruyucu/savunucu veya kısıtlı da olsa insan hakları duyarlılığını artırıcı ya da insan hakları eğitim verme özelliğine sahip kurumlar “Yürütmedeki İnsan Hakları Birimleri” adı altında ele alınacaktır. Üçüncü olarak yürütme bünyesindeki insan hakları birimlerinin bir kısmının özelliği daha çok inceleme ve araştırma yapmasıdır. Bu sebeple bu tür birimler “Yürütmedeki İnsan Haklarını Araştırma ve İnceleme Birimleri” başlığı altında incelenecektir. Son olarak ülkemizde insan haklarının kurumsallaşmasında birçok farklı örnek denenmeye çalışılmış ve hatta bu durum hâlâ devam etmektedir. Bu sebeple dördüncü olarak yürütmede kurulması düşünülmüş ve hâlâ düşünülmekte olan kurumlara yer verilecektir.

²⁷² KABOĞLU, *age.*, s. 138.

²⁷³ GÜNDAY, *age.*, s. 133.

²⁷⁴ KABOĞLU, *age.*, s. 137-138.

II- Yürütmedeki İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları

İnsan hakları ihlallerinin genel olarak yürütme kuvvetinden kaynaklandığını bu sebeple insan haklarının yürütme kuvvetine karşı korunması gerektiğinden bahsedildi. Buna ters düşecek şekilde yürütme içinde insan haklarının koruma mekanizmaları teşkil edilmiştir. Çünkü insan hakları ihlallerinin müsebbibini, kendisinin denetlemesi ya da koruması gerçekçi gelmemektedir. Yürütme içerisinde oluşturulan insan haklarını koruma mekanizmaları insan haklarının ağır ihlalleri karşısında öfkeli kamuoyunu yatıştırmayı ya da devletin görünümünü kurtarmayı hedeflemektedir.²⁷⁵ Yürütme içerisinde kurulan insan haklarını koruma mekanizmaları bu özelliği dolayısıyla görevlerini tam olarak ifa edemeseler de insan haklarının korunmasında, bilinçlenmenin sağlanmasında ve bazen kamuoyu oluşturulmasında katkı sağlamaktadır. Şimdi yürütme içerisindeki insan haklarını koruma mekanizmalarını göreceğiz. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu kurumların kâmil manada insan haklarını korumada etkili olduğunu ve sistematik katkı sağladığını söylemek zor olmakla beraber çeşitli şekillerde insan haklarının korunmasını gerçekleştirmektedir.

A- İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanlığı²⁷⁶

İnsan haklarından sorumlu bir bakanlık düşüncesi, 1990 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının Paris Şartının imzaya açılması ve aynı yıl AİHM'in zorunlu yargı yetkisinin kabul edilmesinden sonra gündeme gelmiş ve insan hakları ve demokratikleşme hareketlerinin devlet eliyle koordine edilme ihtiyacı doğmuştur.²⁷⁷ 21 Kasım 1991'de kurulan DYP-SHP koalisyon hükümet programında İnsan Hakları Bakanlığının kurulması ve bu gerçekleşinceye kadar insan haklarından sorumlu bir devlet bakanının görevlendirilmesi öngörülmüştü.²⁷⁸ İnsan Hakları Bakanlığını kuran "İnsan Hakları Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı" 21 Kasım 1991'de DYP-SHP Koalisyon Hükümetinin kurulmasından sonra Parlamente'ye sevk edilmiştir. Bu yasa tasarısı Anayasaya aykırı olduğu

²⁷⁵ KABOĞLU, *age.*, s. 146.

²⁷⁶ 1991'den bu yana insan hakları alanında bir devlet bakanı görevlendirilmiştir. Ancak devlet bakanlığının ismi konusunda tam bir uyuşma söz konusu değildir. Ancak genel olarak "İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanlığı" olarak ifade edilmektedir. 2.11.2000 tarihli "İnsan Hakları Kurullarının Görev, Kuruluş ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik" ve "İnsan Hakları Üst Kurulunun Kuruluş, Görev ve İşleyişi İle İlgili Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik"te bu durum "Başbakanın görevlendireceği insan haklarından sorumlu devlet bakanı" olarak ifade edilmiştir. Ancak 59. hükümete insan haklarından sorumluluk Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'e verilince bazı yönetmeliklerde değişiklik yapılarak "insan haklarından sorumlu devlet bakanlığı" ifadesi yerine "insan haklarından sorumlu Başbakan yardımcılığı veya devlet bakanlığı" ifadesi kullanılmıştır. Örnek: İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmeliğin 4. maddesi.

²⁷⁷ Ali KUYAKSİL, *İnsan Hakları Bilgileri*, Eylül Kitap & Yayınevi, Ankara, 2002, s. 47.

²⁷⁸ KABOĞLU, *age.*, s. 148.

gereğesi ve koalisyon hükümetinin zorlukları sebebiyle kanunlaştırılmamıştır. Bunun üzerine örgütlenmenin müsteşarlık olarak düzenlenmesi yoluna gidilerek “İnsan Hakları Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” çıkarılmıştır. KHK'nın yetki yasasının iptal edilmesinden dolayı dayanaktan yoksun kalması sebebiyle KHK Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. İptalden sonra ise insan hakları alanındaki kurumsallaşma sağlanamamış olup insan haklarından sorumlu bakanlar Başbakanlık Genelgesi ile görevlendirilmişlerdir.²⁷⁹ Bakanların genelgeler ile görevlendirilmeleri farklı şekilde gerçekleşmektedir. 49, 50 ve 52. Hükümetlerde bakanların görevlendirilmeleri genelgelerde “insan haklarını geliştirme ve çözüme kavuşturma çabaları” olarak ifade edilirken 54 ve 55. Hükümetlerde ise “insan hakları ile ilgili hususlar” olarak ifade edilmiştir.²⁸⁰ Daha sonraları görevlendirme “insan hakları ile ilgili hususlarda eşgüdüm” olarak ifade edilmiştir.²⁸¹ İnsan haklarından sorumlu bakanlardan Rüştü Kazım Yücelen'in görevlendirmesi farklı bir şekilde gerçekleşmiştir.²⁸² İnsan hakları il ve ilçe kurullarının kurulmasıyla birlikte görevlendirmeye bu husus da eklenmiştir. İlk defa Devlet Bakanı Nejat Arseven'in görevlendirmesi “insan hakları ile ilgili kurullar ve insan hakları ile ilgili konularda eşgüdüm” olarak farklı şekilde olmuştur. 58. Hükümette de görevlendirme “insan hakları ile ilgili kurullar ve insan hakları ile ilgili konularda eşgüdüm” olarak yapılmıştır. 59. hükümette görevlendirme bir önceki ile aynı olup ilk defa bu görev Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanına tevdi edilmiştir.

İnsan haklarından sorumlu Devlet Bakanlığının hâlâ bir kuruluş yasası ve kendine has personeli bulunmamaktadır. Sadece geçici görevle görevlendirilmiş memurlar, özel kalem müdürü ve basın müşavirlerinden oluşan bir çekirdek kadrosu vardır.²⁸³ Uygulamada yetkileri konusunda belirlilik olmayan insan haklarından sorumlu bakanların dernek gibi davranması ve sert eleştirilerde bulunması dikkatlerden kaçmamaktadır.²⁸⁴

²⁷⁹ Bu zamana kadar insan hakları alanında görevlendirilen devlet bakanları sırasıyla şunlardır: 1) Mehmet Kahraman 2) Azimet Köylüoğlu 3) Algan Hacaloğlu 4) Lütfi Esengün 5) Hikmet Sami Türk 6) Şükrü Sina Gürel 7) Mehmet Keçeciler 8) Mehmet Ali İrtemçelik 9) Rüştü Kazım Yücelen 10) Edip Safder Gaydalı 11) Nejat Arseven 12) Ali Doğan 13) Ertuğrul Yalçınbayır 14) Abdullah Gül.

²⁸⁰ Hikmet Sami TÜRK, **Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları**, İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu Yayınları No:5, Ankara, 1998, s. III (sunuş).

²⁸¹ Konuyla ilgili Başbakanlık Genelgeleri: 1999/35, 1999/36, 2001/30 ve 2001/42

²⁸² 2000/30 nolu Başbakanlık Genelgesinde “3056 sayılı Kanuna 626 sayılı KHK ile eklenen; Ek 4. madde ile kurulan İnsan Hakları Üst Kurulu Başkanlık Görevi ile Ek 6. maddede belirtilen diğer görevlerin yürütülmesi, Ek 5. madde ile kurulan İnsan Hakları Danışma Kurulunun Rüştü Kazım Yücelen’e bağlanması uygun görülmüştür.” ifadesi kullanılarak görevlendirme yapılmıştır.

²⁸³ KUYAKSİL, **age.**, s. 48.

²⁸⁴ AKILLIOĞLU, **age.**, s. 302.

İnsan haklarından sorumlu bakanların genel olarak görev süresi kısa olup “insan hakları bakanlığı” bir tür geçiş ya da deneyim bakanlığı olarak kullanılmıştır. On beş yıl gibi bir sürede on dört bakan görevlendirilmiştir. Kısa süre insan haklarından sorumlu olarak görev yapan bakanlar hizmet bakanlığına kaydırılmıştır. İnsan haklarından sorumlu bakanların konuya tam vakıf olmaya başladıkları zamanlarda görevlerinin değiştirilmesi icraat yapılmasına mâni olmakta, yapılanlar da siyasi söylemden öteye gidememektedir.²⁸⁵ Kısıtlı yetkilerine rağmen insan haklarının korunmasında önemli rol üstlenebilecek söz konusu konulardan dolayı bakanlık koruma mekanizması niteliğinin ötesinde başka bir nitelik kazanmaktadır.

Ayrıca 59. Hükümette hizmet bakanlığı ile insan haklarından sorumlu devlet bakanlığının aynı kişiye verilmesi insan haklarından sorumlu devlet bakanlığının önemsenmediğini göstermekte veya bilinmesini olumsuz etkilediği görülmektedir.²⁸⁶ Dışişleri Bakanlığı ile İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanlığında tek bakanın sorumlu olması insan haklarına vakit ayıramamakla sonuçlanmaktadır. Bu olumsuz durumun önüne geçilmesi için hizmet bakanlığı ile insan haklarından sorumlu devlet bakanlığının aynı kişide temerküz etmemesi gerekir.

B- Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı²⁸⁷

12 Nisan 2001 tarihli 4643 sayılı yasa ile 10.10.1984 tarihli ve 3056 sayılı Başbakanlık Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanunun 7. maddesine "İnsan Hakları Başkanlığı" eklenerek, bu kurum kurulmuştur. İnsan haklarının kurumsallaşması yönünde birçok defa girişimde bulunulsa da ancak bunun gerçekleşmesi çeşitli nedenlerden dolayı 2001 yılını bulmuştur.

İnsan Hakları Başkanlığının görevleri 4643 sayılı yasanın 2. maddesi ile düzenlenmiştir. Buna göre Başkanlığın görevleri şunlardır:

²⁸⁵ KABOĞLU, *age.*, s. 148.

²⁸⁶ İnsan haklarından sorumlu devlet bakanının kim olduğu ile ilgili bir araştırma yapılacak olsa büyük ihtimal 59. Hükümet zamanında bu kişinin Abdullah Gül olduğunun bilinme oranının çok düşük olacağı kanısındayım.

²⁸⁷ 2. DYP-SHP Hükümeti tarafından İnsan Hakları Bakanlığı yerine İnsan Hakları Teşkilatı (Müsteşarlığı) kurulmuştur. 06.09.1993 tarih ve 21690 sayılı R.G.’de yayımlanan 502 sayılı “İnsan Hakları Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” Anayasa Mahkemesi tarafından 06.10.1993 tarih, Esas 1993/39, Karar 1993/37 sayılı karar ile 24.06.1993 tarih ve 3911 sayılı Yetki Yasasının Anayasa Mahkemesininin 16.09.1993 tarih, Esas 1993/26, Karar 1993/28 sayılı kararı ile iptal edilmiş bulunması nedeniyle Anayasa’ya aykırı olduğuna ve iptaline karar vermiştir.

a) İnsan hakları ile ilgili konularda görevli kuruluşlarla sürekli temas hâlinde bulunmak ve bu kuruluşlar arasında koordinasyonu sağlamak.

b) İnsan hakları konusundaki mevzuat hükümlerinin uygulanmasını izlemek, izleme sonuçlarını değerlendirmek, uygulamada ve mevzuatta görülen aksaklıkların giderilmesi ve Türkiye'nin ulusal mevzuatının insan hakları alanında taraf olduğu uluslararası belgelerle uyumlu hâle getirilmesi doğrultusunda yapılacak çalışmaları koordine etmek ve bu konularla ilgili önerilerde bulunmak.

c) Kamu kurum ve kuruluşlarının hizmet öncesi staj ve hizmet içi insan hakları eğitim programlarının uygulanmasını izlemek, değerlendirmek ve koordine etmek.

d) İnsan hakları ihlâli iddiaları ile ilgili başvuruları incelemek ve araştırmak, inceleme ve araştırma sonuçlarını değerlendirmek ve alınabilecek önlemlere ilişkin çalışmaları koordine etmek.

e) Başbakanlığın koordinatörlüğünde görevleriyle ilgili konularda teşkil edilen kurullara sekreteryâ hizmeti yapmak.

f) Makamca verilen benzeri görevleri yapmak.

İnsan Hakları Başkanlığının görevlerinin sayıldığı altı bentten dördünde "koordine" kelimesi kullanılmıştır. Bundan dolayıdır ki Başkanlığın faaliyetleri daha çok insan hakları ile ilgili konularda koordinasyon üzerinde odaklanmaktadır.²⁸⁸ Bu bağlamda Başkanlık insan hakları alanında çalışan sivil toplum örgütleri, üniversiteler ve kamu kurumları arasında çeşitli programlar düzenleyerek insan haklarına katkı sağlamaktadır.

İnsan Hakları Başkanlığının çalışmaları İnsan Hakları Başkanı²⁸⁹ tarafından yürütülmektedir. İnsan Hakları Başkanlığı'nın Başbakanlığa bağlı olmasına rağmen sadece Başbakanlık uzmanı istihdam edilmemektedir. Başbakanlık uzmanının yanı sıra tektik hâkim ve çeşitli kuruluşlardan müfettişler Başkanlığın çalışmalarını yürütmektedir.

²⁸⁸ KABOĞLU, *age.*, s. 149.

²⁸⁹ Kurumun oluşmasından buyana görevlendirilen İnsan Hakları Başkanları şunlardır: 1. Gürsel Demirok (Dışişleri Bakanlığı) 2. Bilge Pekgöz (Yargıtay) 3. Sami Güler 4. Vahit Bıçak (Polis Akademisi) 5) Mustafa Taşkesen (İçişleri Bakanlığı Mülkiye Müfettişi)

İnsan haklarının eğitimi konusunda Başkanlık önemli çalışmalar yapmaktadır. Kaymakam adayları ile il ve ilçe insan hakları kurulları üyelerinin insan hakları eğitimini sağlamaktadır. İl ve ilçe kurulları çalışmalarının olgunlaştırılmasında ve koordinasyonunun sağlanmasında rol alan Başkanlık bu kurulların çalışmalarını takip etmekte ve hazırlanan raporları sistemli bir hâle getirerek kamuoyunun bilgisine sunmaktadır. Başkanlık ile insan hakları il ve ilçe kurulları arasında bir hiyerarşi ilişkisi değil, görev ilişkisi bulunmaktadır.

Başkanlık insan hakları ile ilgili ihlâl iddialarını da incelemektedir. Yapılan başvuruların bir kısmı kurum bünyesindeki müfettişler tarafından incelenmekte, bir kısmı ise ilgili kurumlara havale edilerek takibi sağlanmaktadır. Başkanlık kendisine yapılan başvuruların sistematik hâle gelmesi için bir "İnsan Hakları İhlâl İddiası Bireysel Başvuru Formu" hazırlamıştır. Bu formu Başkanlık kullandığı gibi insan hakları il ve ilçe kurulları da kullanmaktadır. Kamuoyunun bilgisine sunulan istatistikî bilgiler Başkanlık, insan hakları il ve ilçe kurullarına yapılan başvuruların harmanlanması sonucu elde edilmektedir. Başkanlık tarafından yayınlanan 2004 yılı istatistiklerine göre başvuruların dağılımı şöyledir: Başkanlık: %41.8, İnsan Hakları İl Kurulları: %55.0 İnsan Hakları İlçe Kurulları: %3.2 2004 yılı, İnsan Hakları Başkanlığı ile 81 il ve bağlı ilçelerde bulunan İnsan Hakları Kurullarına, hak ihlâli iddiası ile 847 başvuru yapılmış ve bu başvurularda toplam 1639 hak ihlâli iddiasında bulunulmuştur.²⁹⁰

Başkanlık, Başbakanlık bünyesinde oluşturulan İnsan Hakları Üst Kurulu, İnsan Hakları Danışma Kurulu ve İnsan Hakları İhlâli İddialarını İnceleme Heyetlerinin sekreteryaya hizmetlerini de yerine getirmektedir.

Başkanlık insan hakları alanında yapılan çalışmaları takip etmekte ve bazı durumlarda yabancı veya yerli çeşitli sivil toplum örgütlerinin desteği ile ortak çalışmalar düzenlemektedir.

C- İnsan Hakları İl ve İlçe Kurulları

3056 sayılı Başbakanlık Teşkilatı Hakkında Kanununun Geçici 7. maddesine dayanılarak çıkarılan 2.11.2000 tarih ve 24218 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan yönetmelikle insan hakları il ve ilçe kurulları oluşturulmuştur. Yönetmeliğin amacı; insan haklarının korunmasını

²⁹⁰ Başvuru sayısı ile hak ihlâli sayısı arasındaki fark, tek başvuruda birden fazla hak ihlâli iddiası olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin kişi hem işkence gördüğünü ve bunu yargıya intikal ettirmesine rağmen adil yargılanmadığını belirtirse iki hak ihlâli iddiası vardır: İşkence yasağı ve adil yargılanma hakkı. Başvuru sayısı hak ihlâli iddiasına göre şekillenmekte olduğundan başvuru sayısı artabilmektedir. Ayrıca hak ihlâlinin gerçekleşip gerçekleşmediği bağımsız olarak ele alınmadığından gerçek hak ihlâli sayısı belirlenmemektedir.

sağlamak ve ihlalleri önlemek için gerekli inceleme ve araştırmaları yapmak ve bunların sonuçlarını yetkili mercilere bildirmek, toplumu ve uygulayıcıları eğitmek, bu konuda Başbakan tarafından görevlendirilen Devlet Bakanının verdiği görevleri yerine getirmek için illerde "İnsan Hakları İl Kurulları", ilçelerde de "İnsan Hakları İlçe Kurulları"nın görev, kuruluş ve çalışma esaslarını belirlemektir.

İnsan hakları il kurulu belediye başkanı, üniversite rektörü veya görevlendireceği öğretim üyesi, emniyet müdürü, il jandarma komutanı, sağlık müdürü, millî eğitim müdürü, sosyal hizmetler müdürü, kamu kurum ve kuruluşlarında görev yapan bir avukat veya hukukçu, baro temsilcisi, tabip odaları temsilcisi, ticaret ve sanayi odası temsilcisi, esnaf ve sanatkârlar birlik başkanlığı temsilcisi ve sivil toplum kuruluşlarından, ilçe insan hakları kurulları ise il insan hakları kurulunda yer alanların ilçeye uyarlanarak elde edilen kişi ve kuruluş temsilcilerinden oluşmaktaydı. İnsan hakları il ve ilçe kurullarının yapısı kamu ağırlıklı olduğundan bu yapı sivil toplum örgütleri tarafından ağır bir biçimde eleştirilmiştir. Kurulların vali veya vali yardımcısı ile kaymakam başkanlığında toplanmasının gerekmesine rağmen toplantılar genellikle gerçekleştirilememiştir.²⁹¹ Ayda bir olağan toplanması gereken kurullar toplanmaktan ziyade prosedürü yerine getirmek adına elden imza ile toplanmışlardır. Zaten kurul üyeleri tarafından gerekli tanıtım ve bilinçlenme çalışmalarının yapılmaması sonucu kurullara bireylerin başvurusu çok sınırlı kalmıştır.

Kurulların yapısının demokratik olmadığı sebebiyle eleştirilmesi ve yönetmeliğin çok kısa olması yüzünden yeni bir yönetmelik hazırlanarak 23 Kasım 2003 tarih ve 25298 sayılı R.G.'de yayımlanmıştır. Yönetmelik, kurulların yapısında önemli değişiklik yapmakta ve kurulları ayrıntılı şekilde düzenlemektedir.

Kuruldan emniyet müdürü, il jandarma komutanı, sağlık müdürü, millî eğitim müdürü ve sosyal hizmetler müdürü çıkarılarak kurulun yapısı yeniden düzenlenmiştir. Kurulda çıkarılan görevlilerin yerine il genel meclisinin bir temsilcisi, TBMM'de grubu bulunan siyasi partilerin il başkanları veya görevlendirecekleri temsilcisi, meslek odaları veya sendikalardan bir temsilci, yerel basından bir temsilci, muhtar, okul-aile birliklerinden bir temsilci ve sivil

²⁹¹ TBMM İHİK'in 8 Ocak 2003 tarihli toplantısında Diyarbakır Tabip Odası Başkanı Necdet İpekyüz'ün Diyarbakır İnsan Hakları İl Kurulunun oluşmadığını belirtmesi üzerine Komisyonun insan hakları il kurulları ile ilgili evrakları araştırılmış ve kayıtlarda Diyarbakır İnsan Hakları İl Kurulunun kağıt üzerinde oluşturulduğu tespit edilmiştir. İşin daha garip noktası Diyarbakır İnsan Hakları İl Kurulunun oluşmadığını söyleyen Diyarbakır Tabip Odası Başkanı Necdet İpekyüz'ün İnsan Hakları İl Kurulu üyesi olduğunun anlaşılmasıdır. Diyarbakır Valiliği tarafından kağıt üzerinde İnsan Hakları İl Kurulu oluşturulmuş, ancak belirlenen üyelere, üye olduğu haberi ulaştırılmamıştır. Konuya yeterince önem verilmediğini de gösteren bu durum üzerine TBMM İHİK 17-20 Ocak 2003 tarihlerinde Diyarbakır'a gittiğinde İnsan Hakları İl Kurulunun ilk toplantısı yapılmıştır.

toplum örgütlerinden en az üç temsilcinin geçmesi öngörülmüştür. Bu şekliyle kurulların sivilleşmesi sağlanarak demokratik katılım ve şeffaflığın sağlanması yönünde önemli bir adım atılmıştır. Ne yazık ki kurulun yapısını ağır şekilde eleştiren ve insan hakları alanında çalışan en büyük iki sivil toplum örgütü olan İnsan Hakları Derneği ile Mazlum-Der'in kurulların yapısı sivilleştikten sonra katılmaması olumsuz bir gelişme olarak karşımıza çıkmıştır. Diğer yandan Mazlum-Der'in Yönetmelik değişikliği için İnsan Hakları Başkanlığına gönderdiği yazısında kamu görevlilerinin kurulda bulunmalarının faydalı olacağı şeklinde görüş bildirmiştir. Bu görüşe katılan diğer sivil toplum kuruluşları ve öğretim üyeleri de bulunmaktadır. Örneğin İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi Başkanı ve Danışma Kurulu Üyesi Prof. Dr. İoanna Kuçuradi ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Başkanı Prof. Dr. Türkan Saylan da kurullarda polis ve jandarma temsilcilerinin bulunmasının yararlı olacağını değerlendirmiştir.

Kurullarda önceleri sivil toplum örgütlerinin kendilerini ifade etmelerini engelleyen kamu görevlilerinin varlığı, bunların kurullardan çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır. AB'ye katılım sürecinde demokratik açılımların sağlanması ile birlikte kurullarda eleştirilecek veya sorgulanacak kamu görevlilerinin olmaması kurulları işlevini engelleyici olarak görülmüştür.

Yönetmelikle kurulların en az üç üyeden oluşmak üzere a) Halkla ilişkiler ve iletişim faaliyetleri, b) İnsan hakları eğitimi ve insan hakları bilincini geliştirme ve c) İnsan hakları ihlallerini araştırma, inceleme ve değerlendirme alanlarında komisyon kurulması yönetmelikle zorunlu kılınmıştır. Kurul gerekli görürse diğer alanlarda da komisyon kurabilir.

Kurulların görevleri beş ana başlık altında düzenlenmiştir: 1) Genel görevler 2) Halkla ilişkiler ve iletişim 3) Bilgilendirme, bilinçlendirme ve eğitim 4) Araştırma ve izleme 5) İhlâl iddialarının inceleme ve karara bağlama

Kurul üyelerinin gündeme getirdiği konuları değerlendirmek, insan hakları ihlâl iddialarını incelemek ve araştırmak, insan haklarının korunması ve insan hak ve özgürlüklerinin kullanılmasının önündeki engeller ile hak ihlallerine yol açan sosyal, siyasî, hukukî ve idarî sebepleri incelemek, araştırmak ve bunların çözümüne ilişkin valilik veya kaymakamlık makamına önerilerde bulunmak, her türlü ayrımcılığın önlenmesi için gerekli çalışmaları yapmak, idarenin uygulamalarında hoşgörü ve nezaketle yaklaşılmasını sağlamak amacıyla gerekli çalışmalar yapmak ve ayda bir tüm çalışma özetlerini Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığına göndermek kurulun genel görevleri arasında sayılmıştır. Ayrıca insan

hakları başvuru kutuları koymak, başvuruların kolay bir şekilde yapılması için teknik ve teknolojik imkanlardan yararlanmak, sivil toplum kuruluşları ile işbirliğini geliştirmek ve onların insan hakları alanında çalışmasını teşvik etmek halkla ilişkiler ve iletişim; AİHS ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında yer alan insan hakları konularında çalışmayı yaparak, kurul üyeleri, uygulayıcılar ve vatandaşların bilinçlendirilmesini sağlamak amacıyla etkinlikler düzenlemek, insan hakları ile ilgili mevzuat metinlerini ve uluslararası sözleşmeleri dağıtmak, konferans, seminer ve panel gibi etkinlikler düzenlemek bilgilendirme, bilinçlendirme ve eğitim; insan hakları ile ilgili alanlarda çalışmalar yaparak rapor hazırlamak, kadın, çocuk, hasta ve özürlü hakları ile ilgili araştırmalar yapılması ve çözüm üretilmesini teşvik etmek ve insan hakları uygulamalarını yerinde görmek amacıyla ilgili kurum ve kuruluşlara ziyaretler gerçekleştirmek kurulların araştırma ve izleme görevlerinden sayılmıştır.

Son olarak kurullara, insan hakları ihlâli iddiaları ile ilgili başvuruları incelemek ve araştırmak, inceleme ve araştırma sonuçlarını değerlendirmek, ulaşılan sonuçları konusuna göre savcılıklara veya ilgili idarî makamlara iletmek ve sonucunu takip etmek görevi de verilmiştir. Bir kısmını burada saydığımız görevlere göre kurula hiçbir yetki verilmemesi dikkat çekmektedir. Kurullara yetki verilmemesi, kurulları işlevsizleştirerek prosedüre mahkum etmektedir. Kurul başkanı vali yardımcısı veya kaymakamda kurulun yetkisi olmadığını bildiğinden pek dikkate almamakta veya inisiyatif alınarak çözülebilecek bazı sorunlar konusunda genelde idareyi karşısına almama güdüsüyle gerekli özen gösterilmemektedir.

Kurulun yetkiye sahip olmaması vatandaşların kurula başvuru yapmasını engellemektedir. Ayrıca kurula yapılan başvuru ile dava süresinin durmaması vatandaşların hak kaybına yol açacak niteliktedir. Eğer vatandaş bir idarî eylem ve işlem hakkında kurula başvurursa, kurul zaten olağan olarak ayda bir toplandığından dava süresinin kaçmaması mümkün değildir. Kurula yapılan başvuru ile dava süresinin durması öngörülürse ve kurula yetki verilirse kurul anlamlı hâle gelir. Bu şekilde revize edilmiş bir düzenlemede idare haksız olduğu başvuruları uğraşmadan sonuçlandırarak, aynı zamanda yargının yükü artmayacak ve demokratik ve şeffaf yönetimde önemli bir mesafe alınmış olacaktır. Eğer kurul sadece raporlama ve savcılığa ve ilgili makamlara intikal ettirme görevini yapacaksa, bu görevi sivil toplum kuruluşları daha iyi yapmakta olup, vatandaşın da bunları yapmasının önünde bir engel bulunmamaktadır.

Kurullar yetkilerinin olmamasına rağmen yerel kısıtlı imkanlarla insan hakları alanında önemli çalışmalar yapmaktadır. Bazı kurullar internet sayfası açmakta ve 10 Aralık Dünya İnsan Hakları Haftasında etkinliklerde bulunmaktadır. Çarpıcı faaliyetlere imza atan kurullara İzmir İnsan Hakları İl Kurulu örnek gösterilebilir. Kurulun yaptığı çalışmalar adeta diğer il insan hakları il kurullarına örnek olmaktadır. İzmir İnsan Hakları İl Kurulunun üyesi olan Baro temsilcisi aracılığıyla pek çok ihlâl iddiası Kurul tarafından incelenmiştir. İzmir Barosu bünyesinde faaliyetleri olan İşkenceyi Önleme Komitesinin bu etkinlikte rolü büyüktür. Ancak ne var ki son baro seçimlerinden sonra oluşan Baro yönetimi Komiteyi kaldırmıştır. İzmir dışında Ankara, İstanbul, Bursa, Adana, Antalya gibi İnsan Hakları İl Kurulları çalışmalarında başarı göstermektedir. Bu arada hiç toplantı yapmayan veya “Başvuru olmadığı için gündem oluşmamıştır.” şeklinde içeriği olmayan raporlar gönderen kurullar da Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığınca uyarılmaktadır.

Bu arada il ve İlçe insan hakları kurullarının geliştirilmesi için birtakım öneriler getirilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: kurulların özerk hâle getirilmesi, başkanlarını kendileri seçebilmeleri, “İnsan Hakları Merkezi” veya “İnsan Hakları Evi” gibi bir mekana sahip olmaları, üyelerinin huzur hakkı alması, bilgisayar, faks vs. teknik donanıma sahip olması, aracının olması, il genel meclisi bünyesinde yapılanarak üyelerini il genel meclisinin seçmesi.

İnsan hakları il ve ilçe kurulları hak ve özgürlüklerin gündeme getirilmesi, gerekli inceleme ve araştırmanın yapılması, idarenin şeffaflığının sağlanması ve demokratik yönetim anlayışının yerleşmesi açısından yetkisi olmamasına rağmen fevkalâde önemli olup, hukuk devleti anlayışının zamanla yerleşmesi ile birlikte bağlayıcı olmayan kararları idarî kararlar gibi dikkate alınarak gereği yapılacaktır. Kurul çalışmaları özellikle medyanın desteği ile idare üzerinde kamuoyu baskısı oluşturabilecektir.

D- İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu/İnsan Hakları Üst Kurulu

09.04.1997 tarih ve 1997/17 sayılı Başbakanlık genelgesiyle kamu kurum ve kuruluşları ile resmî görevlilerin insan hak ve özgürlüklerine ilişkin uygulamalarının yürürlükteki mevzuata uygunluğunun temini maksadıyla, ilgili bakanlıklar tarafından yürürlüğe konulan tedbir ve düzenlemelerin izlenmesi, koordinasyonu ve gerektiğinde geliştirilmesine yönelik öneriler ile yeni yasal düzenlemelere ilişkin tavsiyeler oluşturarak Hükümete sunulması görevini yürütmek üzere; insan hakları ile ilgili konularda görevli Devlet Bakanının Başkanlığında, Başbakanlık, Adalet Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve

Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlarının katılımıyla “İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu” kurulmuştur. İHKÜK ülkemizde yürütme bünyesinde kurulan insan haklarına ilişkin ilk kuruldur.²⁹²

İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulunun (İHKÜK) görevleri şunlardır:

- İnsan hakları ihlâli iddialarını takip ederek değerlendirecek, kamu kurum ve kuruluşları ile resmî görevlilerin insan hak ve özgürlüklerine ilişkin uygulamaların yürürlükteki mevzuata uygunluğunun temini maksadıyla, ilgili bakanlıklar tarafından yürürlüğe konulan tedbir ve düzenlemeleri sürekli ve düzenli bir biçimde izleyecek, koordine edecek ve gerektiğinde geliştirilmesine yönelik öneriler ile yeni yasal düzenlemelere ilişkin tavsiyeler oluşturarak Bakanlar Kuruluna sunulmasını temin etmek,
- BM ve Avrupa Konseyi gibi kuruluşların denetim organlarının ele aldığı ülkemizle ilgili konuları takip ederek, ortaya çıkan sorunların çözümü yolunda izlenecek tutumu belirlemek,

İHKÜK gerekli gördüğü hâllerde, ilgili kamu veya özel kuruluş temsilcilerini toplantılara katılmaya davet edebileceği gibi teknik konularda uzmanlıklarından yararlanılmak üzere konuyla ilgili uzman personelin görevlendirilmesini ilgili kuruluşlardan talep edebilir. Ayrıca İHKÜK belirleyeceği konularda, teşekkül tarzını yine kendi tayin edeceği “Çalışma Grupları” kurabilir ve çalışmalarında gerekli gördüğü bilgi ve belgeleri mevcut mevzuatımız çerçevesinde ilgili kuruluşlardan talep edebilir.

İHKÜK devamlı olarak görev yapacak ve uygun aralıklarla düzenli şekilde toplanacak olup İHKÜK’ün koordinatörlüğünü Başbakanlık Müsteşarı, sekreteryaya hizmetlerini ise Başbakanlık Müsteşarlığı yürütecektir.

İHKÜK 17 Temmuz 1997 tarihinden itibaren insan hakları ile ilgili Devlet Bakanı Prof. Dr. Hikmet Sami Türk’ün başkanlığında her hafta düzenli olarak toplanmış olup 4. toplantıdan itibaren yapılan çalışmalar hakkında basına açıklama yapılmıştır.²⁹³ İHKÜK 17 Temmuz 1997-8 Ocak 1999 tarihleri arasında 68 toplantı yapmış ve 157 karar almış olup insan haklarının korunması ve geliştirilmesini BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde

²⁹² AY, agt., s. 116.

²⁹³ **İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu’nun Çalışmaları I Genel Bilgiler ve Basın Açıklamaları**, İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu Yayınları No:1, Ankara, 1999, s. 23.

ve Türkiye'nin taraf olduğu insan hakları ile ilgili uluslar arası sözleşmelerde öngöröldüğü şekilde çağdaş evrensel ölçülere uygun olarak gerçekleştirmek amacıyla konuya çok yönlü ve geniş bir açıdan yaklaşmıştır. İHKÜK, toplantılarının bazılarını insan hakları bilincinin ülke çapında yaygınlaşmasına katkı sağlamak üzere Diyarbakır, Muş, Edirne, Çanakkale, Hatay, Kars ve Batman'da yapmıştır.²⁹⁴

İHKÜK'ün yapmış olduğu çalışmalar genelde uygulamadan kaynaklanan sorunların çeşitli mevzuat araçları ile çözülmesinde odaklanmıştır. Çeşitli yasal düzenlemeler ve yönetmelikler üzerinde çalışılmış olup bunların başlıcaları şunlardır:

- İçişleri Bakanlığı bünyesinde insan hakları sorunlarını sürekli gündemde tutacak ve insan hakları ihlalleri ile ilgili iddiaları da cevaplandıracak bir "Bakanlık Sözcülüğü" birimi oluşturulmuştur.
- Özellikle kamulaştırma bedellerinin geç ödenmesi durumunda vatandaşların mağdur olmasına yol açan yasal gecikme faizinin Bakanlar Kurulunca %30'dan %50'ye yükseltilmesi sağlanmıştır.
- Ombudsman kurumunun kurulması ile ilgili Adalet Bakanlığının koordinatörlüğünde hazırlan kanun taslağı Bakanlıklar ile kamu kurum ve kuruluşlarından gelen görüşler doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir.
- Memurların yargılanmasını düzenleyen "Memurin Muhakematı Hakkında Kanunu Muvakkat" yerine geçmek üzere "Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun Tasarısı" hazırlanmıştır.
- "Yakalama, Gözaltına Alma ve İfade Alma Yönetmeliği"nde değişiklik yapılması sağlanmıştır.
- TCK'nın 243, 245 ve 354. maddelerinin çağdaş hukuk anlayışına uygun olarak gözden geçirilmesi ve yeniden düzenlenmesi amacıyla "Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı" hazırlanmıştır.²⁹⁵

İHKÜK siyasi bir yapıya sahip olduğundan istikrarlı bir şekilde önemli çalışmalar yapmasına rağmen insan hakları ihlallerinin giderilmesinde belirleyici olamamıştır. Bundan

²⁹⁴ İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu'nun Çalışmaları I Genel Bilgiler ve Basın Açıklamaları, s. 3-4.

²⁹⁵ İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu'nun Çalışmaları I Genel Bilgiler ve Basın Açıklamaları, s. 4-7.

dolayı İHKÜK yerine kurulan İnsan Hakları Üst Kurulunun (İHÜK) bürokratlardan oluşan yapısına insan hakları alanında çalışan uzmanların da katılması, İHÜK'e karma bir nitelik kazandıracak ve sorunların geniş bir bakış açısıyla ele alınmasını ve dolayısıyla işlevinin daha iyi yerine getirilmesini sağlayacaktır.²⁹⁶

İHKÜK'ün yapısına benzer 4643 sayılı Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Hakkında Kanununun Ek Madde 4'le İnsan Hakları Üst Kurulu (İHÜK) oluşturulmuş ve bu Kurul, İHKÜK'ün yerini almıştır.²⁹⁷

İHÜK, Başbakanın görevlendireceği bir Devlet Bakanının başkanlığında, Başbakanlık, Adalet Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı müsteşarlarının katılımıyla oluşur. İHÜK gerekli gördüğü taktirde ilgili kamu kuruluşları ile özel kuruluşların temsilcilerini toplantıya katılmaya davet edebilir ve belirleyeceği konularda komisyonlar ve çalışma grupları kurabilir. İHÜK'ün sekreteryaya hizmetleri Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı tarafından yerine getirilir.

4643 sayılı Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Hakkında Kanununun Geçici 2. maddesine dayanılarak İHÜK'ün kuruluş, görev ve işleyişini düzenleyen “İnsan Hakları Üst Kurulunun Kuruluş, Görev ve İşleyişi ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik” çıkarılmıştır.²⁹⁸

Söz konusu Yönetmeliğin 5. maddesine göre İHÜK'ün görevleri şunlardır:

- İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesine ilişkin konularda idarî ve kanunî düzenlemelerle ilgili çalışmaları yapmak ve gerekli önerilerde bulunmak,
- Yürürlükteki mevzuatın ve kanun tasarılarının insan hakları temel ilkeleri, uluslar arası belgeler ve mekanizmalarla uyumlu hâle getirilmeleri için uygun gördüğü tavsiyeleri yapmak,
- Başbakanlık ve bakanlıklar ile diğer kamu kurum ve kuruluşları için insan hakları konusunda tavsiye kararları vermek,

²⁹⁶ KABOĞLU, *age.*, s. 151.

²⁹⁷ KABOĞLU, *age.*, s. 151 (Ancak İHKÜK'nin yerine İHÜK'nin geçtiği yönünde herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Bu sebeple 09.04.1997 tarih ve 1997/17 nolu Başbakanlık genelgesi hukuken yürürlükte olup İHÜK fiilen İHKÜK yerine geçmiştir.).

²⁹⁸ Bkz. 15 Ağustos 2001 tarih ve 24494 sayılı R.G.

- İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesini, BM İnsan Hakları Evrensel Beyannameinde ve Türkiye'nin taraf olduğu insan hakları ile ilgili uluslar arası sözleşmelerde öngörüldüğü şekilde, çağdaş ve evrensel ölçülere uygun olarak gerçekleştirmek amacıyla çalışmalarını koordine etmek.

- İnsan hakları alanında kaydedilen gelişmeler hakkında kamuoyunun aydınlatılması amacıyla yapılacak çalışmalarını koordine etmek,

- Kamu kurum ve kuruluşlarınca gerçekleştirilen insan haklarıyla ilgili hizmet içi eğitim programlarının uygulanmasını izlemek, kitle iletişim araçlarına ve sivil toplum kuruluşlarına yönelik insan hakları eğitimi çalışmalarına katkıda bulunmak,

- İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesinde görev alacak öğretim üyesi ve temsilci gönderecek gönüllü kuruluşları seçmek, Komite çalışmalarını izlemek, değerlendirmek ve yönlendirmek,

- İnsan Hakları Danışma Kurulunda görev alacak kurum ve kuruluş temsilcileri dışındaki üyeleri seçmek, çalışmalarını izlemek ve değerlendirmek,

- İnsan hakları ihlâli iddiaları ile ilgili olarak Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı ve İnsan Hakları İhlâl İddialarını İnceleme Heyetleri tarafından yapılan incelemeleri değerlendirmek ve alınabilecek önlemlere ilişkin tavsiyelerde bulunmak.

İHÜK Devlet bakanının çağrısı üzerine her ay düzenli olarak toplanır. Gerektiğinde daha kısa aralıklarla da toplanabilir. İHÜK'e Devlet Bakanı, yokluğunda Başbakanlık Müsteşarı başkanlık eder.

E- İnsan Hakları Danışma Kurulu

4643 sayılı Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Hakkında Kanununun Ek Madde 5 ile insan haklarına ilişkin olarak ilgili Devlet kuruluşları ile sivil toplum kuruluşları arasında iletişim sağlamak ve insan haklarını kapsayan ulusal ve uluslar arası konularda danışma organı olarak görev yapmak üzere, Başbakanın görevlendireceği bir Devlet Bakanına bağlı olarak İnsan Hakları Danışma Kurulu oluşturulmuştur. Danışma Kurulu, insan hakları ile ilgili bakanlık, kamu kurum ve kuruluşları ile meslek kuruluşları temsilcileri, insan hakları alanında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları temsilcileri ve bu alanda yayınları ve

çalışmaları bulunan kişilerden oluşur.²⁹⁹ Danışma Kuruluna üyelerinin seçeceği biri başkanlık eder ve Danışma Kurulunun sekreteryaya hizmetleri Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığınca yerine getirilir.³⁰⁰

İnsan Hakları Danışma Kurulunun kuruluş, görev ve işleyişleri ile ilgili usul ve esaslar (İnsan Hakları Danışma Kurulunun Kuruluş, Görev ve İşleyişi İle İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik) 4643 sayılı Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Hakkında Kanunun Geçici Madde 2'ye dayanarak 15.08.2001 tarih ve 24494 sayılı R.G. ile çıkarılmış olup sonrasında üç defa değişikliğe uğramıştır.³⁰¹

Danışma Kurulunun görevleri şunlardır (ilgili yönetmeliğin 5. maddesi):

- İnsan haklarının geliştirilmesi ve korunmasına ilişkin konularda görüş bildirmek, tavsiyelerde bulunmak, öneriler ve raporlar sunmak,
- Yürürlükteki mevzuatın ve yasa tasarılarının insan hakları temel ilkeleri, uluslar arası belgeler ve mekanizmalarla uyumlu hâle getirilmesi için uygun gördüğü konularda görüş bildirmek, idarî önlemlerin alınmasını tavsiye etmek,
- İnsan haklarına ilişkin olarak ilgili Devlet kuruluşları ile üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları arasında iletişim sağlamak,
- İnsan haklarını kapsayan ulusal ve uluslar arası konularda danışma organı olarak görev yapmak,
- Üst Kurul tarafından görüşülmesi istenen hususları ele almak, gerekli çalışmalar yapmak ve görüş sunmak,
- İnsan hakları ihlallerinin genel durumu ve işkence yasağı, ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü ve diğer temel insan hakları konuları hakkında Bakana ve Üst Kurula raporlar sunmak,

²⁹⁹ 17 Şubat 2004 itibariyle Danışma Kurulu 98 üyeden oluşmaktadır. Danışma Kuruluna kamu kurum ve kuruluşlarının temsilcilerinin yanı sıra Türkiye Barolar Birliği, çeşitli il baro başkanlıkları, sendikalar, insan hakları alanında çalışan çeşitli sivil toplum örgütlerinin temsilcileri, gazeteciler ve öğretim üyeleri katılmaktadır.

³⁰⁰ Danışma Kurulunun Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığında bir odası bulunmaktadır. 22 Ekim 2004 tarihinde bu odaya el konulması basında geniş bir şekilde yer almış hatta Radikal gazetesine manşet olmuştur.

³⁰¹ 1. değişiklik: 08.06.2002 tarih ve 24779 sayılı R.G., 2. değişiklik: 20.02.2003 tarih ve 25026 sayılı R.G. ve 3. değişiklik 23.11.2003 tarih ve 25298 sayılı R.G. ile yapılmıştır.

- Irkçılık, her türlü ayrımcılık ve yabancı düşmanlığı dahil insan haklarına ilişkin uluslar arası konularda Bakana ve Üst Kurula görüş bildirmek.

Danışma Kurulu şubat, haziran ve ekim aylarının ilk haftası olmak üzere yılda üç defa düzenli olarak toplanır. Ayrıca gerekli görülen hâllerde Bakanın ve Danışma Kurulu Başkanının çağrısı üzerine olağanüstü toplanabilir.

Danışma Kurulu ilk toplantısında yürütme kurulu diyebileceğimiz başkan, iki başkan yardımcısı ve raportörü seçer. Kurul üyelerinin görev süresi üç yıl olup üyeler tekrar seçilebilir.

Kurul üye tam sayısının salt çoğunluğunun bir fazlası ile toplanır ve kararlar toplantıda katılanların bir fazlası ile alınır. Eşitlik hâlinde Kurul Başkanının oyu iki oy sayılır.

Kurul çalışmalarının gerektirdiği hâllerde komisyonlar ve alt komiteler kurabilir. Çalışma ve toplantı sonuçları rapor hâlinde Bakana ve Üst Kurula iletilir.

Kurul 1 Kasım 2002 tarihine kadar hiç toplanmamıştır.³⁰² Kurul ilk toplantısını 26 Şubat 2003 tarihinde yapmıştır. Prof. Dr. İbrahim Kaboğlu Başkanlığındaki Danışma Kurulu çeşitli alanlarda çalışmalar yapmıştır. “İşkence ve Kötü Muamelenin Önlenmesi Raporu”, “Avrupa Birliği Siyasî Kriterleri İnsan Hakları Raporu” ve “İnsan Hakları Danışma Kurulu 2003-2004 Yılı Etkinlik Raporu” adlı çalışmalar yapılarak ilgili bakanlığa sunulmuştur. Yaşanan olumlu gelişmelere rağmen insan hakları ihlallerinin devam etmesi üzerine Danışma Kurulu olumlu gelişmeler, sorunlar ve çözüm önerileri olmak üzere üç bölümden oluşan “Türkiye’de İnsan Hakları” adlı ön rapor taslağı hazırlamıştır.

Danışma Kurulu kısa süre içerisinde ülkenin genel insan hakları sorunlarının çözümünde önemli çalışmalar yapmakla birlikte hükümet tarafından daha işlevsel hâle gelmesi sağlanmamaktadır. İnsan hakları ile ilgili birçok yasa ve sözleşme kabul edilmesine rağmen bunların hiçbiri hakkında Danışma Kurulundan görüş alınmaması bunu göstermektedir.³⁰³

Danışma Kurulu kamuoyunun gündemine Prof. Dr. Baskın Oran’ın hazırlamış olduğu “Azınlıklar Raporu” ile gelmiştir. Haftalarca rapor eleştirilerek Danışma Kurulunun yasalara

³⁰² KABOĞLU, age., s. 153.

³⁰³ “Türkiye’de İnsan Hakları 2004 (Ön Rapor Taslağı)” Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu, s. 16.

aykırı hareket ettiği belirtilmiştir.³⁰⁴ Parlamentoda milletvekillerinin yapmış olduğu konuşmalarda Kurul ağır ithamlara maruz kalmıştır. “Azınlıklar Raporu”nun kabul edilmesinden sonra Kurul bir daha toplanmamıştır.

Danışma Kurulu hükümetin tavsiye organı olmasının yanında genel sorunları ele alması ve çözüm önerileri üretmesi açısından varlığına ihtiyaç duyulan ulusal koruma mekanizmalarındandır.

F- İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi

04.06.1998 tarih ve 23362 sayılı R.G. ile İnsan Hakları Eğitimi Ulusal Komitesi Yönetmeliği yayımlanmıştır.³⁰⁵ Yönetmeliğin amacı danışma organı olarak çalışacak ve BM İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Eylem Planı amaçları doğrultusunda çalışmalar yapacak Ulusal Komitenin³⁰⁶ kuruluş, işleyiş ve görevlerini düzenlemektir.

Ulusal Komite Başbakanlıktan bir, Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü ile Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğünün bağlı oldukları bakanlıklardan birer, Adalet, İçişleri, Dışişleri, Millî Eğitim, Sağlık ve Kültür bakanlıklarından birer temsilci ve insan hakları alanında faaliyet gösteren gönüllü kuruluşlardan altı temsilci ile bu alanda çalışmalarıyla tanınmış beş öğretim üyesi olmak üzere yirmi üyeden oluşur. Bakanlıklardan gelen temsilciler kurumlarınca, öğretim üyeleri ve sivil toplum örgütlerinden gelen temsilciler ise İnsan Hakları Üst Kurulunca belirlenir. Öğretim üyeleri ve sivil toplum örgütü temsilcilerinin görev süreleri iki yıl olup tekrar görevlendirilebilirler. Mazeret olmaksızın üç toplantıya katılmayanlar Ulusal Komiteden çekilmiş sayılır. Ulusal Komite ilk toplantısında kendi içinden iki yıl için bir başkan ve bir başkanvekili seçer. Görevleri sona ererse tekrar seçilebilirler.

³⁰⁴ Yaşanan gelişmelerden sonra Kurul Başkanı İbrahim Kaboğlu ve azınlıklar üzerine çalışan Baskın Oran hakkında dava açılmıştır. Bu durum insan hakları savunucularının yargı mekanizması ile nasıl baskı altında tutulduğuna ve insan haklarına dair onca düzenlemeye rağmen yargının bunları nasıl algılayıp uyguladığına çok güzel bir örnek teşkil etmektedir. Hazırlanan raporda Anayasa Mahkemesi kararı eleştirildiği için “Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini, devletin yargı organlarını, askerî veya emniyet teşkilatını alenen aşağılamak” (TCK 301/1) ve bir etnik kimliğe de gönderme yapan “Türk” yerine, üstünde yaşanan toprağa gönderme yapan “Türkiyeli” üst kimliği önerildiği için, “halkın sosyal sınıf, ırk, din, mezhep veya bölgesel bakımdan farklı özelliklere sahip bir kesimini, diğer bir kesimi aleyhine kin ve düşmanlığa alenen tahrik” (TCK 216/1) hükümlerinden haklarında dava açılmıştır. Murat ÇELİKKAN, Radikal Gazetesi, Radikal İki, “**Avrupa Mehter Marşını Öğrenecek**” s. 9, 27.11.2005.

³⁰⁵ Söz konusu Yönetmelik iki defa değişikliğe uğramıştır: 1. değişiklik 25.12.1999 ve 23917 sayılı R.G. ve 2. değişiklik 18.07.2001 tarih ve 24466 sayılı RG ile yapılmıştır

³⁰⁶ Ulusal Komite çalışmalarına devam etmekte olup Komitenin Başkanı İonna Kaçuradi'dir.

Ulusal Komite BM İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Eylem Planının Türkiye’de uygulanabilmesi için bir ulusal program önerisi hazırlar; Eylem Planı ve Ulusal Program çerçevesinde yürütülen eğitim çalışmalarını izler ve değerlendirmelerini İnsan Hakları Üst Kuruluna bildirir.

BM tarafından hazırlanan Eylem Planında beş temel hedef belirlenmiştir. Bunlar:

- a) Konuyla ilgili ihtiyaçları belirlemek ve stratejiler oluşturmak,
- b) Uluslararası, bölgesel, ulusal ve yerel düzeylerde insan hakları eğitimi programları oluşturmak, mevcutları güçlendirmek,
- c) Eğitim malzemesini güçlendirmek,
- d) Kitle iletişim araçlarının rolünü güçlendirmek,
- e) İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’ni dünya çapında yaymak.³⁰⁷

Ulusal Komite her ay düzenli olarak toplanır. Ancak gerekli görülürse daha kısa aralıklarla da toplanabilir. Ulusal Komitenin sekreteryası hizmetlerini Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı yerine getirir. Ayrıca Ulusal Komite İnsan Hakları Üst Kurulunun onayını alarak alt çalışma birimleri oluşturabilir.

BM Genel Kurulu 23 Aralık 1994 tarihinde aldığı 49/184 sayılı kararla “eğitim, bilgilendirme ve bilgi yayma yoluyla bilgi ve beceriler kazandırmak, tutum ve davranışları şekillendirerek evrensel insan hakları kültürünü oluşturmak” amacıyla 1995-2004 yıllarını İnsan Hakları Eğitimi On Yılı ilan etmiş ve BM Genel Sekreteri tarafından hazırlanan İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Eylem Planını kabul etmiştir.³⁰⁸

Ulusal Komite 1998 yılında kurulmuş ve ilk toplantısını 3 Eylül 1998 tarihinde yapmıştır. Komite 9 bakanlık temsilcisi, 5 öğretim üyesi ve 6 sivil toplum örgütü temsilcisi olmak üzere 20 kişiden oluşmaktadır. Ulusal Komite önce ülkemizde insan hakları eğitimi alanında yapılan çalışmaları tespit etmiş ve sonrasında BM İnsan Hakları Eylem Planı ilkeleri ışığında insan hakları eğitiminin amacına ulaşabilmesi için neler yapılması gerektiğine ilişkin kendi görüşüne dayanarak İnsan Hakları Eğitimi Ulusal Programını (1998-2007)

³⁰⁷ **İnsan Hakları Eğitimi Türkiye Programı 1998-2007**, İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi Yayınları: 1, Ankara 1999, s. 5.

³⁰⁸ **İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Komitesi 2000 Yılı Çalışmaları**, İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi Yayınları: 3, Ankara, 2001, s. 2.

hazırlamıştır. Bu program, İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulunda görüşülüp onaylanmış ve ardından İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanı tarafından kamuoyuna deklare edilmiştir. Ardından Başbakanlık tarafından 02.08.1999 tarih ve 1999/43 sayılı Genelgeyle ilgili kuruluşlara gereği için gönderilmiştir. İlgili kuruluşlardan 1 Nisan 2000 tarihinden itibaren üç ayda bir yapılan çalışmalar hakkında rapor vermeleri talep edilmiştir.

Ulusal Komite insan hakları eğitiminde şu grupların eğitimini öncelikle hedefleyerek çalışmalar yapmıştır: Ders kitaplarının gözden geçirilmesi, sokakta çalışan ve yaşayan çocukların sorunu, öğretmenlerin eğitimi, hâkim ve savcılarının eğitimi, cezaevi personelinin eğitimi, İçişleri Bakanlığına bağlı mülki amirlerin eğitimi, polislerin eğitimi, jandarmanın eğitimi, kolluk kuvvetleri amirlerinin eğitimi, kitle iletişim araçlarında çalışanların eğitimi, sivil toplum kuruluşları için eğitici eğitimi, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Toplum Merkezleri personelinin eğitimi.³⁰⁹

İnsan hakları eğitimi alan kurumlardan talep edilen raporların büyük bir kısmı verilmemiş, verilenler de niceliksel bilgi vermekten öteye geçememiştir. Raporlarda insan hakları eğitiminin nasıl gerçekleştirildiği, eğitim programlarının içeriği, programı uygulayan öğretim üyesinin niteliği gibi önemli konulara değinilmemiştir.³¹⁰

Ulusal Komitenin insan hakları eğitimi konusunda çalışmaları eğitim arzusuna ivme kazandırsa da istenen hedeflere ulaşamamıştır.

G- İnsan Hakları İhlâl İddialarını İnceleme Heyetleri

4643 sayılı Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Hakkında Kanununun Ek Madde 6'da insan hakları ihlâli iddialarını yerinde incelemek ve araştırmak üzere Başbakanın görevlendireceği bir Devlet Bakanına bağlı olarak İnsan Hakları İhlâl İddialarını İnceleme Heyetlerinin oluşturulacağı, heyetlerin Başbakanlık, Adalet Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı temsilcileri ile insan hakları alanında çalışmalar yapan kişi ve meslek kuruluşları arasından inceleme ve araştırma yeri ve konusuna göre Başbakanın görevlendireceği bir Devlet Bakanınca beş kişiden az olmamak üzere belirleneceği, heyetlere Başbakanlık temsilcisinin başkanlık edeceği ve sekreteryaya hizmetlerinin Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığınca yerine getirileceği, heyetlerde görev yapacak bakanlık temsilcilerinin kurumlarınca, kişi ve meslek kuruluşlarının ise Başbakanın

³⁰⁹ İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Komitesi 2000 Yılı Çalışmaları, s. 31-7.

³¹⁰ İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Komitesi 2000 Yılı Çalışmaları, s. 40.

görevlendireceği bir Devlet Bakanınca belirleneceği ve heyetlerin Başbakanın görevlendireceği bir Devlet Bakanının onayı ile inceleme ve araştırma yapacağı ve inceleme ve araştırma sonuçlarının görevlendiren makama sunulacağı düzenlenmiştir.

Heyetlerin kuruluş, görev ve işleyişleri ile ilgili usul ve esaslar (İnsan Hakları İhlâli İddialarını İnceleme Heyetlerinin Kuruluş, Görev ve İşleyişi İle İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik) 4643 sayılı Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Hakkında Kanunun Geçici Madde 2'ye dayanarak 15.08.2001 tarih ve 24494 sayılı R.G. ile çıkarılmıştır.

İnsan hakları ihlâli iddialarını yerinde incelemek ve araştırmak ile görevli Heyetin inceleme ve araştırma şöyle başlar: Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığına yapılan başvurular veya Başbakanın re'sen inceleme heyeti oluşturulması talebi İnsan Hakları Başkanlığınca ön inceleme yapılarak kabul edilebilir nitelikte olup olmadığına karar verilir. Kabul edilebilir nitelikte bulunan iddialar İnsan Hakları Üst Kurulunun gündemine alınarak görüşülür. Ardından Devlet bakanının onayı ile Heyet çalışmalarına başlar.

Yerinde inceleme ve araştırma yapacak Heyetlerin hazırlamış oldukları raporun Devlet bakanlığına sunulacağı belirtilmekle beraber neticesinin ne olacağı yönünde ne kanunda ne de yönetmelikte hüküm bulunmaktadır. Ne yazık ki kurulması düşünülen bu heyetler 2004 yılının sonlarına kadar oluşturulmayarak kağıt üzerinde kalmıştır. Bu heyetlerin oluşturulması yerine İnsan Hakları Başkanlığı bünyesinde Mülkiye Başmüfettişi, Adalet Başmüfettişi ve Polis Başmüfettişleri görevlendirilmiştir. Bunlar on konuyla ilgili ön inceleme yapmış ve incelemelerle ilgili raporlar hazırlamışlardır.

H- İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu Başkanlığı İnsan Hakları İhlâl İddialarını İnceleme Bürosu

27 Şubat 2004 tarihinde 1026 sayılı olurla Mülkiye Teftiş Kurulu bünyesinde “İnsan Hakları İhlâl İddialarını İnceleme Bürosu” kurulmuştur ve “İçişleri Bakanlığı İnsan Hakları” sitesi³¹¹ oluşturulmuştur.

Büronun kurulmasıyla Bakanlık ve Bakanlık bağlı kuruluşlarına intikal eden insan hakları ihlâl iddialarının incelenmesinin müfettiş bilgi ve tekniğini gerektirir nitelikte bulunması hâlinde bu iddialar Büroya intikal ettirilecektir. Büroya ilgili birimlerce veya doğrudan intikal eden insan hakları ihlâl iddiaları konusunda öncelikle bunların müfettiş bilgi

³¹¹ <http://www.icisleri.gov.tr/insan/index.asp> (Başvurular bu web sayfasından yapılabilmekte ve akıbeti takip edilebilmektedir.)

ve tekniğini gerektirip gerektirmediği incelenecektir. Eger müfettiş bilgi ve tekniği gerekmezse ihlâl iddiası ilgili birime gönderilecektir. Veya insan hakları ihlâl iddiasının müfettiş bilgi ve tekniği gerektirdiğine Teftiş Kurulu Başkanlığınca karar verilenler olayın mahiyetine göre araştırma, ön inceleme ve soruşturma hakkında bakan onayı alınarak mülkiye müfettişi görevlendirilir. Mülkiye müfettişinin yapacağı çalışmalarda ihtiyaç duyulması hâlinde jandarma/polis müfettişlerinden yararlanılıp yararlanılmayacağı bakan onayında belirtilecektir.

Mülkiye müfettişleri karakol, nezarethane, sorgu odaları ve benzeri yerleri yasal standartlara uygun olup olmadığının tespiti bakımından ani ve habersiz denetleyebilecekler ve yakalama, gözaltına alma ve sorgulama eylem ve işlemlerinin mevzuata uygun olup olmadığını inceleyebileceklerdir.

Mülkiye müfettişi mevzuata uygun olmayan durum veya uygulama tespit ettiğinde sorumlular hakkında gerekli cezaî ve disiplin işlemleri yapılacaktır. Ayrıca alınmasında zaruret görülen idarî tedbirler yetkili mercilerce alınacaktır.

Genelge ile insan hakları ihlâl iddialarının kurum içerisinde çözülmesi açısından ikili bir ayırım yapılarak müfettiş bilgi ve tekniğini gerektirenlerin mülkiye müfettişlerince, gerektirmeyenlerin ise normal yollarla (polis/jandarma müfettişi veya insan hakları il ve ilçe kurulları) çözülmesi öngörülmüştür.

İçişleri Bakanlığı işkence ve kötü muamele iddialarının en fazla muhatabı olduğundan ve bu iddiaların araştırma ve incelemesinde etkin bir sistem kuramadığından böyle bir yola başvurmuştur. Jandarma ve polis müfettişlerince yapılan denetimlerinde meslekî korumacılık ön plana çıkarak iddialar örtbas edilmektedir. İddialara verilen cevapların çoğunda “iddiaların kurumu yıpratmaya yönelik” olduğu belirtilmektedir

İşkence ve kötü muamele iddialarına önem verilerek daha etkin bir koruma mekanizmasının oluşturulması kuşkusuz olumlu bir gelişme olmakla birlikte iddiaların mülkiye müfettişince incelenmesinin bakan onayına bağlanması kanaatimizce yerinde bir düzenleme olmamıştır. Teftiş Kurulu Başkanlığınca müfettiş bilgi ve tekniğinin gerektiğine karar verildikten sonra doğrudan müfettiş atanmasının öngörülmesi daha isabetli olurdu.

I- Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları

Türkiye’de önceleri cezaevlerinde koğuş sisteminin uygulanması devletin cezaevine hakim olamaması ve cezaevi sisteminin değişmesi ile sonuçlanmıştır. Bu bağlamda F tipi cezaevleri oluşturularak koğuş sisteminde büyük sorun oluşturan terör suçları ve organize suç mahkumları bu cezaevlerine tahliye edilmiştir. F tipi cezaevlerinin koğuş sisteminden çok farklı olması ve mahkumun terör ve organize suç örgütünden bağının kesilerek sosyalleşmesinin amaçlanması sebebiyle tecrit koşulların oluşması yüzünden bu cezaevlerine ağır eleştirilerin yapılması ile sonuçlanmıştır. Ayrıca F tipi cezaevlerinde infaz koruma memurlarına büyük görev düşmekte olup, ancak infaz koruma memurlarının bu görevleri yapmaması cezaevinde tecridin olduğunu doğrular niteliklere ulaşmıştır. Örneğin infaz koruma memurlarının mahkumların ortak alandan yararlanmaları için onları odalarından alarak ortak alana getirmesi gerekmektedir. Koğuş sisteminde sadece mahkumu bir gelişte bir de gidişte ve bazen ziyaretlerde getirip götürülen infaz koruma memurlarına mahkumu haftada bir getirip götürmeden alıkoymuştur. Zaten meslek kuruluşları ve sivil toplum örgütleri tarafından yapılan ağır eleştirileri bir nebze azaltmak ve cezaevi sorunlarının değişik mekanizma ile çözülmesi amacıyla 4686 sayılı Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları Kanunu³¹² ile Ceza İnfaz Kurumları Ve Tutukevleri İzleme Kurulu (İzleme kurulu) oluşturulmuştur. İzleme kurulunun amacı, yürürlükteki mevzuat ve ülkemizin taraf olduğu uluslar arası sözleşmelerde belirlenen ilkeler çerçevesinde ceza infaz kurumları ve tutukevlerinin yönetim, işleyiş ve uygulamalarını yerinde görmek, incelemek, bilgi almak ve tespitlerini rapor hâline getirerek yetkili ve ilgili mercilere sunmaktır.³¹³ Kanununun 7. maddesi uyarınca izleme kurullarının çalışma esas ve usulleri ile kurumlara yapacakları ziyaretlerin şeklini ve kanunun uygulanmasına ilişkin diğer hususları düzenlemek amacıyla Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları Yönetmeliği çıkarılmıştır.

Bulunduğu yargı çevresinde ceza infaz kurumu veya tutukevi olan her adli yargı adalet komisyonunca izleme kurulu kurulur.³¹⁴ İzleme kurulu başkanla birlikte beş üyeden oluşur.

³¹² 4681 sayılı Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları Kanunu 14.06.2001 tarihinde kabul edilmiş olup 21.06.2001 tarihinde 24439 sayılı Resmî Gazete ile yayımlanmıştır.

³¹³ İzleme kurullarının görev alanı ile ilgili bir husus önemlidir. Cezaevlerinde güvenlik açısından ikili bir sistem uygulanmaktadır: İç ve dış güvenlik. İç güvenlik Adalet Bakanlığına bağlı infaz koruma memurlarınca, dış güvenlik ise askerler tarafından sağlanmaktadır. İzleme kurulları dış güvenlik ile ilgili konularda yetkilerinde olmadığı gerekçesiyle çalışma yapamamaktadır.

³¹⁴ Yüz otuz adli yargı adalet komisyonu yargı çevresinde izleme kurulları oluşturulmuştur. Altı yüz elli başkan ve üye görev yapmaktadır.

Üyeler dört yıl³¹⁵ için seçilmekte olup tekrar seçilebilirler.³¹⁶ İzleme kurulunun yetki alanı adlî yargı adalet komisyonunun bulunduğu yargı çevresi ile sınırlı olup yargı çevresinde birden çok ceza infaz kurumu ve tutukevi bulunması durumunda birden fazla izleme kurulu kurulabilir.

İzleme kurulu üyelerinin 657. sayılı Devlet Memurları Kanununda öngörülen genel şartlara ek olarak 35 yaşını doldurmaları; tıp, eczacılık, hukuk, kamu yönetimi, sosyoloji, psikoloji, sosyal hizmetler, eğitim bilimleri ve benzeri alanlarda en az dört yıllık yüksek öğretim kurumlarından veya bunlara denkliği kabul edilen yurt dışındaki yüksek öğretim kurumlarından mezun olması ve mesleği ile ilgili olarak kamu kurum ve kuruluşlarında ya da özel sektörde en az on yıl çalışmış olması; kişisel nitelikleri ile çevresinde dürüst, güvenilir ve ahlâklı olarak tanınmış olması ve herhangi bir siyasî partinin merkez, il veya ilçe teşkilatlarında görevli bulunmaması gerekmektedir. Bu şartları taşıyanlar adlî yargı adalet komisyonunca re'sen, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının görüşü alınarak veya o yerin mülkî amirinin yardımıyla belirlenecekler arasından ya da doğrudan başvuranlar arasından oybirliği ile seçilir. Kurul üyeleri genelde uygulamada kamu kurum ve kuruluşlarında ile kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarında çalışanlardan seçilmektedir. Kurul üyelerinin belirlenmesi için atanma usulünün belirlenmesi ve üyelerinin kompozisyonunda sivil toplum örgütlerine yer verilmemesi; çoğunculuk ilkesine riayet edilmemesi Paris Prensipleri ile bağdaşmamaktadır. Ayrıca izleme kurulları malî ve idarî özerklikleri bulunmaması sebebiyle Paris Prensipleri ile uyumlu değildir.

³¹⁵ İzmir Mv. Ahmet Ersin tarafından verilen kanun teklifinde dört yıllık sürenin iki yıla indirilmesi dört yıllık sürenin uzun ve süresi dolan üyelerin tekrar seçilebileceği yönünde hüküm olması sebebiyle teklif edilmiştir. Kanun teklifi Adalet Komisyonunun gündemindedir.

³¹⁶ İzleme kurullarının beş üyeden oluşması ve salt çoğunluğun bir fazlası ile çalışma yapabilmesi genelde kamu görevlilerinden oluşan kurulun çalışmasını olumsuz etkilemektedir. Bu olumsuzluğun engellenmesi ve diğer bazı eksikliklerin giderilmesi için "Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun Tasarısı" TBMM Başkanlığına sunulmuştur. Tasarı Adalet Komisyonunun gündemindedir. Tasarıyla yedek üyelik getirilmektedir. Beş üyenin yanı sıra üç yedek üye daha eklenmektedir. Böylece salt çoğunluğun bir fazlasının sağlanmasında eksiklik olduğunda, bu eksiklik yedek üyelerle giderilecektir. Tasarının 2. maddesi ile rapor hazırlama süresi üç aydan dört aya çıkarılmaktadır. Ayrıca Tasarının ikinci maddesinde Adalet Bakanlığının cezaevi güvenliğine ilişkin konular saklı kalmak üzere, her yıl bir önceki yıla ait izleme kurullarınca hazırlanan raporların sayısını, konularını, yerine getirilen ve getirilmeyen önerileri ve gerekçelerini bir rapor ile kamuoyuna açıklayabileceği öngörülmüştür. İzleme kurullarının hazırladığı raporlar Bilgi Edinme Hakkı Kanunu uyarınca Adalet Bakanlığından istenmiştir. Ancak Adalet Bakanlığı bunları gizli olduğu gerekçesiyle vermemiştir. Bu hükümle bilgi edinme talebine olumsuz yanıt verilmesi biraz yumuşatılmakta; ancak cezaevi güvenliğine ilişkin hususların kamuoyuna açıklanamayacak olmaması ister istemez keyfi şekilde kullanılacaktır. Ayrıca düzenleme bu haliyle kanunlaşırca zaten Adalet Bakanlığına açıklama zorunluluğu değil; açıklayabilme yetkisi vermektedir. Tasarının 3. maddesinde izleme kurulunun asıl üye sayısının salt çoğunluğunun bir fazlası ile toplanacağı, salt çoğunluğun sağlanamaması halinde kıdem sırasına göre yedek üyelerin toplantıya katılacağı ve raporların katılan üyelerin salt çoğunluğu ile kabul edileceği belirtilmektedir. 3. madde ile ayrıca izleme kurullarının en az iki ayda toplanacağı yönündeki hüküm, en az üç ayda bir toplanacağı şeklinde değiştirilmektedir.

İzleme kurulunun görevleri Kanunun 6. maddesinde düzenlenmiş olup şunlardır:

- Ceza infaz kurumları ve tutukevlerindeki infaz ve ıslah uygulamalarına ilişkin işlem ve faaliyetleri yerinde görmek, incelemek, yönetici ve görevlilerden bilgi almak, hükümlü ve tutukluları dinlemek,
- Ceza infaz kurumları ve tutukevlerinde infaz ve ıslah, hükümlü ve tutukluların sağlık ve yaşam koşulları, iç güvenlik, sevk ve nakil işlemleri ile ilgili olarak gördükleri aksaklık ve eksiklikleri yetkili mercilere bildirmek,
- Ceza infaz kurumları ve tutukevleri ile ilgili tespitlerini ve aldıkları bilgileri değerlendirerek en az üç ayda bir rapor düzenlemek, raporun birer örneğini Adalet Bakanlığına, izleme kurulunun bulunduğu yargı çevresindeki infaz hâkimliği ile Cumhuriyet başsavcılığına, gerektiğinde ayrıca TBMM İHİK Başkanlığına göndermek,
- Kanunlarla verilen diğer görevleri yapmak.

İzleme kurulları en az iki ayda bir toplanmak ve ceza infaz kurumlarını ve tutukevlerini en az iki ayda bir ziyaret etmek zorundadır. İzleme kurulu ayrıca gerekli gördüğü her zaman ceza infaz kurumlarına ve tutukevlerine ziyarette bulunabilir. İzleme kurulları üye tamsayısı salt çoğunluğunun bir fazlasıyla toplanır ve ziyaretler de toplantı yeter sayısından az olamaz. Yapılan çalışmalar sonucu en az üç ayda bir düzenlenen raporların bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Yönetmeliğin 10. maddesine göre raporlarda değinilen hususlar Bakanlık, Genel Müdürlük ve ilgili Cumhuriyet başsavcılığı tarafından değerlendirilerek gereken tedbirler alınır. Bakanlık biraz da izleme kurulları işlevsiz iddiaları ile muhatap olmamak amacıyla raporlarda belirtilen hususlar için gereğini yapmaktadır.³¹⁷

Cezaevleri ile tutukevlerindeki mahkum ve tutukluların insan hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla cezaevlerinin bir bakıma denetime açılması iyi bir gelişme olmakla birlikte izleme kurullarına yetki verilmemesi bu gelişmenin olumsuz tarafını oluşturmaktadır. İzleme kurullarına yetki verilmemesine rağmen Kayseri ve İzmir İzleme Kurulları gibi bazı

³¹⁷ TBMM İHİK bünyesinde kurulan Tunceli Alt Komisyonunun 17-20 Ocak 2003 tarihlerinde Tunceli’de yapmış olduğu ziyarette Cumhuriyet savcısı Bakanlığa kendilerinin yazmış olduğu isteklerin dikkate alınmamasına rağmen izleme kurulu raporlarında belirtilen hususların dikkate alınarak gereğinin yapıldığını ifade etmiştir.

izleme kurulları yerel kaynakları harekete geçirerek sorunların çözümüne önemli katkı sağlamaktadır.

Cezaevleri ile tutukevlerindeki sorunların bir kısmı yapısal sorunlar olup cezaevleri izleme kurullarının bu sorunlara katkısı sağlanamamaktadır. Mahkumların - özellikle F tipi cezaevlerinde kalanların - sorunlarının büyük bir kısmı yapısal sorunların çözülmesine yöneliktir. İnsan haklarının korunması amacıyla cezaevleri sorunlarının çözülmesi için yapısal sorunların çözülmesi ve “zorunlu minimum standart kurallar”ın sağlanması gerekmekte olup aksi taktirde ülkemiz global olarak Cezaevlerinde İnsan Haklarının Beynelmilel Andlaşmalara göre koruyan ülkeler arasına giremez.³¹⁸ Yapısal sorunların çözülmesi ve zorunlu minimum standartların sağlanması durumunda izleme kurulları daha etkin olabilecektir.

Her adli yargı adalet komisyonu nezdinde olmak üzere 130 ceza infaz kurum ve tutukevi izleme kurulu oluşturulmuştur. Ülke çapında izleme kurulu oluşturulamayan yargı çevresi bulunmamaktadır. 01.07.2001-02.02.2006 tarihleri arasında izleme kurulları tarafından ceza infaz kurumları, hastane ve adliyelere toplam 4895 ziyaret yapılmış ve 8133 öneride bulunulmuştur. Bu önerilerin 3118’i ilgili Cumhuriyet Başsavcılığı, 1842’si İnşaat-Emlak Şubesi, 1258’i Bütçe-Ödenek Şubesi, 7’si Terör Şubesi, 234’ü Asayiş Şubesi, 16’sı Hükümlü Nakil Şubesi, 116’sı Eğitim Dairesi Başkanlığı, 1171’i Personel Daire Başkanlığı (Merkez, Taşra ve Personel Eğitim Şubeleri), 53’ü İşyurtları Daire Başkanlığı, 31’i Bütçe Daire Başkanlığı, 6’sı Dış İlişkiler Daire Başkanlığı, ayrıca 11’i de İdarî ve Malî İşler Daire Başkanlığının göre ve sorumluluk alanına girmektedir.³¹⁹

Cezaevi izleme kurullarının bir kısmı (İzmir, Kayseri) tutuklu ve mahkumların insan hak ve özgürlüklerine önem vererek iyi bir şekilde çalışırken diğer bir kısmı konuya gerekli önemi vermemekte düzmece raporları sadece cezaevi müdürü ile görüşerek yazmaktadır. Ancak bu insan haklarını koruma mekanizması ile cezaevleri ile tutukevlerinin denetime açılması ve her zaman denetlenebilmesi fevkalâde önemli bir gelişmedir. Toplumun genelinde hak ve özgürlük anlayışının gelişmesi ile konuya daha fazla önem verilecek ve mekanizma daha da etkinleşecektir.

³¹⁸ Melda TÜRKER, “Türk Cezaevlerinde İnsan Haklarının Korunması İçin Adalet Bakanlığına Pratik Bir Öneri: Standartlaşma Yolu İle İyileştirme”, Yeni Türkiye, S. 22 (Temmuz-Ağustos 1998), s. 996.

³¹⁹ Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü’nün 14.03.2006 ve 017418 sayılı yazısı.

J- Jandarma İnsan Hakları İhlâllerini İnceleme ve Değerlendirme Merkezi

Jandarmanın sorumluluk bölgesinde veya jandarma ile ilgili görevlerin icrasında meydana gelen insan hakları ihlâl edildiğine dair şikayet ve müracaatları belli bir sisteme göre kabul etmek, insan hakları ihlâl iddialarını araştırmak, iddiaların doğruluğu hâlinde adlî ve idarî soruşturma yapılmasını başlatmak, yapılan işlemlerle ilgili başvuru sahibine bilgi vermek ve meydana gelen gelişmelerin kamuoyuna açıklanmasının sağlanması amacıyla 26 Nisan 2003 tarihinde Jandarma Genel Komutanlığı bünyesinde Jandarma İnsan Hakları İhlâllerini İnceleme ve Değerlendirme Merkezi (JİHİDEM) kurulmuştur.

JİHİDEM'in başlıca görevleri şunlardır:

- Çeşitli kanallardan (telefon, faks, mektup, dilekçe, şahsi müracaat vs.) JİHİDEM'e intikal eden insan hakları ihlâlleri ile ilgili şikayet ve müracaatları kabul etmek.
- Kabul edilen şikayet ve müracaatların insan hakları ihlâli kapsamında olup olmadığını değerlendirmek.
- Bu iddiaları araştırmak, iddiaların doğruluğunda hukukî prosedür çerçevesinde adlî ve idarî soruşturma başlatılmasını sağlamak.
- İncelenip değerlendirilen şikayet ve müracaat konuları ile ilgili olarak ilgisine cevap verilmesini sağlamak.
- Yapılan şikayet, müracaat ve bunlara verilen cevaplarla ilgili raporların hazırlanmasını, istatistikî bilgilerin düzenlenmesini ve bunların kamuoyuna duyurulmasını sağlamak.

Bir insan hakları ihlâlinin JİHİDEM'e konu olabilmesi için eylemi yapanın jandarma olması, jandarma personeline yasalarla öngörülen görevin verilmiş olması, eylemin görevin ifası sırasında icra edilmesi veya göreviyle ilgili olması, eylemin insan onurunu incitici olması veya temel hak ve özgürlüklerin özüne dokunması, eylemin TCK'da belirtilen işkence veya kötü muamele olması, ya da diğer kanunlara (CMUK mad. 135/a yasak sorgu yöntemleri vd.) veya ülkenin taraf olduğu sözleşmelere göre suç teşkil etmesi ve eylemin kanunda belirtilen zaman aşımına uğramamış olması gerekir.

JİHİDEM'e başvurular doğrudan ya da internet üzerinden yapılabilmekte ve başvuruların neticeleri takip edilebilmektedir. JİHİDEM'in kendine ait web sayfası bulunmakta olup burada kurumun neler yaptığı ve yapılan başvurularla ilgili istatistikî bilgiler bulunmaktadır.³²⁰ 14 Ekim 2004 tarihi itibarıyla yapılan tüm başvurulardan JİHİDEM'in kapsamında olan %32, JİHİDEM'in kapsamında olmayıp da jandarma ile ilgili olan %39 ve jandarma ile ilgili olmayan %29'dur. Yapılan başvurulardan JİHİDEM'le ilgili olanlardan personel hakkında adlî işlem başlatılan %32, doğru olmayan %64 ve araştırılmasına devam edilen %4'dür. Bu verilere göre birime yapılan yüz başvurudan 10.24 hakkında adlî işlem başlatılmış ve 1.28 hakkında ise araştırma devam etmektedir. Kabaca birime yapılan başvurulardan %10'u insan haklarının ihlâli niteliğindedir.

Jandarma Genel Komutanlığı bünyesindeki bu birim, sivil toplum örgütlerinin insan hakları ihlâllerini biraz da abartarak kamuoyuna deklere etmeleri ve bunların yurtdışında itibarının fazla olması sebebiyle oluşturulmuş olup sivil toplum örgütlerinin elinden kendilerince doğru olmayan enformasyon tekeline ortak olmayı amaçlamaktadır. Ayrıca jandarmanın kapalı bir sisteminin olması, son zamanlarda idarenin eylem ve işlemlerinin şeffaflığı kavramlarının gündemde olması ve AB'ye giriş sürecinde insan haklarının fevkalâde önemli olması birimin oluşturulmasında etkili olmuştur.

K- Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu

24.05.1983 tarih ve 2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu³²¹ ile kurulan Kurum korunmaya, bakıma ve yardıma muhtaç aile, çocuk, sakat, yaşlı ve diğer kişilere sosyal hizmetleri götürmek ve yürütme amacıyla oluşturulmuştur. Kurum korunmaya muhtaç kesim olan aile, çocuk, yaşlı ve diğer kişilere hak ve özgürlük sağlanması bağlamında gerekli hizmeti götürmekte ve bu alanda gönüllü katılımı sağlamak için faaliyet göstermekte, bunları organize etmekte ve bu kesime ayrılan bütçenin etkin bir şekilde kullanılması için çalışma yapmaktadır.

L- Bağımsız İdari Otoriteler

Bağımsız idarî otoriteler (BİO) yürütme içinde olmamakla birlikte yürütme ile bağlantısı olduğundan ayrı bir şekilde ele alınmasından ziyade bu kategori içerisinde ele alınması uygun görülmüştür. Teknolojik gelişmelere açık olan ve toplumsal yaşamda özel bir öneme sahip yeri olan BİO'lar; özel girişim özgürlüğü, haberleşme, bilgi alma hakkı ve

³²⁰ http://www.jandarma.gov.tr/jihidem/ana_sayfa.htm

³²¹ Söz konusu Kanun 27.05.1983 tarih ve 18059 sayılı R. G.'de yayımlanmıştır.

mülkiyet hakkı gibi temel hak ve özgürlükleri doğrudan ilgilendiren iletişim, medya, ekonomik rekabet, enerji, telekomünikasyon, kamu ihâleleri, sermaye piyasası, bankacılık ve finans sektörü gibi alanlarda ortaya çıkmıştır. BİO'lar düzenlemiş oldukları alanları, politika ve politikacıların ve ilgili sektördeki faaliyet gösteren aktörlerin etkisinden arındırmayı amaçlayarak ekonomik hak ve özgürlüklerin daha iyi korunmasını gerçekleştirmektedirler.³²²

Yasamanın yürütmeye olan güvensizliği sonucu ortaya çıkan BİO'lar özellikle ekonomik hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını sağlamaktadır. Yürütmenin minimum seviyede bile keyfi ya da ihmalkâr davranması ekonomik hak ve özgürlüklerin ağır ihlâli ile sonuçlanmaktadır. Bu sebeple önem arz eden bu kurumlar uzmanlık alanlarına göre çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir.

BİO'lar idarî ve işlevsel açıdan bağımsız olup ekonomik hak ve özgürlüklerin düzenlenmesinde ve meydana gelen ihlâller sonucu gerekli müeyyidenin uygulanmasında önemli rol oynamaktadır. Şikayet ve itirazlar üzerine uyuşmazlıkların çözülmesini sağlar. Bu özellikleri sebebiyle diğer koruma mekanizmalarından ayrılan BİO'lar alanlarında uzmanlaştığından işlem ve eylemleri üzerinde yargı denetimi de yüzeysel kalmaktadır. Fransa'da yargı organları teknik ve ekonomik yönü ağır basan BİO kararlarının denetiminde minimum bir denetim tercih ederek sadece bariz değerlendirme hatalarını değerlendirmektedir. Ülkemizde ise böyle bir anlayış benimsenmemiş olup diğer idarî makamların kararları gibi BİO'ların da kararlarını denetlemektedirler.³²³ Bu alandaki eksikliği gidermek amacıyla 02.06.2004 tarih ve 5183 sayılı Danıştay Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunla Danıştay'da BİO'larla ilgili ihtilaflar için ayrı bir daire kurulmuştur.

BİO'ların oluşturulduğu alanlar üç kesim olarak ele alınmıştır. Bunlardan birincisi “iletişim ve enformasyon” olup siyasî iktidarın baskı kurmasını ve teknik ilerlemeye bağlı riskleri önlemeye yöneliktir. İkincisi ise küreselleşme olgusunun ve uluslar arası sermaye odaklarının da zorlaması sonucu ortaya çıkan “Pazar ekonomisi”dir. Kamu İhâle Kurumu, Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurumu, Rekabet Kurumu bu kesimdeki başlıca BİO'lardır. Üçüncü kesim ise yönetim alanında ortaya çıkan ombudsman ve halk avukatı gibi kurumlardır.³²⁴

³²² Ali ULUSOY, **Bağımsız İdari Otoriteler**, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 5.

³²³ ULUSOY, **age.**, s. 48-9.

³²⁴ KABOĞLU, **age.**, s. 139-140.

BİO'lar dünyada esen rüzgâr doğrultusunda 1990'lı yıllardan sonra ülkemizde de kurulmaya başlanmış olup günümüzde çok sayıda BİO bulunmaktadır.³²⁵ Genellikle ekonomik hak ve özgürlükler alanından kurulan bu kurullar ülkemizde iyi bir sınav verememiştir. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumunun görevini tam manası ile yapmaması sonucu milyarlarca dolar vatandaşların cebinden alınmış ve ülke büyük bir krize sürüklenmiştir. Meydana gelen kriz sonucu binlerce insanın ekonomik hak ve özgürlüğü ihlâl edilmiş, hatta gelecek kuşakların da hak ve özgürlüğünü ihlâl edildiği yüzeysel olarak söylenebilir.

Görevini gerektiği gibi yapan BİO'lar hak ve özgürlüklerin düzenlenmesi ve korunmasında fevkalâde katkı sağlamakta olup bunların diğer hak ve özgürlük alanlarına (medenî ve siyasî hak ve özgürlükler ile sosyal ve kültürel hak ve özgürlükler) teşmil edilerek etkin bir koruma mekanizmasının oluşturulması gerekir.

M- Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu

Bilgi edinme hakkı bireylerin kendileri ile veya yönetimle ilgili bilgi ve belgeleri kamu kurum ve kuruluşlarından alabilmelerine imkan tanıyan bir hak olup idarenin saydamlaşmasına ve demokratik yönetim usullerinin yerleşmesine önemli katkı sağlamaktadır. Bu hak demokratik yollarla yönetilenlerin yönetimden “hesap sorabilme”sini sağladığından vazgeçilmez bir nitelik taşımaktadır.³²⁶ Bilgi edinme hakkının hak kategorilerinden hangisine girdiği konusunda uzlaşma bulunmamaktadır. Bu hakkın siyasal haklar, ekonomik ve sosyal haklar ve 3. kuşak haklardan olduğu yönünde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bilgi edinme hakkının devlete karşı kullanılan bir hak olması, yönetilenlerin yönetime atılması ve yönetimi denetlemesine olanak sağlaması bakımından siyasî haklardan olduğu söylenebilir.

Ülkemizde uzun süredir bu alanda düzenleme yapılmayarak bu hak düzenlenmemiştir. AB müktesebatına uyumun sağlanması doğrultusunda Bilgi Edinme Hakkı Kanunu 9.10.2003'te Parlamentoda 4982 sayılı yasa ile kabul edilmiştir. Yasa demokratik ve şeffaf yönetimin gereği olan eşitlik, tarafsızlık ve açıklık ilkelerine uygun olarak kişilerin bilgi edinme hakkını kullanmalarına ilişkin esas ve usulleri düzenlemektedir. Bilgi edinme

³²⁵ Ülkemizdeki bağımsız idarî otoriteler şunlardır: Rekabet Kurumu, Kamu İhale Kurumu, Sermaye Piyasası Kurulu, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Enerji Piyasası Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu, Telekomünikasyon Kurumu, Şeker Kurumu, Tütün Kurumu, Muhasebe Standartları Kurulu ve Türk Patent Enstitüsü.

³²⁶ Musa EKEN, “**Kamu Yönetimi ve Bilgi Edinme Hakkı**”, Yeni Türkiye, Yıl. 4, S. 22, Temmuz-Ağustos 1998, s. 1214.

hakkının kabul edilmesinin ülkemiz açısından ayrı bir önemi vardır. Şöyle ki özellikle siyasi çalkantıların olduğu dönemlerde fişleme olaylarının olması ve yolsuzluk olaylarının had safhada olması açısından önemi haizdir. Fişleme sonucu birçok insanın birilerinin olumsuz mütalaası sonucu özellikle kamu görevine girme hakkı olmak üzere birçok haktan mahrum olması bilgi edinme hakkının önemini artırmaktadır.

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu ile Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu (BEDK) oluşturulmuştur. BEDK, “bire üyesi Yargıtay ve Danıştay genel kurullarının kendi kurumları içinden önerecekleri ikişer aday, bire üyesi ceza hukuku, idare hukuku ve anayasa hukuku alanlarında profesör veya doçent unvanına sahip kişiler, bir üyesi Türkiye Barolar Birliğinin baro başkanı seçilme yeterliliğine sahip kişiler içinden göstereceği iki aday, iki üyesi en az genel müdür düzeyinde görev yapmakta olanlar ve bir üyesi Adalet Bakanının önerisi üzerine bu Bakanlıkta idarî görevlerde çalışan hâkimler arasından Bakanlar Kurulunca seçilecek dokuz üyeden oluşur.” (mad. 14/2) Kanun maddesinin anlatımı o kadar karmaşık ifade edilmiş ki Türkiye’nin yönetimde merkezîyetçi bir anlayış olduğunu bilmeyenlerin kolay bir şekilde anlaması zordur.

BEDK üyelerinin Bakanlar Kurulunca ilgili kurumlarca belirlenen adaylardan seçilmesi demokratik ilkelere son derece aykırıdır. İlgili kurum kendi en yetkili organı ile üyeleri belirledikte sonra tekrar seçilme gibi bir işleme gerek kalmamalıydı. Bu düzenleme demokratik yönetim anlayışının en önemli aracı olan seçime güvensizlik olup merkezîyetçi anlayışın uzantısıdır.

BEDK başkanı kendi üyeleri arasından seçilir. Üyelerin görev süresi dört yıl olup tekrar seçilmek serbesttir. Görev süresi sona ermeden üyeliği son bulanların yerine yenisi seçilir ve yeni üye yerine seçildiği üyenin görev süresini tamamlar. BEDK’in görevi, yeni BEDK seçilinceye kadar devam eder.

4982 sayılı otuz üç maddelik Bilgi Edinme Hakkı Kanununun on dört maddesi Bilgi Edinme Hakkının Sınırları adlı bölüme ayrılmıştır. Bu sınırlama sebepleri şunlardır: Yargı denetimi dışında kalan işlemler; devlet sırrına, ülkenin ekonomik çıkarlarına, istihbarata, idarî soruşturmaya, adlî soruşturma ve kovuşturmaya ilişkin bilgi ve belgeler, özel hayatın gizliliği, haberleşmenin gizliliği, ticarî sır, fikir ve sanat eserleri, kurum içi düzenlemeler, kurum içi görüş, bilgi notu ve tavsiyeler, tavsiye ve mütalaa talepleri ve gizliliği kaldırılan bilgi ve belgeler. Hakkın kullanım alanına büyük ölçüde BEDK karar verecektir. Ancak BEDK

üyelerinin demokrasi, şeffaflık ilkelerine uzak olması ve devleti koruyucu tavır içinde olması hâlinde hakkın kapsamı daralmasıyla sonuçlanacaktır.

Bilgi edinme talebinde bulunanların talebi, 16. maddede düzenlenen devlet sırrına ilişkin bilgi ve belgeler ya da 17. maddede düzenlenen ülkenin ekonomik çıkarlarına ilişkin bilgi ve belgeler sebebiyle reddedilirse, başvuru sahibi yargı yoluna başvurmadan önce kararın tebliğinden itibaren on beş gün içerisinde BEDK'ye itirazda bulunabilir. 5432 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la Kanunun 13. maddesinin birinci fıkrasında geçen "16 ve 17 nci maddelerde öngörülen sebeplerle" ibaresi kaldırılmıştır. Böylece BEDK'ye sadece 16 ve 17. maddede öngörülen sebeplerle değil; herhangi bir sebeple bilgi edinme talebi idarî kurumlar tarafından reddedildiği takdirde başvurulabilecektir. Düzenleme ile başvuru sebepleri konusundaki sınırlama kaldırılmıştır. BEDK kendisine yapılan itirazları otuz gün içerisinde neticelendirmek zorundadır. BEDK'in istediği her türlü bilgi ve belgeyi kamu kurum ve kuruluşlarının on beş gün içerisinde vermesi gerekmektedir. BEDK'ye başvurmanın idarî yargıya başvurma süresini durdurması, diğer koruma mekanizmalarının aksine olumlu bir gelişme olup bunlara teşmil edilmesi gerekir. Ayrıca BEDK bilgi edinme hakkının kullanılmasına ilişkin hususları düzenlemeye yetkilidir.

BEDK belirleyeceği alanlarda komisyonlar ve çalışma grupları kurabilir ve gerekli görürse ilgili bakanlık, diğer kamu kurum ve kuruluşları veya sivil toplum örgütlerini bilgi almak üzere toplantıya çağırabilir.

Bilgi Edinme Hakkı Kanununun 31. maddesi uyarınca Bilgi Edinme Hakkı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Esas ve Usuller Hakkında Yönetmelik çıkarılmıştır.³²⁷ Yönetmelikte bilgi edinme hakkının nasıl kullanılacağı ile kamu kurum ve kuruluşlarının riayet edeceği hususlar ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca 19.04.2004 tarihinde BEDK üyeleri belirlenmiştir.³²⁸

N- Hastane Hasta Hakları Kurulları ve Hasta Hakları Birimleri

"Temel insan haklarının sağlık hizmetleri sahasındaki yansıması olan ve başta Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında, diğer mevzuatta ve milletlerarası hukukî metinlerde kabul edilen "hasta hakları"ni somut olarak göstermek ve sağlık hizmeti verilen bütün kurum ve

³²⁷ 27.04.2004 tarih ve 25445 sayılı R. G.

³²⁸ 1) Muzaffer Hatipoğlu (Yargıtay) 2) Çağatay Özcan (Danıştay) 3) Doç. Dr. Ahmet Gökçen (Ceza Hukuku) 4) Doç. Dr. Hasan Nuri Yaşar (İdare Hukuku) 5) Prof. Dr. Yavuz Atar (Anayasa Hukuku) 6) Muhsin Eren (Türkiye Barolar Birliği) 7) M. Ruhi Özbilgiç (Başbakanlık Müsteşar Yardımcısı) 8) Doç. Dr. Yusuf Sarımay 9) Niyazi Güney.

kuruluşlarda ve sağlık kurum ve kuruluşları dışında sağlık hizmeti verilen hâllerde, insan haysiyetine yakışır şekilde herkesin "hasta hakları"ndan faydalanabilmesine, hak ihlallerinden korunabilmesine ve gerektiğinde hukukî korunma yollarını fiilen kullanabilmesine dair usul ve esasları düzenlemek amacı ile” Hasta Hakları Yönetmeliği hazırlanmış ve bu Yönetmelik 01.08.1998 tarih ve 23420 sayılı R. G. ile yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Yönetmelik geniş bir şekilde hasta haklarının neler olduğunu ve hastanın tedavisi ile uğraşanların nelere dikkat edeceğini ve görev ve sorumluluklarını düzenlemektedir. Hasta hakları bölümler hâlinde ele alınarak sistemli hâle getirilmiştir. “Sağlık Hizmetlerinden Faydalanma Hakkı” adlı İkinci Bölümde, adalet ve hakkaniyete uygun olarak faydalanma, bilgi isteme, sağlık kuruluşunu seçme ve değiştirme, personeli tanıma, seçme ve değiştirme, öncelik sırasının belirlenmesini isteme, tıbbî gereklere uygun teşhis, tedavi ve bakım, tıbbî gereklilikler dışında müdahâle yasağı, ötenazi yasağı ve tıbbî özen gösterilmesi düzenlenmiştir. Üçüncü Bölümde sağlık durumu ile ilgili bilgi alma hakkı bağlamında genel olarak bilgi isteme, kayıtları inceleme, kayıtların düzeltilmesini isteme, bilgi verilmesi usulü, bilgi verilmesi caiz olmayan ve tedbir alınması gereken hâller ve bilgi verilmesini yasaklama ile ilgili düzenlemeler yer almıştır. Dördüncü Bölümde Hasta Haklarının Korunması ile ilgili mahremiyete saygı gösterilmesi, rıza olmaksızın tıbbî müdahâleye tâbi tutulmama ve bilgilerin gizli tutulması düzenlenmiştir. Beşinci Bölümde tıbbî müdahâlede hastanın rızasının alınması ile ilgili hususlar, Altıncı Bölümde ise tıbbî araştırmalarda hastanın rızası ile ilgili usul ve esaslar yer almıştır. Yedinci Bölümde ise “Diğer Haklar” başlığı altında güvenliğin sağlanması, dinî vecibeleri yerine getirebilme ve dinî hizmetlerden faydalanma, insani değerlere saygı gösterilmesi ve ziyaret, refakatçi bulundurma ve hizmetin sağlık kurum ve kuruluşu dışında verilmesi düzenlenmiştir.

Sekizinci Bölümde “Sorumluluk ve Hukukî Koruma Yolları” düzenlenmiştir. 42. maddede hasta ve hasta yakınlarının müracaat, şikayet ve dava hakları belirtilmiş ve devamı maddelerde hukukî sorumluluğun düzenlemesi genel idare hukuku ilkeleri doğrultusunda yer almıştır. Ancak müracaat ve şikayetin nasıl olacağı ve nereye yapılacağı düzenlenmeyerek bir bakıma genel hükümlerin geçerli olacağı üstü kapalı ifade edilmiştir.

Bu Yönetmeliğe bağlı olarak çıkarılan “Sağlık Tesislerinde Hasta Hakları Uygulamalarına İlişkin Yönerge” ile hasta kurulları ve birimleri oluşturulmuştur. Yönerge ile Bakanlık Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde hasta hakları ihlallerinin

önlenmesi, uygulamaların geliştirilmesi, izlenmesi ve ülke genelinde koordine edilmesi amacıyla Bakanlık Hasta Hakları Birimi kurulmuştur.³²⁹

Yönergede hastanelerde hasta haklarını korumak ve sorunlara çözüm bulmak amacıyla Hastane Hasta Hakları Kurulları oluşturulması öngörülmüştür. Söz konusu kurullar hastanenin toplam kalite uygulamalarından sorumlu başhekim yardımcısı, Hasta Hakları Şikayet Birimi sorumlusu, şikayet edilen personelin birim sorumlusu, sosyal hizmet uzmanı veya psikolog, hasta hakları alanında çalışan sivil toplum örgütü temsilcisi, varsa hastanın yasal temsilcisi ve 4688 sayılı Kamu Sendikaları Kanununa göre o kurumda yetki almış sendika temsilcisinden oluşur.

Kurulun başkanı ilk toplantıda üyelerce seçilir ve başkanın görev süresi bir yıl olup tekrar seçilmesi mümkündür. Kararlar oy çokluğu ile alınır, eşitlik hâlinde kararı vermekte başkan yetkilidir. Kurul haftada en az bir defa toplanır. Kurul hasta hakları ile ilgili kendisine ulaşan başvuruları incelemek, değerlendirmek ve sonuçlandırmak ve hastanede hasta hakları uygulamalarını geliştirmek için başhekime önerilerde bulunmak ile görevlidir.

Yönerge ile oluşturulan diğer bir birim ise Hastane Hakları Birimleridir. Birimler şikayetleri almak, değerlendirmek ve çözüm önerileri üretmek üzere kurulmuş olup birimlerde sosyal hizmet uzmanı, psikolog ve halkla ilişkiler uzmanı ile bir memurun çalışması öngörülmüştür. Birimler daha çok hasta hakları kurullarına sekreteryaya hizmeti vermekte olup karar mercii kuruldur.

³²⁹ Bakanlık Hasta Hakları Biriminin görevleri şunlardır (Yönerge mad. 6): a) Hasta haklarının uygulanmasına yönelik proje çalışmaları yapmak, bunları uygulamak, b) Hasta hakları ihlallerinin önlenmesine yönelik çalışmaları geliştirmek, c) Hasta hakları uygulamasına yönelik sağlıklı bir süreç oluşturmak, bu sürecin uygulanmasını sağlamak, d) Sağlık tesislerinde Hasta Hakları Birimlerini ve Hasta Hakları Kurullarını oluşturmak, e) Hasta Hakları Birimlerinde görev alacak personelin sürekli eğitimlerini yapmak ve bu personelin birimlerde devamlılığını sağlamak, f) Hasta hakları uygulamalarının geliştirilmesi için her kademedeki sağlık personelinin sürekli eğitimlerinin sivil toplum kuruluşları ve üniversitelerin ilgili bölümleriyle işbirliği içerisinde yürütülmesini sağlamak, g) Türkiye genelinde hasta hakları konusunda çalışmaları koordine etmek, h) Hasta hakları ihlallerine ilişkin olarak doğrudan müracaat edenler ile ilk görüşmeyi yapmak, yönlendirmek, şikayetleri takip etmek ve şikayetlerin belirlenen süre içerisinde neticelendirilmesini sağlamak, i) Hasta hakları uygulamaları konusunda bakanlığa bağlı birimler arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlamak, j) Hasta hakları uygulamaları konusunda diğer bakanlık birimleri arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlamak, k) Hasta hakları uygulamalarına ilişkin verileri incelemek, istatistik raporlar hazırlamak, l) Yerel ve ulusal düzeyde kuruluşların hasta hakları konusunda performanslarını izlemek ve kamuoyuna açıklamak, m) Tüm sağlık tesislerinde kullanılmak üzere hasta haklarına yönelik afiş, broşür, kitapçık vb. hazırlamak, hazırlatmak ve bunların dağıtımlarını yapmak, n) Hastaneye sevk edilen hastaların randevu ve tedavi edilmeleri için gereken Yerel ve Ulusal Bekleme Süreleri Standardı oluşturmak, o) Genel hasta eğitimlerini koordine etmek, p) Hasta hakları uygulamaları sırasında kullanılacak olan her türlü form ve diğer basılı materyali hazırlamak ve dağıtılmasını sağlamak r) Bakanlık web sayfası üzerinden hasta hakları şikayetlerinin iletilebilmesini sağlamak. Web sayfası üzerinden gelecek şikayetleri belirli kriterlere göre değerlendirmek, takibini yapmak ve aylık-yıllık istatistikî raporlar hazırlamak, s) Hasta haklarının neler olduğunu dair bir standart oluşturmak.

Hasta hakları kurul ve birimleri pilot uygulama olarak 38 il ve 60 sağlık tesisinde uygulamaya konulmuştur. Bakanlığın web sitesinde Hasta Hakları Şikayet Bildirim sistemi başlatılmıştır ve hasta hakları ile ilgili web sitesi faaliyete geçirilmiştir.³³⁰ Ayrıca Bakanlıkta Merkez Hasta Hakları Şubesi kurulmuştur.

Ülkemizde insanların büyük bir kısmı hasta hakları bir yana temel sağlık hizmetlerine bile ulaşamamaktadır. Eksikliklerine³³¹ rağmen Hasta Hakları Yönetmeliğinin yürürlüğe girmesi ve Sağlık Tesislerinde Hasta Hakları Uygulamalarına İlişkin Yönerge ile hasta hakları kurul ve birimlerinin oluşturulması olumlu bir gelişme olmakla birlikte temel sağlık hizmetleri sağlanmadan bu tür düzenlemeler havada kalmaktadır.

III- Yürütmedeki İnsan Hakları Birimleri

Ulusal insan haklarını koruma mekanizmaları nasıl insan haklarını korumak için faaliyet gösteriyorsa kamudaki insan hakları birimleri bunun aksine adeta devletin haklarını korumak, gerekli savunmaları hazırlamak ve yapmak amacıyla teşkil edilmiştir. Bunun yanında bu birimler bazen kurum içinde personelin eğitilmesi ve çeşitli konferans, panel, seminer vb. faaliyetlerin yapılmasını da gerçekleştirmektedir. Şimdi bu birimlerin neler olduğunu ve işlevlerini göreceğiz.

A- Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü – İnsan Hakları ve Sözleşmeler Bürosu

Adalet Bakanlığı bünyesinde Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü bünyesinde İnsan Hakları ve Sözleşmeler Bürosu bulunmaktadır. Büronun sözleşmeler kısmı cezaî alanda suçluların iadesi, istinabe, tebligat, hükümlülerin nakli, kararların karşılıklı olarak tanınması ve tenfizi, ikili adlî yardım ve "Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukukî Veçhelerine Dair Lahey Sözleşmesi" ile 1.6.2000 tarihinde yürürlüğe giren "Çocukların Velâyetine İlişkin Kararların Tanınması ve Tenfizi ile Çocukların Velâyetinin Yeniden Tesisine İlişkin Avrupa Sözleşmesi"nin uygulanması gibi konularda merkezi görevi yerine getirmektedir.

İnsan hakları alanında ise ülke aleyhine AIHM'de açılan davaların savunmasına esas teşkil edecek cevaplar ilgili yargı organlarından elde edilerek Dışişleri Bakanlığına bildirilmektedir. Ayrıca AIHM tarafından duruşma yapılması kararlaştırılan davalarda Büro

³³⁰ Hasta Hakları Web Sayfası: <http://www.saglik.gov.tr/extras/hastahaklari/giris.htm>

³³¹ Mustafa SÜTLAŞ, **Hasta ve Hasta Yakını Hakları**, Çiviyazıları, İstanbul, 2000, s. 212.

görevlileri katılmakta ve hâkim ve savcılara gerekli bildirimler yapılarak katılması sağlanmaktadır.

BM bünyesinde yer alan İnsan Hakları Komisyonu, Çalışma Grupları, Özel Raportörler ve İşkencenin Önlenmesi Komitesi ile Avrupa Konseyi bünyesindeki İşkencenin Önlenmesi Komitesince insan hakları ihlalleri ile ilgili talep edilen bilgi ve belgeler temin edilmekte ve bu kurum ve kuruluşların hazırlamış olduğu raporlara cevaplar hazırlanmaktadır. Ayrıca taraf olunan anlaşmalar gereğince periyodik olarak hazırlanması gereken raporlar ilgili birimlerle temasa geçilerek Büro tarafından oluşturulmaktadır.

Uluslararası Af Örgütü, Sınır Tanımayan Gazeteciler Kuruluşu ve Helsinki İnsan Hakları İzleme Komitesi gibi uluslararası kuruluşların hazırlamış oldukları etkisi büyük olduğundan bu raporlara cevap hazırlanmasının gerekliliği Dışişleri Bakanlığı tarafından kararlaştırıldığında raporlara cevaplar Büro tarafından hazırlanmaktadır. Ayrıca ulusal düzeydeki TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, Başbakanlık İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu gibi insan hakları alanında faaliyet gösteren bilgi ve belge talep edildiğinde Büro tarafından sağlanmaktadır.

Büro cumhuriyet başsavcılıklarına intikal eden işkence ve kötü muameleler hakkında istatistikî kayıtlar tutmaktadır.

Büro ülkedeki savcılık ve mahkemelerden elde ettikleri bilgileri aracı olarak ilgili uluslar arası ve kısmen ulusal insan hakları kuruluşlarına temin etmektedir.

B- İçişleri Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı İnsan Hakları ve Uluslararası Kuruluşlar Dairesi Başkanlığı

24.06.1988 tarihinde Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı bünyesinde insan hakları alanında görev yapmak üzere “Çok Uluslu Kuruluşlar Dairesi Başkanlığı” kurulmuştur. 17.09.1985 tarihli bakanlık oluru ile yürürlüğe giren “İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Yönetmelik”te 18.06.1992 tarihli bakanlık makam onayı ile yürürlüğe giren Yönetmeliğin üçüncü maddesinde değişiklik yapılarak söz konusu daire “İnsan Hakları ve Uluslararası Kuruluşlar Dairesi”ne dönüştürülmüştür. Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri hakkında Yönetmeliğin değişik 10 uncu maddesi(18.06.1992 tarihli bakanlık makamı onayı ile yürürlüğe giren yönetmeliğin 3.

Maddesi ile değişik) ile İnsan Hakları ve Uluslararası Kuruluşlar Dairesinin görevleri şöyle sıralanmıştır:

- Bakanlığın görev alanına giren konularda uluslar arası kuruluşlara ilişkin meseleler hakkında inceleme ve araştırmalar yapmak ve yaptırmak, bunların uygulanabilirliğini değerlendirmek ve gerekli hâllerde teklifler hazırlamak,
- Bakanlığın Anayasada yazılı temel hak ve hürriyetleri alanında üstlendiği görevlerle uluslararası alanda taraf olduğumuz sözleşmeler çerçevesinde; insan haklarına ilişkin uygulama ve gelişmeleri izlemek, değerlendirmek ve sonuçları uygulayıcı birimlere intikal ettirmek,
- İnsan haklarına ilişkin olarak, Bakanlığın ve bağlı kuruluşların görev alanına giren iddia ve şikayetleri değerlendirmek, gereği için uygulayıcı birimlere göndermek ve sonuçları izlemek,
- Uluslar arası kuruluşlardan alınan bilgi ve belgeleri ilgili Bakanlıklara ve Bakanlığımız birimlerine ulaştırmak,
- Uluslararası kuruluşlarca yapılan toplantı ve konferanslar için bilgi temin etmek ve görüş oluşturmak, toplantı ve konferanslara iştirak edilmesi, sonuç raporlarının ilgili mercilere ulaştırılması ve takip edilmesi, toplantı ve konferans sonrası için gereken bilgilerin hazırlanması işlemlerini yürütmek,
- Uluslar arası kuruluşlar bünyesindeki Bakanlık faaliyetleri ile ilgili komitelerde görevlendirilen Bakanlık mensupları arasında koordinasyonu sağlamak,
- Uluslar arası kuruluşlarca sağlanan kurs, burs, seminer, proje ve programlara ilişkin hazırlık çalışmalarını yürütmek ve sonuçları ilgili birimlere ulaştırmak,
- Uluslar arası kuruluşlar yetkilileri ile yapılan toplantıların sekreteryaya hizmetlerini yürütmek,
- Kurul Başkanlığınca verilecek diğer görevleri yapmak.

Daire yukarıdaki maddelerden anlaşılacağı üzere genel olarak bakanlığın görev alanına giren hususlarda insan hakları ile ilgili iş ve işlemlerin koordinasyonunu sağlamaktadır. Ancak Dairenin görevleri bunlar olmakla beraber bunlardan uluslararasına ilişkin olanlar Bakanlık bünyesinde oluşturulan Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi tarafından yürütüldüğünden Daire sadece insan hakları ile ilgili görevleri yürütmektedir.

Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesinin 1990 yılından bu yana gerçekleştirmiş olduğu ziyaretlerin koordinasyonu Daire tarafından sağlanmaktadır. AİHM'e emniyet görevlilerinin işkence, kötü muamele, köy yakma, faili meçhul cinayetler vb. gibi eylem ve işlemlerinden dolayı devlet aleyhine açılan davaların hazırlık yapılması ile ilgili çalışmalar yine bu Daire tarafından koordine edilmektedir.

AB'ye uyumun sağlanması bağlamında "Yakalama, Gözaltına Alma ve İfade Alma Yönetmeliği" gibi insan hakları ile ilgili mevzuatın yenilenmesine katkı sağlanmaktadır. Ayrıca kamudaki insan hakları ile ilgili "İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi", "İnsan Hakları Danışma Kurulu" gibi birimlerin çalışmalarına iştirak edilmektedir.

C- Emniyet Genel Müdürlüğü Terörle Mücadele ve Harekat Dairesi Başkanlığı – İnsan Hakları Şube Müdürlüğü

Emniyet Genel Müdürlüğü Terörle Mücadele ve Harekat Dairesi bünyesinde ilk olarak "İnsan Hakları ve Yurtdışı İlişkiler Şube Müdürlüğü" 31 Ocak 1996 tarihinde kurulmuştur. Daha sonra 26.02.1999 müdürlük İnsan Hakları Şube Müdürlüğüne dönüşmüştür. Şube Müdürlüğü başlıca şu görevleri yapmaktadır:

- AİHM'e yapılan müracaatlarla ilgili işlemleri yapmak
- Mahkeme kararlarını izlemek
- Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesinin ziyaretleri ile ilgili düzenlemeleri yapmak
- Tüm emniyet birimlerinde insan hakları ihlalleri ile ilgili olarak tespit edilen aksaklıkları giderme yönünde çalışmalar yapmak
- Ulusal ve uluslar arası dernek, vakıf, sivil toplum örgütleri ve basının ortaya atmış oldukları ihlâl iddialarını araştırmak ve rapor hâline getirmek

- Faili meçhul cinayet istatistiklerini tutmak
- Gözaltında kayıp iddialarını araştırmak ve kayıp müracaatlarını almak
- Dışışleri Bakanlığı ve Genel Müdürlük Dışilişkiler Daire Başkanlığı ile koordineli olarak, teşkilat mensupları için yurt içi ve yurt dışından ders görevlilerinin katılımı ile insan hakları konusunda seminer, kurs ve konferans mahiyetinde hizmet içi eğitim faaliyetleri düzenlemek ve benzeri görevleri yerine getirmek.

şube Müdürlüğü bu görevleri Müdürlük bünyesinde kurulan büro amirlikleri vasıtasıyla yerine getirmektedir. Bu bağlamda İhlâl İddiaları Büro Amirliği, Kayıp ve Faili Meçhul Cinayetleri Büro Amirliği, Araştırma ve Geliştirme Büro Amirliği ve İdarî Büro Amirliği olmak üzere beş adet büro amirliği bulunmaktadır.

İhlâl İddiaları Büro Amirliği sivil toplum örgütleri ve basında çıkan insan hakları ilgili iddiaları araştırmakta ve elde edilen olumlu sonuçlar kamuoyu ile paylaşılmaktadır. Kayıp ve Faili Meçhul Cinayetleri Büro Amirliği kayıp şahısların bulunmasıyla ilgilenmekte olup bunu kolaylaştırmak amacıyla bir form hazırlayarak işlemleri kolaylaştırmıştır. Faili meçhullerle ilgili güncel bilgiler tutulmakta olup araştırma ve değerlendirme raporlarını güncelleştirme görevi de bu büronundur.

Araştırma ve Geliştirme Büro Amirliği insan hakları alanında her çeşit eserin dokümantasyonunu yapmak ve mevzuatı izlemekle görevlidir.

Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesindeki bu birim insan hakları iddialarını savuşturmak olarak adlandırabileceğimiz bir görev üstlenmiştir. Bunun yanı sıra personelin eğitilmesi amacıyla seminer, kurs ve konferans gibi çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir. Ancak İnsan Hakları şube Müdürlüğü gibi bir birimin terörle mücadelenin altında düzenlenmesi dikkatten kaçmamaktadır. İnsan hakları ihlâllerinin çok yaşandığı bir daire başkanlığında insan hakları ile ilgili bir birimin oluşturulması “insan hakları iddialarını savuşturmak” amacıyla açıklanabilir.

D- İçişleri Bakanlığı Jandarma Genel Komutanlığı Dış İlişkiler ve İnsan Hakları Daire Başkanlığı

Jandarma personelinin yürüttüğü faaliyetlerin tamamında insan haklarına uygun hareket edilmesini gerçekleştirmek, personelin bilinenmesini sağlamak, uygulamada

karşılaşılan aksaklıkları gidermek amacıyla insan hakları ihlâl iddialarını araştırmak ve insan hakları alanında çalışan diğer kamu kurum ve kuruluşları ile koordineyi sağlamak üzere 21 Nisan 1994'te Jandarma Genel Komutanlığı bünyesinde İnsan Hakları şube Müdürlüğü kurulmuştur. 2000 yılında ise Dış İlişkiler ve İnsan Hakları Daire Başkanlığı kurulmuştur.

Jandarmanın insan hakları bilincine ulaşması, taraf olunan uluslar arası sözleşmeler muvacehesindeki uluslar arası insan haklarını koruma mekanizmalarının öğrenilmesi, insan hakları ihlâlüne sebep olabilecek uygulama ve davranışları önleyerek önleyici tedbirler alınması ve görev esnasında muhatap olunan kişi ve kişilere yasa ve nezaket kuralları doğrultusunda hareket edilmesini sağlama için insan hakları eğitimine fevkalâde önem verilmektedir. Bu bağlamda 1992-1993 eğitim öğretim döneminden itibaren Jandarma Okullar Komutanlığında insan hakları ayrı bir ders olarak okutulmaya başlanmıştır.

Birim AİHM'e sunulmak üzere Dışışleri Bakanlığı tarafından talep edilen bilgileri bir araya getirmekte ve ardından bunları Bakanlığa göndermektedir. Ayrıca JİHİDEM bu birim bünyesinde görevini yerine getirmektedir.

E- Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı

Dışışleri Bakanlığı bünyesinde Çok Taraflı Siyasî İşler Genel Müdürlüğüne bağlı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı bulunmaktadır. 4009 sayılı Dışışleri Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanununun 8. maddesine göre Bakanlıkta ana hizmet birimleri on beş genel müdürlük ve üç bağımsız daire başkanlığından oluşmakta olup bunların isimleri ve görev alanları bakan onayı ile belirlenir. Dışışleri Teşkilat ve Görev Yönetmeliğinin 6. maddesinde ise genel müdürlükler nezdinde genel müdür yardımcılarının görevlendirilebileceği ve genel müdür yardımcılarının genel müdürlükler itibariyle dağılımı ve görev alanları uluslar arası konjonktür dikkate alınarak müteşarın teklifi ve bakanın onayı ile tayin edileceği öngörülmüştür.

Yönetmeliğin 9. maddesinde Çok Taraflı Siyasî İşler Genel Müdürlüğünün görevi şu Şekilde belirtilmiştir: "Türkiye'nin taraf olduğu tüm uluslararası kuruluşlarda hak ve çıkarlarının savunulması; görüşlerinin anlatılmasına ilişkin işlerin yürütülmesi ve koordinasyonunu sağlar." Görüldüğü üzere teşkil edilen genel müdürlük devletin hak ve çıkarlarının korunması amacıyla kurulmuş olup buna bağlı oluşturulan Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı da bu amaç doğrultusunda hareket etmektedir. Söz

konusu genel müdür yardımcılığının hangi konularla ilgileneceği konusunda bir düzenleyici işlem bulunmamaktadır.

Avrupa Konseyi Genel Müdür Yardımcılığı bünyesinde üç daire başkanlığı bulunmaktadır: 1) Avrupa Konseyi Daire Başkanlığı 2) İnsan Hakları Daire Başkanlığı 3) AİHM Daire Başkanlığı

Avrupa Konseyi Daire Başkanlığı Avrupa Konseyi ile ilgili tüm işlere bakmakta olup insan hakları alanında meydana gelen gelişmeleri takip etmekte ve bu gelişmeleri diğer insan hakları ile ilgili birimlerle paylaşmaktadır. Ülkede insan hakları ile ilgili gelişmelere dayanarak raporlar vb. dokümanlara karşı cevapların hazırlanması bu birim koordinatörlüğünde gerçekleştirilmektedir.

İnsan Hakları Daire Başkanlığı ülkedeki insan hakları alanındaki gelişmeleri takip etmekte olup BM ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ile ilgili işlere bakmaktadır. BM ve AGİT bağlamında insan hakları ile ilgili uluslar arası sözleşmeler ve taahhütler doğrultusunda hazırlanması gereken raporlar bu birimde hazırlanmaktadır. Ayrıca söz konusu birim AB içerisindeki insan hakları alanında meydana gelen gelişmeler takip ederek AB uyum sürecinde gerekenlerin yapılması konusunda diğer kamu kurum ve kuruluşları ile işbirliği yapmaktadır.

AİHM Daire Başkanlığı AİHM’de açılan davalara ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının desteği doğrultusunda görüş hazırlamakta ve dostane çözüm gibi AİHM ile ilgili tüm işlere bakmaktadır.

F- MGK Genel Sekreterliği/Araştırma ve Değerlendirme Başkanlığı/Uluslararası Güvenlik Kuruluşları Araştırma ve Değerlendirme Grup Başkanlığı/İnsan Hakları Bölümü

MGK bünyesindeki bu birim AB, BM, AGİT vb. uluslar arası insan hakları kuruluşlarında meydana gelen gelişmeleri takip etmekte ve değerlendirmektedir. Dışişleri Bakanlığı ile irtibat hâlinde olan birim bedelli askerlik yapanlara insan hakları alanında konferans, seminer vb. verilmesini sağlamaktadır.

IV- Yürütmedeki İnsan Haklarını Araştırma ve İnceleme Birimleri

Yürütme içerisindeki insan hakları ile ilgili bazı birimler daha çok insan hakları ile ilgili araştırma ve inceleme yaparak insan haklarının gelişimine katkı sağlamaktadır. Bu

kurum ve kuruluşların çalışmaları genelde önleyici niteliğe sahip olup daha çok sorunların tespiti ve çözüm önerilerinin sunulması konusunda odaklaşmaktadırlar. Bu başlık altında klasik manada yürütme içerisinde yer almayan üniversite insan hakları merkezleri ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının insan hakları birimlerine yer verilmiştir. Bu birimler şunlardır:

A- Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi

TODAİE üniversite mezunu kamu görevlilerinin genel ve hizmet içi eğitim aldıkları bir kurum olup 1952 yılında kurulmuştur. TODAİE bünyesinde insan hakları alanında araştırmalar yapmak, insan haklarını geliştirmek ve Türkiye’de insan hakları fikrini yaymak ve kamu yönetiminin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1975 yılında İnsan Hakları Araştırma ve Dokümantasyon Merkezi kurulmuştur. Merkez insan hakları alanında yerli ve yabancı kaynakları toplamakta, insan hakları anlayışını geliştirmek amacıyla seminer ve konferanslar gibi toplantılar tertip etmekte, insan haklarıyla ilgili yayın ve araştırmalar yapmakta ve alanında çalışan yerli ve yabancı kuruluşlarla işbirliği yapmakta ve bağlantılar kurmaktadır.³³²

Merkezin iç yapısında Yürütme Birimi ve Tavsiye Kurulu olmak üzere iki birim bulunmaktadır. Yürütme birimi yeterli sayıda uzmandan ve Merkezin başkanından oluşmaktadır. Merkezin esas görevlerini Yürütme Birimi yerine getirmektedir. İkinci organ olan Tavsiye Kurulu ise üniversiteler, yüksek yargı organları, bakanlıklar ve insan hakları alanında çalışan sivil toplum örgütlerinin temsilcilerinden oluşmakta olup en az iki yılda bir TODAİE Genel Müdürünün çağrısı üzerine toplanarak gündemi müzakere etmektedir.³³³

Merkezin en önemli çalışması İnsan Hakları Yıllığı’nı yayınlamak olup bunun yanı sıra bir çok yayını bulunmaktadır. Merkez birçok seminer, konferans düzenlemekte ve kamu görevlilerine yüksek lisans yapma imkanı sunmaktadır. Ayrıca Merkezde insan hakları alanında ihtisas kütüphanesi bulunmaktadır.

B- Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma Merkezi

Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi Siyasal Bilgiler Fakültesinde bir grup öğretim üyesi tarafından 1978 yılında ülkenin tamamında insan hakları ruhunun yerleşmesi,

³³² Muzaffer SENCER, “International and National Organizations Concerned with Human Rights”, Turkish Yearbook Of Human Rights, TODAİE Yayınları, C. 5-6, Yıl 1983-1984, s. 11.

³³³ GÜLMEZ M; OBERDİEK H; ÖZEN H, “Organizations Of Human Rights In Turkey And Their Activities”, Turkish Yearbook Of Human Rights, TODAİE Yayınları, C. 13, Yıl 1991, s. 161-2.

insan haklarına saygı gösterilmesi ve insan hakları ve demokrasi eğitimini gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Merkez özellikle UNESCO, Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi başta olmak üzere uluslar arası kuruluşlarla ilişki içerisindedir.

Merkezin görevleri şunlardır:

- İnsan hakları alanında BM ve UNESCO, UÇÖ vb. gibi uzmanlaşmış kuruluşların faaliyetlerine katkıda bulunmak,
- Türkiye’de ve bölgede bu amaçları güden bilimsel ve diğer organizasyonlarla işbirliği yapmak,
- Profesyonel kuruluşların etik kodlarında ve değişik okul ve üniversitelerin müfredatında insan hakları eğitimine uygun bir yer verilmesini sağlamaya çalışmak,
- İnsan hakları konusu üzerine ulusal ve uluslar arası düzeyde bilimsel toplantı ve sempozyumlar tertip etmek,
- İnsan hakları alanında araştırma ve yayınlar yapmak ve bunları desteklemek,
- İnsan haklarına saygıyı sağlamak amacıyla değişik kültürel alanlarda işbirliği yapmak.

Merkez kuruluşunu müteakiben insan hakları alanında iki büyük konferans yapmıştır. Bunlardan birincisi “İnsan Hakları Üzerine Uluslararası Kolokyum” (International Colloquy on Human Rights) olup UNESCO ve Dışişleri Bakanlığı işbirliği ile 28-30 Mart 1979 tarihlerinde İstanbul’da gerçekleştirilmiştir. Merkez tarafından düzenlenen ikinci konferans ise insan hakları eğitimi konusunda olup UNESCO ile birlikte yapılmıştır. 1980 Haziranında Ankara’da “İnsan Hakları Eğitimi Problemleri ve Uluslararası Kuruluşların Rolü” adlı konferansa Ortadoğu ülkelerinden ve uluslar arası kuruluşlardan katılımlar gerçekleşmiştir. 12 Eylül 1980 askerî müdahâlesi ile birlikte Merkezin çalışmaları 1987 yılına kadar duraklamıştır. 1987’den sonra Merkez birçok konferans ve toplantı yapmış ve 10 Aralık Dünya İnsan Hakları Gününde etkinlikler düzenlemiştir.

Merkez insan hakları ile ilgili çalışmalarını yayınlamakta olup ayrıca iki dilde yayınlanan “İnsan Hakları Dergisi”ni de çıkarmaktadır.

C- Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü³³⁴

Kadının insan haklarının korunması ve geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapmak; kadınların sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal yaşamdaki konumlarını güçlendirmek; hak, fırsat ve imkânlardan eşit biçimde yararlanmalarını sağlamak üzere Başbakanlığa bağlı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Uzun bir süre kurumsallaşmada hukukî sorun yaşayan Genel Müdürlük son olarak 27.10.2004 ve 5251 sayılı kanun ile kurulmuştur.³³⁵ Genel Müdürlüğün görevlerinin sayıldığı yasanın 3. maddesinde insan haklarıyla ilgili görevleri şunlardır:

a) Kadına karşı her türlü ayrımcılığı önlemek, kadının insan haklarını geliştirmek, kadını ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda etkin hâle getirmek ve eğitim düzeyini yükseltmek amacıyla yapılacak her türlü çalışmaya destek vermek, bu konularda stratejiler geliştirmek, plan ve programları oluşturmak ve temel politikaların belirlenmesine katkıda bulunmak.

b) Kanunları ve idarî düzenlemeleri görev alanı çerçevesinde izleyerek kadınların eşit hak ve fırsatlara ulaşmasını sağlayacak çalışmalar yapmak.

c) Kadına yönelik her türlü şiddet, taciz ve istismarın önlenmesi için çalışmalarda bulunmak; kadının aile ve sosyal yaşamdan kaynaklanan sorunlarının çözümüne destek oluşturmak.

d) Kadınlara kanunlarla verilen hakların tam ve eşit kullanılabilmesi ve kadın-erkek eşitliğinin toplumsal kalkınma sorunu olarak algılanması amacıyla kamuoyunu bilgilendirmek.

e) Sağlık, eğitim, kültür, çalışma ve sosyal güvenlik başta olmak üzere bütün alanlarda kadınların ilerlemesini sağlayıcı ve karar mekanizmalarına katılımını artırıcı çalışmalarda bulunmak.

D- Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı

30 Mayıs 1997 tarihinde 25 Mart 1997 tarih ve 571 sayılı KHK ile Özürlüler İdaresi Başkanlığı kurulmuştur. Başkanlık asıl olarak özürlülere yönelik hizmetlerin düzenli, etkin ve

³³⁴ 5251 sayılı yasadaki önceki yasal düzenlemelerde Kurumun ismi “Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü” idi.

³³⁵ Söz konusu kanun “Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun” adıyla çıkarılmıştır.

verimli bir şekilde yürütülmesini temin etmek amacıyla kurulmuştur. Özürlülerin toplumda diğer bireyler gibi hak ve özgürlüklerini kullanmasında özürllere yardımcı olan Başkanlık aynı zamanda halkı bu yönde bilinçlendirmektedir. Özürllü haklarının etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayan Başkanlık ülkemizdeki %12'lik özürllü kesime ulaşmasa da çeşitli platformlar aracılığı ile sesinin duyurmaya çalışmaktadır.

E- Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü

Aile Araştırma Kurumunun Başbakanlığa bağlı olarak kurulması 06.12.1989 tarihinde Bakanlar Kurulunda kararlaştırılmıştır. 396 sayılı Aile Araştırma Kurumu Kurulması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname 29.12.1989 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. 13.9.1993 tarihinde Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren 514 sayılı Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Aile Araştırma Kurumu, mezkur Müsteşarlık bünyesinde Aile Araştırma Genel Müdürlüğüne dönüştürülmüştür. 514 sayılı KHK'nın Anayasa Mahkemesi tarafından iki kez iptal edilmesi sonucu Kurum yasal dayanaktan yoksun kalmıştır. Kurumun yasal dayanağına sahip olması için hazırlanan "Aile Araştırma Kurumu Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı" Meclise sunulmuştur. Söz konusu Kanun 5256 sayılı Kanun ile 10.11.2004 tarihinde yasalaşmıştır. Kurumun amacı aile bütünlüğünün korunması, güçlendirilmesi ve sosyal refahın artırılması için gerekli araştırmalar yapmak, projeler geliştirmek, bunların uygulanmasını sağlamak ve bu yönde millî bir politika oluşturmakla görevlidir. İnsanın huzurlu ve mutlu bir yuvada yaşaması insan haklarının güvenceye alınması için yapılması gereken ilk önlemlerdendir. Evlenme hakkı bağlamında aile bütünlüğünün korunması, mutluluğu arama hakkı bağlamında ise huzurlu bir ortamın sağlanması için gerekli önlemlerin alınması insan hakları ihlallerinin ortaya çıkmasını ortadan kaldıracaktır. Devletin de kişinin maddî ve manevî varlığını geliştirmesi yönünde aile kurumuna önem vermesi özellikle sanayileşme süreci sonrası zorunlu hâle gelmiştir. Kurum insan haklarını korumak için daha çok önleyici tedbirler almakta ve daha çok insan haklarının korunmasında genel bazda çalışmalar yapmaktadır.

F- Türkiye Barolar Birliği İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve Baroların İnsan Hakları ile İlgili Komisyonları

Türkiye Barolar Birliği bünyesinde İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi kurularak avukatların insan hakları konusunda meslekî eğitimi, Anayasa ve yasaların temel insan hak ve özgürlükleri açısından incelenmesi ve AİHS ve ek protokoller ile AİHM'e

bireysel başvuru ve adil yargılanma konusunda panel, seminer ve konferans düzenlemek ve bu konuda broşür, bildiri vb. yayın yapmak amaçlanmıştır. Merkez bir yönetmelikle³³⁶ kurulmuş olup çeşitli seminer, konferans ve toplantılar düzenlemiş ve avukatların insan hakları eğitimi konusunda önemli çalışmalar yapmıştır.

Barolarda insan hakları ile ilgili çeşitli komisyonlar oluşturularak çalışmalar yapılmakta, çeşitli etkinlikler düzenlenmekte, meslek mensuplarının insan hakları eğitimi çalışmaları yapılmaktadır. Bu amaçla değişik alanlarda avukatlardan müteşekkil komisyonlar oluşturulmuştur: İnsan Hakları Komisyonu, Kadın Hakları Komisyonu, Cezaevleri Komisyonu, Çocuk Hakları Komisyonu, İşkenceyi Önleme Grubu, Cezaevi ve Faili Meçhuller Komisyonu, Mayın ve Patlayıcı Atıklara Karşı Mücadele Grubu, Engelli Hakları Komisyonu, Fikrî Haklar Komisyonu, Hasta Haklarının Korunması Komisyonu vb.

G- Üniversite İnsan Hakları Merkezleri

İnsan haklarının ön plana çıkması sonucu bazı üniversitelerde insan haklarıyla ilgili araştırma ve uygulama merkezleri kurulmuş ve insan hakları alanında yüksek lisans programları uygulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda insan hakları alanında merkez bulunan üniversiteler ve birimleri şunlardır:

1) Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma Merkezi (Bu merkez ilk olması ve tarihî bakımdan önemi olması sebebiyle yukarıda ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.)

2) Marmara Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi³³⁷

3) İstanbul Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Araştırma ve Uygulama Merkezi³³⁸

4) Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi³³⁹

5) İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi³⁴⁰

³³⁶ İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yönetmeliği

³³⁷ Merkezi kuran “Marmara Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yönetmeliği” 07.02.1996 tarih ve 22547 sayılı R. G.’de yayımlanmıştır.

³³⁸ Merkezi kuran “İstanbul Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Araştırma ve Uygulama Merkezi Yönetmeliği” 16.10.1996 tarih ve 22789 sayılı R. G.’de yayımlanmıştır.

³³⁹ Merkezi kuran “Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yönetmeliği” 16.04.1997 tarih ve 22966 sayılı R.G.’de yayımlanmıştır.

V- Yürütmede veya Özerk Alanlarda Kurulması Planlan(mış)an İnsan Hakları Birimleri

Ülkemizde insan haklarının kurumsallaşması çalışmaları 1990lı yıllarda başlamış olup hâlâ devam etmektedir. Bu on beş yıllık süre zarfında çeşitli insan hakları kurumları gündeme getirilmişse de kurulması gerçekleşmemiştir. Bu kurumların bir kısmı doğrudan yürütme içerisinde olmakla birlikte bazılarının ise bağımsız olarak örgütlenmesi düşünülmüştür. Bu kurumlar şunlardır:

A- İnsan Hakları Bakanlığı

İnsan Hakları Bakanlığı kurulması düşüncesi 21 Kasım 1991’de kurulan DYP-SHP koalisyon hükümetinin programından esinlenerek ortaya çıkmış ve bu amaçla “İnsan Hakları Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı” parlamentoya sunulmuştur. Anayasa ve Plan ve Bütçe Komisyonlarında görüşüldükten sonra Genel Kurula gönderilen tasarı 21.01.1993 tarihinde parlamentoda görüşülmüştür. Ancak istikrarlı bir parlamento dengesinin olmaması sebebiyle engellemelerle karşılaşılın tasarı, üzerinde genel görüşmeler tamamlandıktan sonra maddeler geçilmesinin oturum başkanı tarafından ilan edileceği sırada toplantı yeter sayısı istenmiş ve toplantı yeter sayısının olmaması üzerine tasarının maddelerinin görüşülmesi gerçekleşmemiştir. Daha sonraki günlerde de görüşülme tamamlanmadan 2. DYP-SHP hükümeti kurulmuştur.

Tasarı ile yürütme bünyesinde bir insan hakları bakanlığının kurulmasına, insan hakları ihlallerinin yürütmeden kaynaklanması sebebiyle karşı çıkmıştır. Bu yöndeki eleştiriler hem Anayasa Komisyonunda³⁴¹ hem de genel kurulda³⁴² dile getirilmiştir. Ayrıca

³⁴⁰ Merkezi kuran “İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi Yönetmeliği” 22.12.2003 tarih ve 25324 sayılı R.G.’de yayımlanmıştır.

³⁴¹ “Anayasa Komisyonunda böyle bir bakanlığın olamayacağı çünkü insan hakları ihlallerinin prensipte icradan geldiğini, icranın da kontrolünün Anayasamız gereği Yargı organına verildiği, icra içinde Adalet Bakanlığında ayrıca yeni bir bakanlık kurulmasının fiilî bir faydası olmadığı gibi yargıya müdahâle manası da çıkabileceği ve hatta o manaya geleceği ifade edilmiş, karşı durulmuş bizzat iktidar kanadı partilerin her ikisine de mensup milletvekillerince kanuna karşı direnilmiştir.” Bu ibare “İnsan Hakları Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”nin anayasaya aykırılığı iddiasıyla açılan dava dilekçesinde geçmektedir. Anayasa Mahkemesi Kararı: Esas Sayısı: 1993/39 ve Karar Sayısı: 1993/37.

³⁴² **TBMM Tutanak Dergisi**, C. 28, 58. Birleşim, s. 35-6. Genel kurul görüşmelerinde CHP Grubu adına tasarının tamamı üzerinde söz alan Kırklareli Milletvekili İrfan Gürpınar tasarımı demokratikleşme sürecine katkı sağlaması sebebiyle destekleyeceklerini belirtmekle birlikte şu eleştiriyi yapmaktadır: “Böyle bir korumanın, hükümetin içinde yer alan, yürütmenin bir parçası olan bir başka bakanlık tarafından yeterince etkili bir şekilde yapılamayacağı ve böyle bir yapılaşmanın, bakanlıklar arasında yetki çatışmasına, dublikasyona sebebiyet vereceği de, ileriye sürülen ciddi iddialardan biridir.

Gerçekten de, bugün dünyada iki ülkede insan hakları bakanlığı kurulmuştur; bunlardan, Fransa’daki, İnsan Hakları Bakanlığı şeklinde değil, İnsanî İlişkiler Bakanlığı şeklindedir; bir de Cezayir’de İnsan Hakları Bakanlığı vardır; fakat, darbeden sonra, bu ülkede de kaldırılmıştır.

getirilen düzenlemede insan hakları ihlalleri ile ilgili hiçbir yasağın olmaması ve ülkeyi insan hakları ihlalcisi bir devlet olmakla suçlayan uluslar arası kuruluşların eline delil vereceği ileri sürülmüştür. Bu tür bir bakanlığın kurulmasının yürütme içerisinde ciddi sorunlar oluşturacağı ağır bir şekilde eleştirilmiştir.³⁴³

Kanun tasarısı, insan haklarının korunması ve geliştirilmesini temin etmek; insan haklarının kurumsallaşması için gereken önerileri oluşturmak; ulusal ve uluslar arası düzeyde insan hakları alanındaki gelişmeleri izlemek, kamuoyu ve yetkilileri bilgilendirmek; bakanlıklar arasında insan hakları konusunda koordinasyonu sağlamak; bu konuda eğitim çalışmaları yapmak; insan hakları ihlallerini belirlemek ve çözüm önerilerinde bulunmak üzere kurulan İnsan Hakları Bakanlığının teşkilat ve görevlerini düzenlemektedir.

İnsan Hakları Bakanlığı teşkilatı; merkez teşkilatı, taşra teşkilatı ve ilgili kuruluşlardan oluşur. Bakan, Bakanlığın en üst amiri olup bakanlık hizmetlerini mevzuata, hükümetin genel siyasetine, millî güvenlik siyasetine, kalkınma planlarına ve yıllık programlara uygun olarak yürütmekle ve Bakanlık faaliyet alanına giren konularda diğer bakanlıklarla işbirliği ve koordinasyonu sağlamakla görevlidir. Ayrıca bakana bağlı müsteşar ve müsteşar yardımcıları bulunmaktadır.

Bakanlık bünyesinde ana hizmet birimleri, danışma ve denetim birimleri ve yardımcı birimler oluşturulmuştur. Ayrıca Tasarı İnsan Hakları Şûrası ve İnsan Hakları Yüksek Kurulunun oluşturulmasını da düzenlemektedir.

İnsan Hakları Bakanlığının kurulmasını düzenleyen kanun tasarısı kanunlaşmamış olup kanunlaşsaydı bile işlevini icra edeceği yönünde ciddi şüpheler bulunmaktadır. Bakanlık yürütme içerisinde diğer bakanlıklar ile eşit bir konuma sahip olacağından yürütme içerisinde insan hakları korumanın niteliğinden kaynaklanan ayrıcalıklı ve üstün bir konumda olmayacaktır. İnsan Hakları Bakanlığının bakanlık hiyerarşisi içerisinde yer alması ise “izleme, denetim, gereğini yapmak” vb. görevlerinin yerine getirilmesi gerçekçi görünmemektedir.³⁴⁴ İnsan haklarının korunması için yürütmeden bağımsız bir kurumun

CHP olarak biz insan haklarının korunmasında, devletin yürütme gücünün içinde yer almayan; devletin yürütme gücünü, insan hakları ihlalleri açısından denetleyecek, bağımsız ve özgün kurumlara ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Böyle sivil ve bağımsız bir kurumun, mevcut kadroyla yeterince donatılması halinde, insan hakları ihlalleriyle ilgili mücadelenin daha güvenceli olarak yapılabileceği kanaatindeyiz.”

³⁴³ **TBMM Tutanak Dergisi**, C. 28, 58. Birleşim, s. 53. Bu yöndeki eleştiri Malatya Milletvekili Yusuf Bozkurt Özal tarafından yapılmıştır: “Başbakana bağlı bir bakan, Başbakana bağlı başka bir bakanlığı denetleyebilir mi?...Dünyanın neresinde görülmüş, böyle saçmalık?. En başta Başbakan der ki; “Oturun kardeşim yerinizde?”

³⁴⁴ KABOĞLU, **age.**, s. 147.

kurularak görevini yerine getirmesi, insan haklarının korunmasında ve kurumsallaşmanın sağlanmasında daha etkili olacaktır.

B- İnsan Hakları Teşkilatı (Müsteşarlığı)

Koalisyon protokolü uyarınca İnsan Hakları Bakanlığının kurulması için girişimde bulunularak bununla ilgili kanun tasarısı Parlamenteoya sevk edilmiştir. Söz konusu kanun tasarısı Anayasa aykırı olduğu gerekçesi ile Hükümetin ısrarına rağmen kanunlaştırılmamıştır. Hükümet de halka söz verdiği iddiasıyla İnsan Hakları Bakanlığının yerine İnsan Hakları Teşkilatını KHK ile yasalaştırmıştır.³⁴⁵ 502 sayılı İnsan Hakları Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname³⁴⁶ Anayasa Mahkemesi tarafından 06.10.1993 tarih, Esas 1993/39, Karar 1993/37 sayılı karar ile 24.06.1993 tarih ve 3911 sayılı Yetki Yasasının Anayasa Mahkemesininin 16.09.1993 tarih, Esas 1993/26, Karar 1993/28 sayılı kararı ile iptal edilmiş bulunması nedeniyle Anayasa'ya aykırı olduğuna ve iptaline karar vermiştir.

KHK'nın amacı insan haklarının korunmasını ve geliştirilmesini temin etmek, insan haklarının kurumsallaştırılması için gereken önerileri oluşturmak, ulusal ve uluslar arası düzeyde insan hakları alanındaki gelişmeleri izlemek, kamuoyu ve yetkilileri bilgilendirmek, insan hakları konusunda koordinasyonu sağlamak, bu konuda eğitim önerileri hazırlamak ve yapılacak eğitime yardımcı olmak, insan hakları ihlallerini belirlemek ve çözüm önerilerinde bulunmaktır. (KHK mad. 1)

KHK'nın 2. maddesinde İnsan Hakları Teşkilatının görevleri düzenlenmiştir. Bunlar şunlardır:

- Türkiye'de kurumsallaşmayı sağlamak,
- Uluslar arası gelişmeleri izleyip değerlendirmek, çalışmalara katılmak, raporları hazırlamak, bilimsel çalışmaları özendirmek ve desteklemek,

³⁴⁵ Söz konusu KHK 6 Eylül 1993 tarih ve 21690 sayılı R.G.'de yayımlanmıştır.

³⁴⁶ 502 sayılı İnsan Hakları Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı ile aynı olup İnsan Hakları Bakanlığının, İnsan Hakları Müsteşarlığına uyarlanmasından başka bir şey değildir. Bu sebeple bakanlık ve müsteşarlık kurumlarının yapısından kaynaklanan farklılık dışında iki düzenleme büyük ölçüde aynıdır. Ancak iki ayrı düzenleme farklı kurumları düzenlese de İnsan Hakları Bakanlığı kurulamayınca, bakanlığın görevlerinin aynısı müsteşara verilmiştir.

- İç hukukumuzun uluslar arası standartlarla uyumlu hâle gelmesi için çalışmalar yapmak,
- Toplum bilincinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için her aşama ve düzeydeki eğitim ve öğretimin yeterli hâle getirilmesine yönelik öneriler hazırlamak,
- Faaliyet gösteren kurum, kuruluş ve kişilerle bilgi alışverişinde bulunmak,
- Kamu kurum ve kuruluşları ile gönüllü kuruluşlar arasında çalışmalarda koordinasyonu sağlamak,
- Mevzuatı iyileştirmeye yönelik yasal ve idarî düzenleme önerileri hazırlamak.

İnsan Hakları Teşkilatı, İnsan Hakları Yüksek Kurulu ve İnsan Hakları Teşkilatı Müsteşarlığından oluşmaktadır. Başbakan veya görevlendireceği İnsan Hakları Teşkilatından sorumlu devlet bakanının başkanlığında yedi üyeden oluşan İnsan Hakları Yüksek Kurulunun insan hakları konusundaki genel sorunları inceleyerek, bunları önleyici önlemleri kararlaştırması ve bu alanda Bakanlar Kurulu ve gerekli kamu kurum ve kuruluşlarına önerilerde bulunması öngörülmüştür.³⁴⁷

Müsteşar İnsan Hakları Teşkilatı Müsteşarlığının en üst amiri olup müsteşarlık hizmetlerini mevzuata, hükümetin genel siyasetine, millî güvenlik siyasetine, kalkınma planlarına, yıllık programlara ve İnsan Hakları Yüksek Kurulu kararlarına uygun olarak yürütmekle ve müsteşarlığın faaliyet alanına giren konularda diğer kamu kurum ve kuruluşları ile işbirliği ve koordinasyonu sağlamakla görevlidir. Müsteşarlık dört ana hizmet³⁴⁸, yardımcı³⁴⁹ ve danışma³⁵⁰ birimlerinden meydana gelmektedir.

³⁴⁷ İnsan Hakları Yüksek Kurulu'nun görevleri (mad. 8): a) İnsan hakları ihlallerine ilişkin olarak yapılan başvuruların 25. maddedeki koşullara uygun olup olmadığı hususunu karara bağlamak, b) İhlâl iddialarını, başvuru üzerine ya da re'sen harekete geçerek araştırmak, incelemek ve çözüm önerilerinde bulunmak, c) Gerekli görüldüğü hallerde, inceleme komisyonları oluşturarak yerinde inceleme yaptırmak, d) İnsan haklarının ihlâl edilip edilmediğinin araştırılması ve incelenmesini engelleyen, istenen bilgi ve belgeleri zamanında vermeyenler ile belirlenen insan hakları ihlâli sorumlusu kişiler hakkında yasal işlem yapılması için girişimde bulunmak, e) Hak ihlâli iddiasıyla başvuranlara sonuçları bildirmek, f) İnsan hakları ihlallerini önlemek için öneri, plan ve programlar hazırlamak, g) Yurt dışında oluşan ihlâlleri Uluslar arası İlişkiler Genel Müdürlüğü ile koordinasyon içinde araştırıp raporlar hazırlamak ve uluslar arası kuruluşlara sunmak, h) İnsan hakları ihlalleriyle ilgili gördüğü diğer kararları almak.

³⁴⁸ Ana hizmet birimleri: a) Araştırma ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü b) Eğitim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü c) Uluslararası İlişkiler Genel Müdürlüğü d) Koordinasyon Dairesi Başkanlığı.

³⁴⁹ Yardımcı birimler: a) Bilgi İşlem Dairesi Başkanlığı b) Personel Dairesi Başkanlığı c) İdarî ve Malî İşler Dairesi Başkanlığı d) Savunma Uzmanlığı.

³⁵⁰ Danışma Birimleri: a) Hukuk Müşavirliği b) Müsteşarlık Müşavirliği.

Söz konusu KHK ile İnsan Hakları Şûrası oluşturulmuştur. İnsan Hakları Şûrası, günümüzdeki İnsan Hakları Danışma Kurulu'nun kompozisyonu ile benzer olup insan hakları konusundaki düzenleme, uygulama ve gelişmeleri değerlendirir. İnsan Hakları Şûrasının önerileri İnsan Hakları Teşkilatının çalışmaları ve uygulanacak politikaların saptanmasında dikkate alınır.

C- Ombudsmanlık

Ombudsmanlık yasama ve yürütmeden bağımsız, idarenin eylem, işlem ve davranışlarını hukuka aykırılık ve yerindelik bakımından denetleyen, hukuka aykırı ve yerindeliğe aykırı idarenin işlemlerinin geri alınması, işlem ve davranışlarının sonuçlarının kaldırılması ve mağdurların mağduriyetlerinin giderilmesi için girişimlerde bulunan ve tavsiye niteliğinde kararlar almaya yetkili bir kurumdur. Ombudsmanlık kurumu yürütme ve yasamadan bağımsız olması sebebiyle devletin kurumları arasında özerk bir yapıya sahiptir. Ombudsman genelde parlamento aracılığı ile seçildiğinden kurumun parlamento ile daha çok ilişkili olduğu ve bir bakıma parlamentoya karşı sorumlu olduğu söylenebilir.

Ombudsman İsveççe bir kelime olup “sözcü, temsilci” anlamına gelmektedir.³⁵¹ Kuruma Türkçe bir isim vermek zor olduğundan dolayıdır ki kavramı karşılayan ortak bir kelime bulunamamıştır. Bu sebeptendir ki birçok ülkede ombudsman kamu denetçisi, kamu danışmanı, kamu danışmanlar kurulu, devlet danışmanı, devlet danışmanlar kurulu, millet mümessili, halk temsilcisi, halk müfettişi, parlamento komiseri, halkın avukatı, genel gözetmen, arabulucu gibi adlarla bilinmektedir. Ülkemizde de basında genel olarak ombudsman olarak bilinen kurum yasa çalışmalarında kamu denetçisi olarak ele alınmıştır.³⁵²

Ombudsman kurumu tarihî açıdan ilk defa İsveç'te ortaya çıkmış ve 20. yüzyıldan itibaren dünyaya yayılmış olup günümüzde doksanın üzerinde ülkede söz konusu kurum bulunmaktadır. Kurumun ortaya çıkmasında İsveç-Rus Savaşı sonucu Osmanlı Devleti'ne sığınan İsveç Kralı XII. Charles'in kazasker kurumundan etkilenmesi ve böyle bir kurumun kendi ülkesinde idare ve adalet hizmetlerinin yürütülmesi ve denetlenmesi için bir insanı görevlendirmesi etkili olmuştur.³⁵³ Diğer bir görüşe göre ise XII. Charles kazasker

³⁵¹ NIKOLOUS Schwarzler, “**The Austurian Ombudsman (Volksanwalt)**”, Public Administration in Austria, (Ed. Federel Chancellery), Austria, 1992, s. 1, Aktaran, ERHÜRMAN Tufan, “**İnsan Haklarını Koruma Mekanizması Olarak Ombudsman Kurumu**”, Türkiye’de İnsan Hakları, TODAİE Yayınları, Ankara 2000, s. 340.

³⁵² 21. Yasama Döneminde Meclise 13.10.2000 tarihinde sunulan yasa tasarısında ombudsman yerine kamu denetçisi ifadesi kullanılmış olup, tasarıya da “**Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu Tasarısı**” adı verilmiştir.

³⁵³ TÜRK, age., s. 231.

kurumundan esinlenme ile değil kendisi ülkesinde bulunmaması sebebiyle kendisine ülkede olup bitenleri bildirecek birini ombudsman olarak atamasıyla kurum ortaya çıkmıştır.

Ombudsman kurumunun oluşturulması ile ilgili ülkemizde çalışmalar yapılmaktadır. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında “Kamu Hizmetlerinde Etkinliğin Artırılması Projesi” çerçevesinde yönetim-birey ilişkilerinde karşılaşılan uyuşmazlıkların etkin ve hızlı bir şekilde çözümü amacıyla; yargının katı işleyiş kurallarına bağlı oluşu ve zaman alıcı işlemesi gerçeği karşısında, yönetimi yargı dışında denetleyen ama yönetime de bağlı olmayan bir denetim sistemi ihtiyacı sonucunda ortaya çıkmış olan ve AB’nin kendi bünyesinde ve üye ülkelerin çoğunda da bulunan halkın şikayetleri ile ilgilenen bir ombudsman sisteminin kurulması öngörülmüştür. Aynı zamanda kurumun kurulması Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında da yer almış olup bu bağlamda kurumun oluşması için çalışmalar başlatılmıştır.³⁵⁴ 21. Yasama Döneminde ombudsman kurumunun kurulması için “Kamu Denetçiliği Kanunu Tasarısı” Meclise havale edilmiştir. Ancak tasarı yasalaşamamış ve kadük olmuştur. 22. Yasama Döneminde ise ombudsman kurumunun kurulması için tekrar bir çalışma başlatılmış olup bugünlerde hazırlanan yasa taslağı görüşleri alınmak üzere kamu kurumlarına gönderilmiştir.³⁵⁵ Hazırlanan tasarı 14.12.2005 tarihinde TBMM Başkanlığı’na sunulmuştur. Söz konusu tasarı 21.12.2005 tarihinde ilgili komisyonlara havale edilmiştir.³⁵⁶ AB’ye giriş sürecinde ombudsmanlık kurumunun yakın zaman içerisinde kurulması beklenmektedir.

Ombudsman kurumu insan hak ve özgürlüklerinin korunmasına idarenin eylem ve işlemlerini hukukîlik ve yerindelik açısından denetleyerek katkı sağlamaktadır. İnsan hakları ihlallerinin genelde yürütmeden kaynaklanması sonucu ombudsmanın idareyi denetlemesi önem taşımaktadır. Ombudsman icraî nitelikte kararlar alamasa da vermiş olduğu tavsiye niteliğindeki kararlar demokratik anlayışın yerleştiği ülkelerde uygulama imkanı bulmaktadır. Bundan dolayı ombudsmanın işlerliği demokratik yönetim anlayışının yerleşmesine bağlı olup doğrudan kurumu icraî yetkisi olmadığı gerekçesiyle eleştirmek yerinde değildir. Kaldı ki ombudsman ağır işleyen ve uzun süren yargı denetimi karşısında bir alternatif olup

³⁵⁴ Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda 1850. maddede ombudsman kurumunun kurulması öngörülmüştür. Söz konusu madde şu şekildedir:”1850. Kamu yönetimi-vatandaş ilişkilerinde karşılaşılan uyuşmazlıkların etkin ve hızlı bir şekilde çözümü amacıyla, halkın şikayetleri ile ilgili konularda, yönetimi denetleyen ama yönetime balı olmayan bir Kamu Denetçisi (Ombudsman) sistemi kurulacaktır. Bu çerçevede, gerekli altyapının oluşturulmasına ve sistemin istisnasız tüm idarî eylem ve işlemleri kapsamına önem verilecektir.” Kaynak: <http://plan8.dpt.gov.tr/> Erişim Tarihi: 19.11.2004.

³⁵⁵ Söz konusu Taslağın ismi “Türkiye Halk Denetçiliği Kurumu Kanunu Tasarısı” olup hazırlanan metin Adalet Bakanlığının web sayfasında kurumlara görüşleri alınmak üzere gönderilen yasa tasarıları arasında bulunmaktadır. <http://www.kgm.adalet.gov.tr/turkiyehalkden.htm> Erişim Tarihi: 19.11.2004.

³⁵⁶ Tasarı “Kamu Denetçiliği Kurulu Kanunu Tasarısı” olarak TBMM Başkanlığına gelmiş olup Plan ve Bütçe Komisyonuna esas, Adalet, Anayasa ve Avrupa Birliği Uyum Komisyonlarına da tali olarak havale edilmiştir.

bireylerin hak ve özgürlüklerini daha pratik bir şekilde koruma işlevine sahiptir. Ayrıca ombudsmana yapılan başvurunun idarî davalar için başvuru süresini dondurması bu yolun daha etkili bir şekilde ortaya çıkmasını sağlamakta ve yargının iş yükünün azalmasına sebep olmaktadır.

Ombudsman kurumunun insan haklarının korunması konusunda yapacağı etkiler eğitici etki, caydırıcı etki, kamu yönetiminin iyileştirilmesi etkisi ve düzeltici etki olmak üzere dört ayrı şekilde inceleyebilir.³⁵⁷ Eğitici etkide birçoğu hak ve özgürlüklerini bilmeyen bireyler hak ve özgürlüklerini öğrenmekte ve bunlar işlerlik kazanmaktadır. Ombudsman idarenin üzerinde denetim çok hızlı hareket edebilen bir yapıya sahip ve re'sen hareket etme yetkisinin olması idarenin hukuka ve hakkaniyete aykırı işlem yapmasını ve eylemde bulunması konusunda caydırıcı bir etkiye sahiptir. Ombudsman vereceği kararlar ve parlamentoya sunacağı raporlar üzerine kamu yönetiminde etkili olmaktadır. Yapılan çalışmalar idareyi sorunları çözmeye yönelttiğinden ombudsman kamu yönetiminde iyileştirici bir etkiye sahiptir. Ayrıca ombudsman bazı ülkelerde yasama organının danışma görevini ifa etmekte ve yasa tasarı ve teklifleri hakkında görüşlerini sunmaktadır. Yasama organına verilen görüşler kuşkusuz idarenin iyileştirilmesine katkıda bulunma sonucunu doğuracaktır.³⁵⁸ Yargı makamlarını ombudsmandan ayıran önemli farklardan biri ombudsmanın bağlayıcı kararlar alma yetkisine sahip olmamasıdır. Bu sebeple ombudsmanın almış olduğu kararların düzeltici etki gösterebilmesi hukukî bir zorunluluk olmamasına rağmen idarenin kararları yerine getirmesine bağlıdır. Bu durum Letowska tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Ombudsman bir bekçi köpeği gibidir. Havlayabilir ancak ısırılmaz.”³⁵⁹ Ombudsmanın insan haklarını koruma amacıyla etkili olabilmesi için kamuoyunu arkasına almasına alması gerektiğinden “havlarken” olabildiğince yüksek gürültü çıkarılmalıdır. Ombudsmanın düzeltici etki yapabilmesi insan hak ve özgürlüğü ile ilgili sorunun kamuoyunda yapacağı etkiye bağlı olması zorunluluğu kurumun başkanının halk tarafından genel olarak kabul görmesi ve benimsenmesini gerektirmektedir. Sadece ombudsmanın değil personelin de seçiminde

³⁵⁷ Tufan ERHÜRMAN, “İnsan Haklarını Koruma Mekanizması Olarak Ombudsman”, Türkiye’de İnsan Hakları, TODAİE Yayınları, Ankara 2000, s. 340.

³⁵⁸ ERHÜRMAN, *agm.*, s. 346.

³⁵⁹ Eva LETOWSKA, “The Polish Ombudsman (The Commissioner for the Protection of Civil Rights)”, International and Comparative Law Quarterly, Vol. 39, Part I, January 1990, s. 209, Aktaran, ERHÜRMAN, Tufan, “İnsan Haklarını Koruma Mekanizması Olarak Ombudsman Kurumu”, Türkiye’de İnsan Hakları, TODAİE Yayınları, Ankara 2000, s. 347.

duyarlı olunmalı ve ombudsman ve personelinin tarafsız ve saygın kişilerden oluşmasına dikkat edilmelidir.³⁶⁰

D- Türkiye İnsan Hakları Ulusal Kurumu

Dünyada soğuk savaş sonrası kurumsallaşma çalışmaları hızlanmıştır. Fransa ve Danimarka gibi ülkelerde daha önce kurulan Ulusal İnsan Hakları Kurumlarının tecrübelerinden hareket edilerek BM İnsan Hakları Komisyonu tarafından ulusal insan hakları kurumlarının nitelikleri belirlenmiştir. Paris Prensipleri olarak adlandırılan ve benimsenen ilkeler 20 Aralık 1993 tarih ve 48/134 sayılı karar olarak BM Genel Kurulu tarafından kabul edilmiştir. Detayını yukarıda anlattığımız Paris Prensiplerinden esinlenerek birçok ülkede ulusal insan hakları kurumları oluşturulmuştur. Ülkemizde Paris Prensipleri doğrultusunda bir kurum bu zamana kadar kurulmamıştır. Ancak bu alandaki eksiklik kendinî yetkisiz bir kurumsallaşmanın ortaya çıkmasıyla hissettirmiştir. Yukarıda belirtmiş olduğumuz insan hakları alanında birçok kurum olmasına rağmen istenen sonuçların alınamaması ve yürütme içerisindeki insan hakları birimlerine zaten insan hakları ihlallerinin yürütmeden kaynaklanması sebebiyle bağımsız, özerk, çoğulcu ve etkin bir yapıya sahip ulusal insan hakları kurumunun oluşturulması yönünde çalışmalar başlatılmıştır.

Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığının insan hakları alanında yetersiz kalması ve Kamu Yönetimi Reformu çalışmalarında konunun gündeme gelmesi ulusal insan hakları kurumunun kurulması çalışmalarını hızlandırmıştır. Kamu Yönetimi Reformu Tasarısının 1. maddesinde amaçlar arasında "...insan hak ve özgürlüklerini esas alan bir kamu yönetiminin oluşturulması..."nın sayılması böyle bir kurumun kamu yönetimi içerisinde yer alacağına işaretini vermektedir. Ulusal insan hakları kurumunun devlet teşkilatı içerisinde nerede yer alacağı sorunu kurumun özerk, bağımsız ve etkin olması gerekliliğinin doğal sonucu olarak yürütme ve yasamadan ayrı bir yerde olmasını gerektirmektedir. Bu sebeple kurum ülkemizde şimdiye kadar medya, iletişim ve ekonomik hak ve özgürlükler alanında çıkan BİO'ların yanında yer alacaktır. Ayrıca Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar Hakkında Kanun Tasarısı'nın tanımları düzenleyen 3/a maddesinde kurumun "kanunla kurulan, kuruluş kanunlarıyla belirlenen çerçevede temel hak ve özgürlükler ile ekonomik ve sosyal sektörlerde düzenleme, denetleme, arabuluculuk ve yönlendirme faaliyetinde bulunan idarî ve malî özerkliği haiz, kamu tüzelkişiliğine sahip düzenleyici ve denetleyici kurum" olarak

³⁶⁰ ERHÜRMAN, *agm.*, s. 348.

düzenlenmesi ulusal insan hakları kurumunun bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini açıkça göstermektedir.

Türkiye İnsan Hakları Ulusal Kurumu (TİHUK) Kanun Tasarısı Taslağı çalışmaları Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı tarafından yürütülmekte olup önemli miktarda şekillendirilmiştir.³⁶¹ Taslağa göre kanunun amacı, insan haklarının korunmasını ve geliştirilmesini temin etmek, insan hakları alanında uluslararası ve ulusal düzeyde gelişmeleri izlemek, insan hakları ile ilgili tüm sorunların çözüme kavuşturulması doğrultusunda çalışmalar yapmak, insan hakları ile ilgili konular üzerinde kamuoyunu ve ilgili birimleri bilgilendirmek ve bu konular ile ilgili olarak koordinasyonu sağlamak, insan hakları ile ilgili şikayet ve başvuruları izlemek, bu alandaki ihlallerin önlenmesini teminen çalışmalar ve incelemeler yapmak üzere; Türkiye İnsan Hakları Ulusal Kurumunun ve buna bağlı olarak ilgili teşkilâtın kurulmasını, teşkilât ve görevleri ile dayandığı hukukî esasları düzenlemektir.

TİHUK, kamu tüzelkişiliğine haiz idarî ve malî özerkliğe sahiptir. Kurum, yetkilerini kendi sorumluluğu altında bağımsız olarak kullanır.

Taslakta yedi üyeden³⁶² oluşan İnsan Hakları Üst Kurulunun oluşması öngörülmüştür. Kurulda bir başkan ve bir de ikinci başkan bulunmakta olup başkanı Bakanlar Kurulu, ikinci başkanı ise Kurul belirler. Kurul başkan ve üyelerinin görev süresi yedi yıl olup tekrar atanmak mümkün değildir. Kurul başkan ve üyeler Yargıtay Birinci Başkanlık Divanı önünde yemin ederek görevlerine başlarlar. Kurul üyeleri görevlerini yaparken bağımsız olup hiçbir organ, makam, merci ve kişi Kurulun kararlarını etkilemek amacıyla emir ve talimat veremez. Kurul haftada en az bir defa olmak üzere toplanır ve ayrıca gerekli hâllerde de toplantı yapılabilir. Kurul başkan dahil beş üye ile toplanır ve en az dört kişinin aynı yöndeki oyu ile karar alır. Alınan kararlara karşı ilişkili bakanlık iptal davası açabilir. Açılacak davalar ilk derece mahkemesi olarak Danıştayda görülür. Ayrıca yaptırım öngören Kurul kararları R. G.'de yayımlanmak üzere Başbakanlığa gönderilir ve en geç yedi gün içinde yayımlanır.

³⁶¹ Söz konusu taslak Nevşehir'de düzenlenen seminerde tartışılmıştır.

³⁶² Kurul üyeleri Bakanlar Kurulunca atanmaktadır. Üyelerin atanma tarz ve usulü şöyledir: 1) İnsan hakları alanında deneyimli ve hukuk alanında doktora yapmış öğretim üyelerinden bir kişi 2) İnsan hakları alanında deneyimli, birinci sınıfa ayrılmış hâkim ve savcılardan bir kişi 3) Kurumda meslek personeli, hukuk müşaviri yahut ana hizmet birimi amiri olarak çalışanlar arasından Kurulun göstereceği iki aday arasından bir kişi 4) Baroların kendi üyeleri arasında göstereceği insan hakları alanında deneyimli avukatlardan bir kişi 5) Birikim, konum ya da faaliyet alanı itibarıyla, Kurumun çalışmalarına katkı sağlayabilecek, kamu ya da özel sektörde üst düzey yöneticilik veya danışmanlık yapmış olanlar arasından bir kişi 6) İnsan hakları alanında deneyimli, uluslararası ilişkiler konusunda doktora derecesine sahip öğretim üyelerinden bir kişi 7) İnsan hakları alanında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının göstereceği adaylar arasından bir kişi olmak üzere toplam yedi kişi Bakanlar Kurulu kararı ile atanır.

Kurul, yetkilerini düzenleyici işlemler ve özel nitelikli kararlar olarak kullanır. Düzenleyici işlem niteliğindeki yönetmelik ve tebliğler R. G.'de yayımlanarak yürürlüğe girer. Özel nitelikli kararlardan kamuoyunu ilgilendirenler, Kurumun aylık bülteni ile ilgili kişi ve kuruluşlara duyurulur.

Kurulun idarî ve malî işler dışındaki insan hakları ile ilgili görevleri şunlardır:

- Mevzuatı, mevzuata ilişkin tasarılar ile teklifleri incelemek ve bu metinlerin insan haklarının temel ilkeleriyle ve uluslararası düzeyde kabul görmüş temel insan hakları metinleriyle uyumlu duruma getirilmeleri için uygun gördükleri önerileri yapmak, gerekli düzenlemelerin kabul edilmesini tavsiye etmek,
- Kurumun ana stratejisini, performans kriterlerini, amaç ve hedeflerini, hizmet kalite standartlarını belirlemek, insan kaynakları ve çalışma politikalarını oluşturmak,
- Hükümete, parlamentoya ve diğer ilgili bütün organlara, talep üzerine veya re'sen insan haklarının geliştirilmesi ve korunmasına ilişkin konularda görüş bildirmek, tavsiyelerde bulunmak, öneriler ve raporlar sunmak ve gerektiğinde bunların kamuoyuna açıklanmasına karar vermek.

Kurul, kurumun karar organı olup Kurulun destek hizmetleri ve insan hakları alanındaki çalışmalar kurum tarafından gerçekleştirilir. Bu bağlamda kurumun görevleri:

1. Kamu kurum ve kuruluşlarınca yapılacak, insan haklarıyla doğrudan ilgili düzenlemelerde, Kurumun görüşünün istenmesi hâlinde, görüş bildirmek,
2. Her türlü ayrımcılığa ilişkin başvuruları değerlendirmek, incelemek, araştırmak, inceleme ve araştırma sonuçlarını ilgili kurum ve kuruluşlara bildirmek, bu alanda veri toplamak ve gerektiğinde çalışma sonuçlarını kamuoyuna açıklamak,
3. Uluslararası ve ulusal mevzuat tarafından güvence altına alınan temel hak ve özgürlüklerin uygulamada korunması amacıyla, idarî önlemlerin alınmasını veya değiştirilmesini, değişikliklerin yaşama geçirilmesini sağlayacak girişimlerde bulunmak,
4. Her türlü insan hakları ihlallerini izlemek, gerekli gördüğü insan hakları ihlallerinde re'sen harekete geçmek, ihlallerin sona erdirilmesi için gerekli incelemeleri

yapmak, ilgili makamları uyarmak, sorumlu bulunan kamu kurum, kuruluşları ve görevlileri hakkında yasal işlemlerin başlatılması için girişimde bulunmak,

5. İnsan haklarının ulusal ve uluslararası düzeydeki genel durumu ve bu alanda ortaya çıkan özel sorunlar üzerine araştırmalar yapmak ve raporlar hazırlamak,

6. İhlâl iddiaları ve insan haklarıyla ilgili diğer alanlarda veri tabanı oluşturmak,

7. İnsan hakları ile ilgili uluslar arası düzeyde kabul görmüş temel insan hakları belgelerine taraf olunmasını ve bunların uygulama alanına aktarılmasını sağlayacak çalışmalar yapmak,

8. Birleşmiş Milletler Teşkilâtı ve bütün alt kuruluşlarıyla, bölgesel kuruluşlarla ve diğer ülkelerin insan haklarını geliştirme ve koruma konusundaki yetkili bulunan ulusal kuruluşlarıyla işbirliği yapmak ve ortak çalışmalara katılmak,

9. İnsan hakları ulusal kurumlarının uluslararası toplantılarında Türkiye'yi temsil etmek,

10. İnsan hakları alanında faaliyet gösteren ulusal ve uluslar arası sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği yapmak ve ortak çalışmalara katılmak,

11. İlk ve orta öğretim kurumlarında insan hakları ders programlarını Bakanlıkla işbirliği içinde hazırlamak,

12. Üniversitelerle işbirliği yapmak,

13. Kamu kurum ve kuruluşlarında insan hakları alanında hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim programı hazırlamak ve uygulamasına katılmak,

14. Devletin, sözleşmelerden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmesiyle ilgili olarak Birleşmiş Milletler organlarını ve komitelerini veya bölgesel kuruluşlara sunulan raporların hazırlanmasında katkıda bulunmak, gerektiğinde de bağımsızlığına bağlı kalarak bu konuda görüş bildirmek.

Kurum görevlerinin yerine getirilmesinde tüm resmî ve özel kuruluşlardan gizli dahi olsa bilgi, belge ve görüş isteyebilir. Kurum ve kuruluşlar bu isteğe olumlu cevap vermek ve gereken kolaylığı göstermek zorundadır.

Kurulun düzenleme yetkileri insan hakları ile ilgili sorunlara çözüm üretirken denetleme yetkileri de insan hakları ihlallerini önlemeye yönelik olup bireyleri korumaktadır. Kurul her türlü kamu ve özel kurum ve kuruluşlarından insan hakları ihlalleri ile ilgili niteliği gizli de olsa bilgi almaya, tüm evrak, bilgi ve belgeleri incelemeye, ilgililerden yazılı ve sözlü bilgi almaya ve sulh ceza hâkiminin izni ile arama yapmaya yetkilidir. Kurul insan hakları ihlallerinin kovuşturulması için cumhuriyet savcılığına yazılı başvuruda bulunur. Eğer takipsizlik kararı verilirse verilen bu karara karşı Kurul Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu uyarınca itiraza yetkilidir. Ayrıca Kurul insan hakları ihlâl iddiaları üzerine sözlü uyarı, yazılı uyarı ve uzlaştırma gibi yollarla uyuşmazlığın çözümü yoluna gidebilir.

TİHUK yasama ve yürütmeden ayrı bağımsız ve özerk yapısıyla insan hakları alanındaki sorunları ülke bazında düzenleme; birey bazında ise denetleme faaliyetleri ile çözecek ve bu alandaki önemli bir eksikliğin giderilmesini sağlayacaktır. Bununla birlikte Taslağın olgunlaştırılması gerekmektedir. Kurul üyelerinin Bakanlar Kurulunca atanması Kurulun bağımsızlığını zedeleyecek niteliktedir. Kurul üyelerinin belirlenmesi usulünde atama zihniyetinden vazgeçilerek seçim usulünün benimsenmesi sorunu daha demokratik bir biçimde çözecektir.

Kurulun denetleme yetkilerinin ne olduğu ve nasıl gerçekleşeceği ve ne tür yaptırım uygulanacağı konusu etkin bir çözüme kavuşturulamamıştır. Yazılı ve sözlü uyarı ile uzlaştırmaya gitmesi ve cumhuriyet savcılığının kararlarına itiraz yetkisi vb. düzenlemeler insan hakları ihlallerinin önüne geçecek nitelikte değildir. Ayrıca kuruma soyut olarak insan hakları ihlallerini denetleme yetkisi verilerek keyfiliğe yol açacak bir düzenleme yapılmıştır. Kurul ülkedeki tüm insan hakları ihlallerini takip etmeli, ihlalleri idarî ve yargı organlarının Kurula bildirmesi zorunlu hâle getirilerek ihlâl fiilini gerçekleştirene ne tür bir disiplin cezası verileceği Kurul tarafından kararlaştırılarak idareye ve özel kuruluşlara teklif edilmelidir. Yargıya intikal eden tüm insan hakları ihlâl iddiaları takip edilerek mağdura hukukî vb. yardımlar sağlanmalıdır. Kurul kişilere, ihlallerle ilgili ihlâl kurum ve kuruluşta yaygınlaşmışsa kurum ve kuruluşa para cezası gibi cezalar verilmelidir. İnsan hakları ihlâlî konusunda etkin bir denetleme sistemi getirilemediği takdirde kurumun akıbeti bu alanda kurulan diğer kurumlarla aynı olur, diğer bir deyişle kurum işlevsiz kalır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YARGININ İNSAN HAKLARINI KORUMASI

I- İnsan Haklarının Yargıya Karşı Korunması

İnsan hak ve özgürlüklerinin korunmasında, insan haklarının yürütmeye ve yasamaya karşı korunması söz konusu iken yargı organına karşı korunmasından bahsedilmemektedir. Bu itibarla yargı insan hak ve özgürlüklerin korunmasında koruyucu işlev görür. Bununla birlikte yargıya karşı güven duyulmasını sağlamak amacıyla ret ve çekilme yöntemleri kabul edilmiştir.³⁶³ Taraflar belli nedenlerin varlığını ileri sürerek yargıç reddedilebileceği gibi yargıç kendiliğindende davaya bakmaktan çekinebilir. Ret ve çekime kurumu hâkimin davayı tarafsız olarak göremeyeceği varsayımına dayanmakta olup bazı nedenler kesin ret nedeni olarak kabul edilirken bazıları ise takdiri nitelik taşımaktadır. Ret ve çekilme nedenleri hukuk yargılamasında Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanununun 28. ve 29 maddelerinde düzenlenmiştir. HUMK'ta çekilme nedenleri bağlamında hâkimin davaya bakamayacağı hâller sınırlı bir biçimde belirtilmiştir. Belirtilen durumların birinin varlığında taraflar talep etmese de hâkimin çekilmesi gerekmektedir. HUMK'un 28. maddesindeki çekilme nedenleri şunlardır:

- a. Kendisine ait olan ya da doğrudan doğruya kendisiyle ilgili davalar
- b. Evlilik bağı kalksa bile eşinin, kan ve sıhriyet yönünden usul ve fûruunun ve evlatlığının taraf olduğu davalar
- c. Her iki taraftan birinin vekili, vasisi veya kayyımı sıfatı ile hareket ettiği davalar
- d. Dava sırasında yönetim kurulunda bulunduğu dernek, belediye ve diğer bir tüzel kişiye ait davalar.

HUMK'un 29. maddesinde ise ret nedenleri belirtilmektedir. Bu nedenlerden birinin varlığı hâlinde hâkim kendiliğinden davadan çekilebileceği gibi taraflar tarafından hâkimin

³⁶³ YÜZBAŞIOĞLU, *agm.*, s. 403.

mensubu olduğu mahkemeden talep edilebilir. ret kişisel bir nitelikte olup mahkemenin reddi mümkün değildir. Ret nedenleri şunlardır:

- a. Hâkimin dava taraflarından birine nasihat vermesi veya yol göstermiş olması
- b. Hâkimin dava hakkında iki taraftan biri veya üçüncü bir kişi huzurunda reyini beyan etmesi
- c. Hâkimin davada şahit, bilirkişi, hakem veya hâkim sıfatıyla dinlenmiş olması
- d. Davanın dördüncü dereceye kadar (bu derece dahil) civar hısımlarına ait olması
- e. Dava esnasında iki taraftan birisiyle davası veya aralarında bir düşmanlık bulunması
- f. Hâkimin tarafsızlığından şüpheye düşürecek bir durumun olması.

Çekinme ve ret nedenleri Ceza yargılamasında ise 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanununun (Eski Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununun 21, 22 ve 23. maddeleri) 22-32 maddeleri arasında düzenlenmiştir. CMK'da çekinme nedenleri hâkimin davaya bakamayacağı hâller olarak düzenlenmiştir. (CMK mad. 22) Bunlar: Hâkim;

- a. Suçtan zarar görmüşse
- b. Sonradan kalksa bile şüpheli, sanık veya mağdur ile aralarında evlilik, vesayet veya kayımlık ilişkisi bulunmuşsa,
- c. Şüpheli, sanık veya mağdurun kan veya kayın hısımlığından üstsoy veya altsoyundan biri ise,
- d. Şüpheli, sanık veya mağdur ile aralarında evlât edinme bağlantısı varsa,
- e. Şüpheli, sanık veya mağdur ile aralarında üçüncü derece dahil kan hısımlığı varsa,
- f. Evlilik sona ermiş olsa bile, şüpheli, sanık veya mağdur ile aralarında ikinci derece dahil kayın hısımlığı varsa,
- g. Aynı davada Cumhuriyet savcılığı, adlî kolluk görevi, şüpheli veya sanık müdafiliği veya mağdur vekilliği yapmışsa,

h. Aynı davada tanık veya bilirkişi sıfatıyla dinlenmişse,

CMK'nın 24. maddesine göre iki çekinme nedeni öngörülmüştür: 1. Hâkimin davaya bakamayacağı hâller 2. Hâkimin tarafsızlığından şüpheye düşürecek diğer sebeplerin varlığı.

Aynı zamanda yargı içerisinde verilen kararlara karşı itiraz, istinaf, temyiz, karar düzeltme vb. yolların düzenlenmesi yargı işlevinin muhtemel hatalarını gidermeye yönelik olup insan hak ve özgürlüklerinin korunmasının denetimsiz bırakılmaması açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda AİHM tarafından adil yargılanma hakkının ihlâl edildiği yönünde karar verilmesinin yeniden yargılama sebebi olacağına düzenlenmesi insan hak ve özgürlüklerinin korunmasında ulusal mahkemelerin uluslararası bir denetime açılması bakımından önem taşımaktadır.

İnsan haklarının yargıya karşı korunması bağlamında ret ve çekinme kurumu ile üst makamlara başvuru düzenlenmekle birlikte ülkemizde patalojik bir vak'a dikkati çekmektedir: Yargının insan haklarını ihlâl etmesi.

Uzun yıllardır yargı meşruiyet kaynağı olarak da görüldüğünden bazı siyasî manevralar yargı tarafından gerçekleştirilmektedir. Yargının bu tür emellere alet olması insan hakları ihlâlüne sebebiyet vermektedir. Bu durum İnel tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

“Bir yanda çoğu demokratikleşme paketleri çerçevesinde değişmiş kanunlar var. Diğer yanda, bu kanunların içine usta ellerin koyduğu saatli bombaları bulup kullanmakta mahir, veya kanunları hak ve özgürlüklerin kısıtlanması yönünde yorumlamaya bilinci şartlanmış hukukçuların kullandığı “yargı silahı” var.”³⁶⁴ İnsan hakları ihlallerinin yanı sıra siyasî düzenin yeniden yapılanmasında ve bazı siyasî aktörlerin saf dışı edilmesinde bir yasa maddesi yargı aracılığı ile bir silah olarak kullanılabilir. ³⁶⁵

Yargı organları ülkenin siyasî şartları içerisinde kendilerini adeta kanun koyucu ve devletin koruyucusu addederek veya durumdan vazife çıkararak dava konularını sonuçlandırdıkları müşahade edilmektedir.

1990'lı yıllardan itibaren ülke gündemine giren “derin devlet”, “JİTEM”, “devlet içinde devlet” ve “çete” gibi sözcükler sadece bir söylemi anlatmamakta aynı zamanda bir

³⁶⁴ Ahmet İNSEL, “Güç Devleti Hukuku”, Radikal Gazetesi, Radikal İki (20.11.2005).

³⁶⁵ ENSAROĞLU, *age.*, s. 101.

gerçekliğe işaret etmektedir. Bu tür kanuna aykırı yapılar veya kanuna aykırı eylem ve işlemler yargıya en üst siyasi organ olan parlamento tarafından intikal ettirilmesine rağmen “...yeterli delil olmadığından takibata yer olmadığına...” gibi klişe ibarelerle sonuçlandırılmamıştır.

Hazırlık soruşturmasını kural olarak savcı yürütmesine rağmen deliller savcının emri ile kolluk kuvvetlerinde toplanır. Savcının delillerin toplanmasında kolluk kuvvetlerine bağlı olması insan hak ve özgürlüklerini ihlâl etmektedir. Kolluk güçlerinin kendileri aleyhine delilleri toplamaması sonucu birçok dava sonuçsuz kalmaktadır. Yıllardır tartışılmasına rağmen adli kolluğun kurulmasına mâni olunması insan hakları ihlâllerine kolluk kuvvetlerinin ne kadar sadık olduğunun göstergesidir. Savcıların soruşturma için gerekli eleman, araç ve teçhizata sahip olmaması insan hakları ihlâllerinin tespitini imkansızlaştırmaktadır.

Demokratik hukuk devletlerinde yargı insan hak ve özgürlüklerinin teminatı iken ülkemizde bunun tam tersi bir durumun mevcudiyeti yargısal güvencenin durumunu açıkça göstermektedir.

II- Yargının İnsan Haklarını Koruması

İnsan haklarının korunmasında esas karar mercii yargıdır. Bu sebeple yargının insan haklarını koruması büyük önem taşımakta olup bir ülkenin insan hakları standardı yargı organının etkinliğine bağlıdır. “Temel hak ve hürriyetlerin korunması, zayıfın kuvvetliye karşı himayesi, gerçek ve adaletin bulunması, yargı erkinin en büyük idealidir. Bu ideal ise ancak bağımsız bir yargı erki ile gerçekleştirilebilir.”³⁶⁶

Yargı organının insan hak ve özgürlüklerini korumasında tarafsız olmasının yanı sıra yasama, yürütme ve hatta kendisinden bağımsız olması gerekir. Anayasada yargının bağımsızlığını sağlamaya yönelik hükümler getirilmiştir. Öncelikle Anayasanın 9. maddesinde yargı yetkisinin Türk milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılacağı belirtilmiştir. Anayasanın diğer maddelerinde ise bağımsız mahkemeden neyin kastedildiği açık bir şekilde hükme bağlanmıştır. Anayasanın 138. maddesinin birinci fıkrasına göre yargıçlar görevlerinde bağımsızdırlar ve Anayasaya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdanî kanaatlerine göre hüküm verirler. Bu hüküm büyük ölçüde 1961 Anayasasındaki hükme

³⁶⁶ Şeref ÜNAL, **Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik Teminatı**, TBMM Kültür Sanat Yayınları No: 65, Eserin basım tarihi bulunmamaktadır., Ankara, s. 138.

benzemektedir. Sadece vicdanın bağımsız bir unsur olarak ele alınması açısından farklılık bulunmaktadır. 1961 Anayasasının 132. maddesinde hakimlerin anayasaya, kanuna, hukuka ve vicdanî kanaatlerine göre hüküm verecekleri öngörülmüştü. 1961 Anayasasında bağımsız bir unsur olarak ele alınan vicdan 1982 Anayasasında bağımsız bir unsur olarak düzenlenmemiştir. Vicdanın bağımsız bir unsur olarak kullanılmasında adalet adına büyük yararlar olduğu ifa edilmiştir.³⁶⁷ Kabul etmek gerekir ki 1961 Anayasası sistemi içerisinde vicdanın bağımsız bir unsur olarak ele alınması anlamlıdır. Örneğin 1961 Anayasasının 151. maddesine göre anayasaya aykırılık iddiasını Anayasa Mahkemesine intikal ettiren yerel mahkeme altı içerisinde aykırılık iddiası sonuçlandırılmazsa kendi kanısına göre hüküm vermektedir. Bu durumda vicdanın bağımsız bir unsur olarak kullanılması olanaklıdır. Ayrıca 1961 Anayasasında 152. maddenin ilk şekline göre Anayasa Mahkemesinin olayla sınırlı yalnız tarafları bağlayıcı karar vermesi vicdanın bağımsız bir unsur olarak kabul edildiğini göstermektedir. 1982 Anayasasına bakıldığında belirtilen iki durum öngörülmemiştir. Anayasanın 152. maddesine göre Anayasa Mahkemesi beş ay içerisinde karar vermezse yerel mahkeme konuyu yürürlükteki kanun hükümlerine çözecektir. İkinci olarak Anayasa Mahkemesinin olayla sınırlı ve yalnızca tarafları bağlayıcı karar vermesi de kabul edilmemiştir. Vicdanın bağımsız bir unsur olarak kullanılmasının doğal sonucu olarak 1982 Anayasasında vicdan yardımcı unsur olarak kabul edilmiştir. Anayasanın kendi sistemi içerisinde Mumcuoğlu'nun görüşüne katılmamak mümkün değildir:

“Bu kurallar yargıçlara hüküm verirken bağlı olacakları hiyerarşik sırayı da göstermektedir. Buna göre yargıç önüne gelen somut olayı çözerken önce anayasaya, sonra yasalara ve diğer mevzuata ve hukukun genel ilkelerine uyacaktır. Bunları bir yana bırakıp tek başına vicdanî kanaatine göre hüküm vermesi mümkün değildir. Vicdanî kanaat ölçütü, ancak kuralların kesin bir yanıt getirmediği durumlarda kullanılabilir. Bunun aksini düşünmek yargıç bağımsızlığını keyfî, subjektif takdirlere bağlı kılar ki, bu da hukuk devletinin kabul etmediği bir durumdur.”³⁶⁸

Bununla birlikte hâkimlerin anayasa ve yasalarla ideolojik bağımlı kılınması özellikle ceza hukuku ve askerî yargı açısından isabetli olmamıştır. Yorumlama ve hukuk yaratma konusunda hâkimin sahip olması gereken nisbî bağımsızlığının zayıflatılması devletin ve

³⁶⁷ Nahit SAÇLIOĞLU, “Anayasa İçin Öneriler”, Cumhuriyet Gazetesi, 07.10.1991.

³⁶⁸ Maksut MUMCUOĞLU, “Hukuk Devleti ve Yargıç Güvencesi”, Cumhuriyet Gazetesi, 29.01.1989, s. 6.

askerî rejimin otoriter hukukunu katı bir şekilde yargıya uygulatması anlayışının bir sonucudur.³⁶⁹

Anayasanın 138. maddesinin 2. fıkrasına göre, hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hâkimlere emir ve talimat veremez; genelge gönderemez; tavsiye ve telkinde bulunamaz. Emir ve talimat yasağı yargının yürütme organına karşı korunması amacıyla öngörülmüştür. Bu hüküm bağlamında hâkimden belirli gerçeklerin mevcudiyetinin veya yokluğunun tespiti yönünde talepte bulunulması da bu hükümle bağdaşmaz. Hakim kendisine dikte edilen kararı değil; kendi vereceği kararı ilan edecektir.³⁷⁰ Yürütmenin yargıya müdahalesi aktif olabileceği gibi pasif de olabilir. İdarenin dava ile ilgili gerekli bilgi ve belgeleri mahkemeye vermemesi pasif müdahaleye örnektir.³⁷¹

138. maddenin üçüncü fıkrasına göre görülmekte olan bir dava hakkında Yasama Meclisinde yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz, görüşme yapılamaz veya herhangi beyanda bulunulamaz. Bu fıkra yargının yasama organına karşı korunması amacıyla vazedilmiştir. Hükümün amacı hâkimlerin etki altında kalmasını sağlayacak beyanların yapılmasını ve soruların sorulmasını önlemektir. Hüküm, hâkimin görevini kötüye kullanmış olması, sanığın gereksiz yere uzun süre tutuklu bırakılması, davanın sürüncemede bırakılması ve ilk soruşturmada belirli bir olay hakkında dava açılıp açılmadığı ile ilgili sorular sorulmasına mani değildir.³⁷² Anayasa Mahkemesi de bir kararında parlamentonun denetim faaliyetlerini gerçekleştirirken yargı ile ilgili konularda değil; yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili konularda yasaklama bulunduğunu belirtmiştir.³⁷³

Anayasanın 138. maddesinin son fıkrasında yasama ve yürütme organları ile idarenin mahkeme kararlarına uymak zorunda olduğu, bu organlar ile idarenin mahkeme kararlarını hiçbir surette değiştiremeyeceği ve bunların yerine getirilmesini geciktiremeyeceği öngörülmüştür. Kararın hatalı olması da, bağlayıcılığına engel değildir.

Anayasanın 139. maddesinde hâkimlik ve savcılık teminat altına alınarak hâkim ve savcılarının görevlerinde bağımsız hareket etmesi sağlanmıştır. Hâkimler ve savcılar azlolunamaz, kendileri istemedikçe Anayasada gösterilen yaştan önce emekliye ayrılamaz; bir

³⁶⁹ TANÖR, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, s. 239.

³⁷⁰ ÜNAL, *Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik Teminatı*, s. 13.

³⁷¹ ÜNAL, *Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik Teminatı*, s. 13.

³⁷² ÜNAL, *Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik Teminatı*, s. 15.

³⁷³ Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas Sayısı 1970/25-27, Karar Sayısı 1970/32.

mahkemenin veya kadronun kaldırılması sebebiyle de olsa, aylık, ödenek ve diğer özlük haklarından yoksun bırakılamaz.

Mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkimlik teminatı esaslarına görev yapacak Hâkim ve Savcılar Yüksek Kurulu oluşturulmuştur. Kurulun yapısında Adalet Bakanı ve Adalet Bakanı Müsteşarının olması yargı bağımsızlığının yürütmeye karşı korunmasında güvence sağlamaktan uzak olup adeta mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkimlik teminatının denetimi yürütmeye bırakılmıştır. Kurulun kendisine ait bir sekreteryaya sahip olmayarak Adalet Bakanlığı bünyesinde çalışması da söz konusu ilkeleri güvencesiz bırakmaktadır. Ayrıca kurulun Adalet Bakanlığı müfettişlerinin öneri ve teklifi üzerine karar vermesi Kurulun şekli bağımsızlığı sorunlarının yanı sıra maddî anlamda da bağımsız olmadığını göstermektedir. 1961 Anayasasında müfettişler doğrudan Yüksek Hâkimler Kuruluna bağlı olarak çalışmakta olup müfettişlerin atanmaları da Kurul tarafından yapılmaktaydı. Nihaî olarak karar verme yetkisi Kurulda olsa da Kurul teklif ve öneri üzerine hareket ettiğinden bunlardan etkilenmemesi düşünülemez. Ayrıca Kurulun hem hâkimlerin hem de savcılarının denetim organı olması ayrı bir muammadır. Hâkimlerin tarafsız ve bağımsız olması gerekirken kamunun savunuculuğunu yapan savcılarının da bu bağlamda değerlendirilmesi tabiatı itibariyle isabetli olmamıştır. 1961 Anayasasında hâkim ve savcılarının denetim organları ayrı ayrı düzenlenerek Yüksek Hâkimler Kurulu ve Yüksek Savcılar Kurulu oluşturulmuştu. Yüksek Hâkimler Kurulunun yapısı hâkimlerin tarafsızlığını ve mahkemelerin bağımsızlığını sağlamak yönünde bağımsız bir kurul olarak oluşturulmuşken Yüksek Savcılar Kurulu yürütme eksenli oluşturulmuştu. Hâkim ve Savcılar Yüksek Kurulunun yapısının da 1961 Anayasasındaki Yüksek Savcılar Kurumuna benzemesi yargının konumunu belirlemek açısından fevkalâde önemlidir. Hâkim ve Savcılar Yüksek Kurulu kararlarına karşı yargı yolunun kapatılması hukuk devleti açısından ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Bu hükmüm kabulü ile zaten yürütme eksenli olan Kurul hâkim ve savcılar açısından fevkalâde önemli olmuştur. Bu durum ayrıca trajikomik bir durumu göstermektedir. Hâkimlerin bağımsızlığını yasama, yürütme, medya ve dış etkiye karşı korunması amacıyla düzenlemeler yapılırken yargı organına karşı korunması bağlamında HSYK kararlarına karşı yargı yolunun kapatılması düşündürücüdür. Kendi içerisinde bağımsızlığını ve güvencesini sağlayamayan yargının genel manada bağımsız olmasını beklemek safdillik olur. 1982 Anayasasındaki yargı ile ilgili söz konusu düzenlemeler yargının bağımsızlığına ve tarafsızlığına gölge düşürmektedir. Ayrıca Adalet Bakanına gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde hâkim ve

savcıları geçici yetki ile görevlendirmesi hâkimlik teminatı ve yargı bağımsızlığı ile bağdaşmamaktadır.

Yüksek mahkemelerin mensuplarının büyük kısmını cumhurbaşkanının ataması yargı bağımsızlığını zedelemektedir.³⁷⁴ Yargı sisteminin dağınıklığı uyumlu içtihat oluşturmayı engellemekte ve yargı bağımsızlığını olumsuz olarak etkilemektedir.³⁷⁵

Anayasa Mahkemesi 1961 Anayasasının “Yüksek Hâkimler Kurulu” başlıklı 144. maddesinde 1971 yılında Kurulun kararları aleyhine başka mercilere başvurulamayacağı yönünde düzenleme yapılan hükmü hukuk devleti ilkesi ve AİHS’nin 6. maddesine aykırı bularak iptal etmiştir. Bu tür bir karar verildikten sonra aynı düzenlemenin tekrar yapılmasını hukuk devletinde izah etmek mümkün değildir.

Yargı yasama ve yürütme organlarına karşı korunduğu gibi yargı organlarına karşı da korunmaktadır. İlk derece mahkemelerinin temyiz mercilerinin kararlarını denetlemesi dışında hâkim yargı organlarına karşı bağımsızdır.

Anayasanın 142. maddesinde mahkemelerin kuruluş, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usullerinin kanunla düzenleneceği belirtilmiştir. Bu hüküm yargı organının yürütme organına karşı koruyucu bir düzenlemedir.³⁷⁶

Yargıçların yasama yürütme ve yargı organlarına karşı korunmasından başka çevreye karşı korunması ile ilgili hükümler de benimsenmiştir. Anayasanın 140. maddesi ile hâkim ve savcıların kanunda belirtilenlerden başka resmî ve özel görev alamayacağı belirtilmiştir. Ayrıca duruşma disiplinin yönünden yetkiler, karar görüşmelerinin gizliliği, güvenlik nedeniyle yargılamanın başka yere aktarılması ve yargılama görevi nedeniyle ifade ve basın özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar hâkimlerin çevreye karşı korunması amacıyla vazedilmiş hükümlerdir.³⁷⁷

Anayasada yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı ilkelerinin yanı sıra bireylerin yargı makamları önünde hak ve özgürlüklerinin korunması ile ilgili ilkeler de benimsenmiştir. Bu ilkeler Anayasanın İkinci Kısmın İkinci Bölümünde “Hakların korunması ile ilgili hükümler” başlığı altında beş maddede ve devamı maddelerde düzenlenmiştir. Bu maddeler şunlardır:

³⁷⁴ TANÖR, *Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*, s. 233.

³⁷⁵ KABOĞLU, *age.*, s. 194.

³⁷⁶ YÜZBAŞIOĞLU, *agm.*, s. 404.

³⁷⁷ AKILLIOĞLU, *age.*, s. 307-8.

Hak arama özgürlüğü (mad. 36), Kanunî hâkim güvencesi (mad. 37), Suç ve cezalara ilişkin esaslar (mad. 38), İspat hakkı (mad. 39) ve Temel hak ve özgürlüklerin korunması (mad. 40)

Pozitif hukukun tanıdığı olduğu hakların ön koşulu ve usulü güvencesi³⁷⁸ olarak anlaşılan hak arama özgürlüğü herkese meşru vasıta ve yollardan yararlanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma hakkına sahiptir.³⁷⁹ Ancak Anayasanın bazı maddelerinde bazı işlemlere yargı yolu kapatılarak hak arama özgürlüğü kısıtlanmıştır. Hak arama özgürlüğüne 2001 Anayasa değişiklikleri ile adil yargılanma hakkı getirilerek, bu hak daha güvenceli hâle getirilmiştir. Ayrıca mahkemelerin görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınmayacağı düzenlenerek insan hak ve özgürlüklerinin korunmasında yargının nihaî çözüm yeri olduğu ve bunda kaçınmayacağı belirtilmiştir.

Kanunî hâkim güvencesi³⁸⁰ kabul edilerek bireylerin kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamayacağı ve kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü mercilerin kurulamayacağı kabul edilerek özellikle olağanüstü dönemlerde insan hak ve özgürlüğünü ihlâl edecek olağanüstü yargı birimleri ve yargılama usullerinin önüne geçilmiştir. Ancak 1402 sayılı Kanunla Sıkıyönetim Askerî Mahkemelerinin kurulmasını her ne kadar önceden kanunla kurulsa da sıkıyönetimin ilanından sonra kurulmasının Milli Savunma Bakanlığına bırakılması, mahkemenin kurulmadan önceki olaylara bakabilmesi sebebiyle kanunî hakim ilkesi ile bağdaştırmak güçtür.³⁸¹ Bu bağlamda Anayasal bir konuma sahip ancak olağanüstü yargılama usulleri ve askerî üyenin varlığı sebebiyle tabii hâkim ve mahkemelerin bağımsızlığı ilkelerine aykırı olan³⁸² DGM'lerin 07.05.2004 tarih ve 5170 sayılı yasanın 9. maddesi ile kaldırılması isabetli olmuştur.

Suç ve cezalarla ilgili benimsenen ilkeler insan hak ve özgürlüklerinin korunmasında fevkalâde önemi haizdir. Kimseye işlediği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı ceza verilemeyeceği, suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan

³⁷⁸ KABOĞLU, *age.*, s. 162-3.

³⁷⁹ 1961 Anayasasının 31. maddesinde herkesin meşru bütün vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak, iddia ve savunma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. 1982 Anayasasından farklı olarak burada “bütün” kelimesinin kullanılmasıdır. Anayasa Mahkemesi de bütün sözcüğünün kesinliğine dayanarak hak arama özgürlüğünün hiçbir şarta bağlanamayacağını, ilkenin seferberlik halinde de geçerli olduğuna hükmetmiştir. Bülent TANÖR, **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, BDS Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, 1994, s. 141.

³⁸⁰ 1961 Anayasasının ilk şeklinde kanunî yargı yolu tabii yargı yolu ibaresi kullanılmıştır. 20.09.1971 tarihli ve 1488 sayılı Kanun ile düzenleme kanunî yargı yolu olarak değiştirilmiştir. 1982 Anayasası da aynı tabiri benimsemiştir.

³⁸¹ TANÖR, **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, s. 223-224, 226.

³⁸² TANÖR, **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, s. 233.

cezadan daha ağır bir ceza verilemeyeceği, ceza ve ceza yerine geçen güvenlik tedbirlerinin ancak kanunla konulacağı, masumiyet karinesi, hiç kimsenin kendisini ve kanunda gösterilen yakınlarını suçlayan beyanda bulunmaya veya bu yolda delil göstermeye zorlanamayacağı, kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulguların delil olarak kabul edilemeyeceği, hiç kimsenin sadece sözleşmeden doğan yükümlülüğü yerine getirmemesinden dolayı özgürlüğünden alıkonamayacağı, ölüm cezasının verilemeyeceği, genel müsadere cezasının verilemeyeceği, cezaların şahsîliği, idarenin kişi özgürlüğünün kısıtlanması sonucunu doğuran bir yaptırım uygulayamayacağı ve vatandaşın suç sebebiyle yabancı bir ülkeye verilemeyeceği ilkeleri bu bağlamda kabul edilmiş ilkelere aittir.

Mahkemelerin insan haklarının korunmasında etkin olabilmeleri için adil yargılanma ilkelerine riayet etmeleri gerekmektedir. Adil yargılanma ilkesi AİHS'nin 6. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre bu ilkeler şunlardır:

a. Kanunla kurulmuş bağımsız ve tarafsız mahkeme

Kural olarak mahkemelerin kanunla kurulmaları gerekmektedir. Kanunla kurulmuş olma mahkemelerin, mahkemenin kuruluş ve yetkilerinin yürütme organının düzenleyici işlemleriyle değil yasama organının tasarrufu ile düzenlenmesi anlamına gelir.³⁸³ Ancak AİHM kanunla kurulmuş olma şartının onun mutlaka yargı içerisinde yer almasının zorunluluğu olduğu anlamına gelmeyeceği kanaatindedir. Bu bağlamda askerî veya disiplin cezası komisyonları, toprak reformu komisyonları ve hakem mahkemeleri kanunla kurulmuş mahkeme olarak sayılmıştır.³⁸⁴ Yargı bağımsızlığı mahkemenin iç ve dış baskı ve etkiden uzak güven verici bir ortamda karar vermesini, hâkimin tarafsızlığı ise görülen işle ilgili çıkar ilişkisinin bulunmamasını, taraflar açısından subjektif davranmamasını ifade eder.³⁸⁵ Hâkimin tarafsızlığı Anayasanın 10. maddesindeki herkesin dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşit olduğunu belirten hükmün bir sonucudur. Yargının bağımsızlığı yargının yasama ve yürütmeden üstün olmasından değil; görevini tam ve hakkı ile yapabilmesi için getirilmiş bir kurumdur. Diğer bir deyişle yargı gücünü bağımsızlığından alır.³⁸⁶ Ülkemizde yargı

³⁸³ GÖZLÜGÖL, *age.*, s. 178.

³⁸⁴ ÜNAL, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, s. 168.

³⁸⁵ Durmuş TEZCAN; Mustafa Ruhan ERDEM; Oğuz SANCAKDAR, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, Seçkin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara, 2004, s. 343.

³⁸⁶ Nurullah KUNTER; Feridun YENİSEY, *Muhakeme Hukuku Dahı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku*, Beta Yayınevi, Onuncu Bası, İstanbul, 1998, s. 315.

makamlarının dış etkilere karşı korunması amacıyla düzenleme³⁸⁷ bulunmasına rağmen bağımsız olduğunu ileri sürmek güçtür.³⁸⁸ Mahkemelerin bağımsızlığının tespitinde ise AİHM mahkeme üyelerinin atanma ve görevden alınma usulü, görev süresi ve dış baskılara karşı yeterince korunup korunmadığı gibi konuları dikkate almaktadır.³⁸⁹ AİHM DGM’lerde askerî üyelerinin bulunmasını askerî hâkimlerin orduya bağlı asker olmaya devam etmeleri, bu sebeple idareden emir almaları, askerî hâkimlerin askerî disipline tâbi olmaları, sicillerinin amirleri tarafından doldurulması, atanmalarının ordunun idarî birimlerince yapılması nedenleri ile AİHS’nin 6. maddesinin ihlâli niteliğinde görmüştür.³⁹⁰

HSYK mahkemelerin bağımsızlığı ilkesini siyasî müdahâlelere açık bıraktığından zedelemektedir. Atamalarda ve terfilerde yürütmenin yargıya müdahil olması mahkeme kararlarının dolaylı olarak belirlenmesi anlamına gelir.³⁹¹ Bu bağlamda hâkimin görevlerinin yargılama ve idarî görevleri olarak ikiye ayrılması ve idarî görevleri açısından Adalet Bakanlığına bağlı olması hâkimlerin bağımsızlığı ilkesi ile bağdaşmaz.³⁹² Mahkemelerin tarafsızlığı ilkesi doğrultusunda hâkimlerin tarafsız değil; adeta Adalet Bakanlığı’nın memuru gibi hareket ettikleri görülmektedir. “Hakikat ve adalet değerlerine yönelmek hikmet-i

³⁸⁷ Türk Ceza Kanunu’nun 277. maddesinde “Yargı görevini yapanı etkileme” şu şekilde düzenlenmiştir: MADDE 277. - (1) Bir davanın taraflarından birinin veya bir kaçının veya sanıkların veya davaya katılanların, mağdurların leh veya aleyhinde, yargı görevi yapanlara emir veren veya baskı yapan veya nüfuz icra eden veya her ne suretle olursa olsun adı geçenleri hukuka aykırı olarak etkilemeye teşebbüs eden kimseye iki yıldan dört yıla kadar hapis cezası verilir. Teşebbüs iltimas derecesini geçmediği takdirde verilecek ceza altı aydan iki yıla kadardır.”

³⁸⁸ Konu ile ilgili şu iki çarpıcı örnek durumun vahametini göstermektedir: 1) Kara Kuvvetleri Komutanı Yaşar Büyükanıt’ın Hakkari İli Şemdinli İlçesinde 9 Kasım 2005 tarihinde meydana gelen patlama olayına katıldığı iddia edilen Astsubay Ali Kaya hakkında kendisini tanıdığı, iyi çocuk olduğu ve suç işleyeceğini zannetmediği ile ilgili basına demeç vermesi. Konuşmasının devamında her ne kadar soruşturmaya saygılı olduğunu ve sonucu beklediğini söylese resmî sıfatı haiz üst düzey askerî bir yetkilinin yargıya intikal etmiş konu hakkında yargıyı etkileyebilecek ifade kullanması mânidardır. 2) Jandarma İstihbarat Terörle Mücadele (JİTEM) biriminde itirafçı olarak çalışan Abdulkadir Aygan’ın Özgür Gündem Gazetesinde çarpıcı açıklamaları yayımlandı. Birçok faili meçhul olayın değinen Aygan PKK yanlısı olmakla suçlanan Murat Aslan’ın 10 Mart 1994 tarihinde Diyarbakır’da JİTEM tarafından kaçırıldığını ve Dicle nehri yanındaki Körtük Köyüne yakın bir yerde benzin dökülerek yakıldığını iddia etmiştir. Murat Aslan’ın babası İzzettin Aslan bunun üzerine oğlunun mezarını arar ve sonunda bir mezar bulunur. Mezardaki kemikler DNA testi için Adli Tıp Kurumu Başkanlığına gönderilir. Sonuçta DNA testinden ölenin İzzettin Aslan’ın oğlu olduğu tespit edilir. Diyarbakır Ağır Ceza Mahkemesi Savcısı Mithat Özcan sanıklar hakkında 28 Şubat 2005 tarihinde dava açar. Mithat Özcan davadan el çektirilir ve elindeki diğer faili meçhul dosyalar da elinden alınır. Dosya ise sanıkların asker kişi olması sebebiyle Diyarbakır 7. Kolordu Komutanlığı Askerî Savcılığı’na gönderilir. Savcının dava açtığı gün olayın sanıklarından Binbaşı Abdülkerim Kırca’ya “Devlet Övünç Madalyası” verilmiştir. Erhan BAŞYURT, “**JİTEM Davası da Şemdinli Kadar Önemli**”, Zaman Gazetesi (02.12.2005) Mehmet Altan da haklı olarak tüyler ürpertici bir konuda medyanın bigane tavrını eleştirmiştir. (<http://www.sabah.com.tr/2005/02/14/yaz71-40-116.html>) “**Nedir bu sessizlik?**” Sabah Gazetesi 7 Şubat 2005) Yargılama(!)nın sonucunun ne olacağını kestirmek zor değildir. Maalesef muhtemeldir ki benzer diğer davaların sonuçlarından farklı olmayacaktır.

³⁸⁹ ÜNAL, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, s. 169.

³⁹⁰ ÜNAL, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, s. 171-172; GÖZLÜGÖL, *age.*, s. 179-180.

³⁹¹ SANCAR, *age.*, s. 185.

³⁹² KUNTER, YENİSEY, *age.*, s. 316-317.

hükümete hizmet ile bağdaşmaz.”³⁹³ Birçok örnekte de yargı makamları kendilerini devletin yerine koyarak hareket ettikleri ve insan hakları ihlallerine esneklik ile yaklaştıkları görülmektedir.³⁹⁴

b. Mahkeme önünde hak arama özgürlüğü

Mahkeme önünde hak arama özgürlüğü bireylerin mahkemeye başvurma konusunda engelle karşılaşmalarını ifade eder.³⁹⁵ Bu ilke aynı zamanda davanın hakkaniyete uygun dinlenmesi istemek hakkı olarak ifade edilmektedir. Tüm önemli olgu ve hukukî sorunları yeterli bir biçimde anlatabilme, konu ile ilgili delil ileri sürebilme, dava dosyasındaki tüm bilgi ve belgeler hakkında bilgi sahibi olma bu ilke kapsamına dahildir.³⁹⁶ AİHM temyiz incelemesinde Yargıtay Başsavcılığı tebliğnamesinin bir tarafa tebliğ edilmemesini bu durumun sonucu etkileyeceğinden bahisle savunma hakkının ihlali olarak görmüş ve yargı organları tarafından öne sürülen görüş ve sunulan delillerin taraflarca öğrenilmesinin zorunlu olduğuna karar vermiştir.³⁹⁷

c. Yargılamanın kamuya açık olması/Aleniyet

AİHS'nin 6. maddesi ikinci fıkrasında hükmün açık celsede verileceği kural olarak benimsenmiştir. Bu kural için bazı istisnalar öngörülmüştür: 1. Genel ahlâk 2. Kamu düzeni 3. Millî güvenlik 4. Küçüklerin korunması 5. Davaya taraf olanların özel hayatlarının gizli tutulmasının gerekliliği 6. Davanın açık celsede görülmesinin adaletin selametine zarar vermesi hâli. Anayasanın 141. maddesinde de duruşmaların herkese açık olduğu belirtildikten sonra üç istisnaya yer verilmiştir: 1. Genel ahlâk 2. Kamu güvenliği 3. Küçüklerin yargılanması. Yargılamanın aleni yapılması adlî mekanizmanın işleyişinde kamu denetimini sağlar ve keyfiliği önler.³⁹⁸

d. Yargılamanın makul süre içinde sonuçlandırılması

AİHM yargılamanın makul sürede sonuçlandırılıp sonuçlandırılmadığını her olayın özelliklerine göre belirlemektedir. Bu bağlamda özel durumlar, davanın karmaşıklığı,

³⁹³ Hayrettin ÖKÇESİZ, “**Hukuk Devleti ve Yargıcı**”, Hukuk Devleti, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi Yayınları 4, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 255.

³⁹⁴ Mehmet Semih GEMALMAZ, “**Türkiye Yargısının İşkence Karşısında Tavrı**”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 14, TODAİE Yayınları, 1992, s. 106.

³⁹⁵ ÜNAL, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri**, s. 173.

³⁹⁶ TEZCAN, ERDEM, SANCAKDAR, **age.**, s. 335.

³⁹⁷ ÜNAL, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri**, s. 175.

³⁹⁸ GÖZLÜGÖL, **age.**, s. 181.

şikayetçi ve kamu kurumlarının davayla ilgili tutum ve davranışları ve davanın şikayetçi açısından taşıdığı önem dikkate alınmaktadır. Ancak makul sürenin aşılmasında önemli olan gecikmenin kamu makamlarının tutum ve davranışlarından kaynaklanıp kaynaklanmadığıdır.³⁹⁹ Anayasanın 141. maddesinde de davaların “mümkün olan süratle sonuçlandırılması”nın yargı görevi olduğu, 19. maddesinde de “tutuklanan kişilerin, makul süre içinde yargılanmayı” isteme haklarının mevcut olduğu belirtilmiştir. AİHM mahkemelerin iş yükünün aşırı artması sebebiyle geçici tıkanmalar sonucu makul sürenin aşılması durumunu adil yargılanma ilkesinin ihlali olarak görmektedir.⁴⁰⁰

e. Mahkeme kararlarının gerekçeli olması

Mahkeme kararlarının gerekçeli olması AİHM’e göre adil yargılanma ilkelerinden biridir. Kararların gerekçeli olması taraflarda davanın gereği gibi incelendiği kanısını oluşturur, tarafları tatmin eder ve tarafların mahkemelerin bağımsızlığına olan saygısını artırır.⁴⁰¹ Anayasa da bütün mahkemelerin her türlü kararlarının gerekçeli ve yazılı olması zorunluluğu getirmiştir. (Anayasa mad. 141/3) Mahkeme kararlarının gerekçeli olması anayasal bir zorunluluk olmasına rağmen ülkemizde mahkeme kararları genelde gerekçesizdir veya yeterli gerekçeden yoksundur.

Ülkemizde yargı makamlarınca verilen kararların uygulan(a)maması insan hak ve özgürlükleri açısından büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Özellikle ceza hukuku ile ilgili yargılamalarda kamu görevlileri aleyhine hüküm çıkması son derece istisnai olup, aleyhe hüküm çıkması durumunda da kamu görevlisi basının olanca yüklenmesine rağmen bulunamamaktadır. Yargının insan hak ve özgürlükleri konusunda işlevsel olabilmesi için verdiği kararlarının tam olarak uygulanabilirliği son derece önemlidir.

Sorunlu yapısına rağmen insan hak ve özgürlüklerinin korunmasında yargı organı olağanüstü bir öneme sahip olup nihaî çözüm merciidir. Bu sebeple insan hak ve özgürlüklerinin korunması bağlamında yargı ile kısıtlamalar kaldırılmalı, hâkim ve savcılarının denetimi birbirinden ayrılarak bağımsız organlarca denetim sağlanmalı ve yargı işlevsel kılınmalıdır.

³⁹⁹ ÜNAL, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, s. 180; TEZCAN, ERDEM, SANCAKDAR, *age.*, s. 339.

⁴⁰⁰ GÖZLÜGÖL, *age.*, s. 181.

⁴⁰¹ ÜNAL, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, s. 188.

A- Adlî Yargı

Bireyler arası ilişkilerde meydana gelen insan hakları ihlalleri ile ilgili uyuşmazlıklar adlî yargı makamları tarafından çözülmektedir. Bireyler tarafından hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması diğer bireylerin insan hak ve özgürlüklerini ihlâl edebilir, hatta ortadan kaldıracaktır. Adlî yargı sadece bireyler arası ilişkilerde değil aynı zamanda kamu görevlileri tarafından icra edilen TCK'da suç sayılan fiillerin işlenmesi durumunda da devreye girer. İşkence, kötü muamele, özgürlüğün kısıtlanması gibi insan hak ve özgürlüğü ile ilgili suçlar kamu görevlileri tarafından işlendiği takdirde bu suçlar adlî yargıda görülerek sonuca bağlanır.

Liberal öğretinin büyük önem atfettiği adlî yargı düzeni hak ve özgürlükleri korumada ayrıcalıklı bir yere sahiptir.⁴⁰² Ceza yargılamasının adlî yargı içerisinde yer alması bu yargı düzeninin önemini göstermektedir. Keyfî yakalama, tutuklama, konut dokunulmazlığı ve mülkiyet hakkının korunması gibi eylem ve işlemler bu yargı düzeni içerisinde görülmekte olup bireylerin günlük hayatta en çok karşılaşabilecekleri insan hak ve özgürlükleri ihlallerindedir. Bireylerin insan hak ve özgürlüklerinin sınırlarının belirlenmesinde adlî yargı düzeni en fazla etkili olanı olup güvencelerle donatılmış bir adlî yargı sistemi bireylerin hak ve özgürlüklerini kullanmasında fevkalâde kolaylık sağlar ve suistimalleri önler.

Ceza yargılamasının güvence altına alınması amacıyla Anayasanın 38. maddesinde ceza hukukunun genel prensiplerine yer verilmiştir. Bunlar:

- a. Suç ve cezaların kanunîliği
- b. Cezaların geriye yürümemesi
- c. Masumiyet karinesi
- d. Kanuna aykırı elde edilmiş bulguların delil olarak kabul edilmeyeceği
- e. Susma hakkı
- f. Ceza sorumluluğunun şahsiliği
- g. Sadece sözleşmeden doğan yükümlülüğün yerine getirilmemesi sebebiyle özgürlüğün kısıtlanamayacağı

⁴⁰² KABOĞLU, age., s. 173.

- h. Ölüm cezası yasağı
- i. Genel müsadere yasağı
- j. İdarenin özgürlüğü kısıtlayıcı ceza verme yasağı
- k. Vatandaşın suç sebebiyle Uluslararası Ceza Divanının gerektirdiği durumlar haricinde geri verilmemesi

AİHS’de ceza yargısının adil yargılanma ilkeleri ayrı bir şekilde ele alınmıştır. Buna göre ceza yargılamasının adil yargılanma ilkeleri şunlardır:

- a. Masumiyet karinesi

Ceza yargılamasının temel ilkelerinden biri masumiyet karinesidir. Buna göre kimse suçluluğu kanunen kanıtlanıncaya kadar masum sayılır ve kural olarak sanık suçsuzluğunu ispatla yükümlü değildir. Sanığa yapılan isnadın ispatı isnadı yapana ait bir yükümlülüktür.

- b. Suç ithamı hakkında bilgi edinme hakkı

Herhangi bir suçla itham edilen kişiye, işlediği suç, ithamın nedenleri, suçun niteliği ve ceza hukukundaki yeri hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir. Suçlama ile bilginin sanığa “anlaşılabilir dilde” dilde verilmesi gerekir.

- c. Savunma için yeterli zaman ve kolaylıklara sahip olma hakkı

Duruşmaya hazırlanmak için sanığa yeterli zaman ve olanak verilmesi gerekir. Savunma için sürenin ne kadar olması gerektiği olayın özelliğine göre belirlenmelidir.⁴⁰³

- d. Kendisini bizzat veya seçeceği bir avukat aracılığı ile savunma hakkı

Sanık kendisini tayin ettiği bir avukat aracılığı ile savunabileceği gibi avukat tutma için maddî durumu yeterli değilse ve adaletin selametinin bunu gerektirmesi durumunda ücretsiz olarak avukattan yararlanabilir.⁴⁰⁴

- e. Tanıkların dinlenmesi ve sorguya çekilmesi

⁴⁰³ TEZCAN, ERDEM, SANCAKDAR, *age.*, s. 359.

⁴⁰⁴ TEZCAN, ERDEM, SANCAKDAR, *age.*, s. 360.

Sanık tanıklara soru sorabileceği gibi kendisi lehine tanıkların dinlenmesini mahkemeden isteyebilir. Bu durum silahların eşitliği ilkesinin doğal sonucudur. Bu bağlamda sanığın duruşmada hazır bulundurulması büyük önem taşımaktadır.

f. Ücretsiz tercüman hakkı

Sanık duruşmadan kullanılan dili anlamıyorsa veya konuşamıyorsa ücretsiz olarak bir tercümanın yardımından yararlanma hakkında sahiptir. AİHM üzerine atılı suçtan suçlu bulunan kimsenin tercüman masraflarını da ödemeye mahkum edilmesini AİHS'nin 6. ve 14. maddelerinin ihlâli olduğunu kararlaştırmıştır.⁴⁰⁵

7 nolu Protokol 22 Kasım 1984'de Strazbourg'da imzalanarak 1 Kasım 1988 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu Protokolde adil yargılanma ilkelerine ek olarak yeni ilkeler benimsenmiştir. Bu ilkelerin ceza hukukuna ilişkin olması sebebiyle bu başlık altında ele alınması uygun görülmüştür. Protokoldeki ilkeler şunlardır:

a. Bir ülkede meşru olarak bulunan yabancıнын keyfi olarak sınır dışı edilmesi yasağı

Bir devletin ülkesinde meşru olarak ikamet eden yabancı kanuna uygun olarak verilmiş bir karar olmadıkça sınır dışı edilemez.

b. Bir suçtan hüküm giyen kimsenin mahkemeye başvurma hakkı

Bir mahkeme tarafından cezaî bir suçtan sorumlu bulunan her şahsın bu sorumluluk kararını veya mahkumiyet hükmünü bir üst mahkemede inceletmek hakkı mevcuttur.

c. Haksız hüküm giyen kişiye tazminat ödenmesi

Yeni veya sonradan ortaya çıkan bir delilden dolayı adlî bir hataya düşülmesinin anlaşılması hâlinde kesin ceza mahkumiyetinin iptal edilmesi veya ilgilinin affa uğraması hâlinde bu mahkumiyet sonucu cezaya çarptırılmış kişiye tazminat ödenmesi gerekir. Bu konuda 1964 tarihli ve 466 sayılı Kanun Dışı Yakalanan veya Tutuklanan Kimselere Tazminat Verilmesi Hakkında Kanun ile bir düzenleme yapılmıştır. Ancak Kanunda yakalama ve tutuklamada makul sürenin geçmesi nedeniyle istenecek tazminat varsayımını içermemektedir.^{406 407} 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu ile 466 sayılı Kanun Dışı

⁴⁰⁵ TEZCAN, ERDEM, SANCAKDAR, *age.*, s. 369.

⁴⁰⁶ AKILLIOĞLU, *age.*, s. 287.

Yakalanan veya Tutuklanan Kimselere Tazminat Verilmesi Hakkında Kanunun kapsamı genişletilerek AİHS'ye uyum sağlanmıştır.⁴⁰⁸ Ceza Muhakemesi Kanununda düzenleme yapılmasından sonra 5320 sayılı Ceza Muhakemesi Kanununun Yürürlük ve Uygulama Şekli Hakkında Kanunun 18. maddesi ile 466 sayılı kanun yürürlükten kaldırılmıştır. 7 Nolu Protokol sadece ceza hukukuna ilişkin bir alanda koruma sağlamakta olup diğer alanları kapsamamaktadır. Baskın görüşe göre yargı bağımsızlığı gerekçesiyle yargı faaliyetlerinden dolayı devletin sorumluluğu kabul edilmemektedir. Genelde her ülkede ağır ve istisnai durumlarda yargısal faaliyetlerden sorumluluğa gidilmektedir.⁴⁰⁹ Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu'nun 573. maddesinde yedi durumda hâkimlerin sorumluluğuna gidilebileceği belirtilmiştir.⁴¹⁰ Hakimlerin hukukî sorumluluğu kabul edilirken Yargıtay üyelerinin hukuki

⁴⁰⁷ Kanunun isminden anlaşılacağı üzere sadece kanun dışı yakalanan ve tutuklananlara tazminat ödeneceği öngörülmüştür. Ceza Muhakemeleri Kanunu'na göre yakalanan veya tutuklanan kişilerin haklarında bir adli hata yapılması tazminat kapsamına alınmıştır. (CMK mad. 141) Kanunun 1. maddesinde hangi hallerin tazminat kapsamında olduğu belirtilmiştir. "Madde 1) 1. Anayasa ve diğer kanunlarda gösterilen hal ve şartlar dışında yakalanan veya tutuklanan veyahut tutukluluklarının devamına karar verilen; 2. Yakalama veya tutuklama sebepleri ve haklarındaki iddialar kendilerine yazılı olarak hemen bildirilmeyen; 3. Yakalanıp veya tutuklanıp da kanunî süresi içinde hâkim önüne çıkarılmayan; 4. Hâkim önüne çıkarılmaları için kanunda belirtilen süre geçtikten sonra hâkim kararı olmaksızın hürriyetinden yoksun bırakılan; 5. Yakalanıp veya tutuklanıp da bu durumları yakınlarına hemen bildirilmeyen; 6. Kanun dairesinde yakalandıktan veya tutuklandıktan sonra haklarında kovuşturma yapılmasına veya son soruşturma açılmasına yer olmadığına veyahut beraatlerine veya ceza verilmesine mahal olmadığına karar verilen; 7. Mahkum olup da tutuklu kaldığı süre hükümlülük süresinden fazla olan veya tutuklandıktan sonra sadece para cezasına mahkum edilen kimselerin uğrayacakları her türlü zarar bu kanun hükümleri dairesinde Devletçe ödenir."

⁴⁰⁸ Ceza Muhakemesi Kanununun 141. maddesinde tazminat talep halleri düzenlenmiştir: "Tazminat istemi Madde 141.- (1) Suç soruşturması veya kovuşturması sırasında; a) Kanunlarda belirtilen koşullar dışında yakalanan, tutuklanan veya tutukluluğunun devamına karar verilen, b) Kanunî gözaltı süresi içinde hâkim önüne çıkarılmayan, c) Kanunî hakları hatırlatılmadan veya hatırlatılan haklarından yararlandırılma isteği yerine getirilmeden tutuklanan, d) Kanuna uygun olarak tutuklandığı hâlde makul sürede yargılama mercii huzuruna çıkarılmayan ve bu süre içinde hakkında hüküm verilmeyen, e) Kanuna uygun olarak yakalandıktan veya tutuklandıktan sonra haklarında kovuşturmayaya yer olmadığına veya beraatlerine karar verilen, f) Mahkûm olup da gözaltı ve tutuklulukta geçirdiği süreleri, hükümlülük sürelerinden fazla olan veya işlediği suç için kanunda öngörülen cezanın sadece para cezası olması nedeniyle zorunlu olarak bu cezayla cezalandırılan, g) Yakalama veya tutuklama nedenleri ve haklarındaki suçlamalar kendilerine, yazıyla veya bunun hemen olanaklı bulunmadığı hâllerde sözle açıklanmayan, h) Yakalanmaları veya tutuklanmaları yakınlarına bildirilmeyen, i) Hakkındaki arama kararı ölçüsüz bir şekilde gerçekleştirilen, j) Eşyasına veya diğer malvarlığı değerlerine, koşulları oluşmadığı halde elkonulan veya korunması için gerekli tedbirler alınmayan ya da eşyası veya diğer malvarlığı değerleri amaç dışı kullanılan veya zamanında geri verilmeyen, Kişiler, maddî ve manevî her türlü zararlarını, Devletten isteyebilirler. (2) Birinci fıkranın (e) ve (f) bentlerinde belirtilen kararları veren merciler, ilgiliye tazminat hakları bulunduğunu bildirirler ve bu husus verilen karara geçirilir.

⁴⁰⁹ AKILLIOĞLU, *age.*, s. 290-291.

⁴¹⁰ Hâkimlerin sorumluluğuna gidilebilecek haller: 1) İki taraftan birini koruma, tarafını tutma veya kin ve garez sebebiyle diğeri aleyhine kanun ve adalete aykırı hüküm ve karar verilmiş olması 2) Açıklanamayacak surette açık kanun hükmü aleyhine karar verilmiş olması 3) Mahkeme tutanağında belirtilmeyen sebebe binaen hükmedilmiş olması 4) Mahkeme tutanağında kararların değiştirilmesi ve saptırılması ve söylenmeyen bir sözün karar etkili olacak surette söylenmiş gibi gösterilmesi 5) Maddî menfaat veya maddî menfaat vaadiyle kanuna aykırı hüküm verilmesi 6) Bakması gereken dava dilekçesinin reddedilmesi ve davaya bakmaması 7) Memuriyet görevini yapmakta ihmal veya gevşeklik gösterilmesi veya kanuna göre verilen emirlerin geçerli sebep olmaksızın yapılmaması. Ceza hâkimlerinin görevlerinden doğan sorumlulukla ilgili düzenleme Ceza Muhakemesi Kanunu'nda bulunmamaktadır. İçtihadı Birleştirme Kararında göre ceza hâkimlerinin görevlerinden doğan malî sorumlulukları hakkında Ceza Muhakemesi Kanunu'nda sarahat bulunmadığından, aleyhlerine açılacak tazminat davalarında Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu uygulanacağı belirtilmiştir. Baki

sorumluluğu Yargıtay Hukuk Genel Kurulu kararı ile farklı bir sisteme bağlanmıştır. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu kararında göre Anayasa Mahkemesince Yargıtay üyeleri hakkında cezaî sorumluluğa karar verilmeden hukukî sorumluluğa gidilemeyeceği, aksi taktirde Anayasanın Yargıtay üyelerinin yargılanmalarını Yüce Divan sıfatıyla Anayasa Mahkemesine bırakmakla güttüğü amacın zedelenmiş olacağı belirtilmektedir.⁴¹¹ Bu hükümle Yargıtay üyeleri aleyhine tazminat davası açılması âdeta imkansız hale getirilmiştir. Tazminat davasının sadece cezaî sorumluğa bağlayan⁴¹² bu tür bir karara katılmak mümkün görünmemektedir. Hakimler genel olarak verdikleri kararlardan sorumlu değildir. Hukuka aykırı olduğu düşünülen bu tür kararların kanun yollarına başvurularak düzeltme imkanı mevcuttur. Ancak kararların açık seçik hatalı olmasının anlaşılması halinde, yargı yetkisinin kullanılması konusunda da olsa müdahale edilebilir. yürürlükten kalkmış bir kanunun uygulanması ve yüksek yargı organları kararlarının dikkate alınmaması durumlarında denetim organı hakimin dikkatini çekebilir.⁴¹³ Savcıların eylem ve işlemleri yargısal değil; idarî niteliktedir. Bu sebeple idare hukuku ilkelerine göre Adalet Bakanlığı aleyhine idare mahkemelerinde tazminat davası açılabilir.⁴¹⁴

d. Aynı suçtan dolayı yeniden yargılanma yasağı

İşlediği suç yüzünden bir devletin ceza ve ceza yargılaması usulü kanununa uygun olarak yargılanıp kesin hükümle beraat eden veya mahkum olan kişi, aynı suç sebebiyle aynı devlet mahkemeleri tarafından tekrar kovuşturulamaz veya cezalandırılmaz. Bu durum ceza hukukunun genel ilkelerindedir. (Ne bis in idem) Bu ilke hukukî güvenliği ve kesin hüküm otoritesini sağlamaktadır. Bu hüküm sadece iç hukukta aynı fiil sebebiyle iki kez yargılanmayı yasaklamaktadır. Bu sebeple birey işlediği suç sebebiyle başka bir devletin ceza hukukuna göre tekrar yargılanabilecektir.⁴¹⁵

e. Evlilikte eşlere hak eşitliği

Eşler evlilik ilişkilerinin başından sonuçlanıncaya kadar, etkileri ve çocuklar ile ilişkileri üzerinde medenî nitelikteki haklar ve sorumluluklar yönünden eşittirler. Bu ilke daha ceza hukuku ilkesinden ziyade medenî hukuk ilkesidir.

KURU; Ejder Yılmaz; Ramazan ARSLAN, **Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu ve İlgili Mevzuat**, Yetkin Yayınları, Genişletilmiş Onsekizinci Baskı, Ankara, 1999, s. 191.

⁴¹¹ Yargıtay Hukuk Genel Kurulu Kararı, Esas Sayısı 1975/5, Karar Sayısı 1976/4, Yargıtay Kararları Dergisi, 1976, S. 6, s. 787 vd.

⁴¹² ÜNAL, **Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik Teminatı**, s. 106.

⁴¹³ ÜNAL, **Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik Teminatı**, s. 109.

⁴¹⁴ AKILLIOĞLU, **age.**, s. 291-292.

⁴¹⁵ GÖZLÜGÖL, **age.**, s. 237.

İnsan hak ve özgürlüklerinin en fazla yürütme erkine karşı korunması gerektiğini yukarıdaki bölümlerde ifade edildi. Bundan genelde yürütme erki mensupları olan kamu görevlilerinin eylemlerinden korunma, onların eylemlerine maruz kalmama ve gazabına uğramama kastedilmektedir. İşte bu kamu görevlilerinin insan hakkının ihlâli niteliğindeki eylemlerinin adlî yargıda görülmesine rağmen bunların yargılanmasında farklı bir sistemin olması insan hak ve özgürlüklerini korumda zaafiyete yol açmaktadır.

Hak ve özgürlükler ihlâl eden ve suç işleyen kamu görevlilerin yargılanmasının farklı usulde düzenlenmesi kamu görevlilerine atılabilecek asılsız ithamlardan koruma amacını gütmeye amacıyla tesis edilse de artık bu durum adeta kamu görevlilerinin dokunulmazlık zırhına sahip olmaları ile sonuçlanmıştır. Anayasanın 129. maddesine göre memurlar ve diğer kamu görevlileri hakkında işledikleri iddia edilen suçlardan ötürü ceza kovuşturmasının açılması kanunda gösterilen istisnalar dışında idarî merciin iznine bağlıdır. 4 Şubat 1913 tarihli Memurin Muhakematı Hakkında Kanunu Muvakkat'a göre kamu görevlilerinin görev suçlarında ön soruşturma izninin idarî kurullara verilmesi ve savcıların doğrudan soruşturma açamamaları bireylerin hak ve özgürlüklerini kısıtlamaktaydı. Bu düzenleme Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun⁴¹⁶ ile kaldırılarak yerine ön incelemeye dayanan idareden izin alma sistemi getirilmiştir. Bu sistemde suç ihbarı alan cumhuriyet savcılarını ivedilikle toplanması gerekli ve kaybolma olasılığı bulunan delilleri tespitten başka işlem yapamamakta ve suç ihbarını soruşturma iznini verecek makama iletmekte ve soruşturma iznini almayı beklemektedir. Yapılacak ön inceleme sonunda bir rapor düzenlenecek ve soruşturma izni vermeye yetkili makam raporu inceledikten sonra memur hakkında soruşturma izni verilmesine yada verilmemesine karar verecektir. Soruşturma izni verilirse memur hakkında savcı tarafından soruşturma başlatılacaktır.

Ülkemizde kolluk makamları başta olmak üzere soruşturma izni vermeye yetkili makamlar genelde personelini korumak adına soruşturma izni vermemektedir. Soruşturma izni verilenler ise uzun bir yargılama süreci ile karşılaşmakta olup işledikleri suç ya zaman aşımına uğratılmakta ya da cüzî bir ceza verilerek tecil edilmektedir. Kısaca Türk adlî sisteminde kamu görevlilerinin ika etmiş oldukları suçlar yanlarına kâr olarak kalmaktadır. Bu durumdan cesaret alan özellikle kolluk görevlileri olmak üzere devleti korumak adına akla hayale gelmeyecek insan hak ve özgürlüklerini ihlâl etmektedir.

⁴¹⁶ 4483 sayılı Kanun 02.12.1999 tarihinde Parlamentoda kabul edilmiş ve 04.12.1999 tarih ve 23896 R. G. ile yayımlanmıştır.

Adlî yargı sistemimiz özellikle kamu görevlilerinin yargılanmasında olmak üzere insan hak ve özgürlüklerin korunmasında olması gerekeni yerine getiremeyerek insan hak ve özgürlüklerinin ihlâline sebep olmuştur. AB'ye giriş sürecinde insan hakları alanında çalışmaların yoğunlaştığı bir dönemde bile adlî yargı gözetiminde ölen bir şahıs için polis memurlarına yıllar sonra üç ay ceza vermekte ve bunu da tecil etmektedir. Yargıya güvenin tesis edilmediği bir ortamda insan hak ve özgürlüklerinden bahsetmek zordur.

Hak arama özgürlüğünün önündeki engellerden biri de hak aramanın bedel ile yapılabilmesidir. Her ne kadar mahkeme masrafları birebir adalet hizmetlerinin karşılığı olmasa da bireylerin dava açmaları, kendilerini savunacak avukat tutmaları, yargı harçlarını yatırmaları gelir düzeyinin düşük olduğu ülkemizde hak arama özgürlüğünü zedelemektedir. Hak arama özgürlüğünün önündeki malî engellerin kaldırılması için öngörülen adlî yardım müessesesi bulunsa da; bu müessesenin etkin olmayışı malî engeli ortadan kaldıramamaktadır.

Adlî yargının insan haklarının korunmasında etkili olamamasının sebeplerinden biri de adlî kolluk sisteminin kurulamamış olmasıdır. Adlî kolluk sisteminin olmayışı savcı-polis kopukluğuna sebep olmakta, soruşturmanın etkin bir şekilde yürütülmesini engellemekte ve insan haklarının tecellisini mâni olmaktadır.

Adlî yargının insan hak ve özgürlükleri karşısındaki koruyucu işlev taşıyaması o hâle gelmiştir ki birçok ulusal ve uluslar arası sivil toplum örgütü hak ve özgürlüklerin kamu görevlileri tarafından değil, yargı makamları tarafından kısıtlandığını, ortadan kaldırıldığını ve yargı makamlarının ihlâllere aracılık eder konuma geldiğini belirtmektedir.⁴¹⁷ İnsan hak ve özgürlüklerini korumada nihaî ve en etkili çözüm mercii yargının, bunun aksine insan hak ve özgürlüklerini engelleyen bir yer hâline gelmesi insan hak ve özgürlüklerin ne kadar güvenceye sahip olduğunu açıkça göstermektedir. İnsan hak ve özgürlükleri ile ilgili kararların yargı makamları tarafından verilmesi kısıtlamalara meşruiyet sağlaması açısından da dikkati çekmektedir. Üst yargı mercii olan Yargıtayın sınırlı örnekler⁴¹⁸ dışında insan hak ve özgürlüklerinde etkin rol alamaması sorunu hastalıklı bir yapıya dönüştürmüştür.

⁴¹⁷ ENSAROĞLU, *age.*, s. 103.

⁴¹⁸ Yapılan reformlara rağmen Kürtçe afiş asılması yerel mahkeme tarafından yasaklanmıştı. Verilen karar üzerine Yargıtaya gidildiğinde kararı bozarak serbestiyi sağlamıştır.

B- İdarî Yargı

Birey ile devlet ilişkilerinin yoğun olarak yaşandığı sahada meydana gelen uyuşmazlıklara bakan idarî yargı idarenin eylem ve işlemlerinin hukuka uygunluğunu denetleyerek insan hak ve özgürlüklerinin korunmasına katkı sağlamaktadır. Anayasanın 125. maddesi uyarınca idarenin eylem ve işlemleri yargı denetiminde olup adeta insan hak ve özgürlükleri açısından emniyet sübabından geçirilmektedir. Birey ve devlet ilişkilerinde hem yönetilenlerin hem de yönetenlerin hukuk kurallarına uymasının gerekmesi hukuk devletinin bir gereği olup insan hak ve özgürlüklerini korumaktadır. Bu açıdan idarî yargının insan hak ve özgürlüklerini korumasında hiçbir idarî birel ya da düzenleyici işlemin bırakılmaması, diğer bir deyişle “denetimin yaygınlığı” önem taşır.⁴¹⁹ Bununla birlikte Anayasada bazı işlemlerin idarî yargıdan muaf tutulması hukuk devleti ile bağdaştırılmaz. Özellikle Hâkim ve Savcılar Yüksek Kurulu kararlarına karşı yargı yolunun kapatılması hâkim ve savcılarını hukuksal güvenceden yoksun bırakmaktadır. Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanı'nın tek başına yaptığı işlemler (Anayasa mad. 105/2), Yüksek Askerî Şûra kararları (Anayasa mad. 125/2), Sayıştay kararları (Anayasa mad. 160/1) ve uyarma ve kınama cezalarına⁴²⁰ (Anayasa mad. 129/3) karşı idarî yargı yoluna başvurulmaması idarî yargının insan haklarını korumasına mâni olan anayasal engellerdendir.

İdarî yargı sistemi hukuka bağlı devlet anlayışının benimsenmesi için ortaya çıkmış olup geçmişi pek de eskiye dayanmayan bir hukuk dalıdır. Bu bağlamda idare hukukunun ayrı bir hukuk dalı olarak ortaya çıkması hukuk devleti anlayışı ile paralel olup hukuka bağlı

⁴¹⁹ KABOĞLU, *age.*, s. 169.

⁴²⁰ Anayasanın 129. maddesinin 3. fıkrasında uyarma ve kınama cezaları hariç disiplin cezalarının yargı denetimi dışında bırakılmayacağı belirtilmektedir. Anayasanın bu hükmünden uyarma ve kınama cezalarına karşı yargı yolunun açılıp açılmaması yasama organının takdirine bırakılmıştır. Yasama organı Devlet Memurları Kanununun 136. maddesinde uyarma ve kınama cezalarına karşı yargı yolunu kapatmıştır. Ankara 5. İdare Mahkemesi, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Eğitim Araştırmaları Merkezi ve Akşam Sanat Okulu matematik öğretmeni olarak görev yapmakta iken düzenlediği inceleme ve değerlendirme raporlarındaki görüşlerinden dolayı 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun 125/B-a maddesi uyarınca “kınama” cezası ile cezalandırılan davacının talebini haklı görerek idarenin kınama cezasına ilişkin kararını iptal etmiştir. Mahkeme uyuşmazlığın esasına girmeden önce Anayasa ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun konu ile ilgili hükümlerini adil yargılanma hakkı, hak arama özgürlüğü ve Anayasanın 90. maddesinde yapılan değişiklikle birlikte ele alıp değerlendirmiştir. Değerlendirme sonucunda idarî yargı yolunu kapayan kanunî düzenlemeler ülkemizin taraf olduğu insan haklarına ilişkin uluslararası anlaşmalara aykırı görülerek dava konusunun esasına geçilmiştir: “Buna göre, ‘uyarma’ ve ‘kınama’ cezalarına karşı yargı yolunu kapayan iç hukuk kuralları yerine, ‘adil yargılanma hakkı’, ‘hak arama özgürlüğü’ ve ‘mahkemeye başvurma hakkı’ ilkeleri doğrultusunda dava açılması gerektiğini kurala bağlayan Birleşmiş Milletler Siyasî ve Medenî Haklar Uluslararası Sözleşmesinin 14. maddesinin uyuşmazlıkta esas alınması suretiyle davacıya 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun 125/B-a maddesi uyarınca verilen ‘kınama’ cezasına karşı dava açılabilmesi kanaatiyle davanın esas yönünden çözümlenmesi yapılacaktır.” (Yayımlanmamış Mahkeme Kararı) Bu karar temyiz aşamasında Danıştayca onanırsa idarî yargı kısıtlarından biri ortadan kaldırılacaktır.

devlet anlayışının olmadığı zamanlarda ayrı bir hukuk dalı olarak idare hukukuna ihtiyaç duyulmamıştır.⁴²¹

İdare hukukunun genç bir hukuk dalı olmasının doğal sonucu idarî yargı genç bir hukuk dalı olup medenî hukuk metinleri gibi kodifiye edilmemiştir. Bundan dolayı idarî yargı yargıçlarının idarî yargının oluşmasında insan hak ve özgürlükleri konusunun ön plana çıkmasında önemi büyüktür. Tam olarak kodifiye edilmemiş kurallar bulunmadığından idarî yargı yargıçları doğrudan anayasal hükümleri uygulamak zorunda kalmaktadırlar.⁴²² Hak ve özgürlüklerle ilgili anayasal hükümlerin doğrudan uygulanması; yönetim tarafından bireylerin hak ve özgürlüklerinin ihlâl edilmesi dikkate alındığında idarî yargının varlık nedeni olarak görülmektedir.⁴²³

İdari yargı insan hak ve özgürlüklerinin korunmasındaki fonksiyonunu iptal davası ve tam yargı davası ile yerine getirmektedir. İptal davası genel bir koruma, tam yargı davası ise bireysel koruma sağlamaktadır. Özel yaşama, aile yaşamına, konut ve haberleşmeye saygı hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, dernek kurma, toplantı ve gösteri yapma hakkı, yabancıların hak ve özgürlükleri ile mülkiyet hakkıyla ilgili ihlaller konusunda idarî yargının vermiş olduğu kararları insan hak ve özgürlüklerinin korunmasını sağlamaktadır.

İdarenin alanının geniş olması sebebiyle yönetim alanının her tarafının hukuk kuralları ile düzenlenmesinin zorluğu idareye takdir yetkisi verilmesini zorunlulu kılmaktadır. Ancak yargı makamları idarenin eylem ve işlemlerinin yerindeliğini denetleyememesi takdir konusu konusunu daha da önemli kılmaktadır. İdarî yargı makamları tarafından takdir yetkisi konusunda idareye tam bir serbestî tanınmamakta hukuk devleti doğrultusunda kısıtlamalar getirilmektedir. İdare makamları takdir yetkisini kullanırken kamu yararı düşüncesine üstünlük tanınmalı ve keyfilik ile hataya düşmekten titizlikle kaçınmalıdır. Danıştay da kararlarında mutlak ve sonsuz olmadığı görüşünde olup takdir yetkisi üzerindeki denetimini özellikle sebep, konu ve maksat yönlerinden devam ettirmektedir.⁴²⁴

⁴²¹ GÜNDAY, *age.*, s. 25.

⁴²² “İdarî yargıç, bir metne dayanmayan hukukun genel ilkelerine göndermede bulunabilir. Bu ilkeler, hâkimin bizzat kendisinin ortaya koyduğu araçlardır.”, **İnsan Hak ve Özgürlüklerinin İdarî Yargıç Tarafından Korunması**, Danıştay Yayın Bürosu Yayınları No: 61, Ankara, 2002, s. 6.

⁴²³ Sevtap YOKUŞ, “**Hak ve Özgürlüklere İlişkin Anayasal Hükümlerin Danıştay’ca Doğrudan Uygulanması**”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 19-20, y. 1997-1998, TODAİE Yayınları, s. 198.

⁴²⁴ Kazım YENİCE, “**Hak Arama Özgürlüğü ve Danıştay**”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 2 (1980), TODAİE Yayınları, s. 121.

Anayasanın 125. maddesinin dördüncü fıkrası ile idarî yargının denetim alanı sınırlandırılmıştır. Bu hükümde yargı yetkisinin idarî eylem ve işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimi ile sınırlı olduğu belirtildikten sonra yürütme görevinin kanunlarda gösterilen şekil ve esaslara uygun olarak yerini getirilmesini kısıtlayacak, idarî eylem ve işlem niteliğinde veya takdir yetkisini kaldırarak biçimde karar verilemeyeceği belirtilmiştir. Yerindelik bakımından denetlenen idarî eylem veya işlem hak ve özgürlüklere ilişkin olduğunda yerindelik ve yasallık alanlarının bitişik olduğu görülmektedir.⁴²⁵ Halbuki idarî yargının verdiği her karar yürütmenin nasıl hareket edeceğini belirler ve dolayısıyla takdir yetkisini sınırlar. İdari yargı bir karar verdiğinde kararın aksine uygulama yapılmasına müsaade ettiğini düşünmek mümkün değildir. Bu hüküm 1982 Anayasasının yürütmeyi güçlendirme mantığının bir sonucu olup, yargının bağımsızlığı ilkesiyle bağdaştırılmaz. Ayrıca olağanüstü dönemlerde yürütmenin durdurulabilmesinin benimsenmemesi insan hak ve özgürlükleri açısından geriye dönüş niteliğinde olup hukuk devletinden uzaklaşmanın kurallaştırılmış hâlidir. Bu bağlamda Anayasanın 2. maddesinde belirtilen “hukuk devleti” ilkesi “olması gerekeni” anlatmaktan başka bir anlam ifade etmemektedir.⁴²⁶

İdarî yargının kanun yolları açısından üst mercii Danıştay hak ve özgürlükler konusunda Yargıtaya nispeten kararlarında daha özgürlükçü bir tutum sergilemiştir. Danıştay’ın bu yöndeki tavrının belirgin şekilde hissedildiği kararlarından biri sıkıyönetim komutanlarının talebi üzerine görevlerine son verilen kamu personeli ile ilgili olarak 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesinin 2766 sayılı yasa ile değişik son fıkrasında yer alan “...bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılmazlar” hükmünün sıkıyönetim süresi ile uygulanması gerektiği hakkındaki İçtihadı Birleştirme Kararıdır.⁴²⁷ Bu kararında Danıştay olağanüstü rejim zamanı kurallarının Anayasanın temel ilkelerine ve hukukun genel ilkelerine uygun biçimde yorumlanmalarının hukuk devletinin bir gereği olduğuna dikkat çekmektedir. Danıştay bu kararında yapmış olduğu yorum amaçsal bir yorum olup sıkıyönetimin hukukî yapısını ve hak ve özgürlükler rejimini anayasal ilkeleri göz önünde bulundurarak belirlemiştir.⁴²⁸ Danıştay benimsemiş olduğu ölçülülük, sosyal risk vb. ilkelerle insan hak ve özgürlüklerinin korunmasına katkı sağlamaktadır.

Karşılaştırmalı idare hukukunda bazı alanlarda daraltılmış yargısal denetim söz konusudur. Yabancıların ikameti, dış ülkelere gelen yayınların yasaklanması, uluslar arası

⁴²⁵ KABOĞLU, **age.**, s. 171.

⁴²⁶ ERDEM, **agm.**, s. 641.

⁴²⁷ Danıştay İBKK, E:1988/6, K:1989/4, 07.12.1989, Danıştay Dergisi, y. 20, S. 78-79, 1990, s. 64.

⁴²⁸ YOKUŞ, **agm.**, s. 202.

faaliyet gösteren dernekler ve özellikle olağanüstü yönetim usullerinde idarî eylem ve işlemler üzerinde yargının denetim yetkisi sınırlıdır.⁴²⁹

İdarî yargı Askerî Yüksek İdare Mahkemesi kurulmadan önce askerî kesimi ilgilendirdiğine hükmettiği her uyuşmazlıkta bunu görev alanı dışında görerek karar vermekten kaçınmıştır.⁴³⁰

İdari yargının insan hak ve özgürlüklerini korumada fonksiyonu bireylerin daima idare ile ilişkide bulunmasının zorunlu olması sebebiyle fevkalâde önem arz etmektedir. İdarî yargı sınırlandırılmış yargı yetkisine rağmen geç ve güç de işlese fonksiyonunu yerine getirmektedir. Ancak zaman zaman da idarî yargının hak ve özgürlükler karşıtı, devlet koruma güdüsüyle kararlar verildiği de görülmektedir.⁴³¹

C- Askerî Yargı

Askerî yargı makamları genel olarak ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi sadece üst mahkeme olarak kurulan Askerî Yüksek İdare Mahkemesidir. (Anayasa mad. 157) İkincisi ise askerî yargı olup iki şekilde örgütlenmişlerdir. Bunlardan birincisi askerî mahkeme, diğeri disiplin mahkemeleridir. (Anayasa 145/1) Askerî Yargıtay ise askerî mahkemeler tarafından verilen karar ve hükümlerin son inceleme merciidir. (Anayasa mad. 156/1)

Askerî yargı ile ilgili Anayasa hükmü mahkemelerin bağımsızlığı ilkesi ile bağdaşmamaktadır. Anayasanın 138. maddesinde hâkimlerin görevlerinde bağımsız olduğu, Anayasaya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdanî kanaatlerine uygun olarak hüküm verecekleri belirtilmektedir. 138 ve devamı 139 ile 140. maddelerde mahkemelerin bağımsızlığı, hâkimlerin tarafsızlığı ve hâkim ve savcılık güvencesi düzenlenmiştir. Askerî yargıda ise askerî yargı organlarının kuruluşu, işleyişi, askerî hâkimlerin özlük işleri askerî savcılık görevlerinin yapan askerî hâkimliklerin mahkemesinde görevli buldukları komutanlık ile ilişkileri, mahkemelerin bağımsızlığı, hâkimlik teminatı “askerî hizmetin gereklerine”⁴³² göre kanunla düzenleneceği belirtilmiştir. Sayılan hususların yargıyla ilgili

⁴²⁹ KABOĞLU, *age.*, s. 172.

⁴³⁰ Turgut TARHANLI, *İnsansız Yönetim Türkiye’de İnsan ve Hakları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 202.

⁴³¹ ENSAROĞLU, *age.*, s. 102.

⁴³² Yılmaz ALİEFENDİOĞLU, “Bağımsız ve Yansız Yargılanma (Adil Yargılanma Hakkı)”, Türkiye’de İnsan Hakları, TODAİE Yayınları, Ankara, 2000, s. 131. (Aliefendioğlu tarafından haklı olarak şu değerlendirme yapılmıştır: “Askerî hizmetlerin gerekleri emir ve komuta esasına dayanır. Askerî hizmetin gerekleri ile, Anayasaya, yasaya ve hukuka uygun olarak vicdanî kanaatlerine göre karar vermesi gereken askerî hâkimler, komutanlık ile görüşleri çatıştığında kararlarını neye göre verecektir?”)

genel düzenlemelerden ayrılarak “askerî hizmetin gereklerine” göre düzenlenmesi için yasaya bırakılması çelişki doğurmaktadır.⁴³³ Bu çelişkiye rağmen “askerî hizmetin gerekleri”nin genel idarî yargı tarafından dikkate alınmaması ve gizli bilgilerin sivillerin öğrenecek olması sebebiyle askerî yargının gerekliliği iddia edilmiştir.⁴³⁴

Askerî mahkemelerin asker kişilerin yanı sıra asker olmayan kişilerin özel kanunda belirtilen askerî suçları ile kanunda gösterilen görevleri ifa ettikleri sırada veya kanunda gösterilen askerî mahallerde askerlere karşı işledikleri suçlara da bakması (Anayasa mad. 145/2); diğer bir deyişle sivillerin askerî mahkemelerde yargılanması zaten kuruluş, güvence ve işleyiş bakımından demokratik ilkelere uymayan askerî mahkemelerin yargılama alanını artırarak demokratik alanı kısıtlamaktadır.

Askerî hâkim ve savcılar yürütme organı tarafından atanmaktadır. Askerî hâkimlerin cumhurbaşkanı, başbakan ve millî savunma bakanının kararlarıyla atanması ve terfi işlemlerinin diğer subaylarındaki gibi meslekî ve subay sicil belgelerindeki notlara göre yapılması hâkimlerin bağımsızlığını zedelemektedir. Öngörülen sistem sonucu askerî hâkimler meslekte yükselme ve ilerleme açısından güvenceye sahip olmayıp bu tür işlemlerde yürütme ve askerî hiyerarşinin geniş takdir yetkisi bulunmaktadır. Örneğin üstteğmen rütbesine sahip bir askerî hâkim kendisine sicil notu verecek bir yarbayı bağımsız bir şekilde nasıl yargılayacak? Hâkimlerin adeta amiri durumda olan sicil amirlerini yargılaması ve onların etkisinden korunabilmesi mümkün görünmemektedir. Uygulamada da askerî mahkemelerdeki hâkimlerin kendilerinden rütbece üstün askerleri yargıladıkları pek görülmemektedir. Askerî hâkimlerin özlük hakları da diğer asker kişileriyle aynı olup adlî ve idarî yargı hâkimlerinin özlük haklarının iyileştirilmesi bunları etkilememektedir.⁴³⁵ Ayrıca askerî hâkimlerin meslekte kalabilme güvencesi de bulunmamaktadır. Görevden herhangi bir sebeple alınmaları ve emekliye sevk edilmeleri konusunda idarenin geniş takdir yetkisi bulunmaktadır. Bu takdir yetkisinin özellikle hoş karşılanmayan hâkimlere karşı kullanıldığı görülmektedir.⁴³⁶

⁴³³ ALİEFENDİOĞLU, “Bağımsız ve Yansız Yargılanma (Adil Yargılanma Hakkı)”, s. 131.

⁴³⁴ Erol ALPAR, “Askerî İdari Yargı Denetimi ve Avrupa Birliği ile Uyum Çerçevesinde Mevzuatımızdaki Değişiklikler” http://www.msb.mil.tr/prgs/ayim/Ayim_makale_detay.asp?IDNO=57

⁴³⁵ Askerî hâkimlerin maaşlarının artırılmasına askerîye içerisinde ikilik oluşturulduğu gerekçesi ile karşı çıkmaktadır. Askerî hâkimlerin maaşlarına zam yapılırsa aynı rütbeye sahip kişiler farklı maaşlara sahip olacaktır.

⁴³⁶ TANÖR, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, s. 241.

Askerî Yüksek İdare Mahkemesi Kanununun 52'nci maddesinin son fıkrasında gizli kaydıyla sunulan belgelerin taraflara gösterilmeyeceği belirtilmektedir.⁴³⁷ Bu hüküm Anayasanın 36. maddesinde belirtilen adil yargılanma hakkı ile bağdaşmamaktadır. Ayrıca bu düzenleme yargılamanın aleniliği ilkesine aykırılık teşkil etmektedir.

Disiplin mahkemelerinin durumu ise yukarıda bahsetmiş olduğumuz askerî yargı organlarından daha fazla insan hak ve özgürlükleri bağlamında mahkemelerin bağımsızlığı ve adil yargılanma ilkelerine aykırıdır. Askerî mahkemeler birtakım küçük suçlara baksalar da üç günden altı aya kadar ceza verebilmektedir. 16.6.1964 tarih ve 477 sayılı Disiplin Mahkemeleri Kuruluşu, Yargılama Usulü ve Disiplin Suç ve Cezaları Hakkında Kanunun 2'nci maddesine göre, “disiplin mahkemesi, biri başkan ikisi üye olmak üzere üç subaydan kurulur. Astsubay, erbaş ve erlerin yargılanmalarında, üyelere biri astsubaylardan seçilir.” Görüldüğü üzere disiplin mahkemelerinde yargılamayı hukuk formasyonu olan hâkimler değil subaylar yapmaktadır. Üyelerinden birliğin komutanından etkilenmediğini düşünmemek safdillik olur. Bunu insan hak ve özgürlükleri ile bağdaştırmak mümkün değildir.

Askerî mahkemelerin yapısında hâkim sınıfından olmayan üyelerin bulunması, görev yapan hâkimlere askerî makamlar tarafından sicil notu verilmesi, gizli belgelerin taraf vekillerine gösterilmemesi ve disiplin mahkemelerinin kuruluş ve işleyiş tarzı mahkemelerin bağımsızlığına, adil yargılanma hakkına, yargılamanın aleniyetine ve doğal olarak insan hak ve özgürlüklerine aykırıdır.⁴³⁸ Yapı itibarıyla insan hak ve özgürlüklerine aykırı olan bir yargıdan insan hak ve özgürlüklerini koruması beklenemez.

D- Anayasa Yargısı

Anayasa yargısı Amerika'da 1803'te Marbury v. Madison davası ile Avrupa'da ise Kelsen'in normlar hiyerarşisini hukuk dünyasına kazandırması ile gelişmeye başlamıştır. Anayasa yargısının ulusal egemenliği denetlemesi kabulünü zorlaştırsa da ulusal egemenliğin temsilcilerinin insan hak ve özgürlüklerini ortadan kaldırmasını tecrübe etmesi ile birlikte varlığını yadsınamaz hâle getirmiştir.

II. Dünya Savaşına kadar genelde millî iradenin doğru karar vereceğine inanılmakta ve hak ve özgürlüklerinin teminatı olarak parlamentolar görülmekteydi. II. Dünya Savaşının acı

⁴³⁷ Askerî Yüksek İdare Mahkemesi Kanunu 52/son: Görevli daire ve kurul veya kanunsözcüleri tarafından getirilen veya idarece gönderilen gizli her türlü belge ve dosyalar ... taraf vekillerine incelettirilmez.

⁴³⁸ Kemal GÖZLER, “Askerî Yargı Organlarının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Uygunluğu Sorunu”, <http://www.anayasa.gen.tr/askeriyargi.htm> Erişim Tarihi: 11.11.2004.

tecrübesi millet iradesinin de denetlenmesi, kanunların anayasa uygunluğunun sadece parlamentoya bırakılmaması gerektiğini göstermiştir. Bu zamana kadar parlamentonun insan haklarını korumasından bahsedilirken, artık insan haklarının, yürütmeye karşı olduğu gibi, parlamentoya karşı da korunması gerektiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda II. Dünya Savaşını müteakiben dünyada anayasa mahkemeleri artmıştır.

Anayasa mahkemeleri içtüzük, kanun, kanun hükmünde kararname ve anayasa değişikliklerinin anayasaya uygunluğunu denetleyerek insan hak ve özgürlüklerine katkı sağlamaktadır. Şöyle ki anayasaların birçok hükmü hak ve özgürlükleri düzenlediğinden çıkarılan mevzuatın bu genel prensiplere uygunluğu denetlenmektedir. Mahkeme normların anayasaya uygunluğunu iki şekilde denetlemektedir. Bunlardan birincisi soyut norm denetiminde cumhurbaşkanı ve yasama organı üyelerinin öngörülen çoğunluğu normun yayımlanmasından itibaren belli bir süre içerisinde başvuru yapmaktadır. İkincisi somut norm denetiminde ise görülmekte olan bir davada bir kanun hükmünün anayasaya aykırılığının ciddi bulunması üzerine başvuru üzerine veya re'sen kanun hükmü anayasa mahkemesine götürülmektedir. İki tür başvuru sonucu mahkeme ya ret ya da iptal kararı vermektedir. İptal kararı üzerine söz konusu hüküm hukuk dünyasında ortadan kalkar.

Ülkemizde 1950-60 yıllarında iktidarın insan hak ve özgürlüklerini aşırı derecede kısıtlamaya gitmesi sonucu dünyadaki genel gelişime uygun olarak biraz geç de olsa 1961 Anayasasıyla Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. 1961 Anayasasında Anayasa Mahkemesinin geniş olması insan hak ve özgürlükleri açısından son derece önemli güvenceler sağlarken 1982 Anayasasında Mahkemenin yetkisinde kısıtlamaya gidilmiştir. 1961 Anayasasında Mahkemenin anayasa değişikliklerini bile Anayasaya uygunluk açısından denetlemesi ve bu bağlamda Yüksek Hâkimler Kurulu kararları aleyhine başka bir mercie başvurulamaz hükmünü iptal etmesi⁴³⁹ Mahkemenin hak ve özgürlükler konusundaki etkinliğini açıkça göstermektedir. Bunun yanı sıra 1982 Anayasası Anayasa Mahkemesinin yetkilerini kısıtlamaktadır. Bunlardan en önemlisi anayasa değişikliklerinin sadece şekle hasredilmesinden sonra olağanüstü hâllerde, sıkıyönetim ve savaş hâllerinde çıkarılan kanun hükmünde kararnamelerinin Anayasaya aykırılığı iddiasıyla dava açılmayacağıdır. Ayrıca Mahkemeye dava açma zorlaştırılmıştır. 1961 Anayasasında cumhurbaşkanı, son milletvekili genel seçimlerinde geçerli oy sayısının en az yüzde onunu alan veya TBMM'de temsilcisi bulunan siyasî partiler veya bunların meclis grupları ve kendi varlık ve görevlerini

⁴³⁹ Bu hüküm Anayasa Mahkemesinin 27.01.1972 gün ve E: 1976/43, K: 1977/4 sayılı kararı ile iptal edilmiştir. R. G. 21.04.1977-15916.

ilgilendiren alanlarda Yüksek Hâkimler Kurulu, Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay ve üniversiteler dava açabilmekte iken 1982 Anayasasında organ davası kaldırılmış ve dava açma yetkisi cumhurbaşkanı ve TBMM’de grubu bulunan siyasî partilere hasredilmiştir. Buna ek olarak 1961 Anayasasında mahkemeye başvuru süresi doksan günken bunun 1982 Anayasasında altmış güne indirilerek dava hakkının sınırlanması olumsuz bir düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anayasaya aykırılık bir mahkeme tarafından norm denetimi yoluyla Anayasa Mahkemesine getirilirse Mahkeme işin kendisine gelişinden başlamak üzere beş ay içinde kararını verir ve açıklar. Bu süre içerisinde karar verilmezse yerel mahkeme davayı mevcut kanun hükümlerine göre sonuçlandıracaktır. (Anayasa mad. 152/3) Yerel bir mahkeme bir kanun hükmünün anayasaya aykırı olduğunu ciddi bulacak ancak Anayasa Mahkemesi süresi içerisinde karar vermezse aykırı olduğu düşünülen kanun hükmüne göre karar verilecektir. Bu fevkalâde anlaması güç durumun izahı güç olduğundandır ki 1961 Anayasasında yerel mahkemenin kendi kanısına göre davayı çözümleneceği öngörülmüştü. (1961 Anayasası mad. 151/son)

1982 Anayasasına göre Anayasa Mahkemesi on bir asıl ve dört yedek üyeden oluşur. Mahkeme kanunların, KHK’ların ve TBMM içtüzüğünün Anayasaya şekil ve esas bakımından uygunluğunu, Anayasa değişikliklerinin ise sadece şekil bakımından uygunluğunu inceler. Anayasaya uygunluğun şekil bakımından nelere özgü olduğu Anayasada açıkça belirtilerek Mahkemeye sonuca tesirli şekil hataları olması durumunda iptal yetkisinin verilmesi gibi genel tarzda bir yetki verilmemiştir. Yetki kısıtlamasına gidilmesi yürütmenin eylem ve işlemlerini daha rahat bir şekilde yapabilmesi, engel çıkarılmaması ve denetlenme istenmeme anlayışından kaynaklanmaktadır. Yasama organının yargıya güvensizliği Anayasa Mahkemesi ile ilgili diğer düzenlemelerde de göze çarpmaktadır: “Anayasa Mahkemesi bir kanun veya KHK’nın tamamını veya bir hükmünü iptal ederken, kanun koyucu gibi hareketle, yeni bir uygulamaya yol açacak hüküm tesis edemez.” (Anayasa mad. 153/2) Halbuki yargı makamları tarafından verilen her hüküm ister istemez idareye dava konusu ile ilgili zorunluluk getirmekle birlikte diğer konularda da direkt zorunluluk getirmese de hukuk devleti anlayışı doğrultusunda verilen karara göre hareket edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı böyle bir hükmün getirilmesini normal bir hukuk mantığı ile anlamak son derece zordur. Ancak zorlama bir yorumla yürütmenin eylem ve işlemlerinde yargı kararına rağmen kafasına göre hareket edeceği şeklinde anlamlandırılabilir. Güvensizlik noktalarından bir

diğeri ise Anayasanın 153. maddesinin 5. fıkrasındaki hükmüdür. Bu fıkraya göre iptal kararları geriye yürümez. İptal kararlarının temel özelliği iptal edilmekle birlikte işlemin ve neticelerinin ortadan kalkmasıyken iptal kararlarının geriye yürümeyeceği hükmünü vazetmeyi açıklamak mümkün değildir.

Çok sayıdaki olumsuz düzenlemeye rağmen Anayasa Mahkemesi insan hak ve özgürlükleri konusunda önemli bir işlev görmektedir. Mahkeme sadece Anayasa ile sınırlı kalmayarak anayasal değerde ilkeleri içtihatları ile oluşturmuştur. Mahkeme; hukukun genel ilkeleri, hukuk devleti, demokratik toplum düzeni, hakkın özü, eşitlik, ölçülülük vb. soyut ilkelerle insan hak ve özgürlükleri ile ilgili konuları somutlaştırmaktadır. Bu yorum faaliyeti insan haklarının içeriğinin derinleşmesine olanak sağlayan en önemli ve en zorlu görevlerden biridir.⁴⁴⁰

Anayasa Mahkemesinin insan hak ve özgürlüklerini olağanüstü yönetim usullerinde koruması Anayasanın 148. maddesinde bu dönemlerde çıkarılan KHK'ların şekil ve esas bakımından Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla dava açılmayacağına öngörülmesi sebebiyle sınırlı kalmaktadır. Anayasa Mahkemesi olağanüstü dönemlerde çıkarılan KHK'ların durumun gerektirdiği ölçüde olması ve ölçülülük ilkesine uygun olması doğrultusunda içtihatlarla denetim yapmaya çalışsa da etkili olamamaktadır. Burada bir kurum insan hak ve özgürlüklerine engel olmamakta Anayasa hükmünün bizzat kendisi insan hakkı ihlâli niteliğindedir.⁴⁴¹ Hukuk kurallarının insan hak ve özgürlüklerinin güvencesi olması gerekirken ihlâline sebep olmaları yargı mekanizmasının ve özellikle anayasa yargısının önemini ortaya daha iyi çıkarmaktadır. Anayasa Mahkemesinin negatif norm koyucu rolünü göz önüne aldığımızda insan hak ve özgürlüklerin korunmasındaki rolü daha belirginleşmektedir. Anayasa yargısı Amerika'da ilk defa anayasaya uygunluk denetimi yapılarak ortaya çıktığında belki de yasal açıdan yargıcın bu şekilde davranması hukuken öngörülmemiştir. Yargıçlar insan hak ve özgürlükleri ile ilgili konularda toplumun önünü

⁴⁴⁰ KABOĞLU, *age.*, s. 179.

⁴⁴¹ TANÖR bu paradoksal durumu şu şekilde açıklamaktadır: "Türkiye'deki insan hakları ihlâllerinin büyük bir bölümü yasaldır! Yasalar genelde insan haklarının koruyucusu değil, ihlâllerin ana kaynağıdır. ...Hukuk devleti kavramının temel direklerinden olan "yasal yönetim" ilkesi "kamu yönetimini oluşturan kuruluşların görev ve yetkilerinin yasal dayanağının bulunması"nın gerekli kılar. Böylece "kamu kuruluşlarının, özellikle temel hak ve özgürlükleri ilgilendiren, kişileri yükümlülük altına sokan davranışta bulunabilmeleri ancak yasaların açıkça öngördüğü durumlarda olabilir; bunlar, açıkça yasal yetki isteyen konulardır. Bu tanım esas alınır ve bununla yetinilirse, Türkiye'de yasal yönetimin varolduğu sonucuna ulaşılır; çünkü yönetimin (idarenin) insan haklarını ihlâl eden işlem ve eylemlerinin pek çoğunun açık ya da kapalı yasal dayanağı vardır. Ancak buradaki "yasallık" hak ve özgürlüğün güvencesi değil, ihlâlleri "meşrulaştırın" bir kılıftır. Böylece, Türk sistemi insan haklarını programlı bir şekilde güdükleştiren bir yasal yönetim paradoksuna oturmuştur.", TANÖR, **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, s. 185.

açabilmeli ve cesur olarak hareket edebilmelidir. Hukuk kurallarının insan hak ve özgürlükleri doğrultusunda yorumlanması çok zor olmakla birlikte işlevi büyüktür. Bu bağlamda Anayasa Mahkemesi olağanüstü yönetimlerde genelde insan hak ve özgürlükleri konusunda istisnalar dışında etkili bir tutum takınmakta çekimser kalmıştır. Anayasa Mahkemesi bazı olağanüstü hal KHK'larının yargısal denetimi yoluna giderek, bunları OHAL bölgesi dışında uygulandığı gerekçesiyle iptal etmiştir. Ancak hukuka aykırı da olsa OHAL Bölgesinde uygulanan KHK'ların yargısal denetiminde kaçınarak insan hak ve özgürlükleri konusunda açılım sağlayamamıştır.

Anayasa Mahkemesinin insan hak ve özgürlükleri konusunda içtihat oluşturmadaki çekimserliği sadece OHAL ile sınırlı olmayıp olağan dönemlerde de göze çarpmaktadır. Mahkemenin yürütmenin durdurulması konusundaki zikzaklı tavrı ve yabancıların gayrimenkul edinmesini düzenleyen kanunlar hakkında verdikleri iptal kararları bunu doğrulamaktadır. Mahkemenin siyasal içerikli sorunları insan hak ve özgürlükleri doğrultusunda hukukîleştirerek çözüm bulması gerekirken kararlarını siyasîleştirilmesi yargıya güveni azaltmakta ve sorunun çözümünden uzaklaşmaktadır. Parti kapatmalarında Mahkemenin cesur tavrı(!) büyük ölçüde siyasî içerikte olup hak ve özgürlüklerin önünü açmamaktadır. Anayasa Mahkemesinin hukukîlik denetimi yapması gerekirken yerindelik yani amaca veya maslahata uygunluk denetimi yapması Mahkemeyi siyasallaştırmıştır. Bu durum Mahkemeyi yasama işlevine kaydırır ve “yargıçlar hükümeti” suçlamasını haklı olarak gündeme getirir.⁴⁴²

Anayasa Mahkemesinin hukukîlik denetimi dışına çıkarak devletin koruyucusu veya statükonun devamını destekler tarzda kararlar vermesi eleştirilmektedir. Bu bağlamda Mahkeme, nüfus kütüğündeki “İslam” kaydı yerine “Bahai” kaydı düşülmesi talebini Anayasanın 24. maddesinde belirtilen “Kimse...dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz;...” hükmünden kişilerin hangi dine bağlı olduğunun bilgi olarak resmi kayıtlara geçirilemeyeceği anlamının çıkarılamayacağı yönündeki kararı ile Anayasaya aykırı bulmamıştır.⁴⁴³ Kişilerin nüfus kayıtlarıyla dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanması ve kişilerin iradelerine bakılmaksızın din hanesinin doldurulması laiklik ilkesi ile bağdaşmadığı gibi uluslararası insan hakları sözleşmelerine ve Anayasaya aykırıdır.

⁴⁴² SELÇUK, *age.*, 430-431.

⁴⁴³ Anayasa Mahkemesi Kararı E. 1995/17, K. 1995/16.

Anayasa Mahkemesinin 1982 Anayasasının yürürlüğe girişinden sonraki kararları 1961 Anayasası döneminde vermiş olduğu kararlar ile mukayese edildiğinde önemli ölçüde gerileme görülmektedir.⁴⁴⁴ Bu geriye gidişin önemli bir sebebi 1982 Anayasasının bizzat kendisi olsa da Mahkemenin rolü de inkar edilemez.

Anayasa Mahkemesinin insan hak ve özgürlükleri konusunda daha etkin olması amacıyla anayasa şikayeti kurumunun getirilmesinin düşünüldüğü son zamanlarda basın ve yayın organlarında yer almaya başlamıştır. Anayasa şikayeti ile birlikte bireyler yargı düzeni içerisindeki hukukî yollar tüketildikten sonra mahkeme kararlarının insan hak ve özgürlüklerine aykırı olduğunu Anayasa Mahkemesi önünde dava edebileceklerdir. Bu tür düzenlemenin Mahkemenin iş yükünü artıracığı düşüncesi ile Mahkemenin yapısal değişikliğe uğrayması muhtemel görünmektedir. Bu değişiklikler gündemde iken 1982 Anayasasındaki yargısal kısıntıların giderilmesi anayasa yargısının gerçek işlevine kavuşabilmesi için hayati önem arz etmektedir. Ancak anayasa şikayetinin bazıları tarafından belirtildiği üzere AİHM'e giden davaları engellemek amacıyla yapılması insan hak ve özgürlüklerinin temel mantığı ile bağdaşmamaktadır.

Hukuk devleti ilkesinin tam olarak gerçekleştirilmesini amaçlayan bir denetim yolu olan anayasa yargısı⁴⁴⁵ bu ilke doğrultusunda insan hak ve özgürlüklerinin de gerçekleşmesine son derece katkı sağlamaktadır. 1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesinin askerî darbenin etkisinden kurtulamaması, çekingen davranması ve yasal düzenlemeler ile yargının denetim yetkisinin kısıtlanması sonucu 1982 Anayasasını yapanların benimsediği siyasal sisteme uygun bir anayasa yargısı düzeni ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁶ Bu yargı düzeni insan hak ve özgürlüklerini koruma işlevini görmekten uzak olduğundan sivil bir anayasa yapılarak Anayasa Mahkemesi yeniden ele alınmalıdır.

⁴⁴⁴ Sevtap YOKUŞ, “Anayasa Yargısının Olağanüstü Rejim Normları Karşısında Hak ve Özgürlükleri Koruma İşlevi”, İnsan Hakları Yılığ, C. 17-18, y. 1995-1996, TODAİE Yayınları, s. 93.

⁴⁴⁵ YOKUŞ, “Anayasa Yargısının Olağanüstü Rejim Normları Karşısında Hak ve Özgürlükleri Koruma İşlevi”, s. 93.

⁴⁴⁶ YOKUŞ, “Anayasa Yargısının Olağanüstü Rejim Normları Karşısında Hak ve Özgürlükleri Koruma İşlevi”, s. 93.

SONUÇ

İnsan hakları günümüze damgasını vuran, insanlığın ulaşılmış olduğu tekamül seviyesinin en önemli değerlerindedir. İnsan hakları olması gerekeni işaret etmesi sebebiyle dinamik bir kavram olarak pozitif hukuka yön vermektedir.

İnsan hakları insanın haklarının korunmasını hedeflemektedir. Bilim ve teknolojiye onca ilerleme ve gelişmeye rağmen insan haklarının kâmil manada korunması sağlanamamıştır. İnsan haklarının korunmasını sistematik bir mekanizmaya bağlamanın imkansızlığı insan haklarını daima gündeme taşımıştır. Diğer bir deyişle insan haklarının korunması insan unsuruna bağlı olduğundan daima ihlâl edilme tehdidi altındadır. İnsan unsurundan maksat kamu gücünü az veya çok kullanan kişilerdir. İnsan haklarının tarihî gelişimine bakıldığından insan hakları ihlâlleri devletten kaynaklanmaktadır. Bu sebeple insan haklarının korunması devlete karşıdır.

Aydınlanma ile birlikte insan haklarının korunması için millî iradeye dayalı parlamentolar güvence olarak görülmüştür. Millî iradenin yanılmazlığı anlayışı II. Dünya Savaşına kadar varlığını sürdürmüştür. Millî iradenin nasıl bir insan hakları ihlâline sebep olduğunun anlaşılmasıyla birlikte parlamentonun üstünlüğünden insan haklarının üstünlüğüne doğru dönüşüm gerçekleşmiştir. İlk olarak insan haklarının uluslararası alanda korunması amacıyla çeşitli örgütlenmeler teşkil edilmiştir. İnsan haklarının korunması bağlamında uluslararası kuruluşların teşkili büyük insan hakları ihlâllerine sebep olan savaşların önlenmesini amaçlamaktadır.

İnsan haklarının korunması yönündeki ilk gelişmeler uluslararası düzeyde olsa da insan haklarının korunmasında esas olan ulusal korumadır. Bu bağlamda insan haklarının korunması görevi devletindir. Bilindiği üzere modern devletlere yetki, toplumsal sözleşme bağlamında insan haklarının daha iyi korunması amacıyla verilmiştir. Devletler de insan haklarının korunmasının kendilerinin görevi olduğunu anayasalarda belirtmişlerdir. Bu bağlamda Anayasanın 5. maddesinde kişinin temel hak ve özgürlüklerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak şekilde sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırma ve insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamanın devletin temel amaç ve görevi olduğu belirtilmiştir.

İnsan haklarının korunmasının ilk şartı insan haklarının mevcudiyetinin kabulüdür. Anayasada insan haklarının neler olduğu, hangi hâllerde sınırlanacağı ve insan haklarının

nasıl korunacağı düzenlenmiştir. Kanunlarda ise insan haklarına ilişkin detaylı düzenlemeler bulunmaktadır. Anayasa ve kanunlar her ülkenin siyasî, tarihî ve sosyal şartlarına göre oluşmaktadır. Anayasanın üst norm olması ve genel itibariyle insan haklarının bir güvencesi olması sebebiyle anayasalardaki insan haklarına aykırı düzenlemelerin varlığı dikkati çekmemiştir. İnsan haklarının uluslararası alanda kabulü ve insan haklarına ilişkin insan hakları belgelerinin oluşturulması anayasaların söz konusu belgelere uygunluğu konusunu ortaya çıkarmıştır. Günümüzde insan haklarının evrenselliği bağlamında anayasaların insan haklarına ilişkin uluslararası belgelere uygun olması, insan hakları sözleşmelerinin üstünlüğü kabul edilmektedir. Birçok ülkenin anayasasında uluslararası insan hakları sözleşmelerine atıfta bulunulması ve insan haklarıyla ilgili uluslararası sözleşmelerin kanunlardan üstünlüğü ve bunların anayasaya aykırı olmayacağı şeklindeki düzenlemeler temel normun anayasa değil; uluslararası insan hakları sözleşmeleri olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Anayasada 5170 sayılı kanun ile yapılan değişiklik uyarınca usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası sözleşmelerle kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda uluslararası sözleşme hükmünün esas alınacağı düzenlenmesi, insan haklarının evrensel norm olma iddiasının gerçekleşmesini sağlamaktadır. Ayrıca uluslararası insan hakları sözleşmelerinin anayasaya aykırılığının ileri sürülememesi insan haklarının evrenselliğini pekiştirmekte, ancak evrensel insan hakları normları benimsense de insan haklarının dinamik özelliği, insan haklarının “olması gerekeni” ifade ettiği anlayışını değiştirmemektedir.

İnsan haklarının korunması amacıyla yasama ve yürütme içerisinde çeşitli mekanizmalar oluşturulmuştur. Bu mekanizmalar insan hakları duyarlılığını artırmakta ve insan haklarının korunmasına katkı sağlamaktadır.

Yasamanın esas itibariyle kanun yapma ve hükümeti denetleme olmak üzere iki temel işlevi vardır. Kanunların uluslararası insan hakları sözleşmelerine ve anayasaya uygun olarak çıkarılması insan haklarının korunması açısından fevkâlade önem arz etmektedir. Yasamanın bu aşamada insan haklarına aykırı normları kabul etmesi insan haklarının kanunen ihlâli veya âdeta insan haklarının “kanunî soykırımı”dır. İnsan haklarının bütünsel ihlâl edilebilirliği durumundan dolayı insan hakları ve özgürlüklerine yönelik en yoğun tehlike ihtimalinin

yasamadan kaynaklandığı belirtilmiştir.⁴⁴⁷ İkinci olarak yasama insan hakları normlarının uygulanması aşamasında da kendi mekanizmaları ile etkili olabilmektedir.

Parlamento, klasik parlamenter denetim araçları ile insan haklarının korunmasına katkı sağlamaktadır. Yazılı ve sözlü soru kullanım kolaylığı açısından en fazla kullanılan denetim aracıdır. İnsan hakları ile ilgili birçok soru yöneltilmekle birlikte bunun pek fazla etkinliği olmamaktadır. Genel görüşme yoluyla insan hakları konuları gündeme getirilmektedir. Ancak genel görüşme, daha çok dış ülkelerde meydana gelen insan hakları ihlallerini kamuoyunun gündemine taşımaktadır. İnsan hakları bilincinin artmasında ve insan haklarının korunmasında Meclis araştırması önemli işlevleri yerine getirmektedir. Bugüne kadar birçok konuda Meclis araştırması komisyonu kurularak kamuoyunun gündemindeki insan hakları konuları ele alınmıştır. Meclis araştırması yazılı ve sözlü soru ile genel görüşmeden daha etkin olmakla birlikte komisyon raporunun hukukî bağlayıcılığı olmaması sebebiyle hedeflenen noktaya götürmemektedir. Parlamenter denetim araçlarından Meclis soruşturması ve gensoru, etkili olmasına rağmen ya az kullanılmakta ya da hiç kullanılmamaktadır. Bu zamana kadar hiçbir başbakan veya bakan insan hakları ihlali sebebiyle Yüce Divana sevk edilmemiştir. Gensordada ise durum farklıdır. 19. Yasama Döneminde Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet Bakanı Güneş Taner dolaylı da olsa insan hakları ve hukuk devleti ilkesinin zedelenmesine neden oldukları gerekçesiyle düşürülmüşlerdir. Ayrıca Susurluk kazası sonucu tutum ve davranışları sebebiyle CHP tarafından dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Ağar hakkında gensoru önergesi verilmiş, ancak Bakan gensoru önergesinin verilmesinden sonra istifa etmiştir. Bu verilen gensoru önergesinin de amaca ulaşması sebebiyle toplamda iki gensoru önergesinin amaca ulaştığı söylenebilir.

Kurumsal olarak parlamento bünyesinde İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu ve Dilekçe Komisyonu kurulmuştur. 1990 yılında daha çok prestij amaçlı kurulan İHİK sonraları insan haklarının korunmasında etkili olmaya, duyarlılığı artırarak ihlalleri önlemeye başlamıştır. 3686 sayılı kanunla kurulan İHİK, insan hakları ile ilgili gelişmeleri takip etmekte, söz konusu gelişmelerin uygulamalara uyumunu sağlamakta, insan hakları ihlallerini araştırmakta ve başvuruları incelemektedir. İHİK'e özelliğini veren insan hakları ihlallerini araştırmasıdır. İHİK'in özellikle gözaltı mekanları ve cezaevlerinde yapmış olduğu çalışmalar kamuoyunun dikkatini çekmiştir. İHİK parlamentonun bir komisyonu olmasına rağmen yasama işlevinden uzakta bırakılmıştır. Bu bağlamda İHİK'in kanun teklif etme yetkisini

⁴⁴⁷ SAVCI, *age.*, s. 97.

uygulamasını ve TBMM Başkanlığının kanun teklif ve tasarıları İHİK'e havale etmesi İHİK'i daha etkin hâle getirecektir. İHİK kendisine yapılan başvurular konusunda âdeta "havale mercii" olmaktan kurtularak başvuruların etkili bir şekilde takibini yapmalı veya bununla ilgili mekanizma oluşturulmalıdır. Yerinde yapılan inceleme ve araştırma faaliyeti sonunda hazırlanan raporların takibi sağlanmalıdır. Raporların gönderilen bakanlıklarda bulunmaması veya rapor hakkında herhangi bir işlem yapılmaması İHİK'in etkinliğini azaltmaktadır. Dilekçe hakkı bağlamında oluşturulan Dilekçe Komisyonu vatandaşların ve karşılıklılık gözetilmek şartıyla yabancıların dilek ve şikayetlerini incelemektedir. Önceleri aldığı kararlar ile insan haklarının korunmasına katkı sağlayan Komisyonun 1980 sonrası "havale mercii" olmaktan başka bir işlevi bulunmamaktadır.

İnsan hakları ihlallerinin yürütme erkinden kaynaklanması sebebiyle insan hakları yürütmeye karşı korunmaktadır. Yasama ve yargı gündelik hayatta bireylerle pek karşılaşmazken yürütme daima iç içedir. Yürütmenin bireylerle iç içeliği insan hakları ihlallerine sebebiyet vermektedir. Yürütme içerisinde insan hakları ihlallerini önlemek amacıyla yapılanmaya gidilmiştir. Yürütme içerisindeki insan hakları kurumsallaşması dört grupta sistematize edilebilir: 1. İnsan haklarını koruma mekanizmaları 2. İnsan Hakları Birimleri 3. İnsan haklarını araştırma ve inceleme birimleri 4. Yürütme içerisinde veya özerk alanda kurulması planlanmış veya hâlâ planlanmakta olan insan hakları birimleri.

İnsan haklarını koruma mekanizması bağlamında ilk olarak 1991 yılında İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanlığı ihdas edilmiştir. İnsan haklarına ilişkin hususların koordine edilmesinden sorumlu bakanlık insan hakları il ve ilçe kurullarının oluşturulmasından sonra bunlardan da sorumlu kılınmıştır. Bunu müteakiben yürütme içerisinde kendine has özellikleri olan birçok birim veya kurum oluşturulmuştur. Bağımsız idarî otoriteler ve Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu hariç diğerlerinin hiç yetkisi bulunmamaktadır. Yürütme içerisinde yetkiden yoksun birçok kurum ve birimin oluşturulması âdeta kurum enflasyonuna sebep olmuştur. Bunların "havale mercii" olma dışında insan haklarının korunması ve gelişmesine katkısı olmamaktadır. Hatta siyasi iktidarların bunları meşruiyet kaynağı olarak görmesi insan haklarının araç olarak kullanılması ile neticelenmektedir.

Yürütme bünyesindeki insan hakları birimleri, insan haklarını korumanın aksine "devletin hakları"ni korumaktadır. Çeşitli bakanlıklarda oluşturulan bu birimler yöneltilen insan hakları eleştirilerine cevap vermektedir. Özellikle uluslararası kuruluş ve sivil toplum

örgütlerinin eleştirilerine karşı insan hakları ihlalleri savunulmaktadır. Vuku bulan insan hakları ihlallerinin kabul edildiği bu zamana görülmemiştir. Sadece bazı vakalarda insan hakları ihlalleri üstü kapalı kabul edilmekle birlikte, ihlali gerçekleştiren kamu görevlisi de savunulmaktan geri kalınmamıştır. Bazı insan haklarını koruma mekanizmalarının bu birimler bünyesinde oluşturulması insan haklarının nasıl korunduğunu, insan hakları ihlallerine nasıl cevap hazırlandığını göstermektedir.

İnsan haklarını araştırma ve inceleme birimleri insan hakları ile ilgili duyarlılığı artırıcı çalışmalar yapmakta ve insan hakları eğitimine katkı sağlamaktadır. Bu birimler daha çok üniversite, barolar ve enstitüler bünyesinde oluşturulmuştur. Bir kısmı ise klasik idarî yapılanma içerisinde oluşturulmakla ayrı bir kurum olarak münhasıran bir konu üzerinde çalışmalar yapmakta ve önerilerini hükümete sunmaktadır. İnsan haklarını araştırma ve inceleme birimleri dolaylı olarak insan haklarının korunmasına katkı sağlamaktadır.

Yürütme içerisinde onca kurum ve birim kurulmasına rağmen insan haklarının etkin korunmasını sağlayacak bir kurumsal yapıya ulaşılamamıştır. Bundan dolayıdır ki insan hakları kurumsallaşmasının başladığı 1990'lı yıllardan bu yana insan hakları kurumsallaşması ile ilgili bazı girişimlerde bulunulmuştur. İlk olarak İnsan Hakları Bakanlığı oluşturulmaya çalışılmış; ancak kanun tasarısının Genel Kurulda çeşitli engellemelerle karşılaşması sebebiyle kanunlaşması gerçekleşmemiştir. İnsan Hakları Bakanlığının ardından İnsan Hakları Müsteşarlığı şeklinde örgütlenmeye gidilmiştir. Ancak Müsteşarlığı kuran KHK'nın yetki kanununun Anayasa aykırı olması sebebiyle Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesiyle bu girişim de akamete uğramıştır. Üçüncü olarak 21. Yasama Döneminde dünyada ombudsman olarak bilinen kamu denetçiliğinin kurulmasını öngören kanun tasarısı TBMM Başkanlığına sunulmuştur. Ancak kanun tasarısı dönemin bitmesi sebebiyle kanunlaşmamıştır. Avrupa Birliği'ne katılım sürecinde ombudsman kurumu 22. Yasama Döneminde de gündeme gelmiştir. Kurumun oluşturulması amacıyla Adalet Bakanlığında bir komisyon oluşturulmuştur. Uzun süreden sonra komisyonun hazırladığı kanun tasarısı taslağı Başbakanlığa gönderilmiştir. 2006 yılının ilk altı ayında ombudsman kurumunun oluşturulması beklenmektedir. Dördüncü olarak da Paris Prensipleri doğrultusunda birçok ülkede kurulmuş olan ulusal insan hakları kurumu oluşturulması için çalışmalar başlatılmıştır. İlk olarak İnsan Hakları Ulusal Kurumu ile ilgili Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı tarafından bir çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışma Danimarka Ulusal İnsan Hakları Kurumu işbirliği ile Kapadokya'da düzenlenen bir seminerde ele alınmıştır. Son olarak ise 5-

6 Aralık 2005 tarihlerinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İnsan Hakları Merkezi Heinrich Böll Stiftung Derneği işbirliği ile “İnsan Hakları Ulusal Kurumları: Dünya ve Türkiye” adlı konferans tertip etmiştir. Konferansta ulusal insan hakları kurumunun nasıl olması gerektiği Paris Prensipleri doğrultusunda tartışılmıştır.

İnsan haklarının korunmasında esas işlev yargınındır. Yasama, yürütmeyi siyasî; yargı ise hukukî açıdan denetler. Ülkemizde yargı mekanizması insan hakları ihlallerini ortaya çıkarmakta ve cezalandırmakta son derece etkisiz kalmaktadır. Yargı mensupları kendilerini insan haklarının koruyucusu olmaktan ziyade devletin yılmaz savunucusu olarak görmektedir. Gelişmiş ülkelerde yargı, insan haklarını korumak konusunda verdiği kararlarla; ülkemizde ise insan hakları ihlallerini sürüncemeye bırakmasıyla, ceza vermemek için ortaya koyduğu hünerlerle kendisinden söz ettirmektedir. Çağdaş ülkelerde yargının insan haklarını koruyucu tavrı sebebiyle yasama ve yürütmeye karşı insan haklarının korunmasından bahsedilirken yargıya karşı insan haklarının korunmasından bahsedilmemektedir. Ülkemizdeki bu olağan dışı durumun sonucu olarak ne yazık ki insan haklarının yargıya karşı korunması da ele alınmaktadır. Yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı sağlanamadığından hâkim ve savcılar Adalet Bakanlığının birer memuru olarak hareket etmektedir. Avrupa Birliği’ne katılım sürecinde yapılan reformlara rağmen yargı mensupları eski alışkanlıklarını rahat bir şekilde devam ettirebilmektedir. İnsan haklarının yargıya karşı korunmasından bahsedilmesi avamca ifadesiyle “tuzun da koktuğu” andır. Bu durumda insan haklarının korunmasını gerçekleştirmek mümkün değildir. Adil bir adalet mekanizmasının olmaması kişileri, kendi adaletlerini oluşturmaya yöneltmektedir. Ülkemizdeki genel duruma bakıldığında da adalet mekanizmasının yeterli güvenceyi sağlamaması sonucu kendine özgü çeşitli mekanizmalar oluşmuştur. Yargı, insan haklarının korunması noktasından insan haklarının yargısal ihlâli noktasına gelmiştir. Yargının verdiği kararlar veya bir insan hakları ihlâlinin yargıya intikali siyasî iktidarlarca meşruiyet kaynağı ve aklanma aracı olarak yaygınlıkla kullanılmaktadır. Bireylerin yargıya güvenlerinin kalmadığı âdeta kaos ortamını hatırlatan bu durumdan çıkılmasının bir mekanizması bulunmamaktadır. Ancak bireylerin insan hakları konusunda duyarlılığı, medyanın etkin kullanımı ve siyasîlerin duruşu yargının işlevsel hâle gelmesini sağlayabilir.

Demokratik hukuk devletlerinde insan haklarının korunması bağlamında yargı kararlarının eleştirilmesinden doğal bir şey olamaz. Ülkemizdeki uygulamaya bakıldığında yargıya yönelik eleştiriler Türk Ceza Kanununun 277. maddesinde belirtilen “Yargı görevi

yapanı etkileme” telakki edilerek eleştiri yapanlar hakkında dava açılmaktadır. Devletin oluşturduğu insan hakları kurulu başkan ve üyeleri hakkında hazırladıkları rapor sebebiyle savcılık takibat başlatmaktadır. Tüm bu olumsuzlukların önlenmesi için yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı güvencesi tam olarak sağlanarak yargının devletin üç erkenden biri olması gerçekleştirilmelidir.

Yasama ve yürütme içerisinde insan haklarının etkin koruması sağlanması için aşağıda belirtilen bir şekilde kurumsallaşmaya gidilmesinin daha etkili olacağı düşünülmektedir:

1. Yasama bünyesindeki insan hakları yapılanması teke indirilmeli ve İHK’ın etkin olması sağlanmalıdır. Özellikle İHK’ın hazırladığı raporların hukukî bağlayıcılığı konusunda düzenleme yapılmalı; İHK’ın kanun teklif etmesi ve İHK’e kanun teklif ve tasarılarının havalesi işler hâle getirilmelidir.
2. Yürütme içerisinde yetkisi olmayan onlarca insan hakları kurum ve biriminin oluşması insan haklarının korumasını sağlayamamaktadır. İnsan haklarının araştırma ve inceleme birimleri hariç olmak üzere diğer tüm kurum ve birimler kaldırılmalıdır. Bunun yerine özerk ve Paris Prensiplerinde belirtilen yargı benzeri yetkiyi haiz bir ombudsman kurumu oluşturulmalıdır. Ombudsmana sadece birey ile idare arasındaki ihtilafların çözümünde değil; insan haklarının korunmasında etkili olacak görev verilmelidir. Ombudsmanın yargı benzeri yetki dışında verdiği tavsiye kararlarının dikkate alınması için medya ile sıkı iletişim kurulmalı, bireylerin insan hakları konusundaki duyarlılığı artırılmalıdır. Hukukî bilgiye sahip ombudsman, insan hakları ihlalleri konusunda inisiyatif olarak ele alarak gereğinin yapılması için yol gösterici olmalıdır.
3. İdarî ve malî özerkliğe sahip bir insan hakları kurulu oluşturulmalıdır. İnsan hakları kurulunda toplumun tüm kesimlerinin temsilcilerine yer verilmeli; çoğulculuk ilkesi tesis edilmelidir. Kurulda yasama, yürütme ve yargıdan temsilciler bulunmakla birlikte bunların oy verme hakkı olmamalıdır. Kurul, bireysel insan

hakları ihlallerinin çözümünden ziyade, ülkenin genel insan hakları sorunları hakkında hükümete çözüm ve öneride bulunmalıdır.

İnsan haklarının korunması günümüzün en önemli sorunlarından biridir. Bilim ve teknolojiye ilişkin gelişmelerin insan haklarını ihlâl edebileceği tehlikesi daima insan haklarını tehdit etmektedir. İnsan haklarının korunması amacıyla yasama bünyesinde kendine has özellikleri bulunan mekanizmalar yasamanın insan haklarına verdiği önemi göstermektedir. Bu mekanizmalar insan haklarının korunmasında denetleyici ve tamamlayıcı özelliğe sahiptir. Ülkemizde özellikle cezasızlık (impunity) denilen kronik bir hastalığın mevcudiyeti insan haklarının parlamenter denetimini daha da önemli kılmaktadır. Yürütme içerisinde veya özerk alanda oluşturulan ve oluşturulacak kurumlar insan haklarının korunmasına katkı sağlamakla birlikte tam bir korumayı sağladığı da iddia edilemez. Bu sebeple insan haklarının nihaî ve hakikî teminatı olan yargı mekanizmasının işler hale gelmesi sağlandığı takdirde kâmil manada insan haklarının ulusal korunması gerçekleşmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

I- KİTAPLAR

- AKAD, Mehmet, **Genel Kamu Hukuku**, Genişletilmiş İkinci Baskı, Filiz Yayınevi, İstanbul, 1997.
- AKILLIOĞLU, Tekin, **İnsan Hakları I Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İnsan Hakları Merkezi Yayınları No: 17, Ankara, 1995.
- ALPKAYA, Gökçen, **“1990-2001: Küreselleşme Ekseninde Türkiye İnsan Hakları Konusu”**, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- BAKIRCI, Fahri, **TBMM'nin Çalışma Yöntemi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- BEŞİKÇİ, İsmail, **Orgeneral Muğlalı Olayı Otuz Üç Kurşun**, Yurt Kitap-Yayın: 64, Ankara, Mart 1992.
- BOZDAĞ, İsmet, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Pınar Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2002.
- CASSESE, Antonie, **Human Rights In A Changing World**, Polity Press, Roma, 1990.
- ÇEÇEN, Anıl, **İnsan Hakları**, Selvi Yayınları, Ankara, 1990.
- DONNELLY, Jack, **Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları**, Çeviren: Mustafa Erdoğan – Levent Korkut, Yetkin Yayınları, Ankara, 1989.
- ERDOĞAN, Mustafa, **Anayasal Demokrasi**, 4. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001.
- ENSAROĞLU, Yılmaz, **Tamamlanmamış Bir Değer İnsan Hakları**, Şehir Yayınları, İstanbul, 2001.
- GEMALMAZ, Mehmet Semih, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Genişletilmiş ve Güncelleştirilmiş 3. Baskı, İstanbul, 2001.
- GİRİTLİ, İsmet, GÜNGÖR, Hasan Atilla, **Günümüzde İnsan Hakları**, Der Yayınları, İstanbul, 2002.

- GÖZLER, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000.
- GÖZLÜGÖL, Said Vakkas, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuzda Etkisi**, Yetkin Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2002.
- GÜNDAY, Metin, **İdare Hukuku**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2002.
- İBA, Şeref, **Parlamentar Denetim Yolları, Etkinliği ve Susurluk Örneği**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997.
- İBA, Şeref –BOZKURT, Rauf, **100 Soruda Parlamento Türk Parlamento Hukukuna Giriş**, Nobel Yayın No: 633, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara, Eylül 2004.
- İnsan Hak ve Özgürlüklerinin İdarî Yargıç Tarafından Korunması**, Danıştay Yayın Bürosu Yayınları No: 61, Ankara, 2002.
- İnsan Hakları Eğitimi Türkiye Programı 1998-2007**, İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi Yayınları: 1, Ankara 1999.
- İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Komitesi 2000 Yılı Çalışmaları**, İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi Yayınları: 3, Ankara, 2001.
- İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu'nun Çalışmaları I Genel Bilgiler ve Basın Açıklamaları**, İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu Yayınları No:1, Ankara, 1999.
- KABOĞLU, Ö. İbrahim, **Özgürlükler Hukuku**, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- KAPANİ, Münici, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara, 1993.
- KİLİ, Suna, GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.
- KUNTER, Nurullah; YENİSEY, Feridun, **Muhakeme Hukuku Dalı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku**, Beta Yayınevi, Onuncu Bası, İstanbul, 1998.
- KUYAKSİL, Ali, **İnsan Hakları Bilgileri**, Eylül Kitap & Yayınevi, Ankara, 2002.
- MUMCU, Ahmet, KÜZECİ, Elif, **İnsan Hakları & Kamu Özgürlükleri**, Savaş Yayınları, Ankara, 2003.
- ÖKÇESİZ, Hayrettin, **“Hukuk Devleti ve Yargıcı”**, Hukuk Devleti, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi Yayınları 4, Afa Yayınları, İstanbul, 1998.

ÖZBUDUN, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995.

Parliamentary Human Rights Bodies World Directory 2002-2003, Parlamentolararası Birlik, Cenevre, 2004.

PİŞKİNSÜT, Sema, **Filistin Askısından Fezlekeye**, Bilgi Yayınevi, Ekim 2001, Ankara.

ROBERTSON, David, **A Dictionary of Human Rights**, London, 1997.

ROUSSEAU, Jan Jack, **Toplumsal Sözleşme**, Çeviren: Vedat Günyol, Çan Yayınları, İstanbul.

SANCAR, Mithat, **“Devlet Aklı” Kıskaçında Hukuk Devleti**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

SAVCI, Bahri, **İnsan Hakları Kanunîlik Yolu İle Korunması**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:32-14, Ankara, 1953.

SCHMITT, Carl, **The Crisis of Parliamentary Democracy**, Çeviren: Ellen Kennedy, 1985, Washington DC, MIT Press.

SELÇUK, Sami, **Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000.

SÜTLAŞ, Mustafa, **Hasta ve Hasta Yakını Hakları**, Çiviyazıları, İstanbul, 2000.

TANÖR, Bülent, **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, BDS Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, 1994.

TANÖR, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Gözden Geçirilmiş Üçüncü Baskı, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

TARHANLI, Turgut, **İnsansız Yönetim Türkiye'de İnsan ve Hakları**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

TEZCAN, Durmuş; ERDEM, Mustafa Ruhan; SANCAKDAR, Oğuz, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, Seçkin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara, 2004.

TÜRK, Hikmet Sami, **Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları**, İnsan Hakları Koordinatör
Üst Kurulu Yayınları No:5, Ankara, 1998.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayını, Sekizinci Baskı, Ankara, 1998.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Geçici Dilekçe Komisyonu Haftalık Karar Cetveli

**Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Toplantı
Tutanakları**

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Uluslararası Temel İnsan Hakları Belgeleri, Yayına Hazırlayanlar: Ercan Durdular-İrfan
Neziroğlu, Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu
Yayınları 18,Ankara, 2001.

ULUSOY, Ali, **Bağımsız İdari Otoriteler**, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

UYGUN, Oktay, **Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları**, Türkiye Orta Doğu Amme
İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996.

ÜNAL, Ünal, **Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik
Teminatı**, TBMM Kültür Sanat Yayınları No: 65, Eserin basım tarihi
bulunmamaktadır., Ankara.

ÜNAL, Şeref, **Turkish Legal System and The Protection of Human Rights**, Ministry of
Foreign Affairs Center For Strategic Research, Ankara, 1999.

ÜNAL, Şeref, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi**, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kültür,
Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

II- MAKALELER

AKILLIOĞLU, Tekin, **“1982 Anayasasında Temel Hakların Genel Kuralları”**, İnsan
Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, C. 5-6.

ALGAN, Bülent, **“Rethinking ‘Third Generation’ Human Rights”**, Ankara Law Review,
Vol. 1, No 1, Summer 2004.

ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, “**Bağımsız ve Yansız Yargılanma (Adil Yargılanma Hakkı)**”, Türkiye’de İnsan Hakları, TODAİE Yayınları, Ankara, 2000.

ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, “**Türk Anayasası Açısından Temel Hakların ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırlandırılması**”, Türkiye Büyük Millet Meclisi Anayasa Hukuku 1. Uluslararası Sempozyumu, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları No:1, Ankara, 2003.

ALPKAYA, Gökçen, “**Osmanlı Hukuk Reformu ve Kişi Özgürlükleri**”, İnsan Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, C. 12.

ANAYURT, Ömer, “**1982 Anayasası ve 3071 Sayılı Kanuna Göre Dilekçe Hakkı**”, İnsan Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, C. 23-24.

ATAR, Yavuz, “**Ulusal ve Uluslararası Düzeyde İnsan Haklarının Korunması Mekanizması**”, Yeni Türkiye, S. 22, 1998.

BAŞYURT, Erhan “**JİTEM Davası da Şemdinli Kadar Önemli**”, Zaman Gazetesi (02.12.2005)

BRAUDE, Benjamin, BERNARD Lewis, “**Osmanlı Devleti İçerisinde Hıristiyanlar ve Yahudiler**” Çeviren: Halil Erdemir, Hatice Erdemir, <http://www.academical.org> Erişim Tarihi: 07.10.2004.

ÇEÇEN, ANIL, “**İnsan Haklarının Düşünsel Boyutları**”, İnsan Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Cilt 3-4.

ÇELİKKAN, Murat, “**Avrupa Mehter Marşını Öğrenecek**” Radikal Gazetesi, Radikal İki (27.11.2005).

EKEN, Musa, “**Kamu Yönetimi ve Bilgi Edinme Hakkı**”, Yeni Türkiye, Yıl. 4, S. 22, Temmuz-Ağustos 1998.

ERDEM, Fazıl Hüsnü, “**1982 Anayasasında İnsan Hakları ve Hukuk Devleti: Eleştirel Bir Bakış**”, Yeni Türkiye, S. 21 (İnsan Hakları Özel Sayısı), Mayıs-Haziran 1998.

ERHÜRMAN, Tufan, “**İnsan Haklarını Koruma Mekanizması Olarak Ombudsman**”, Türkiye’de İnsan Hakları, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.

GEMALMAZ, Mehmet Semih, “**Türkiye Yargısının İşkence Karşısında Tavrı**”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 14, , Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1992.

GÖZLER, Kemal, “**Askerî Yargı Organlarının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Uygunluğu Sorunu**”, <http://www.anayasa.gen.tr/askeriyargi.htm> Erişim Tarihi:11.11.2004.

GÜLMEZ M; OBERDİEK H; ÖZEN H, “**Organizations Of Human Rights In Turkey And Their Activities**”, Turkish Yearbook Of Human Rights, TODAİE Yayınları, C. 13, Yıl. 1991.

İNSEL, Ahmet, “**Güç Devleti Hukuku**”, Radikal Gazetesi, Radikal İki (20.11.2005).

KABOĞLU, Ö. İbrahim, “**Türkiye’de Hukuk Devletin Gelişimi**”, İnsan Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, C. 12.

KABOĞLU, Ö. İbrahim, “**<<Dayanışma Hakları>>nın Hukuksal Değeri (Soyut Talepleri mi, İnsan Hakları mı?)**”, İnsan Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Cilt 13.

KAPANİ, Münici “**İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması: Yeni Gelişmeler ve Sorunlar**”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayınları, Yıl 1 (1979).

KAZANCI, Metin, “**TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu ve Ülkemizde İnsan Hakları**”, İnsan Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Cilt 14, 1992.

KILLIOĞLU, İsmail, “**İnsan ve Özgürlük Üstüne Bir Deneme**”, Yeni Türkiye, Yıl. 4, S. 22, Temmuz-Ağustos 1998.

MARCUS-HELMOS, Silvio, “**İnsan Haklarında Yeni Gelişmeler**”, Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2001.

MORANGE, Jean, “**İki Yüzyıl Sonra 1789 Bildirgesi**”, (Çev. İbrahim Kaboğlu) İnsan Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, C. 12.

OKUMUŞ, Ahmet, “**Avrupa’nın ‘hicabı’: İnsan Hakları**”, Zaman Gazetesi (16.09.2004).

ÖZDEK, Yasemin, “**Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kıskaçında İnsan Hakları**”, Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2002.

SAĞLAM, Fazıl, “**Temel Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı, Sınırlanması ve Kötüye Kullanılmaması (Anayasa Madde 13 ve 14)**”, Türkiye Büyük Millet Meclisi Anayasa Hukuku 1. Uluslararası Sempozyumu, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları No:1, Ankara, 2003.

SANCAR, Mithat, “**Hukukun Oluşturulmasında İnsan Haklarının Rolü ya da İnsan Hakları ile Pozitif Hukuk Arasındaki İlişki**”, 50 Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları, Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

SAVCI, Bahri, “**Önsöz Yerine: Bir Eleştiri – Bir Değerlendirme**”, Armağan Kanun-i Esasi’nin 100. Yılı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 423, Ankara, 1978.

SENCER, Muzaffer, “**1961 Anayasasından 1982 Anayasasına**”, İnsan Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, C. 5-6 (1983-1984).

SENCER, Muzaffer, “**International and National Organizations Concerned with Human Rights**”, Turkish Yearbook Of Human Rights, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, C. 5-6, Yıl. 1983-1984.

SENCER, Muzaffer, “**Birleşmiş Milletler Bağlamında İnsan Hakları**”, İnsan Hakları Yıllığı, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, C. 13.

TANÖR, Bülent, “**Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi**”, İnsan Hakları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

TANÖR, Bülent, “**12 Mart Rejimi Anayasa Değişiklikleri**”, Armağan Kanun-i Esasi’nin 100. Yılı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:423, Ankara 1978.

TÜRKER, Melda “**Türk Cezaevlerinde İnsan Haklarının Korunması İçin Adalet Bakanlığına Pratik Bir Öneri: Standartlaşma Yolu İle İyileştirme**”, Yeni Türkiye, S. 22 (Temmuz-Ağustos 1998).

University of Minnesota, Human Rights Library, “**Proclamation of Teheran, Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May**

1968, U.N. Doc. A/CONF. 32/41 at 3 (1968)", (Erişim Tarihi:22.09.2004)
<http://www1.umn.edu/humanrts/instree/l2ptichr.htm>.

University of Minnesota, Human Rights Library, "**Vienna Declaration and Programme of Action, World Conference on Human Rights, Vienna, 14-25 June 1993, U.N. Doc. A/CONF.157/24 (Part I) at 20 (1993)**", (Erişim Tarihi:22.09.2004)
<http://www1.umn.edu/humanrts/instree/l1viedec.html>.

UYGUN, Oktay, "**İnsan Hakları Kuramı**", İnsan Hakları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

YENİCE, Kazım, "**Hak Arama Özgürlüğü ve Danıştay**", İnsan Hakları Yıllığı, C. 2, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1980.

YOKUŞ, Sevtap "**Anayasa Yargısının Olağanüstü Rejim Normları Karşısında Hak ve Özgürlükleri Koruma İşlevi**", İnsan Hakları Yıllığı, C. 17-18, 1995-1996, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

YOKUŞ, Sevtap "**Hak ve Özgürlüklere İlişkin Anayasal Hükümlerin Danıştay'ca Doğrudan Uygulanması**", İnsan Hakları Yıllığı, C. 19-20, 1997-1998, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

YÜZBAŞIOĞLU, Nemci, "**İnsan Haklarının Ulusal Düzeyde Korunması**", İnsan Hakları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

III- RAPORLAR

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 20. Yasama Dönemi, 3. Yasama Yılı, Sıra Sayısı: 532.

Faaliyet Raporu, Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Başkanlığı (1 Mart1991-31 Ağustos 1992).

Gazeteci Metin Göktepe Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması ve Faillerinin Ortaya Çıkarılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 20. Yasama Dönemi, 1. Yasama Yılı, Sıra Sayısı: 68.

Kadının Statüsünün Araştırılarak Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesinin Yaşama Geçirilmesi İçin Alınması Gereken Tedbirleri Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 20. Yasama Dönemi, 3. Yasama Yılı, Sıra Sayısı: 752.

Polis Tarafından Dinlenen Telefonlar Hakkındaki İddiaları Araştırmak Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Raporu, 20. Yasama Dönemi, 2. Yasama Yılı, Sıra Sayısı: 353.

TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu 21. Dönem 3. ve 4. Yasama Yılı Çalışma Raporu (Ekim 2000 – Haziran 2002), Ankara, Haziran 2002.

Uğur Mumcu Cinayetinin Açıklığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 20. Yasama Dönemi Dönem, 2. Yasama Yılı, Sıra Sayısı: 344.

Ülkemizin Çeşitli Yörelerinde İşlenmiş Faili Meçhul Siyasî Cinayetler Konusunda Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 19. Yasama Dönemi, 5. Yasama Yılı, Sıra Sayısı: 897.

Yasadışı Örgütlerin Devletle Olan Bağlantıları ile Susurluk'ta Meydana Gelen Kaza Olayının ve Arkasındaki İlişkilerin Aydınlığa Kavuşturulması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 20. Yasama Dönemi, 2. Yasama Yılı, Sıra Sayısı: 301.

IV- TEZLER

AY, Bahtiyar, **Türkiye'de İnsan Haklarının Korunmasında Kurulsallaşma Süreci**, Ankara, 2003 (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

BAYRAMOĞLU, Sonay, **Parlamento Krizi**, Ankara Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998, Ankara.

TEKİN, Servet, **Parlamentoda İnsan Hakları**, Ankara, 1996 (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÖZET

İnsan haklarının korunması günümüzün en önemli sorunlarından biridir. İnsan haklarını korumak devletin görevidir. Anayasanın 5. maddesinde de kişinin temel hak ve özgürlüklerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak şekilde sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırma ve insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamanın devletin temel amaç ve görevi olduğu belirtilmiştir.

İnsan haklarının korunması amacıyla yasama ve yürütme içerisinde çeşitli kurum ve birimler kurulmuştur. Bunlar insan haklarının korunmasına ve gelişmesine katkı sağlamakta, cezasızlık müessesesinin ortadan kalkması için gayret göstermektedirler.

Yasama klasik parlamenter yollar ile insan hakları konusunda duyarlılığı artırmakta ve siyasî denetimi gerçekleştirmektedir. Buna ek olarak yasama bünyesinde İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu ve Dilekçe Komisyonu kurulmuştur. 3686 sayılı Kanunla kurulan İHİK insan hakları ile ilgili gelişmeleri takip etmekte, söz konusu gelişmelerin uygulamalara uyumunu sağlamakta, insan hakları ihlallerini araştırmakta ve başvuruları incelemektedir. Dilekçe Komisyonu ise dilekçe hakkı bağlamında yapılan başvuruları sonuçlandırmaktadır.

Genel olarak insan hakları ihlalleri yürütmeden kaynaklanmaktadır. Yürütme içerisinde insan hakları ile ilgili çok sayıda farklı özellikleri olan kurumsallaşmaya gidilmiştir. Yürütme içerisinde insan hakları kurumsallaşması dört ana başlık altında incelenmiştir. Bunlar: 1. İnsan haklarını koruma mekanizmaları 2. İnsan hakları birimleri 3. İnsan Haklarını araştırma ve inceleme birimleri 2. Kurulması planlanmış veya planlanan insan hakları kurumları.

Yargı insan haklarını korumanın nihaî merciidir. Diğer insan haklarını koruma mekanizmaları tam olarak koruma sağlayamazken yargısal koruma insan haklarının kâmil manada korumasını gerçekleştirmektedir. Yargının insan haklarının korunmasını gerçekleştirebilmesi için bağımsız ve tarafsız bir adalet mekanizmasının kurulması zorunludur.

İnsan haklarının korunması amacıyla yasama bünyesinde oluşturulan mekanizmalar parlamentonun konuya verdiği önemin bir göstergesi olarak büyük önem taşımaktadır. Bunlar tam bir koruma sağlamasalar da denetleyici ve tamamlayıcı yönleri ile insan haklarının

korunmasına katkı sağlamaktadır. Yürütme içerisinde oluşturulan birimler mekanizma olarak insan haklarının korunması işlevini yerine getirmekten uzaktır. Birçoğu prestij amaçlı kurulan yürütme içerisinde insan hakları kurum ve birimleri kaldırılarak etkin bir insan haklarını koruma mekanizması oluşturulmalıdır.

Türkiye’de insan haklarının yargısal korumasında yapısal birçok sorun bulunmaktadır. Bu sebeple insan haklarının korunmasının sağlandığını iddia etmek zordur. Buna karşın insan haklarını koruma mekanizmalarından en etkin yargısal mekanizmadır. Bu mekanizmanın görevini tam olarak yapabilmesi için gerekli düzenlemeler yapılmalıdır.

ABSTRACT

Protection of human rights is one of the most significant problems of our times. To protect human rights is duty of state. Even in fifth article of Constitution of the Turkish Republic it was pointed out that the fundamental aims and duties of the state are ...to strive for the removal of political, social and economic obstacles which restrict the fundamental rights and freedoms of the individual in a manner incompatible with the principles of justice and of the social state governed by the rule of law; and to provide the conditions required for the development of the individual's material and spiritual existence.

In order to protect human rights various institutions and departments were established in the legislative and executive powers. These structures has contributed to ptotection and development of human rights and made effort in order to remove the institution of impunity.

Legislative power has increased sensitivity on human rights with classic means of parliamentary supervision mechanism such as written and verbal question, parliamentary inquiries, general debates etc and come true political supervision. In addition to that, Human Rights Inquiry Commission and Petition Commission were established within structure of legislative power. Human Rights Inquiry Commission established by the law no. 3686 has followed the developments concerning human rights, ensured harmonisation of the said developments for implementation, investigated human rights violations and examined applications. Petition Commission also has resulted applications that were sent itself in the context of right to petition.

Human rights violations generally stem from the executive power. In the executive branch many institutions and departments with different characters related to human rights have been established. Human rights institutionalization was been studied under four main categories as follows: 1. Mechanisms for human rights protection 2. Departments of human rights 3. Departments of research and examination of human rights 4. Human rights institutions that had been planned or are currently planned to be established.

Judiciary is ultimate authority for the protection of human rights. Although other mechanisms of human rights protection have not be able to provide a perfect protection, judicial protection has fulfilled perfect or complete human rights protection. In order to achieve judicial human rights protection, establishment of independent and impartial judiciary system is compulsory.

Mechanisms established within legislative organ in order to protect human rights show the prominent concern that parliament refers to this issue. Even though these mechanisms have not assured a complete protection, they contributed to protection of human rights with supervisory and complete aspects. The departments established in executive organ are far away from implementation of its function to protect human rights as a mechanism. Human rights institutions and departments, whose of them were established with an aim of prestige, should be abolished and an effective and powerful human rights protection mechanism should be established.

There have been a lot of problems in judicial protection of human rights in Turkey. For that reason to claim that human rights are properly protected is difficult. In spite of this, the most effective human rights protection mechanism is judicial protection. In order to function as a complete protection, required changes should be made in this mechanism.